गोपाल-देशिक-श्राद्ध-प्रयोगः①

gopAla-deshikaH

Table of Contents

ॐ 2

०१ प्रतिज्ञादि 3

उपवीत-नियमः 3

०२ पूर्वेद्युः 4

प्राक्सिद्धता 4

निमन्त्रणम् 4

०३ होमात् प्राक् 6

श्राद्धदिने सिद्धता 6

पुनर्-निमन्त्रणम् 6

पाक-स्नपनादि 6

माध्याह्निकादि 7

पाद्यादि 7

औपसनाग्नि-सिद्धता 7

अनुज्ञा 8

सङ्कल्पः 9

०४ होमः 11

पूर्वाङ्गम् 11

अग्निप्रतिष्ठा 11

पात्रसादनादि 11

आज्य-निर्वापादि 12

दर्वी-संस्कारः 13

परिधि-स्थापनादि 13

आघारः 14

आज्यभागौ 14

आवाहनम् 14

वैश्वदेवम् 14

पैतृकम् 15

वैष्णवम् 16

अन्नाहुतयः 17

आज्याहुतयः 19

स्विष्टकृत् 20

अहविष्यहोमः 20

लेपकार्यम् 20

उत्तराङ्गम् 21

परिधिप्रहरणम् 21

संस्रावः 21

प्रायश्चित्ताहुतयः 21

व्याहृतिहोमाः 22

पूर्णाहुति-प्राणायामौ 23

परिषेचनम्, प्रणीताविमोकः 23

उपस्थानानि 23

०५ भोजनम् 26

आसनम् 26

पाद-प्रक्षालनम् 26

मण्डले 26

प्रक्षालनम् 27

आसन-दानम् 28

अर्चनम् 29

पात्रस्थापनम् 31

परिवेषणम् 31

अर्घ्यम् 36

प्रदक्षिणीकरणम् 36

ब्रह्म-भावनम् 36

अभिमर्शः 37

कर्त्रा हुतशिष्टान्नस्य जपः 37

देव-पात्रे 38

समष्टिदत्तम् 40

परिषेचनादि 41

शुश्रूषा-नियमाः 43

श्रावणम् 44
तृप्ति-प्रश्नाः 44
प्रकिर-दानम् 46
अथवा विकिरदानम् 46
उत्तरापोशनं 47
रोचनम् 48
निवेदित-तुलसी-मिश्र-ताम्बूल-दक्षिणाश् च 48
स्वधा-वाचनादि 49
उपस्थानम् 50
आशीर्वचनम् 54
धन्यता 55
०६ पिण्डप्रदानविधिः 61
दर्भासन-कल्पनम् 61
मार्जनम् 61
पिण्ड-स्थापनम् 61
अर्चनादि 62
तिलोदकम् 63
तर्पणम् 63
परिषेचनम् 64
पात्र-वर्तनम् 64
प्राशनम् 64
पिण्ड-दानानि 64
०७ उत्तरकर्म 66
०८ अभिश्रवणमन्त्राः 67
01 सहस्रशीर्षा पुरुषः - अनुष्टुप् 77
02 पुरुष एवेदम् - अनुष्टुप् 85
03 एतावानस्य महिमातो - अनुष्टुप् 92
04 त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः - अनुष्टुप् 99
05 तस्माद्विराळजायत विराजो - अनुष्टुप् 108
06 यत्पुरुषेण हविषा - अनुष्टुप् 116
07 सप्तास्यासन् परिधयः 123

08 तं यज्ञम् - अनुष्टुप् 130
09 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भृतम् - अनुष्टुप् 138
10 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः - अनुष्टुप् 148
11 तस्मादश्वा अजायन्त - अनुष्टुप् 155
12 यत्पुरुषं व्यदधुः - अनुष्टुप् 161
13 ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू - अनुष्टुप् 168
14 चन्द्रमा मनसो - अनुष्टुप् 175
15 नाभ्याम् - अनुष्टुप् 182
पुरुषस्तुतिः, यज्ञस्तुतिः 189
16 यज्ञेन यज्ञमयजन्त - त्रिष्टुप् 193
उत्तरनारायणानुवाकः 202
नारायण-सूक्तम् 202
विष्णु-गायत्री 210
विष्णु-सूक्तम् 210
राक्षोघ्नमन्त्रौ 268
आह्वानम् 269
युद्धप्रार्थना 269
उपासकसौभाग्यम् 270
प्रतिज्ञा 270
किरणकीर्तिः 271
प्रतिज्ञानुवर्तनम् 271
रक्षोहाग्निध्यानम् 271
महापितृयज्ञे हौत्रमन्त्राः 285
English translation: 298
१२. सोमभक्ष-मन्त्राः 420
१३. एकविंशतिरात्रः 426
परिचयः 426
फलम् 426
ग्रहविचारः 428
फलम् 428
१४. संवत्सरसत्र-मन्त्राः 429

ग्रहप्रामुख्यम् 429
स्तोमाः 431
ग्रहा ऽतिग्राह्याश् च 431
सौर्योऽतिग्राह्यः 432
सप्तत्वम् 432
उत्तर-पक्ष-ग्रहाः 433
विश्वकर्मणो ग्रहः 433
आदित्य-ग्रहः 434
ग्रहणक्रमः 434
उक्थ्यम् 435
काठके (नाचिकेताग्नि-ध्यानम्) 436
नाचिकेतोपाख्यानम् 440
नाचिकेताग्नि-प्रयोगविधिः 444
त्रिसुपर्णमन्त्राः 451
48 451
49 452
50 464
२१. अन्नसूक्तम् 472
०९ निमन्त्रितैर् जपाः 478
१. दोग्ध्री जपः - 478
२. नियोगानन्तरं निषङ्गिणी 479
३. परिवेषणकाले ब्रह्मोद्यम् 488
द्यव्य् अश्वावी 489
परिहाराः 489
सूर्यचन्द्राग्नि-भूमयः 490
Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा 493
Goals ध्येयानि 493
संस्कृतानुवादः 493
Contribution दानम् 494

ॐ①

Source: TW1

श्रीगोपालदेशिकैरनुगृहीतः श्राद्धप्रयोगः

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

त्रय्य्-अन्त-सूरि-सिद्धान्त-
दुग्ध-सिन्धु-सुधाकरम् ।
आत्रेय-गोत्र-पद्मार्कं
श्री-गोपाल-गुरुं भजे ॥

---

1. https://archive.org/details/Vaishvadeva/prayogamAlA/page/n132/mode/1up

०१ प्रतिज्ञादि①

तात्पर्य-दर्शनं गृह्य-
प्रयोग-व्याकृतिं पुनः ।
सुधी-विलोचनं वैद्य-
नाथीयाख्य-निबन्धनम् ॥

प्रयोग-दर्पणं चापि
समीक्ष्य श्राद्ध-कर्मणः ।
पुंसां सुखेन बोधार्थं
प्रयोगोऽत्र विलिख्यते ॥

▼ ***अवधेयम् (द्रष्टुं नोद्यम्)***

अवधेयम् - अस्मिन् प्रयोगे पितृश्राद्धरीतिः प्रदर्शिता । मातुश्श्राद्धे - संकल्पे, वरणे, अर्चनादौ, अन्नजपे, दत्तकरणे तत्रतत्र वक्तव्यप्रकारः विद्वत्पुरोहितमुखादवगन्तव्यः । एवं मातामहादिश्राद्धे अन्यार्थे क्रियमाणे च ॥

उपवीत-नियमः②

> प्राणायामाचमनयोर् अग्नेश्चैव मुखे तथा ।
> आघारयोस् तत्-समिधोः स्विष्टकृद्-याज्यभागयोः ॥
> प्रायश्चित्त-स्तोत्र-सूक्त-जपेषु परिवेषणे ।
> हुतशिष्टान्नतो ऽन्यस्याभिश्रवण-नमस्ययोः ॥
> प्रदक्षिणानुव्रजन-विसर्ग-स्वागतेषु च ।
> सौमनस्य-प्रार्थनयोः स्वस्ति-वाचनके तथा ॥
> विप्राणां दक्षिणादाने पिण्डाघ्राणे तथैव च ।
> प्रत्युत्थाने चोपवीतम् एतेष्व् अन्यत्र नैव तत् ॥

०२ पूर्वेद्युः①

प्राक्सिद्धता②

पित्रोः प्रत्याब्दिकश्राद्धदिनात्पूर्वं
त्रिंशद्दिनेषु पञ्चदशसु वा,
अत्यन्ताशक्तौ त्रिषु दिनेषु वा
परान्नं क्षौरं च वर्जयित्वा,
श्राद्धदिनात् पूर्वदिने
दन्तधावन-तैलाभ्यञ्जनादि वर्जयित्वा
मध्याह्न एव वस्त्रशोधनादि कृत्वा,
आतपे शुष्कीकृत्य,
श्राद्धप्रदेशं गोमयादिना उपलिप्य,
तत्र भोजनादि वर्जयित्वा,
रात्रौ सायम्-औपासनं कृत्वा,
कृतसायम्-आशान् श्वित्रादि-दोष-रहितान् यथोक्त-गुण-सम्पन्नान् निमन्त्रयेत् ।

निमन्त्रणम्②

शीलवृत्तादि-गुण-सम्पन्नानां शारीरक-बन्धूनाम्, अन्येषां च समवाये
दूरस्थान् अपि अन्यान् एव गुणवतो निमन्त्रयेत् ।
अन्यस्य निर्गुणत्वे
सगुणं बन्धुं निमन्त्रयेत्;
उभयोः निर्गुणत्वे बन्धुम् एव निमन्त्रयेत् ॥

[[103]]

तत्-प्रकारः - प्रथमं **उपवीती** - देवार्थे ब्राह्मणान् पादाव् उपसंगृह्य,

> श्वः श्राद्धं भविता,
> तत्र आहवनीयार्थे
> भवद्भिः प्रसादः करणीयः

इति देवार्थे द्वौ एकं वा निमन्त्र्य,

> अक्रोधनैः शौचपरैः
> सततं ब्रह्मचारिभिः ।

> भवितव्यं भवद्भिश्च
> मया च श्राद्धकारिणा ॥

इत्यादिना

> इतः प्रभृति
> अध्वगमन+आयास--औषधादि-भक्षण--प्रतिग्रह+अध्ययन-
> भारवहन--असम्भाष्य-सम्भाषण--
> परहिंसा-कलहादि-वर्जन--पुरस्-सरं
> ब्रह्मचर्य-शौचादि-युक्तैः भवद्भिर् भवितव्यम् ॥

इति निमन्त्रित-नियमांश् च आवेद्य - 'अविघ्नेयं रजनी यदि, तथास्तु' ॥ इति प्रत्युक्तः

प्राचीनावीती,
एवमेव पित्रर्थे, पितामहार्थे, प्रपितामहार्थे, च त्रीन्,
सर्वार्थे एकं वा निमन्त्र्य,

उपवीती, विष्ण्वर्थे च एकं निमन्त्र्य,

स्वयमशक्तौ शिष्यादिमुखेन वा निमन्त्र्य,

तैः साकं रात्रौ उक्त-नियम-विशिष्टः स्थित्वा,

०३ होमात् प्राक्①

श्राद्धदिने सिद्धता②

श्वः दन्त-धावनं वर्जयित्वा,
नद्यां स्नात्वा, सन्ध्यादि कृत्वा,
श्राद्ध-देशं महा-नसादि च गोमयेन +उपलिप्य,
सौवर्णरजतताम्रादीनि मृन्मयानि वा भाण्डानि सम्पाद्य,
शुद्धोदकेन मृन्मयानि, अन्यानि च यथायथं संशोध्य,
श्राद्धप्रदेशे सोपकरणे तिलान् प्रकीर्य,
श्राद्धोपकरणानि अभ्युक्षणेन सम्प्रोक्ष्य

निमन्त्रित-ब्राह्मणान् गृहम् आनीय,
सुप्रक्षालित-पाणिपादान् आचान्तान् आसनेषु +उपवेश्य,
गन्धपुष्पाक्षतादिभिर् अभ्यर्च्य,

[[104]]

पुनर्-निमन्त्रणम्②

पादोपसङ्ग्रहणपूर्वकं
"गोत्रस्य शर्मणः पित्रादेः अद्य श्राद्धं भविष्यति..."
इत्यादि-विशेष-युक्तं पूर्ववत् निमन्त्रयेत् ।

निमन्त्रिताश् च ब्राह्मणाः निमन्त्रणानन्तरं 'आ ब्रह्मन्' इति दोग्ध्रीं,
मध्याह्ने 'भवता क्षणः कर्तव्यः' इति नियोगानन्तरं
'नमस्सहमानाय, नमो दुन्दुभ्याय च' इति निषङ्गिणीं,
परिवेषणकाले ‘किँऽस्विदासीत्' इति ब्रह्मोद्यं च जपेयुः॥

[[106]]

पाक-स्नपनादि②

अथ शास्त्रोक्तप्रकारेण विहितपदार्थानां पाकं कुर्यात् ।
अथ द्वादशघटिकाभ्य ऊर्ध्वं
निमन्त्रित-ब्राह्मणेभ्यः ताम्रेण पात्रेण
प्रत्येकं तैलं मधूकान्यदुद्वर्तनं, स्नानं, स्नानीयं, दन्तधावनकाष्ठं च दत्वा,
अभ्यङ्गनिषिद्ध-तिथिषु आमलकं दत्वा,

तस्यापि निषेधे यथोचितं स्नानीयं दत्वा,
आत्म-पुत्र-शिष्यादि-मुखेन वा स्वयं वा अभ्यज्य,
स्नापयित्वा,
स्वयं च स्नात्वा,
कौपीनं परिधानं उत्तरीयं च धृत्वा,
तान् अपि धारयित्वा,

माध्याह्निकादि②

धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृत-माध्याह्निक-सन्ध्यः,
अकृत-वस्त्र-निष्पीडनः,
भगवद्-आराधनं कृत्वा,
श्राद्धार्थात् अन्येनान्नेन वैश्वदेवं
चतुरो यज्ञांश् च पचनाग्नौ कृत्वा,
अ-कृत-ब्रह्म-यज्ञश् चेत् - तम् अपि कृत्वा,

श्राद्धोपयुक्त-पदार्थान् समीपतो निधाय,
स्नातान् आहूय आगतान् -

पाद्यादि②

उपवीती - प्रत्येकं प्रत्युत्थाय "स्वामिनः! स्वागतम्" इति उक्त्वा,

> स्वामिनः!
> मार्ग-गति-मन-उपहति-शुद्ध्य्-अर्थम् इदं पाद्यं,
> इदम् आचमनीयम्

[[107]]

इति दत्वा,
अनन्त-गरुडादिभ्योऽन्यत् निवेद्य,
तेभ्यो अनिवेदितं भगवन्-मात्र-निवेदितं हविः,
तन्-मात्र-समर्पितं पाद्य-गन्ध-पुष्पादिकं च परिकल्प्य,

औपसनाग्नि-सिद्धता②

कृत-प्रातर्-औपासनश् चेत्
आत्म-समिद्-आरोपणे लौकिकाग्नौ उपावरुह्य,
अ-कृत-प्रातर्-होमश् चेत्,

तम् अपि यथावत् कृत्वा,
द्विर् आचम्य,

अनुज्ञा②

प्राचीनावीती,

> ओं
> समस्त-सम्पत्-समवाप्ति-हेतवः
> समुत्थितापत्-कुल-धूम-केतवः ।
> अपार-संसार-समुद्र-सेतवः
> पुनन्तु मां ब्राह्मण-पाद-पांसवः ॥

उपवीती, – ‘देवेभ्यो नमः’;
प्राचीनावीती, ‘पितृ-पितामह-प्रपितामहेभ्यो नमः’;

उपवीती, ‘विष्णवे नमः’ (इति तिलाक्षतैः यथार्हम् अभ्यर्च्य)

प्राचीनावीती,

> स्वामिनः!
> अस्मिन् दिवसे ... गोत्रं.. शर्माणं (मम) पितरम् उद्दिश्य
> प्रत्याब्दिक-श्राद्धं कर्तु-कामो ऽस्मि।
>
> > एतद्-देशकालयोः,
> > अस्मिन् गेहे वर्तमानानां पक्वापक्वानां पदार्थानां श्राद्धार्हता,
> > अस्या भूमेः, अस्य क्षेत्रस्य गया-तुल्यता,
> > मम च पितुः श्राद्धकरणे अधिकार-सम्पद् अस्तु
>
> इति भवन्तो महान्तोऽनुगृह्णन्तु

(इति प्रार्थ्य)

"तथास्तु; अधिकारसम्पदस्तु" - इत्यनुगृहीतः,

उपवीती -

> श्राद्धभूमिं गयां ध्यात्वा
> ध्यात्वा देवं गदाधरम् ।

प्राचीनावीती -

> वस्वादींश् च पितॄन् ध्यात्वा
> ततः श्राद्धं प्रवर्तये ॥

इत्युच्चार्य

"प्रवर्तय" इत्यनुज्ञातः

[[108]]

सङ्कल्पः②

उपवीती - दर्भेष्वासीनः, दर्भान् धारयमाणः,
त्रिः प्राणान् आयम्य,
गुरु-परम्पराम् अनुसन्धाय
इष्टदेवतां च प्रणम्य ध्यात्वा,

प्राचीनावीती

> हरिर् ओं, तत्, श्रीगोविन्द ....
> अस्यां पुण्यतिथौ 1
> ... गोत्रस्य .. शर्मणः मम पितुः श्राद्धं करिष्ये

इति संकल्प्य ("कुरुष्व" - इत् अनुज्ञातः) -

> कृतञ्च करिष्यामि भगवन्
> नित्येन भगवत्-प्रीत्-अर्थेन
> महा-विभूति-चातुरात्म्य-भगवद्-वासुदेव-पादारविन्दार्चनेन
> पितुः श्राद्धेन
> भगवत्-कर्मणा भगवन्तं वासुदेवम् अर्चयिष्यामि ।

> भगवतो बलेन, भगवतो वीर्येण, भगवतस् तेजसा भगवतः कर्मणा भगवतः कर्म करिष्यामि, भगवतो वासुदेवस्य ।

इति मन्त्रम् अनुसन्धाय,

देवताभ्यः पितृभ्यश्च
महायोगिभ्य एव च ।
नमः स्वधायै स्वाहायै
नित्यम् एव नमो नमः ॥

इति श्लोकं (त्रिः) सङ्कीर्त्य सात्त्विकत्यागं कुर्यात् ।

> भगवान् एव स्वनियाम्य-स्वरूप-स्थिति-प्रवृत्ति-स्वशेषतैकरसेन मया
> स्वकीयैश् चोपकरणैः स्वाराधनैक-प्रयोजनाय
> परमपुरुषः सर्वशेषी स्व-शेष-भूतम् इदं पितुः प्रत्याब्दिकश्राद्धाख्यं कर्म
> स्वस्मै स्वप्रीतये स्वयमेव कारयति ।

[[109]]

---

1. आवाहन-अर्घ्य-संकल्प-
पिण्डान्न-त्याग-तर्पणे ।
अक्षय्यासनयोः, पाद्ये,
गोत्रं नाम च कीर्तयेत् ॥

०४ होमः①

पूर्वाङ्गम्②

अग्निप्रतिष्ठा③

अग्निप्रतिष्ठा

> प्राचीः पूर्वम् उदक्-सँस्थं
> दक्षिणारम्भम् आलिखेत् ।
> अथोदीचीः पुरःसँस्थं
> पश्चिमारम्भम् आलिखेत् ॥

अवाक्-करोऽभ्युक्ष्य,
तृणं निर्ऋत्यां निरस्य,
अप उपस्पृश्य,

व्याहृतीभिः अग्निं प्रतिष्ठाप्य,
उत्सृज्यते ऽवोक्षण-तोयशेषं प्राक्तोयम्।
अन्यत् निदधाति,
उदग् वा ।

ये पार्थिवासः पि॒तरो॒ ये अ॒न्तरि॑क्षे॒
ये दि॒वि ये वा मृता॑ बभू॒वुः ।
ते अ॒स्मिन् य॒ज्ञे सम॑वयन्ताम् ॥

इति सव्यानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां दक्षिणतो भुवं स्पृष्ट्वा,

अग्निम् इद्ध्वा, परिसमूह्य,
अग्निं प्राग्-आदि +अप्रदक्षिणं परिस्तृणाति -
दक्षिणाग्रैः पित्र्येषु; दक्षिणान् अधरान्; उत्तरान् उत्तरान्,
उत्तरेणाग्निं प्राग्-अग्रान् दर्भान् संस्तीर्य।

पात्रसादनादि③

एकैकशः पात्राणि प्रयुनक्ति -
दर्वीम्, आज्य-स्थालीं, वैकङ्कतीं प्रोक्षणीं, प्रणीतीम्,

इध्मम्, उपस्तरणार्थ-दर्वीं, बर्हिश् च।
दक्षिणम् इध्मम्, उत्तरं बर्हिः, हविःपात्रम्, अ-हविः-पात्रं*(=??)* च प्रयुज्य,
समौ अच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेश--मात्रौ पवित्री-कुरुते;
तृणं काष्ठं वा अन्तर्धाय छिनत्ति ।

अप उपस्पृश्य, पवित्री-कृत्य, पात्राणि संस्पृश्य,

प्रोक्षणीम् आदाय, अपरेणाग्निं निधाय,
पवित्रान्तर्हितायाम् अप आनीय,
उत्तान-पाण्योर् अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां त्रिर् उत्पूय,

उत्तानानि पात्राणि त्रिः प्रोक्ष्य,
विस्रस्येध्मम् अपि,

अपरेणाग्निं पवित्रान्तर्हिते प्रणीतिपात्रे अप आनीय,
पूर्ववत् त्रिरुत्पूय,
समं प्राणैर् हृत्वा,
उत्तरेणाग्निम् अन्येषु दर्भेषु सादयित्वा,

आज्य-निर्वापादि③

पवित्रम् आदाय,
आज्य-स्थाल्यां निधाय,
दर्भैः प्रच्छाद्य,
ब्राह्मणं दक्षिणतो दर्भेषु निषाद्य,
आज्यं विलीनम् अपि विलाप्य,

[[110]]

अपरेणाग्निं पवित्रान्तर्हितायां आज्य-स्थाल्याम् आज्यं निरुप्य,
उदीचोऽङ्गारान् निरूह्य,
परिस्तरण-पात्र-सादनयोर् मध्ये तेष्व् अधिश्रित्य,

एकेन तृणेन ज्वलता अवद्योत्य,
बहिर् निरस्य,

द्वे दर्भाग्रे तृणं काष्ठं वा +अन्तर्धाय प्रच्छिद्य,
अप उपस्पृश्य,
प्रक्षाल्य,
(आज्ये) प्रत्यस्य,

अधोमुखाभ्यां ज्वलद्भ्यां तृणाभ्यां त्रिः पर्यग्नि कृत्वा,

निरूढाग्निश्_(=??)_ चेत् तत्रैव निक्षिप्य -
नो चेद् अन्यत्र निक्षिप्य,
_(आज्यपात्रम्)_ उदग् उद्वास्य,
अङ्गारान् अग्नौ प्रत्यूह्य,
दर्भास्तृते पश्चिमे निधाय,
उदग्-अग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनर्-आहारं प्रागारम्भं प्रागपवर्गं त्रिर् उत्पूय,

पवित्र-ग्रन्थिं विस्रस्य,
अप उपस्पृश्य,
प्राग्-अग्रम् अग्नौ प्रहरति ।

दर्वी-संस्कारः③

येन जुहोति, तद् अग्नौ प्रतितप्य, जुहूम्

"वाचं प्राणम्" इति
जुहूम् अग्रैर् अन्तरतो ऽभ्याकारं_(=पुनः पुनः)_ प्राचीं,
मध्यैर् बाह्यतः प्रतीचीम्,
मूलैर् दण्डम् ५

इत्य्-आदि-प्रकारेण प्रत्येकं संमृज्य,
पुनः प्रतितप्य,
प्रोक्ष्य, निधाय,
दर्भान् अद्भिः संस्पृश्य
अग्नौ प्रहरति ।

परिधि-स्थापनादि③

परिधीन् परिदधाति -
स्थविष्ठो मध्यमः,
अणीयान् द्राघीयान्_(=दीर्घतरः)_ दक्षिणार्ध्यः,
अणिष्ठो ह्रसिष्ठ उत्तरार्ध्यः -
एवं परिस्तरणान्तः सर्वान् परिधीन् परिधाय -

उपवीती -
द्वे आघारसमिधौ मध्यमं परिधिम् उपस्पृश्य

दक्षिणम् उत्तरम् अग्नौ आदधाति ।

प्राचीनावीती - परिध्यन्तः परिस्तरणोपरि तूष्णीं समन्तम् अप्रदक्षिणं परिषिच्य,
इध्ममाज्येनाभ्यज्य [[ध्म??]],

> अस्मिन् मम पितुः प्रत्याब्दिक-श्राद्ध-होम-कर्मणि
> ब्रह्मन्! इध्मम् आधास्ये ।

इति ब्राह्मणम् अनुज्ञाप्य,
दक्षिणहस्तेन सर्वाणि +इध्म-काष्ठानि युगपत् अग्नावाधाय -

आघारः③

उपवीती - इतर-दर्व्या आज्यम् आदाय,
उत्तरं परिधि-सन्धिम् अन्ववसृत्य,
'प्रजापतिं' मनसा ध्यायन्न्
आघारम् आघारयति - 'प्रजापतय इदं न मम' ।

दक्षिणं परिधिसन्धिम् अन्ववसृत्य
'इन्द्रं' मनसा ध्यायन्न्
आघारम् आघारयति - 'इन्द्रायेदं न - मम'
इति उद्देशत्यागं कृत्वा,

[[111]]

आज्यभागौ③

'ओम् अ॒ग्नये॒ स्वाहा॑" इति उत्तरार्ध-पूर्वार्धे (अग्नय इदं न मम) इति,
'ओं सोमा॑य॒ स्वाहा॑' इति दक्षिणपूर्वार्धे (सोमाय इदं न मम) इति,

'ओम् अ॒ग्नये॒ स्वाहा॑' (अग्नय इदं न मम) इति,
'ओं भूर्भुव॒स्सुव॒स्स्वाहा॑' (प्रजापतय इदं न मम) इति च मध्ये जुहोति ।

सर्वत्र दर्वीं मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरेव धृत्वा
देवतीर्थेन जुहोति ॥*(5)*

आवाहनम्②

वैश्वदेवम्③

उत्थाय स-यव-हस्तः,
‘विश्वान् देवान् आवाहयिष्ये' इति वैश्वदेविक-ब्राह्मणान् आपृच्छ्य,
‘आवाहय' इत्यनुज्ञातः -

अग्नेर् उतरत्तः,
युग्मेषु दर्भेषु प्राङ्मुखः

वि॑श्वदेवाश् **शृणुते॒मँ॑** ह॑वं मे
ये॑ अन्त॑रिक्षे य उप द्य॑वि **ष्ठ॑** ।
ये॑ अग्नि-जिह्वा॑ उत॑ वा य॑जत्रा
आस॑द्यास्मि॑न् बर्हि॑षि **मादयध्वम्** ॥

> आगच्छन्तु महाभागा
> विश्वेदेवा महाबलाः ।
> ये अत्र विहिताश् श्राद्धे
> सावधाना भवन्तु ते ॥

इति मन्त्राभ्यां

> ... गोत्रस्य .... शर्मणः पितुः
> प्रत्याब्दिकश्राद्धे पुरूरवार्द्रव-संज्ञकान्
> विश्वाख्य-दक्ष-प्रजापति-दुहितुर् उत्पन्नान् देवान् आवाहयामि

इत्यावाह्य

"(उक्तानां) विश्वेषां देवानां सयवम् इदमासनम्"
इति ऋजु-दर्भ-द्वयं साक्षतं दत्वा,

देवतीर्थेन यवोदकम् उत्सिञ्चति 1

[[112]]

पैतृकम्③

प्राचीनावीती -
अग्नेर् दक्षिणतस् त्रिभिः (सप्तभिर्वा) दर्भैः कृतं
भुग्नं दक्षिणाग्रं निधाय,

सतिल-हस्तः
"पितृ-पितामह-प्रपितामहान् आवाहयिष्ये'

(इति पूर्ववद् आपृच्छ्य)
'आवाहय' (इत्य् अनुज्ञातः)

आयां॑त पितरस् सो॒म्या
ग॑म्भी॒रैः प॒थिभिः॑ पू॒र्व्यैः ।
प्र॒जाम् अ॒स्मभ्यं॑ ददतो*(=ददत + उ)* र॒यिञ् च॑
दीर्घायु॒त्वं च॑ श॒तशा॑रदं च ॥

> ... गोत्रस्य ....शर्मणः पितुः प्रत्याब्दिकश्राद्धे
> ... गोत्रान् .... शर्मणः वसु-रुद्रादित्य-स्वरूपान्
> अस्मत्-पितृ-पितामह-प्रपितामहान् आवाहयामि'

इति तिलैः पितृतीर्थेन आवाह्य,

स॒कृ॒दा॒च्छि॒न्नं ब॒र्हिर् ऊर्णा॑-मृदु ।
स्यो॒नं पि॒तृभ्यं॑स् त्वा भराम्य् अ॒हम् ।
अ॒स्मिन् सीं॑दन्तु मे पि॒तरं॑स् सो॒म्याः ।
पि॒ता॒म॒हाः प्रपिं॑तामहाश् चानु॒गैस् स॒ह ॥33॥

इति सतिलं भुग्नं दक्षिणाग्रं पितृतीर्थेनैव,

> .. गोत्राणां .... शर्मणां ... वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणाम् अस्मत्-पितृ-पितामह-
> प्रपितामहानां स-तिलम् इदम् आसनम्

इति दत्वा

ऊर्जं॒ वहं॑न्तीर् अ॒मृतं॑ घृ॒तं
पयः॑ की॒लालं॑ परि॒स्रुं॑तम्।
स्व॒धा स्थं॑ त॒र्पयं॑त मे पि॒तॄन् ॥३४॥

इति पितृतीर्थेन2 तिलोदकं उत्सिञ्चेत् ॥

[[113]]

वैष्णवम्③

३. **उपवीती** - विष्ण्व्-अर्थब्राह्मणम् अपि पूर्ववत् आपृच्छ्य,
अनुज्ञातः

(बहु-देवता-सङ्ग्रहात्) सह॑स्र*(~अनन्त)*शीर्षा **पु॑रुषः**।
सहस्राक्षः॑ सह॑स्रपात् ।
स॑ *(वक्ष्यमाणां विराजं)* भू॒मिं विश्व॒तो **वृत्वा**॑ ।
अ॒त्यतिष्ठद् दशाङ्गु॒ल॒म् । १

(मुख-मूर्ध्नोर् अन्तरं दशाङ्गुलम्, वाचिक+अव्यक्त-कल्पनयोश् चेति केचित्।)

> … गोत्रस्य …… शर्मणः पितुः प्रत्याब्दिकश्राद्धे
> श्राद्ध-संरक्षकं श्रीविष्णुम् आवाहयामि

इति आवाह्य,

> पुरु॑ष ए॒वेदँ सर्वं॑म् । यद्भू॒तं यच्च॒ भव्यं॑म् । उ॒तामृ॑त॒त्वस्येशा॑नः । यदन्ने॑नाति॒रोह॑ति ॥
> [[TODO:परिष्कार्यम्??]]

"विष्णोर् इदम् आसनम्",
इति ऋजु-दर्भ-द्वयं साक्षतं पूर्ववत् दत्वा,

यवोदकं उत्सिच्य,

अन्नाहुतयः②

प्राचीनावीती -
"उद्ध्रियताम्, अग्नौ च क्रियताम्" इति ब्राह्मणान् आपृच्छ्य,
"काममुद्ध्रियतां, काम् अमग्नौ च क्रियताम्" इति विसृष्टः,

हविः-पात्रे भगवन्-निवेदिताद् अलवणात्
पक्वापक्वात् सर्वस्मात् किञ्चित् किञ्चिद् उद्धृत्य,

अ-हविः-पात्रे सलवणात् व्यञ्जनादिकात् किञ्चित् किञ्चित् उद्धृत्य

अग्नेर् उत्तरतः प्रतिष्ठितम् अभिघार्य,
सौकर्यार्थं पुरतो वा निधाय,
दर्व्याम् उपस्तीर्य हविषः,
द्विर् अवदाय (3 वत्सानां त्रिर् अवदाय),
पुनर् अभिघार्य,
अवदानान्य् एकीकृत्य

> ‘यन्मे पद्यतां’ .. शर्मणे अस्मत्पित्रे स्वाहा

इत्यादि-क्रमेण षड् आहुतीः
वामेन हविःपात्रं स्पृशन्
कृष्णायां मध्ये वा हुत्वा,
प्रत्येकं उद्देशत्यागं कृत्वा ॥

तत्प्रकारः,

[[114]]

यन् मे॑ मा॒ता प्रलु॑लोभ॒ चर॒त्य् अन॑नुव्रता,
तन् मे॒ रेत॑ः पि॒ता वृ॑ङ्क्ताम्*(=आच्छिद्य स्वीकरोतु)*।
आ॒भुर्*(←आभवतीति)* अ॒न्यो *(बलेर् दूरम्)* ऽव॑पद्यताम्।*(र५)*
अ॒मुष्मै॒*(←नामनिर्देशः)* स्वाहा॑।

> … शर्मणे अस्मत्पित्रे स्वाहा ॥ (पित्र इदं न मम)

यास् तिष्ठ॑न्ति॒, या धाव॑न्ति॒,
या आ॑र्द्रो॒घ्नीः*(=कूलादिघ्नीः)* परि॑त॒स्थुषी॑ः ।
अ॒द्भिर् विश्व॑स्य भ॒र्त्रीभि॑र्
अ॒न्तर् अ॒न्यं पि॒तुर् द॑धे॒, *(र५)*
ऽमुष्मै॒*(←नामनिर्देशः)* स्वाहा॑ ।

> … शर्मणे अस्मत्पित्रे स्वाहा ॥ (पित्र इदं न मम)

यन् मे॑ पिताम॒ही प्रलु॑लोभ॒ चर॒त्य् अन॑नुव्रता,
तन् मे॒ रेत॑ः पिताम॒हो वृ॑ङ्क्ताम्*(=आच्छिद्य स्वीकरोतु)*।
आ॒भुर्*(←आभवतीति)* अ॒न्यो *(बलेर् दूरम्)* ऽव॑पद्यताम्।
अ॒मुष्मै॒*(←नामनिर्देशः)* स्वाहा॑।

> … शर्मणे अस्मत् पितामहाय स्वाहा ॥ (पितामहाय इदं न मम)

अ॒न्तर् द॑धे॒ पर्व॑तैर्
अ॒न्तर् मह्या॑ पृथि॒व्या ।
आ॒भिर् दि॒ग्भिर् अ॑न॒न्ताभि॑र्
अ॒न्तर् अ॒न्यं पि॑ताम॒हाद् द॑धे॒
ऽमुष्मै॒ स्वाहा॑ ।

> … शर्मणे अस्मत् पितामहाय स्वाहा ॥ (पितामहाय इदं न मम)

यन् मे॑ प्रपिताम॒ही प्रलु॑लोभ॒ चर॒त्य् अन॑नुव्रता,
तन् म॒ रेतः॑ प्रपिताम॒हो वृ॑ङ्क्ताम्*(=आच्छिद्य स्वीकरोतु)*।
आ॒भुर्*(←आभवतीति)* अ॒न्यो *(बलेर् दूरम्)* ऽव॑पद्यताम्।
अ॒मुष्मै॒*(←नामनिर्देशः)* स्वाहा॑।

> ... शर्मणे अस्मत्प्रपितामहाय स्वाहा ॥ (प्रपितामहाय इदं न मम)

अ॒न्तर्द॑ध ऋ॒तुभि॑र्
अहोरा॒त्रैश् च॑ *(काल)*स॒न्धिभिः॑ ।
अ॒र्ध॒मा॒सैश् च॒ मासै॑श् च+
अ॒न्तर् अ॒न्यं प्र॑पिताम॒हाद् द॑धे॒
अ॒मुष्मै॒*(←नामनिर्देशः)* स्वाहा॑।

> ... शर्मणे अस्मत्प्रपितामहाय स्वाहा ॥ (प्रपितामहाय इदं न मम)

[[115]]

पूर्ववद् उपस्तीर्य,
द्विर् अवदाय,
अभिघार्य दर्वीम् अनुत्सृजन्न् -

उपवीती, हविः प्रत्यभिघार्य,
प्राचीनावीती - सकृद् अभिघार्य

ये चे॒ह पि॒तरो॒ ये च॒ नेह॒
याँश् च॑ वि॒द्म याँ उ॑ च॒ न प्र॑ वि॒द्म ।
अग्ने॒ तान् वेत्थ॒ यदि॒
ते जा॑तवेद॒स् तया॑ प्र॒त्तँ*(→प्रत्तया = प्रदत्तया)* स्व॒धया॑ मदन्तु॒
स्वाहा॑ ।

इति हुत्वा, 'ज्ञाताज्ञातपितृभ्य इदं न मम',

आज्याहुतयः②

आज्याहुतयः

'स्वाहा पित्रे' इत्यादि षडाज्याहुतीर् जुहोति ॥
पञ्चानां पिता देवता, अन्तिमस्य कव्यवाहनोऽग्निः ॥

तत्-प्रकारः -

१. स्वाहा॑ पि॒त्रे । (पित्र इदं न मम)
२. पि॒त्रे स्वाहा॑ । (पित्र इदं न मम)
३. स्वाहा॑ पि॒त्रे । (पित्र इदं न मम)
४. पित्रे॒ स्वाहा॑ । (पित्र इदं न मम)
५. स्व॒धा स्वाहा॑ । (पितृभ्य इदं न मम)
६. अ॒ग्नये॑ कव्य॒वाह॑नाय स्व॒धा स्वाहा॑ । (अग्नये कव्यवाहनाय इदं न मम)

स्विष्टकृत्②

उपवीती -
दर्व्याम् उपस्तीर्य
प्रधानाहुत्य्-अधिकम् उत्तरार्धात् सकृत् अवदाय (पञ्चावत्ती चेत् द्विरवदाय),
द्विर् अभिघार्य,
'अ॒ग्नये॑ स्विष्ट॒कृते॒ स्वाहा॑' इत्य्
असंसक्तम् इतराभिर् आहुतिभिर् उत्तर-पूर्वस्यां जुहोति ।
(अग्नये स्विष्टकृत इदं न मम) ।

[[116]]

अहविष्यहोमः②

प्राचीनावीती
दर्व्याम् उपस्तीर्य,
अहविष्यं सकृत् अवदाय,
अभिघार्य,
उत्तर-भस्मनि अग्नौ ‘स्वाहा’कारेण जुहोति; (हुतदेवताभ्य इदं न मम) ।

लेपकार्यम्②

आज्य-स्थालीम् उत्तरतः, प्रधान-दर्वीं दक्षिणत, इतरन् मध्ये कृत्वा,
उत्तरतः पूर्वास्तीर्णे पात्र-सादनार्थं बर्हिः सर्वम् आदाय,
प्रधान-दर्व्याम् अग्रम् - इतरस्यां मध्यम् - आज्यस्थाल्यां मूलम्
एवं त्रिर् अक्त्वा,

तृणम् एकं प्रज्ञातं *(पार्श्वतो??)* निधाय,

प्रधान-दर्व्यां दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां मूलं निधाय,
सव्यं निरस्य,
दक्षिणं तिर्यञ्चं धारयित्वा,

अग्रम् उद्यम्य प्रहृत्य,
मध्यम् उद्यम्य प्रहृत्य,
मूलम् उद्यम्य प्रहृत्य,
तृणं प्रहृत्य,

तर्जन्या अग्निं त्रिर् निर्दिश्य,
अग्निम् अञ्जलिना अभिमन्त्र्य,
दक्षिण-हस्तेन भूमिं स्पृष्ट्वा

उत्तराङ्गम्②

परिधिप्रहरणम्③

मध्यमं परिधिं प्रहृत्य,
इतरौ पाणिभ्याम् आदाय
उत्तरार्धस्याग्रम् अङ्गारेषु +उपोहति,
दक्षिणम् उपरि कृत्वा प्रहरति ।

संस्रावः③

दक्षिण-वाम-हस्ताभ्यां प्रधानाप्रधान-दर्वीभ्याम् आज्यम् आदाय
प्रधानोत्तरया दर्व्या सँस्रावं जुहोति । ('स्वाहा') वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः सँस्रावभागेभ्य इदं न मम ।

प्रायश्चित्ताहुतयः③

उपवीति – प्राणान् आयम्य

> … अस्मिन् मम पितुः (प्रत्याब्दिक) श्राद्ध-होम-कर्मणि
> मन्त्र-तन्त्र-देवता-विपर्यास-न्यूनातिरेक-स्वराक्षर-भ्रंष-प्रायश्चित्तार्थं
> सर्वप्रायश्चित्ताहुतीर् होष्यामि,
> प्राणायामञ्च करिष्ये

इति सङ्कल्प्य

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

ओं" भू"र् भु"वस् सु"वस् स्वा"हा ॥
(प्रजा"पतय इदं" न" म"म) ॥१॥

अ"नाज्ञातयँ् य"द् आ"ज्ञातम् ।
यज्ञ"स्य **क्रिय"ते** मि"थु ।
अ"ग्ने त"दस्य **कल्पय** ।
त्वँ" हि" **वे"त्थ** यथातथ"म् । पु"रुषसम्मितो यज्ञः" ।
यज्ञ७" पु"रुषसम्मितः ।
अ"ग्ने त"दस्य **कल्पय** ।
त्वँ" हि" **वे"त्थ** यथातथ"म् । य"त्पाकत्रा" म"नसा दीन"दक्षा न" ।
यज्ञ"स्य मन्व"ते म"र्तासः ।
अग्नि"ष्ट"द्धो"ता क्रतु-वि"द् **विजान"न्** ।
य"जिष्ठो देवाँ" ऋतुशो" **यजाति** ॥115॥ त्व"न् नो अग्ने व"रुणस्य विद्वा"न्
देव"स्य हे"डो" *(=क्रोधो)* ऽव यासिसीष्ठाः *(=यक्षीष्ठाः)* ।
य"जिष्ठो *(हविर्)*व"ह्नितमश् शो"शुचानो *(=देदीप्यमानः)*
वि"श्वा द्वे"षाँसि प्र" मुमुग्ध्य् अस्म"त् ।

(अग्नीवरुणाभ्याम् इदं न मम) स" त्व"न् नो अग्ने ऽवमो" *(=मूलभूतो)* **भव**+ऊती" *(त्या)*
("अग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमः" इति ब्राह्मणम्)
ने"दिष्ठो *(=अन्तिकतमो)* अस्या" उष"सो व्युष्टौ *(=व्युष्टायाम्)* ।
अ"व यक्ष्व नो व"रुणँ, **र"राणो**
वीहि" *(=खाद)* मृडीकँ" *(=सुखयितारं [हविः])* सुह"वो न **एधि** ।

(अग्नीवरुणाभ्याम् इदं न मम)

व्याहृतिहोमाः③

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

(ओं") भू"स् स्वा"हा ॥ (अग्न"य +इदं" न" म"म)

(ओं") भु"वस् स्वा"हा ॥ (वाय"व +इदं" न" म"म)

(ओं") सु"वस् स्वा"हा ॥
(सू"र्याय +इदं" न" म"म)

(ओं) भू"र् भु"वस् सु"व स्स्वा"हा ॥
(प्रजा"पतय +इदं" न" म"म)

पूर्णाहुति-प्राणायामौ③

> ओं विष्ण॑वे॒ स्वाहा॑ ॥ (विष्णव इदं न मम) ॥११॥

इति पूर्णाहुतिः

प्राणायामः ।

[[118]]

परिषेचनम्, प्रणीताविमोकः③

प्राचीनावीती,
तूष्णीम् अप्रदक्षिणं परिषेचनं, प्रणीतावोक्षणम् ।

प्रणीतिपात्रं पश्चान् निधाय,
प्रणीतासु अपः अविच्छिन्नधारया आनीय,
‘प्राच्यां' इत्यादिक्रमेण (प्राच्यां, दक्षिणायां, प्रतीच्याम्, उदीच्याम्, ऊर्ध्वायां, भूमौ)
प्रतिदिशं सकृत् व्युत्सिच्य,

स॒मु॒द्रं व॒ः प्रहि॑णोमि॒
स्वां॑ योनि॒म् अपि॑ गच्छत ।
अच्छि॑द्रः प्र॒जया॑ भूयास॒ं
मा परा॑ सेचि॒ मत् पयः॑ ॥ (9)

आत्मानं प्रोक्षयेत् ॥

उपस्थानानि③

उपवीती - ब्रह्मोद्वासनम्।
"अग्ने नयेति" उपस्थानम् ।

अ॑ग्ने **न॑य** सुप॑था **राये॑** अस्मा॑न्
वि॑श्वानि देव वयु॑नानि*(=ज्ञानानि)* विद्वा॑न् ।
युयोध्य्*(=अपनय)* अ॒स्मज्-जुहुराण॑म्*(=कुटिलकारि)* ए॑नो
भू॑यिष्ठान् ते **न॑म-उक्तिवँ॒ विधेम** ॥

(अग्नये नमः)

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं
भक्तिहीनं हुताशन ।
यद्धुतं तु मया देव
परिपूर्णं तदस्तु ते ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

प्रायश्चित्तान्य् अशेषाणि
तपः कर्मात्मकानि वै ।
यानि तेषाम् अशेषाणां
कृष्णानुस्मरणं परम् ॥

(कृष्ण कृष्ण कृष्ण॥)

इत्युक्त्वा, प्रणम्य अभिवाद्य,

प्राचीनावीती -

> पिता पितामहश् चैव
> तथैव प्रपितामहः ।
> मम तृप्तिं प्रयान्त्व् अद्य
> होमाप्यायित-मूर्तयः ॥

> स्वामिनः! अद्यानुष्ठिते मम पितुः (प्रत्याब्दिक)-श्राद्ध-होम-कर्मणि
> मन्त्रलोपे क्रियालोपे द्रव्यलोपे नियमलोपे सत्य् अपि
> सर्वं यथाशास्त्रानुष्ठितं भूयाद् इति भवन्तो ऽनुगृह्णन्तु

इति प्रार्थना ।
"तथाऽस्तु" इति प्रतिवचनम् ॥

[[119]]

---

1. सर्वं देवतीर्थेन देवोपचारं दद्यात् ।

2. पित्रुपचारं सर्वं पितृतीर्थेन कुर्यात्

3.

> 'हविषो मध्यात्, अङ्गुष्ठ-पर्व-मात्रम् अवदानं
> तिरश्चीनम् अवद्यति*(=कर्तयति)* ।
> पूर्वात्, द्वितीयम् अनूचीनं चतुर्-अवत्तिनः*(=अवदातारः)* पश्चार्धात्,
> तृतीयं पञ्चावत्तिनः'

इति प्रकारेण वदाय

०५ भोजनम्①

आसनम्②

उपवीती –

वैश्वदेविकहस्ते जलं दत्वा

> .... गोत्रस्य .... शर्मणः पितुः श्राद्धे
> पुरूरवार्द्रवसंज्ञकानां विश्वेषां देवानाम् इदम् आसनम्

इति सयवम् ऋजु-दर्भ-द्वयं दक्षिण-पार्श्वे दत्वा,
पुनरपो दत्वा,

> .... गोत्रस्य.... शर्मणः पितुः प्रत्याब्दिकश्राद्धे
> विश्वदेवार्थे भवता क्षणः कर्तव्यः

इति दक्षिणेन दक्षिण-हस्तं निर्-अङ्गुष्ठं गृहीत्वा
ऋजु-दर्भ-द्वयं दत्वा निमन्त्र्य,
"ओं तथा" इति प्रत्युक्ते,
'प्राप्नोतु भवान्' इति वदेत् -
'प्राप्नवानि' इति प्रतिवचनम् ।

प्राचीनावीती -
एवं पित्रादीन् भुग्न-दर्भ-दान-पुरस्सरं वृणुयात् ॥

पाद-प्रक्षालनम्②

मण्डले③

गृह-द्वार-समीपतो भवनस्य अग्रतः
संमार्जितायां गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ
गोमय-सहित-गोमूत्रेण
+उत्तरे देवानां पाद-प्रक्षालनार्थं
चतुर्-अश्रं वितस्ति-प्रमाणं उदक्-प्लव-मण्डलं कृत्वा,

मध्ये षड्-अङ्गुलम् अन्तरालं विहाय,
दक्षिणे पितॄणां पाद-प्रक्षालनार्थे

वर्तुलं वितस्ति-प्रमाणं दक्षिणाप्लव-मण्डलं कृत्वा,

दर्भैः साक्षतैः सतिलैश् च क्रमेण,
मण्डलयोः परिस्तरणं कुर्यात् ।

देवतार्थं सर्वम् **उपवीती** -
पित्र्यं सर्वं **प्राचीनावीती** कुर्यात् ।

प्रक्षालनम्③

उत्तरे साक्षतान् पूर्वाग्रान् युग्मान् कुशान् बहून्,
दक्षिणे सतिलान् दक्षिणग्रान् भुग्नान्
आसनार्थं नाम-गोत्रोच्चारण-पूर्वकं विन्यस्य,

उत्तरे सपुष्पगन्धैः अक्षतैरभ्यर्च्य,
दक्षिणे गन्ध-तिलैर् अभ्यर्च्य,

दैविक-ब्राह्मणं मण्डल-समीपत उपवेश्य,
आदित्याभिमुखम् आसने उपविश्य,
गो-घृत-मिश्र-गोमयेन पाद-पृष्ठम् अनुलिप्य,

शं᳚ नो देवी᳚रभि᳚ष्टय
आ᳚पो भवन्तु पीत᳚ये ।
शं᳚ यो᳚र्*(=[अ]मिश्रणाय)* अभि᳚ स्रवन्तु नः ॥ ०४॥

इति मन्त्रेण,
स-पुष्पाक्षत--स-दर्भाग्राभिर् अद्भिः

[[120]]

> 1 'विश्वे देवाः !
> इदं वः पाद्यं स्वाहा'

इति देवानां पाद्यं समर्प्य,

> ओं
> समस्त-सम्पत्-समवाप्ति-हेतवः
> समुत्थितापत्-कुल-धूम-केतवः ।
> अपार-संसार-समुद्र-सेतवः
> पुनन्तु मां ब्राह्मण-पाद-पांसवः ॥

इति पादौ गुल्फ-पर्यन्तं मण्डले प्रक्षालयेत्।

कराव् अपि कूर्पर-पर्यन्तं क्षालयित्वा
हस्तौ प्रक्षाल्य,

प्राचीनावीती -
दक्षिणे पित्रर्थं ब्राह्मणं पूर्ववत् उपवेश्य,
गोमयेन अनुलिप्य

शन् नों दे॒वीर् अ॒भिष्ट॑ये ।
आपों भवन्तु पी॒तयें ।
शयॅ्योर् अ॒भि स्र॑वन्तु नः ।

इति मन्त्रेण,
स-तिल-पुष्पादर्भाग्र*(नञ् विवक्षितम्??)*-गन्धाभिर् अद्भिः पूर्ववत्

> गोत्रादियुक्तस्य श्राद्धे .... गोत्राः .... शर्मणः
> .... रूपाः
> पितृपितामहप्रपितामहाः इदं वः पाद्यं
> स्वधा

इति पितृतीर्थेन समर्प्य
पूर्ववत् प्रक्षाल्य,

उपवीति विश्वे देववत्
विष्णोर् अपि कुर्यात्।

पित्र्यं सर्वम् उपचारम्
आसीनः, सव्यं जान्व् आच्य (आसन-व्यतिरिक्ते),
मन्त्रान्ते स्वधा-शब्दम् अपि +उक्त्वा कुर्यात् ।

दैवं सर्वम्
आसीनः, दक्षिणं जान्व् आच्य *(आसन-व्यतिरिक्ते)*
स्वाहान्तं कुर्यात् ।

आचमनात् पूर्वम् अनर्हत्वात्
नात्र पादोदक-ग्रहणम् ॥

आसन-दानम्②

पादौ प्रक्षाल्य,
मण्डलोत्तरे आचम्य
तान् अपि आचामय्य

[[121]]

प्राचीनावीती

अप॑हता॒ असु॑रा॒ रक्षाँ॑सि
पिशा॒चा ये क्षय॑न्ति पृथि॒वीम् अनु॑ ।
अ॒न्यत्रेतो॑ गच्छन्तु॒ यत्रैषां॑ गत॒ं मन॑ः ॥ उ॒द् ईरताम् अ॒वर उ॒त् प॒रास
उ॒न् मध्यमाः॒ पित॒रः सोमिया॒सः
अ॒सुं य॒ ईयु॒र् अवृका॒ ऋतज्ञा॒स्
ते॒ नो अवन्तु पित॒रो ह॒वेषु

इति भुक्ति-देशे तिलान् सिकतांश्च प्रकीर्य -

उपवीती - वैश्वदेविकहस्ते जलं दत्वा,

> .. गोत्रस्य ... शर्मणः .... पितुः श्राद्धे
> पुरूरवाद्रसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां भोजनस्थाने
> इदम् आसनम्

इति +आसनार्थं सयवम् ऋजु-दर्भ-द्वयं दत्वा,

आसनं सव्येन अभिमृश्य
दक्षिणेन ब्राह्मण-जानु +अवलम्ब्य
'आस्यताम्' इत्युक्त्वा उपवेशयेत् ।

(देवान् प्राङ्मुखान्,
पितॄन् उदङ्मुखान् प्राग्-अपवर्गान्
(पश्चान्मुखान्?) दक्षिणापवर्गान् वा +उपवेशयेत्, आचारात् ॥)

अर्चनम्②

अ॒र्चत प्र॒+अर्चत *(नराः)*
प्रि॒यमेधासो *(=प्रियमेध-सम्बद्धाः)* अ॒र्चत ।
अ॒र्चन्तु पुत्रका॒ उत॒
पु॒रं न॒ धृष्णु॒ *(=धर्षणशीलः)* +अर्चत ॥

इति मन्त्रेण ‘इदं वो अर्चनं’

(देवानां दक्षिणपादे, सव्यपादे,
दक्षिणजानुनि, सव्यजानुनि,
दक्षिणांसे, सव्यांसे,
मूर्ध्नि च, क्रमेण अर्चयेत् ।)

> गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुंष्टां करीषिणीम् ।
> ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥

[[122]]

> ... गोत्रस्य ... शर्मणः पितुः प्रत्याब्दिकश्राद्धे पुरूरवार्द्रव-संज्ञक-विश्वेदेवाः !
> यथा-भागशः अमी वः सकुङ्कुम-कर्पूरागरु-चम्पक-पद्मक-मिश्रा गन्धाः

इति दद्यात् ।

(देवब्राह्मणोपचारं सर्वम् उदङ्मुखः कुर्यात् ।
पित्र्यं दक्षिणामुखः कुर्यात् ।)

ओषधयः प्रतिमोदध्वम्
एनं पुष्पावतीः सुपिप्पलाः ।
अयं वो गर्भ ऋत्वियः
प्रत्नँ सधस्थम् आसदत् ॥

इति मन्त्रेण
पूर्ववत् ‘इमानि पुष्पाणि, श्रीतुलसीदलानि च’ इति दद्यात् ॥

धूर् *(=धूर्स्स्थ हिंसको ऽग्निः)* असि ।

('एष वै धुर्योग्निः' (तै.ब्रा. 3.2.4) इति ब्राह्मणम्)

धूर्व *(=नाशय)* धूर्वन्तम् *(=हिंसकं)*।
धूर्व *(=नाशय)* तं यो ऽस्मान् धूर्वति।
तन् धूर्व यवँ वयन् धूर्वामः । त्वन् देवानामसि ।

घ्राण-तृप्त्य्-अर्थम् अयं वो धूपः ।

उद्दीप्यस्व जातवेदो
ऽपघ्नन् निर्ऋतिं मम ।
पशूँश्च मह्यम् **आवह**
जीवनञ् च दिशो दिश ॥

‘अवलोकनार्थम् अयं वो दीपः'

यु॒वा सुवा॑साः प॑रिवीत *(यूप)* **आ॑गात्**
स॑ उ **श्रे॑यान् भवति** जा॑यमानः ।
तं॑ धी॑रासः कव॑य **उ॑न्नयन्ति**
स्वाध्यो३॑ *(=सु+आ+धियः)* म॑नसा देवय॑न्तः *(=देवकामाः)* ॥

आच्छादनार्थम् इदं वस्त्रं
(अभावे यज्ञोपवीतं, दर्भान् वा)
पवित्रार्थम् इमौ दर्भौ ।
‘शेषोपचारार्थे इमे अक्षताः' इति पूर्ववद् अर्चयेत् ॥

प्राचीनावीती -
(एवमेव पितॄणाम् आसनार्थे भुग्न-दर्भान्,
मूर्ध्नि, सव्यांसे, दक्षिणांसे च
सव्यजानुनि, दक्षिणजानुनि,
सव्यपादे, दक्षिणपादे च
तिलैर् अर्चनम् ।)

[[123]]

गन्धंद्वा॒राम् इत्यादि सर्वं पूर्ववत्॥

उपवीती -

विश्वेदेववत् विष्णोर् अर्चनम्।

पात्रस्थापनम्②

आचम्य,
घृत-मिश्रेण गोमयेन, प्रणवेन चतुर्-अश्र-मण्डलं कृत्वा,
पात्रेषु जलं निस्राव्य,
हस्तेन संमृज्य,
पुनः प्रक्षाल्य,
'इदं भोजन-पात्रासनम्' इति दर्भान् निधाय,

मण्डलेषु देवादि-क्रमेण पात्राणि, उपपात्राणि च निधाय
(प्रधानपात्रे उपपात्रम् आज्य-पात्रादिकं च न निक्षिपेत्)

परिवेषणम्②

पात्रेषु आज्यम् उपस्तीर्य,
प्रथमं हुत-शिष्टम् अन्नं पितृपात्रे **प्राचीनावीती** -
देवतीर्थेन परिविष्य,

(ततः क्रमेण सर्वत्र +**उपवीत्य्** एव
देवानाम् उदङ्मुखः, पितॄणां दक्षिणामुखः)

पितॄन् ध्यायन्,
अन्न-पायस-सूपापूप-क्रमेण दर्व्य्-आदि-द्वारा स-पवित्र-हस्ताभ्यां परिविष्य,

उपवीति -

'रक्षोघ्नमन्त्रपठनं करिष्ये' इति सङ्कल्प्य,

▼ ***भास्करोक्त-विनियोगः***

तैत्तिरीयारण्यकम् ॥
अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥
अथ स्वाध्यायब्राह्मणं काठकशेषमारभ्यते ।
उक्तं च -

> स्वाध्यायब्राह्मणं काण्डं
> काठके पठितो विधिः ।

इति ।

ऋषिर्ब्रह्मा स्वयम्भूर् नाम ।
तत्र “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इत्यादौ यज्ञोपवीतविधानार्थो ऽयम् अनुवाकः[दः] ।
एतेनैव सिद्धे “निवीतं मनुष्याणां” इत्यादि-विधानं
तद्-भ्रेषे श्रौतप्रायश्चित्तार्थम् ।

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

स॒ह वै दे॒वाना॒ञ् चासु॑राणाञ् च य॒ज्ञौ प्रत॑ताव् आस्तावँ॒,
"व॒यँ स्व॒र्गल्ँ लो॒कम् एं॑ष्यामो, व॒यम् एं॑ष्याम॒" इति।

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

1सह वा इति ॥ सह वै यज्ञौ प्रततौ आरब्धौ आस्तां देवानामसुराणां च वयं स्वर्गं लोकं स्वामित्वेन एष्याम इति कृत्वा । यदा देवानां प्रवृत्तिरासीत् तदा असुराणामपि वयं स्वर्गं लोकमेष्याम इत्यासीत् । एवमन्योन्याभिभवेनैव यज्ञौ युगपदास्ताम् ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

ते ऽसु॑रास् स॒न्नह्य॒ सह॑सै॒वाच॑रन्।
ब्रह्म॒चर्ये॑ण॒ तप॑सैव दे॒वाः।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

तत्र तेऽसुराः सन्नह्य कतोत्साहाः कृतसन्नाहाः सहसा भुजबलमात्रेणैव आचरन् यागमारब्धवन्तः । ते देवास् तु ब्रह्मचर्यात्मना तपसा इत्थम्भूता एव यथोक्तं यज्ञमाचरन् । ब्रह्म व्रतं शास्त्रीयो नियमः यज्ञोपवीतीत्यादि, तस्य चरणं ब्रह्मचर्यम् । 'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे' इति यत् ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

तेऽसु॑रा अमुह्यँ॒स्, ते न प्राजा॑नँ॒स्, ते परा॑ऽभव॒न्, ते न स्व॒र्गल्ँ लो॒कमा॑य॒न्।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

ततस् ते असुरा अयथोक्तमाचरन्तो अमुह्यन् वैचित्यमगमन् । मुह वैचित्ये । ततो न किञ्चित् कर्तव्याकर्तव्यम् अजानन् ।
ततश्चैव ते पराभवन् विनष्टा अभवन्, प्रारब्धकर्मफलालाभो विनाशः । ततस् ते स्वर्गं लोकं नायन्न गताः । अय गतौ ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

प्रसृ॑तेन॒ वै य॒ज्ञेन॑ दे॒वास् स्व॒र्गल्ँ लो॒कम् आ॑य॒न्।
अप्रसृ॑ते॒नासु॑रा॒न् परा॑भावय॒न्।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

2अथ कीदृशः पुनस्स यज्ञः येन देवास्स्वर्गं लोकमायन् यद्रहिताश्चासुराः पराभवन् ? अत्राह - प्रसृतेनेति ॥ प्रसृतेन प्रकृष्टसरणेन प्रशस्तगमनेन यज्ञेन इष्ट्वा देवाः स्वर्गं लोकं गताः, नप्रसृतेन प्रसृतविपरीतेन यज्ञेनेष्टवतोऽसुरान् पराभावयन् । नप्रसृतमप्रसृतं नलोपाभावश्छान्दसः । असुराः पराभूता इत्यर्थः ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

प्रसृ॑तो ह॒ वै य॑ज्ञोपवी॒तिनो॑ य॒ज्ञो,
ऽप्र॑सृतो ऽनु॑पवी॒तिनः।
यत्किञ् च॑ ब्राह्म॒णो य॑ज्ञोपवी॒त्य् अधी॑ते॒
यज॑त ए॒व तत्।
तस्मा॑द् यज्ञोपवी॒त्य् ए॑वाधी॑यीत
या॒जये॒द् यजे॑त वा।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

3कः पुनस्तर्हि प्रसृतो यज्ञ इत्याह - यज्ञोपवीतिनो यज्ञः प्रसृतः प्रसृतगुणकः । यज्ञोपवीतस्य लक्षणमिदानीमेव वक्ष्यते । अनुपवीतिनो ऽयज्ञोपवीतिनः यज्ञोपवीतिविपरीतस्य यो यज्ञः सोऽप्रसृतः प्रसृतगुणरहितः । 'देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते' इति श्रुतेर् यज्ञोपवीतस्य यज्ञसाधनत्वात् तद्वतो यज्ञः प्रसृतः, इतरस्साधनवैकल्येन अयज्ञत्वादप्रसृतः ।

तस्माद् यत्किञ्च ब्राह्मणो यज्ञोपवीतवान् अधीते अध्ययनेनार्थमवबुध्यते तत्तेन यजते एव, न केवलमयमधीते नार्थं जानाति, अपितु यजत एव ।
तस्माद्यज्ञोपवीत्येव अध्ययनं यजनं याजनं च कुर्याद् यज्ञस्य प्रसृत्यै प्रसृतगुणकत्वाय ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

य॒ज्ञस्य॒ प्रसृ॑त्या॒
अजि॑नव्ँ॒ वासो॑ वा
दक्षिण॒त उ॑प॒वीय॒
दक्षि॑णं बा॒हुम् उद्-ध॑र॒ते,
ऽव॑ धत्ते स॒व्यम्
इति॑ यज्ञोपवी॒तम् ए॒तद् ए॒व।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

4अथ कथं नाम यज्ञः प्रसृतस्स्यादिति - अजिनं वासो वेति द्रव्यविधिः । अथ यज्ञोपवीतस्य लक्षणमाह - दक्षिणत उपवीय देहस्यदक्षिणमर्धमुपवीय उपच्छाद्य । व्येञ् संरवणे, ल्यपि सम्प्रसारणे 'हलः' इति दीर्घः ।
स च न सर्वात्मना उपच्छाद्यः, अपि तु प्रागन्तावीतं दक्षिणमर्धं कृत्वा दक्षिणं बाहुमुद्धरते उपरि करोति सव्यम् अवधत्ते अधस्तात्करोति स्थापयति इत्येतद् यज्ञोपवीतं यज्ञसाधनमुपवीतं देवसम्बन्धीत्यर्थः ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

विप॑रीतं प्राचीनावी॒तँ
सव्ँ॒वीतं॑ मानु॒षम् । 1 ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

एतदेव विपरीतं प्राचीनावीतं यथा सव्यत उपवीय सव्यं बाहुमुद्धरते अवधत्ते दक्षिणमिति । सञ्ज्ञेयं 'प्राचीनावीती निर्वपति' इत्याद्यर्थम् । अन्वर्था चेयं सञ्ज्ञा, प्राचीनस्य उपवीतस्य आवीतम् आवेष्टनरूपं विपरीतात्मकत्वादिति । तेन पित्र्यमुक्तं भवति दैवविपरीतत्वात्पित्र्यस्य । संवीतं समं वीतम् अंसद्वयावलम्बनेन वीतं संवीतम् । उभावपि बाहू यत्राधः क्रियते तत्

संवीतं मानुषं मनुष्याणां स्वं भवति ॥
इत्यारण्यके द्वितीये प्रथमोनुवाकः ॥

[[124]]

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

रक्षाँसि ह वा पुरोऽनुवाके तपोग्रम् अतिष्ठन्त।
तान् प्रजापतिर् वरेणोपामन्त्रयत।
तानि वरम् अवृणीत - "आदित्यो नो योद्धा" इति।
तान् प्रजापतिर् अब्रवीद् - "योधयध्वमि"ति।
तस्माद् उत्तिष्ठन्तँ ह वा तानि रक्षाँस्यादित्ययँ योधयन्ति यावदस्तमन्वगात्।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अथ स्वाध्यायात्प्राग्भावित्वादादावेव सन्ध्योपासनविधिं तावदाह - रक्षांसीति ॥ पुरोऽनुवाके पूर्वस्मिन्काले । अनु पश्चादुच्यत इत्यनुवाकः । इत्थं पूर्वमासीदिति यस्सर्वदाऽनूच्यते स कालः पुरोऽनुवाकः, पुराकल्प इति यावत् । तत्र रक्षांसि हवा हवार्थं युद्धार्थं 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्या आकारः । यद्वा - हवेति निपातसमुदायः प्रसिद्ध्यर्थः । वैशब्दसमानार्थो वा हवाशब्दः । तपो ऽग्रं श्रेष्ठं तीव्रम् अतिष्ठन्त आस्थितवन्तः । आस्थाने तिष्ठतिर्वर्तते । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा - 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम् । तीव्र तपः प्रकाशितवन्तः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । तपसश्च अनुष्ठेयत्वेनाज्ञीप्स्यमानत्वात् 'श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः' इति चतुर्थ्यभावः । अन्य आह - पुरोऽनुवाकः प्रातरनुवाकः । तेन चाग्निष्टोमो लक्ष्यते - यज्ञे वर्तमानास्तपः कृतवन्त इति । अपर आह - पूर्वस्यां दिश्यनूच्यमाने देशे पुरोऽनुवाके कुरुक्षेत्रे इति । अथ तान् तानि रक्षांसि । लिङ्गव्यत्ययः । यद्वा - शेर्लोपेऽपि नुम् प्रवर्तते । प्रजापतिर् वरेण देयेन उपामन्त्रयत वरं वृणीध्वमिति रहस्युपच्छन्दितवान् । अथ तानि वरमवृणीत अवृणत । वर्णव्यत्ययेन ईकारः । वचनव्यत्ययो वा । वरमाह - आदियो नो ऽस्मान् योद्धै योधयेत्, वयं च तं योधयेम इति । प्रजापतिश् च अब्रवीद् योधयध्वमिति । युधेर्लेटि शपो लुकि 'छन्दस्युभयथा' इति तिङ आर्धधातुकत्वाद्गुणः । टेरेत्वे 'वैतोऽन्यत्र' इत्य् ऐकारे कृते संहितायामायादेशे 'लोपश्शाकल्यस्य' इति लोपः । ण्यन्तादेव वा लेटि पूर्ववदार्धधातुकत्वेन णिलोपः । 'बुधयुधनश' इति परस्मैपदं व्यत्ययेन न प्रवर्तते । यो मन्यते 'अस्तु' इत्यध्याहारेण आदित्योऽस्माकं योद्धाऽस्त्विति, तस्यापि संहितायां गुणाभावाय यतितव्यमिति नाश्वासः । यस्मादेवं वरमलभन्त तस्माद्वरबलेन उत्तिष्ठन्तं - उर्ध्वकर्मत्वेन परस्मैपदं - उद्यन्तमादित्यं तानि रक्षांसि योधयन्ति । हवेति व्याख्यातम् ।

यावदस्तमन्वगाद् यावति कालेऽस्तं गच्छति तदाऽपीत्यर्थः । अस्तं यन्तं च योधयन्तीत्युक्तं भवति । छान्दसो लुङ् ॥

अर्घ्यम्④

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

तानिं ह॒ वा ए॒तानि॒ रक्षाँसि
गायत्रि॒याऽभिंमन्त्रिते॒नाम्भंसा शाम्यन्ति।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

2इदानीं तेषां रक्षसां शान्तिं विदधाति - तानि तथा युध्यमानानि रक्षांस्य् एतानि गायत्र्या सावित्र्या अभिमन्त्रितेनाम्भसा ऊर्द्ध्वं विक्षिप्तेन शाम्यन्ति । तस्मात्तथा कुर्यादिति विधिः ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

तदुं ह॒ वा ए॒ते ब्रंह्मवा॒दिनः॑ पूर्वाभिं॒मुखाः स॒न्ध्यायां॑ङ्
गायत्रि॒या ऽभिंमन्त्रिता॒ आपं ऊ॒र्ध्वं विक्षिंपन्ति।
ता ए॒ता आपों व॒ज्रीभू॒त्वा तानि॒ रक्षाँसि म॒न्देहारुंणे द्वी॒पे प्रक्षिंपन्ति।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

तदु ह वै तस्मादेव हि खल्व् एते ब्रह्मवादिनः ब्रह्मणो वेदितारो ब्राह्मणादयः पूर्वाभिमुखास्तिष्ठन्तः सन्ध्याथां प्रातः गायत्र्या आभिमन्त्रिता आपो ऽपः - विभक्तिव्यत्ययः - ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति । उपलक्षणत्वात्सायं प्रत्यङ्मुखा इत्यवगम्यते । ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांसि मन्देहा मन्देहनाम्नां रक्षसां - "सुपां सुलुक्" इति षष्ठ्या आकारः - तेषां रक्षसां स्वभूते अरुणे अरुणनाम्नि द्वीपे प्रक्षिपन्ति पातयन्ति ।

प्रदक्षिणीकरणम्④

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

यत् प्रंदक्षि॒णं प्रक्रंमन्ति॒, तेनं पा॒प्मान॒म् अवंधून्वन्ति।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

यत्प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति दक्षिणप्रारम्भमावर्तन्ते तेन पाप्मानम् आत्मस्थम् अवधून्वन्ति ।

ब्रह्म-भावनम्④

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

उ॒द्यन्तं॑म् अस्तयँ॒ यन्तं॑म् आदि॒त्यम् अ॑भिध्या॒यन्
कु॒र्वन् ब्रा॑ह्म॒णो वि॒द्वान्त् स॒कलं॑ भ॒द्रम् अ॑श्नुते -
असाव् आ॑दि॒त्यो ब्र॒ह्मेति॒ -
ब्र॒ह्मै॒व सन् ब्रह्मा॒प्येति॒-
य ए॒वव॑ँ वेद॑ ।2।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

तस्माद् उद्यन्तमस्तंयन्तञ्चादित्यमभिध्यायन् आभिमुख्येन चिन्तयन् कुर्वंश्च प्रदक्षिणं विद्वांश्च असावादियो ब्रह्मेत्य् असावेवादित्यः परम्ब्रह्मेति ब्रह्मादित्ययोरभेदम् आदित्येन चात्मन ऐक्यं जानन् ब्राह्मणः सकलं भद्रं कल्याणम् अश्नुते न केवलं स्वर्गादिकमेव, अपितु सकलं कल्याणम् । अथ य एवं वेद सोऽपि ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ब्रह्मणा ऐक्यं प्रतिपद्यते, किं पुनस्स्वर्गादि सकलं भद्रमश्नुत इति । यद्वा - असावादित्यो ब्रह्मेति विद्वान् तेन चादित्येनात्मन ऐक्यात् स्वयमपि ब्रह्मैव आदित्यः सन् कुर्वन् आचरन् एवं विशिष्टमादित्योपस्थानम् आचरन् सकलं भद्रमश्नुते अपवर्गमपि प्राप्नोति । अथ य एवं वेदिता सोऽपि ब्रह्माप्येति प्राप्नोति ॥
इति द्वितीथे द्वितीयोऽनुवाकः ॥

इति जपित्वा,
अन्नम् अभिधार्य,

अभिमर्शः②

पितृपात्रेषु क्लृप्तान् अन्नादीन् सर्वान्
प्राचीनावीती -
दक्षिणामुखः सव्यं जान्व् आच्य,
"एष ते तत" इति यथालिङ्गम् अभिमृशेत् ।
असम्भवतां मन्त्रावृत्तिः ।

कर्त्रा हुतशिष्टान्नस्य जपः③

(कर्त्रा हुतशिष्टान्नस्य जपः 2)

ए॒ष ते॑ तत॒ *(स्वधासमुद्रः)* मधु॑माँ ऊ॒र्मिस् सर॑स्वा॒न्।
याव॑ान् अ॒ग्निश् च॑ पृथि॒वी च॒ ताव॑त्य् अस्य मा॒त्रा।
ताव॑तीन् त ए॒तां मात्रा॑न् ददामि।

यथा॒ ऽग्निर् अक्षि॒तो ऽनु॑पदस्त*(=उपक्षयरहितः)*, ए॒वं मह्यं॑*(→मम)* पि॒त्रे ऽक्षि॒तो ऽनु॑पदस्तः स्व॒धा भ॑व॒ तां त्वँ स्व॒धां तैस् स॒होप॑जीव॒, +र्चस् ते॑ महिमा।

ए॒ष ते॑ प्रपितामह॒ *(स्वधासमुद्रः)* मधु॑माँ ऊ॒र्मिस् सर॑स्वा॒न्।
यावा॑न् वा॒युश् चा॒न्तरि॑क्षञ् च॒ ताव॑त्य् अस्य मा॒त्रा।
ताव॑तीन् त ए॒तां मात्रा॑न् ददामि।
यथा॑ वा॒युर् अक्षि॒तो ऽनु॑पदस्त*(=उपक्षयरहितः)*, ए॒वं मह्यं॑*(→मम)* पिताम॒हायाक्षि॒तोऽनु॑पदस्तः स्व॒धा भ॑व।
तां त्वँ स्व॒धां तैस् स॒होप॑जीव॒, सामा॑नि ते महिमा।

ए॒ष ते॑ प्रपितामह॒ *(स्वधासमुद्रः)* मधु॑माँ ऊ॒र्मिस् सर॑स्वा॒न्।
यावा॑न् आदि॒त्यश्च॒ द्यौश्च॒ ताव॑त्यस्य मा॒त्रा।
ताव॑तीन् त ए॒तां मात्रा॑न् ददामि।
यथा॑ ऽऽदि॒त्यो ऽक्षि॒तो ऽनु॑पदस्त*(=उपक्षयरहितः)*, ए॒वं मह्यं॑ प्रपिताम॒हायाऽक्षि॒तोऽनु॑पदस्तः स्व॒धा भ॑व।
तां त्वँ स्व॒धां तैस् स॒होप॑जीव॒, यजूँ॑षि ते महि॒मा ॥ (19)

[[125]]

देव-पात्रे③

अथ देव-पात्रे उदङ्-मुखः
उपवीती
दक्षिणं जान्व् आच्य,
स-व्याहृतिक-गायत्र्या प्रोक्ष्य

(ओं भूर्भुव॒स्सुवः॑ । इति अन्नं प्रोक्ष्य ओं तत्स॑वि॒तुर्वरे॑ण्यं॒ भर्गो॑ दे॒वस्य॑ धीमहि ।
धियो॒ यो नः॑ प्रचो॒दया॑त् ॥)

> देव॑ सवितः॒ प्र सु॑व ॥

इति प्रदक्षिणं परिषिच्य,
(विश्वेदेवहस्ते शुद्धोदकं दत्वा,)

(हे अन्न -) पृ॒थि॒वी ते॒ पात्रं॒,
द्यौर् अ॑पि॒धानम्।
ब्रह्म॑णस् त्वा॒ मुखे॑ जुहोमि।
ब्राह्म॒णाना॑न् त्वा प्राणापा॒नयो॑र् जुहोमि।

भुक्तवतो ऽनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य
द्वैधं दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य
(भुञ्जानानामपि तृप्तिरस्त्वित्याह -) अक्षि॑तम् असि॒।
मैषा॑ं क्षेष्ठा*(←क्षी क्षये)* अ॒मुत्रा॒*(→परलोके)*ऽमुष्मि॑ंल्ँ लो॒के *(च ब्राह्मणानाम्)* ।

इति सव्येन पात्रमालभ्य दक्षिणेन ब्राह्मणहस्तं गृहीत्वा, अन्नं सर्वं स्पर्शयित्वा

इद॑व्ँ वि॑ष्णुर् *(अग्नि-विद्युत्-सूर्यात्मना)* **वि॑ चक्रमे**
(पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि च) त्रेधा॑ **नि॑ दधे** पद॑म् ।
(तैर् आधारैर् जगत्) **स॑म् ऊढम्** अस्य पाँसुरे॑ *(ले इति साम्नि, पांसुमति [पादे])* ॥

> विष्णो! हव्यँ रक्ष

इति अन्ने अ-नख-द्विजाङ्गुष्ठ-प्रदेशं प्रवेश्य,
द्विज-वामाङ्गुष्ठ-तर्जनी-मध्यमाभिः पात्रं स्पर्शयित्वा,

[[126]]

> .... गोत्रस्य .... शर्मणः मम पितुः श्राद्धे
> पुरूरवार्द्रवसंज्ञकाः ! विश्वेदेवा देवताः!
> इदम् अन्नं ब्रह्म,
> अयं च ब्राह्मणो ब्रह्म,
> अहञ्च ब्रह्म।
> इयं च भूर् गयाऽक्षय-वट-च्छाया।
> अयञ्च ब्राह्मणः आहवनीयार्थे।
> इदं च पात्रं स्वर्णमयम्।
> इदं च अन्नम् अमृतमयम्।
> अयञ्च भोक्ता ब्राह्मणो गदाधरः।
> पुरूरवार्द्रव-संज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य
> इदं इदं इदं हव्यं स-व्यञ्जनं स-परिकरञ् च परिविष्टम्,
> आतृप्तेः परिवेष्यमाणं च।
> स्वाहा नमः!
> न मम!

इति यवोदकेन देवतीर्थेन दद्यात् ।

> गयायाम् अक्षयवटच्छायायां
> .... क्षेत्रे.... दिव्यविमान-च्छायायां ...
> नायिकासमेत ... श्री .... स्वामि-सन्निधौ
> श्रीविष्णु-पादे दत्तं,

> गयायां दत्तम् अस्तु ।
> पुरूरवार्द्रव-संज्ञक-विश्वेदेवेभ्यः ॥

इति अन्ने द्विजाङ्गुष्ठं नखान्यप्रदेशे निवेश्य,

(एवं पित्र्ये)

प्राचीनावीती

> .... विष्णो! कव्यं रक्ष

इति विशेष-युक्तं दक्षिणामुखः
पितृणां ... गोत्र-नाम-रूप-पुरस्सरं दद्यात् ॥

> अयं च ब्राह्मणः .... पितृपितामहप्रपितामहार्थे,
> इदञ्च पात्रं रजतमयं
> ... गोत्रेभ्यः .... शर्मभ्यः ... रूपेभ्यः
> .... पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः
> इदम् इदम् इदं कव्यं ...
> स्वधा नमः॥
> न मम॥

इति विशेषयुक्तं पितृतीर्थेन दद्यात् ॥

देववत् विष्णोश्च कुर्यात् । 'विष्णुर्देवता.... अयं च ब्राह्मणः विष्ण्वर्थे ... ' इत्यादिर् विशेषः ॥

[[127]]

समष्टिदत्तम्②

समष्टिदत्तम्

पितृ-देवतयोर् मध्ये भुवं संशोध्य,
भुग्नं निधाय,
प्राचीनावीती -
दक्षिणामुखः सव्यं जान्व् आच्य,

यज्ञेश्वरो हव्य-समस्त-कव्य-
भोक्ता ऽव्ययात्मा हरिर् ईश्वरो ऽत्र ।
तत्-सन्निधानाद् **अपयान्तु** सद्यो
रक्षांस्य् अशेषाण्य् असुराश् च सर्वे ॥

एको विष्णुर् महद्-भूतं
पृथक् भूतान्य् अनेकशः ।
त्रीन् लोकान् **व्याप्य** भूतात्मा
भुङ्क्ते विश्व-भुग् अव्ययः ॥

इति +उच्चार्य

> अनेन... गोत्रस्य ... शर्मणः मम पितुः श्राद्धे
> पितृ-श्राद्ध-रूप--भगवद्-आराधनोपक्रमेण
> (**उपवीती**) पुरूरावार्द्रव-संज्ञक-विश्वेदेव-रूपी
> (**प्राचीनावीती**) वसु-रुद्रादित्य-स्वरूप-संज्ञक+अस्मत्-पितृ-पितामह-प्रपितामह-रूपी
> (**उपवीती**) - श्राद्ध-संरक्षक-श्री-विष्णु-रूपी
> (**प्राचीनावीती**) -
> सर्वाकारो भगवान् स देवः श्रीजनार्दनः प्रीयताम्

इति सयवतिलोदकं (दर्भेषु) दद्यात् ।

> गयायाम् अक्षयवट-च्छायायां
> सत्य-व्रत-क्षेत्रे *(=काञ्चीपुर्याम्)* पुण्य-कोटि-विमान-च्छायायां
> पेरुन्देवी-नायिका-समेत--श्री-देवादि-राज-स्वामि-पादारविन्दयोर् दत्तम् ।

"स्वामिनः! अच्छिद्रं जायताम्" इति प्रार्थना ।
'अस्त्व् अच्छिद्रम्' इति प्रतिवचनम्

> पिता पितामहश् चैव
> तथैव प्रपितामहः ।
> तृप्तिं प्रयान्तु मे भक्त्या
> यन् मयैतद् उदीरितम् ॥

परिषेचनादि②

क्रमेण मन्त्रेण परिषेचनं कारयित्वा,
आपोशनम् अपि कारयित्वा

[[128]]

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

प्रा॒णे निवि॑ष्टो॒ ऽमृतं॑ञ्जुहोमि।
शि॒वो मा॑ ऽऽवि॒शाऽप्र॑दाहाय।
प्रा॒णाय॒ स्वाहा॑ ।

अ॒पा॒ने निवि॑ष्टो॒ऽमृतं॑ञ्जुहोमि।
शि॒वो मा॑ ऽऽवि॒शाऽप्र॑दाहाय।
अ॒पा॒नाय॒ स्वाहा॑ ।

व्या॒ने निवि॑ष्टो॒ऽमृतं॑ञ्जुहोमि।
शि॒वो मा॑ ऽऽवि॒शाऽप्र॑दाहाय।
व्या॒नाय॒ स्वाहा॑ ।

उ॒दा॒ने निवि॑ष्टो॒ऽमृतं॑ञ्जुहोमि।
शि॒वो मा॑ ऽऽवि॒शाऽप्र॑दाहाय।
उ॒दा॒नाय॒ स्वाहा॑ ।

स॒मा॒ने निवि॑ष्टो॒ऽमृतं॑ञ्जुहोमि।
शि॒वो मा॑ ऽऽवि॒शाऽप्र॑दाहाय।
स॒मा॒नाय॒ स्वाहा॑ ।

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

ब्रह्म॑णि म आ॒त्माऽमृ॑त॒त्वाय॑ । (48)

इति जपन् प्राणाहुतीः कारयित्वा,

१. 3 गायत्रीं
२. 4 मधु-त्रयञ् च जपित्वा

[[129]]

> स्वामिनः! यथासुखं जुषध्वम् ।
>
> श्रीपुंसूक्ते, वैष्णवान्, पैतृकान्, राक्षोघ्नान्, अन्यांश्च पवमानान्,
> इतिहासपुराणानि च
> भवतो भुञ्जानान् यावच्-छक्यं श्रावयिष्ये

इत्युक्त्वा,
“श्रावय" इत्यनुज्ञातः,

> स्वामिनः! सनक-सनन्दनादि-समधिक-माहात्म्यशालिनो यूयं
> अस्मिन् कैङ्कर्ये वात्सल्यातिशयेन समागताः।
> स्वामिनाम् अनुगुणं कैङ्कर्यानुगुणं च
> पदार्थादिकं सम्पादयितुम् अशक्तः,
> सम्पादितवांश् चास्मि।
> सम्पादितेषु च भगवन्-निवेदितेषु
> +अपेक्षितं यथाशास्त्रम् आनीय, भुक्त्वा,
> वयं संरक्षणीयाः

इत्य् उपचारान् उक्त्वा

शुश्रूषा-नियमाः②

"स्वयम् अनवेक्षमाणो ददामी"ति कथनं,
रोदनं, क्रूरभाषणम्, अन्-ऋत-भाषणं,
पदा अन्नस्पर्शनावधूननं, क्रोधेन दानं,
स्विन्न-गात्रतया ब्राह्मण-पुरोऽवस्थानं,
ब्राह्मणान् प्रति हविर्-गुण-प्रश्नः,*(5)*
त्वरया परिवेषणम् इत्यादि-वर्जितः,
इङ्गितादिभिर् अपेक्षितं ज्ञात्वा
परिवेषणं कारयेत् ॥

भोक्ता च

> अधिक-परिवेषणे हस्त-संज्ञया निषेधः,
> तथैव अपेक्षितानयनं,
> मुख-चालन-हुङ्कारादिना अपेक्षानपेक्षयोर् असूचनम्,
> भोज्य-पात्रे +आज्य-पात्रं निक्षिप्य अभोजनम्,
> खादित-शेषस्य भोजन-पात्रे अनिक्षेपः,
> मन्त्रानुच्चारणं,
> दात्रा पृष्टत्वे ऽपि हविर्-गुणानां हस्त-संज्ञयाऽपि +असूचनं,
> मौनं,
> "साङ्गुष्ठाङ्गुलीभिर्"

इत्यादि-नियम-युक्तः

इन्द्रियचापल्यं, परान्नावलोकनं,
हुङ्कारं, भू-तलात् पात्रस्योद्धरणं,
हस्तेन पात्रस्य मोचनम्,

उत्तर-वासो-बहिर्-भूत-कक्षः,
पीतावशिष्ट-पानं, खादितावशिष्टापूप-फलादि-पुनः-खादनं,
मुखेन +अन्न-धमनं,
ष्ठीवनं, बहु-भाषणम्,
अतिमिताशनम्, अति-भोजनं,
लवणापेक्षा,
दधि-क्षीर-क्षौद्र-सक्तु-घृत-पायसानाम् अवशेष-करणम्,
अन्येषां किञ्चिद् अप्य् अनवशेष-करणम्
इत्यादिवर्जितः
यावद्-अपेक्षं भुञ्जीत ।

[[130]]

श्रावणम्②

सतां बन्ध्व्-आदीनां दक्षिणा-दान-पुरस्सरं तत्-सहितः,
स्वयम्-अशक्तौ तन्-मुखेन वा,

१. गायत्रीं त्रिः,
२. श्रीसूक्तम्, ३. पुंसूक्तम्,
४. अद्भ्यस्सम्भूतः, ५. सहस्रशीर्षं देवं,
६.विष्णुगायत्रीम्, ७. विष्णोर्नुकम्,
८. तदस्य प्रियम्,
९. कृणुष्वपाजः, १०. रक्षोहणः,
११. उशन्तस्त्वा, १२. आपूर्यास्स्थामा,
१३. असावादित्यः, १४. सन्ततिर्वा,
१५, १६, १७. अयं वाव इति त्रयोनुवाकाः,
१८, १९, २०. ब्रह्म मेतुमाम् इत्यादित्रयम्, [^11]
२१. अन्नसूक्तम्,
२२. इतिहासपुराणादीनि इत्यादि श्रावयेत् ॥
(अभिश्रवणमन्त्राः पु. १४४-१५५ द्रष्टव्याः ॥)

तृप्ति-प्रश्नाः②

भोजनान्ते अन्नादिकं पात्रे परिकल्प्य,

> स्वामिनः ! भगवन्निवेदितेषु किमपेक्षितम्?

इति पृष्ट्वा, "सर्वं सम्पूर्णम्" इत्युक्ते,
कर्ता

(गायत्रीं) ओं भूर्भुवस्सुवः । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ।
[[TODO:परिष्कार्यम्??]]

(मधुत्रयम्)

मधु वाता ऋतायते
मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।
माद्ध्वीर् नस् सन्त्व् ओषधीः ॥

मधु नक्तम् उतोषसि
मधुमत् पार्थिवँ रजः ।
मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥

मधुमान् नो वनस्पतिर्
मधुमाँ अस्तु सूर्यः ।
माद्ध्वीर् गावो भवन्तु नः ॥

> (ओं मधु मधु मधु ॥)

अ"क्षन्न्_(=भुक्तवन्तः)_, **अ"मीमदन्त** ह्य् अ"व प्रिया" **अधूषत**_(=अकम्पयन् [=वक्तुम् अशक्नुवन्])_ ।
अ"स्तोषत_(=अस्तुवन्)_ स्व"भानवो वि"प्रा
न"विष्ठया मती"_(त्या)_, _(अतो रथे)_ **यो"जा**_(=योजय)_ न्वि्" इन्द्र ते ह"री ॥

इति च जपित्वा

[[132]]

१. **उपवीती** -

> पुरूरवार्द्रवसंज्ञकाः विश्वेदेवाः! (मधु) वस् सम्पन्नम्?

इति पृष्ट्वा, ‘सुसंपन्नम्’ इत्युक्ते,

‘विश्वेदेवाः! तृप्तास् स्थ?' इति पृष्ट्वा, ‘तृप्तास्स्मः' इति प्रत्युक्ते,

२. (पित्रादीनप्येवं पृष्ट्वा)

प्राचीनावीती -

> वसुरुद्रादित्य-स्वरूप+अस्मत्-पितृ-पितामह-प्रपितामहाः!
> (मधु) वस्सम्पन्नम् ?

इति पृष्ट्वा, ‘सुसम्पन्नम्' इत्युक्ते,
‘पितृ-पितामह-प्रपितामहाः ! तृप्तास्स्थ?’ इति पृष्ट्वा, ‘तृप्तास्स्मः’ इति प्रत्युक्ते, -

३. (विष्णुम् अपि पृष्ट्वा)

उपवीती -

> श्राद्ध-संरक्षक-श्री-विष्णो ! (मधु) ते संपन्नम्?

इति पृष्ट्वा, ‘सुसंपन्नम्' इत्युक्ते,
‘श्रीविष्णो! तृप्तोऽसि?' इति पृष्ट्वा, ‘तृप्तोऽस्मि’ इति प्रत्युक्ते,

प्रकिर-दानम्②

पितृ-देवयोर् मध्ये **प्राचीना-वीती** भुग्नं निधाय,
सव्यं जान्व् आच्य
तिलोदकं पितृ-तीर्थेनोत्सिच्य,
स-व्यञ्जनम् अन्नं द्रवी-कृतं हस्त-द्वयेना ऽऽदाय,

> ये अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा
> ये वा जाताः कुले मम ।
> भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु
> तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥

इति पितृ-तीर्थेन प्रकिरेत् ॥

[[133]]

अथवा विकिरदानम्②

प्रथम-वृत-वैश्वदेविक-ब्राह्मण-सन्निधौ
कस्मिंश्चित् पात्रे स-यवान् युग्मान् दर्भान् संस्तीर्य,

> १. असोमपाश् च ये देवा
> यज्ञ-भाग-विवर्जिताः ।
> तेषाम् अन्नं प्रदास्यामि
> विकिरं वैश्वदेविकम् ॥

इति देवतीर्थेन
उपवीती उदगपवर्गं विकिरेत् ।

२. पितॄणां पुरतः पात्रे सतिलं भुग्नं निधाय,
प्राचीनावीती

> अ-संस्कृत-प्रमीता ये
> त्यागिन्यो याः कुल-स्त्रियः ।
> दास्यामि तेभ्यो विकिरम्
> अन्नं ताभ्यश् च पैतृकम् ॥

इति प्रत्यग्-अपवर्गं पितृ-तीर्थेन विकिरेत् ।

३. **उपवीती**

> असंशयो भवेद् विष्णुः
> मोक्ष-साधनम् अव्ययम् ।
> पितॄणाञ् च वरं श्रेष्ठं
> विकिरान्नञ् च वैष्णवम् ॥

इति देववत् विष्णोश्च विकिरेत् ।

प्राचीनावीती प्रकिरवत् भुग्ने,

> ये अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा
> ये वा जाताः कुले मम ।
> भूमौ दत्तेन पिण्डेन
> तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥

(इति पिण्डं दद्यात्)

[[134]]

उत्तरापोशनं②

उपवीती - आचम्य,
'विश्वेदेवाः! अमृतापिधानमसि' /

प्राचीनावीती
'पितृपितामहप्रपितामहाः ! अमृतापिधानमसि'/

उपवीती - 'श्राद्धसंरक्षकविष्णो! अमृतापिधानमसि' - इत्य्-आदि-क्रमेण
उत्तरापोशनं कारयित्वा,
पितृ-पूर्वं हस्त-प्रक्षालनादिकं दत्त्वा,
स्वयं शिष्यादि-मुखेन वा पात्राणि चालयेत् ।

आपिण्ड-निधानात् भुक्ति-मण्डल-शोधनं न कारयेत् ।*(5)*

रोचनम्②

आचान्तेषु स्वयम् आचम्य,

१. "विश्वेदेवाः! रोचयतेति ब्रूत" इत्युक्त्वा, “रोचयत" इति तैरुक्ते,

२. **प्राचीनावीती**, “वसु-रुद्रादित्य-स्वरूप-पितृ-पितामह-प्रपितामहाः! ‘स्वदितम्’ इति ब्रूत" इति पृष्ट्वा, "स्वदितम्” इत्युक्ते,

३. **उपवीती**, "श्राद्ध-संरक्षक-श्रीविष्णो ! 'स्वस्त्य्-अस्तु इति ब्रूहि' इति पृष्ट्वा, ‘स्वस्त्यस्तु' इति प्रत्युक्ते,

प्राचीनावीती, ‘सर्वे स्वस्त्य् अस्तु इति ब्रूत!' इत्युक्त्वा,
सर्वैः ‘स्वस्त्य् अस्तु’ इति प्रत्युक्ते,

१. **उपवीती** -

> ... गोत्रस्य... शर्मणः मम पितुः श्राद्धे
> पुरूरवार्द्रवसंज्ञकानां विश्वेषां देवानाम् अक्षय्यम् अस्तु ।

हस्ते जलं दत्वा

> अस्त्व् अक्षय्यम्

*(एवम् अन्ययोः, पितृभोक्तरि **प्राचीनावीती**)*

४. सर्वेषां हस्ते जलं दत्वा
"अस्त्व् अक्षय्यम्" इति सर्वैर् उक्ते

[[135]]

निवेदित-तुलसी-मिश्र-ताम्बूल-दक्षिणाश् च②

१. "इदं वस् ताम्बूलम्, इयं च दक्षिणा ।"

> .... गोत्रस्य ... शर्मणः मम पितुः श्राद्धे पुरूरवार्द्रवसंज्ञकः विश्वेदेवाः!

२. **प्राचीनावीती**

> ... गोत्रस्य ....शर्मणः मम पितुः श्राद्धे
> वसुरुद्रादित्यस्वरूप अस्मत्-पितृ-पितामह-प्रपितामहाः!
> इदं वस्ताम्बूलम्, इयं च दक्षिणा ।

३. **उपवीती** -

> .... गोत्रस्य ....शर्मणः मम पितुः प्रत्याब्दिकश्राद्धे,
> श्राद्धसंरक्षकश्रीविष्णो! इदं ते ताम्बूलम्, इयं च दक्षिणा ॥

स्वधा-वाचनादि②

प्राचीनावीती,

"पितृ-पितामह-प्रपितामहाः! स्वधां वाचयिष्ये"।

इत्युक्त्वा, 'वाच्यतां स्वधा' इति प्रत्युक्ते,

"पितृ-पितामह-प्रपितामहेभ्यः स्वधोच्यताम्" इति पृष्ट्वा,
'अस्तु स्वधा' इति प्रत्युक्ते,
'ओं स्वधा' इति पात्र-स्थं सतिलं जलं पितृ-तीर्थेन अधो-मुखं निनीय,
पात्रम् अधोमुखं कृत्वा,

वैश्वदेविकान् **उपवीती** - 'विश्वे देवाः ! प्रीयन्ताम्' इत्यापृच्छ्य,
'प्रीयन्तां विश्वेदेवाः' इति प्रत्युक्ते,

प्राचीनावीती

> स्वामिनः! ... गोत्रं ... शर्माणं पितरम् उद्दिश्य
> मया कृतमिदं श्राद्धं,
> यथा-शास्त्रानुष्ठितं, गया-श्राद्ध-फलदम्, अक्षय्य-तृप्तिकरं, भगवत्-प्रीणनं च भूयाद्
> इति भवन्तो महान्तोऽनुगृह्णन्तु

इति प्रार्थ्य,

> यथा-शास्त्रानुष्ठितं, गया-श्राद्ध-फलदम्, अक्षय्य-तृप्ति-करं, भगवत्-प्रीणनम् अस्तु

इति प्रत्युक्ते,

[[136]]

पिण्डार्थं, प्राशनार्थं च उद्धृत्य,
'अन्नशेषः किं क्रियताम्’ इति प्रश्नः ।
‘इष्टैः सह भुज्यताम्' इति प्रत्युक्तिः ।

> दातारो नोऽभिवर्धन्तां
> वेदाः सन्ततिरेव नः ।
> श्रद्धा च नो मा व्यपगात्
> बहु देयञ्च नोऽस्तु ॥
> अन्नञ्च नो बहु भवेद्
> अतिथींश्च लभेमहि ।
> याचितारश् च नस् सन्तु
> मा च याचिष्म कञ्चन ॥

इति **उपवीती** प्रार्थ्य

भोक्तारः -

> दातारो वोऽभिवर्धन्तां
> वेदाः सन्ततिरेव वः ।
> श्रद्धा च वो मा व्यपगात्
> बहु देयञ्च वोऽस्तु ॥
> अन्नञ्च वो बहु भवेद्
> अतिथींश्च लभध्वम् ।
> याचितारश् च वस् सन्तु
> मा च याचध्वं*(छन्दः??)* कञ्चन ॥

इति प्रत्युक्ते

प्राचीनावीती - अधोमुखं (स्वधापात्रं) उत्तानं कृत्वा,

उपस्थानम्②

(उपस्थानम्)

▼ ***भास्करोक्त-विनियोगः***

18षड्भिर्नमस्कारैरुपतिष्ठते - नमो व इति ॥

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

नमों व॒ पितरो॒ रसा॑य । [पितं॑रो॒ नमों वः।],

▼ *Keith*

Homage to your taste, O fathers;

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

हे पितरः युष्मभ्यं नमः नमस्करोमि रसाय रसार्थं रसवान् भूयासमिति । 'पितरो नमो वः' इत्यादिकं षट्स्वप्यजुषज्यते ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमों व॒ पितर॒श् शुष्मा॑य *(पितं॑रो॒ नमों वः)*,,

▼ *Keith*

homage to your birth, O fathers;

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

शुष्मो बलम् ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमों व॒ पितरो जी॒वाय । [पितं॑रो॒ नमों वः।],

▼ *Keith*

homage to your life, O fathers;

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

जीवः प्राणः ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमों व॒ पि॒त॒र॒स् स्व॒धायै । [पितं॑रो॒ नमों वः।],,

▼ *Keith*

homage to your [5] custom, O fathers;

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

स्वधा अन्नम् ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमो॑ व॒ पितरो म॒न्यवे॑ । [पित॑रो॒ नमो॑ वः।],,

▼ *Keith*

homage to your anger, O fathers;

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

मन्युर्दीप्तिः, क्रोधो वा ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमो॑ व॒ पितरो घो॒राय॑ ,
पित॑रो॒ नमो॑ वः ।

▼ *Keith*

homage to your terrors, O fathers; O fathers, homage to you.

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

घोरः क्रूरम् । एतयोः स्थाने प्राधान्यं प्रार्थ्यते । हे पितरः युष्मभ्यं नमः । फलमनपेक्ष्य सप्तमोयं नमस्कारः क्रियते । पुनर्वचनं फलनिरपेक्षया नमस्कारार्थम् । अन्य आहुः - पितृसंबन्धिभ्यो रसादिभ्यः प्रथमं षण्णमस्काराः, ततः पितृभ्य एव सप्तम इति ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

य ए॒तस्मिँल्॑ लो॒के स्थ यु॒ष्माँस्तेऽनु॑ ।

▼ *Keith*

Ye that are in that world, may they follow you;

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

ये एतस्मिन् लोके पितरः स्थ । एतस्मिन्निति पितृलोकं व्यपदिशति । स्थेति सर्वपित्रभिप्रायेणोक्तम् । ते सर्वे युष्माननुसन्तु युष्मत्प्रधाना भवन्तु । 'हीने' इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । युष्मानिति पित्रादित्रयं व्यपदिशति ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

येंऽस्मिँल् लो॒के मान् तेऽनुं ।

▼ *Keith*

ye that are in this world, may they follow me.

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अस्मिन् मनुष्यलोके मनुष्याः स्थ, ते सर्वे मामनु सन्तु मत्प्रधाना भवन्तु ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

य ए॒तस्मिँल् लो॒के स्थ यू॒यन् तेषाव्ँ॒ वसिं॑ष्ठा भूयास्त ।

▼ *Keith*

Ye that are in that world, of them be ye the most fortunate;

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

ये यूयमेतस्मिन् लोके स्थ तेषां पितॄणां यूयं वसिष्ठाः वसुमत्तमा भूयास्त ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

येंऽस्मिँल् लो॒कें ऽहन् तेषाव्ँ॒वसिं॑ष्ठो भूयासम् ।

▼ *Keith*

ye that are in this world, of these may I be the most fortunate.

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

येऽस्मिन् लोके सन्ति मनुष्यास्तेषां मनुष्याणामहं वसिष्ठो वसुमत्तमो भूयासम् । वसुशब्दादिष्ठनि 'विन्मतोर्लुक्' इति लुक्, 'टेः' इति टिलोपः ॥

[[137]]

स्वा॒दु-ष॒ँसद॑ः पि॒तरो॑ वयो॒-धाः
कृ॑च्छ्रे॒-श्रित॒ः शक्ती॑वन्तो गभी॒राः।
चि॒त्रसे॑ना॒ ऽइषु॑-बला॒ ऽअमृ॑ध्राः*(=अयोध्याः)*
स॒तो*(ऽधिक)*-वी॑रा ऽउ॒रवो॑ व्रात-सा॒हाः ॥४६ ॥ ब्राह्म॑णास॒ः पित॑र॒ः सोम्या॑सः
शि॒वे नो॒ द्यावा॑-पृथि॒वी ऽअ॑ने॒हसा॑।
पू॒षा न॑ः **पातु** दु॒रि॒ताद् ऋ॑ता-वृधो॒
रक्षा॒ माकि॑र् **नो ऽअ॒घशँस ऽईशत** ॥४७ ॥ *(इषोः पुच्छे)* सु॒प॒र्णं व॑स्ते*(=आच्छादयति)*, मृ॒गो ऽअ॑स्या॒ दन्तो॒
(शल्ययोजने) गोभि॒ः सन्न॑द्धा, पतति॒ प्रसू॑ता।
यत्रा॒ नर॒ः सं च॒ वि च॒ द्रव॑न्ति॒
तत्रा॒स्माभ्य॒म् इष॑व॒ः शर्म॑ यँसन् ॥४८ ॥*(5)*

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

अष्टाव् अ॑ष्टाव॒न्येषु॒ धिष्णि॑ये॒षूप॑ दधाति ।
अ॒ष्टाश॑फा॒ऽ प॒शव॑ऽ, प॒शू॒ने॒वाव॑ रुन्धे ।
षण्मा॑र्जा॒लीये॒ , षड्वा ऋ॒तव॑ः ।
ऋ॒तव॒x खलु॒ वै दे॒वा॒ऽ पि॒तर॑ः ।
ऋ॒तूने॒व दे॒वान्पि॒तॄन्प्री॑णाति ॥ [55]

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

14अष्टाविति ॥ एकां याजुषीम् । सप्त च लोकंपृणाः ।
अन्येषु धिष्ण्येषु आग्नीध्रीयादिषु षडिति । एकां याजुषीं पञ्च लोकंपृणाः ।
ऋतव एव खलु पितृरूपेण वर्तन्ते । तस्माद् उभयान्प्रीणातीति ॥

इति पञ्चमे चतुर्थे एकादशोनुवाकः ॥

इत्य् उपस्थाय -
उपवीती - प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्योत्थाय,

आशीर्वचनम्②

आशीर्वचनम्

भोक्तारः -

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

(हे यजमान)
अ॒ग्निर् आयु॑ष्मा॒न् ,
स वन॒स्-पति॑भि॒र् आयु॑ष्मा॒न् ,
तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयु॑ष्मन्तङ् करोमि ।

सोम॒ आयु॑ष्मा॒न् स ओष॑धीभिर् [आयु॑ष्मा॒न् तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयु॑ष्मन्तङ् करोमि ।]

(हे यजमान) य॒ज्ञ [आयु॑ष्मा॒न्], स दक्षि॑णाभि॒र् आयु॑ष्मा॒न्, [तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयु॑ष्मन्तङ् करोमि ।]

(हे यजमान) ब्रह्मायु॑ष्म॒त्, तद्ब्रा॑ह्म॒णैरायु॑ष्मत् , [तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयु॑ष्मन्तङ् करोमि ।]

(हे यजमान) दे॒वा आयु॑ष्मन्तः।
ते॒ऽमृते॑न [+आयु॑ष्मन्तः] [तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयु॑ष्मन्तङ् करोमि ।]

पि॒तर॒ आयु॑ष्मन्त॒स् ते स्व॒धयाऽऽयु॑ष्मन्त॒स्, तेन॒ त्वा ऽऽयु॒षा ऽऽयु॑ष्मन्तङ् करोमि ।

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

अग्निरायुष्मान् दीर्घायुः । स वनस्पतिभिरायुष्मान् तैर्हेतुभिस्तैर्वासह । तेनायुषा उभयेनायुषा त्वामायुष्मन्तं करोमि दीर्घायुषं करोमि । हे यजमान सोमादिषु 'आयुष्मान्तेन' इत्याद्यनुषज्यते । सोम ओषधीभिः, यज्ञो दक्षिणाभिः ब्रह्म ब्राह्मणैः, देवा अमृतेन, पितरस्स्वधया ॥

इति द्वितीये तृतीये दशमोनुवाकः ॥

इति आशीर्वचने कृते,
श्रीपाद-तीर्थं गृहीत्वा,

धन्यता②

दक्षिणाभिः सम्पूज्य,

[[138]]

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

धन्या वयं भवत्पाद-
रजः पूतम् इदं गृहम् ।
अनुग्रहश् च युष्माभिः
कृतोऽस्मासु दयालुभिः ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

पत्र-शाकादि-दानेन
क्लेशिता यूयम् ईदृशाः ।
तत्-क्लेश-जातं चित्तेषु
विस्मृत्य क्षन्तुम् अर्हथ ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

मन्त्र-हीनं क्रिया-हीनं
भक्तिहीनं द्विजोत्तमाः !
श्राद्धं सम्पूर्णतां यातु
प्रसादात् भवतां मम ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

अद्य मे सफलं जन्म
भवत्-पादाब्ज-वन्दनात् ।
अद्य मे वंशजाः सर्वे
याता वोऽनुग्रहात् दिवम्

इत्युपचारान् उत्त्वा,
पादौ निपीड्य

वा॑जेवाजे ऽवत वाजिनो! नो
ध॑नेषु, विप्रा! अमृता! ऋत-ज्ञाः ।
अस्य॑ म॑ध्वः पिबत माद॑यध्वं
तृप्ता॑ यात पथि॑भिर् देव-या॑नैः ॥

इति प्रतिब्राह्मणम् उक्त्वा,

१. **प्राचीनावीती** - ‘उत्तिष्ठत पितृ-पितामह-प्रपितामहाः!'
२. **उपवीती** - ‘उत्तिष्ठत विश्वे देवाः!'
३. 'उत्तिष्ठ विष्णो!'

इति विसृज्य प्रणम्य,
प्रदक्षिणी-कृत्य आगच्छेत् ।

[[139]]

विसृष्टाश्च ब्राह्मणाः,

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

वा॒म॒दे॒वाय॒ नमो॒
ज्ये॒ष्ठाय॒ नमः॑
(श्रे॒ष्ठा॑य॒ नमो॒)
रु॒द्राय॒ नमः॒
का॒लाय॒ *(~~काला॑य॒~~)* नमः॒
कल॑-विकरणाय॒ नमो॒
बल॑-विकरणाय॒ नमो॒
(बला॑य॒ नमो॒)
बल॑-प्रमथनाय॒ नम॒स्
सर्व॑-भूत-दमनाय॒ नमो॒
म॒नोन्म॑नाय॒ *(←स्वरः?? व्युत्पत्तिः?)* नमः॑ । (59)

▼ *स्वरोहः*

तत्पुरुषग्रहणे -

वा॒म॒दे॒वाय॒ नमो॒ ज्ये॒ष्ठाय॒ नमः॒ श्रे॒ष्ठा॑य॒ नमो॒ रु॒द्राय॒ नमः॑ का॒लाय॒ नमः॑ कलवि॒कर॑णाय॒ नमो॒ बलवि॒कर॑णाय॒ नमो॒ बला॑य॒ नमो॒ बलप्र॒मथ॑नाय॒ नमः॑ सर्वभू॒त॒दम॑नाय॒ नमः॑।

▼ *सायण-टीका*

उत्तरवक्त्रप्रतिपादकं मन्त्रमाह--- उत्तरवत्क्ररूपो वामदेवस्तस्यैव विग्रहविशेषा ज्येष्ठादिनामतकाः। एते च महादेवपीठशक्तीनां वामादीनां नवानां पतयः पुरुषाः। तेभ्यो नवभ्यो नमस्कारोऽस्तु॥

▼ *मानसतरङ्गिणीकृत् - टिप्पनी*

The vAmadeva mantra of the pa~nchabrahma-s is the mantra of the 11 rudra-s. It names a total of 11 rudra-s, an ancient number associated with the rudra-s. The shatapatha brAhmaNa of the shuklayajurveda gives a different list of rudra-s, 9 in number. Notably, this number is important in the later tAntrika tradition (e.g., navAtman bhairava and the navAtman mantra of the early Urdhvasrotas; 9^2 also underlies the structure of the vyomavyApin mantra).

9 female forms of these rudra-s are the 9 shakti-s of the central maNDala of shiva in both the dakShiNasrotas and Urdhvasrotas. They are arranged as an ogdoad in an 8-petalled lotus around sadAshiva or svachChanda-bhairava, with manonmanI as the shakti in the center alongside shiva.*(4)*

However, some texts, like the saiddhAntika texts, kiraNa and parAkhya, list 9 rudra-s.
These are extracted from the original 11 of the vAmadeva mantra parallel to the 9 shakti-s of rudra:

1. vAmadeva; 2. jyeShTha; 3. rudra; 4. kAla; 5. kalavikaraNa (kalAkShepa); 6. balavikaraNa (balakShepa); 7. balapramathana; 8. sarvabhutasdamana; 9. manonmana

> The corresponding Śaktis extracted from this mantra include all but shreSTha and bala, suggesting that the drAviDapATha could be the older one. - GA

The parAkhya tantra, which lists slightly different variants (in brackets) of some of these rudra-s mentions explicitly that they reside with the respective shakti-s.

The sAdhaka of the nine-bIja navAtman invokes the 9 rudra-s on padmapITha-s blossoming in the chidabdhiH.

But analysis of the pa~nchabrahma-s from various sources shows that the vAmadeva yajuSh is polymorphic across different traditions:

The 9-name version:

We believe this variant goes back to the late kR^iShNa-yajurveda itself. Although the bodhAyana-s follow the taittirIya shruti, they have their own mantrapATha and prayoga with variants. They have a rite known as the pa~nchabrahma-nyAsa, which gives the vAmadeva mantra with 9 names:

> vAmadevAya namo jyeShThAya namo rudrAya namaH kAlAya namaH kalavikaraNAya namo balavikaraNAya namo balapramathanAya namaH sarvabhUtadamanAya namo manonmanAya namaH ||

The 9 names are used for the rudra-sarvopachAra-pUjA in the bodhAyana payoga.

This 9-name version of the brahma-mantra was inherited by some siddhAnta-tantra-s, e.g., 1. kAlottara, which specifies it for several prayoga-s. 2. nishvAsa-kArika. The system of 9 rudra-s and 9 shakti-s is clearly derived from the bodhAyana variant. The invocation of the rudra-shakti-s specified by the female forms of the alternating names in the mantra is already seen in the bodhAyana prayoga.

The 8-name version:

OM vAmadevAya namo jyeShThAya namo rudrAya namaH kAlAya namaH kalavikaraNAya namo balapramathanAya namaH sarvabhUtadamanAya namo manonmanAya namaH ||

This is specified by the second adhyAya of the pAshupatasUtra-s. Some saiddhAntika-s prescribe this instead of the 9-name version. For example, it is explicitly provided by the deshika-s j~nAnashiva and vimalashiva, and mahArAja bhojadeva paramAra in their respective prayoga manuals.

A corrupt version of the 8-name version is also provided by the pa~ncharAtra vaiShNava sanatkumAra tantra.

The 7-name version:
OM vAmadevAya jyeShThAya namo rudrAya cha namaH | kalavikaraNAya namo balapramathanAya namaH | sarvabhUtadamanAya shrImanonmanAya namaH ||

This version is found in the sanatkumArIya pa~nchabrahma (siddha-shaMkara) tantra. Above is the version in the printed text. Its quasi-metrical variant is seen in a prayoga based on it:

> vAmadevAya jyeShThAya namo rudrAya cha namaH |
> namaH kalavikaraNAya balapramathanAya |
> namaH sarvabhUtadamanAya manonmanAya cha ||

The more common 11, 9, and 8 name variants probably emerged early and existed side by side, depending on the theological principle onto which they were mapped.

(इति मन्त्रं जपेयुः)

---

1. अक्षय्यासनयोष् षष्ठी,
द्वितीयाऽऽवाहने स्मृता ।
अन्नदाने चतुर्थी स्यात्,
शेषाः सम्बुद्धयः स्मृताः ॥

2.

> अवधेयम् -
> अस्मिन् प्रयोगे पितृश्राद्धरीतिः प्रदर्शिता ।
> मातुश्श्राद्धे - सङ्कल्पे, वरणे, अर्चनादौ, अन्नजपे, दत्तकरणे तत्रतत्र वक्तव्य-
> प्रकारः विद्वत्-पुरोहित-मुखाद् अवगन्तव्यः ।
> एवं मातामहादि-श्राद्धे अन्य् आर्थे क्रियमाणे च ॥

इति +अभिनव-देशिकाः ।

3. १. ओं भूर्भुव॒स्सुव॑ः । तत्स॑वि॒तुर्वरे॑ण्यं॒ भर्गो॑ दे॒वस्य॑ धीमहि ।
धियो॒ यो नः॑ प्रचो॒दया॑त् ॥

4. २. मधु॒ वाता॑ ऋताय॒ते मधु॑ क्षरन्ति॒ सिन्ध॑वः । माद्ध्वी॑र्नस्स॒न्त्वोष॑धीः ॥ मधु॒ नक्त॑मु॒तोषसि॒
मधु॑म॒त्पार्थि॑वँ॒ रजः॑ । मधु॒ द्यौर॑स्तु नः पि॒ता ॥
मधु॑मान्नो॒ वन॒स्पति॒र्मधु॑माँ अस्तु॒ सूर्यः॑ । माध्वी॒र्गावो॑ भवन्तु नः ॥ (ओं मधु॒ मधु॒ मधु॑ ॥)

०६ पिण्डप्रदानविधिः①

पिण्डप्रदानम्

दर्भासन-कल्पनम्②

अथ अग्नेः पश्चात्,
प्राणान् आयम्य,

प्राचीनावीती,

> …अस्यां पुण्यतिथौ …. गोत्रस्य… शर्मणः मम पितुः श्राद्धान्ते श्राद्धीय-पिण्ड-प्रदानं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य,
मधु-सर्पिस्-तिल-युतान् पिण्डान् षड् आनीय,
पुष्प-धूपादिभिर् अभ्यर्च्य,
द्वेधा दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य,

मार्जनम्②

पूर्वेषु दर्भेषु -

मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ पि॒तरो॑, मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ पिताम॒हा मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ प्रपिताम॒हाः ।

अपरेषु दर्भेषु -

मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ मा॒तरो॑, मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ पिताम॒ह्यो॑, मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ प्रपिताम॒ह्य᳚ः ।

इति च स-तिला अपः पितृतीर्थेन,
त्रिः दक्षिणापवर्गं निनीय,

[[140]]

पिण्ड-स्थापनम्②

ए॒तत्ते॑ तताऽसौ॒*(←नामनिर्देशः)*, ये च॒ त्वाम् अनु॑ *(जीवन्ति)*।
ए॒तत्ते॑ पितामहाऽसौ॒*(←नामनिर्देशः)*, ये च॒ त्वाम् अनु॑ *(जीवन्ति)*।
ए॒तत्ते॑ प्रपितामहाऽसौ॒*(←नामनिर्देशः)*, ये च॒ त्वाम् अनु॑ *(जीवन्ति)*।

ए॒तत्ते॑ मातर् असौ॒*(←नामनिर्देशः)*, याश् च॒ त्वाम् अनु॑ *(जीवन्ति)*।
ए॒तत्ते॑ पितामह्य् असौ॒*(←नामनिर्देशः)*, याश् च॒ त्वाम् अनु॑ *(जीवन्ति)*।
ए॒तत्ते॑ प्रपितामह्य् असौ॒*(←नामनिर्देशः)*, याश् च॒ त्वाम् अनु॑ *(जीवन्ति)*।

पूर्वेषु

> ए॒तत्ते॑ तत! ...गोत्र! .... शर्मन् !

इत्यादिना अवाचीन-पाणिः पिण्डं दत्त्वा,
'ये च॒ त्वामनु॑' इति पिण्डमूले लेपं निर्मृज्य,

> ए॒तत्ते॑ पितामह! ... गोत्र! ... शर्मन् !

इत्यादिना अवाचीनपाणिः पिण्डं दत्त्वा,
'ये च॒ त्वामनु॑' इति पिण्डमूले लेपं निर्मृज्य,

> ए॒तत्ते॑ प्रपितामह! ...गोत्र! ... शर्मन्!

इत्यादिना अवाचीनपाणिः पिण्डं दत्त्वा,
'ये च॒ त्वामनु॑' । इति पिण्डमूले लेपं निर्मृज्य,

अपरेषु

> ए॒तत्ते॑ मातः! .... गोत्रे!.... (नाम्नि) देवि*(दे॒)*!

इत्यादिना अवाचीनपाणिः पिण्डं दत्त्वा, 'याश्च॒ त्वामनु॑' इति पिण्डमूले लेपं निर्मृज्य,

> ए॒तत्ते॑ पितामहि! ...गोत्रे!.... (नाम्नि) देवि!

इत्यादिना अवाचीनपाणिः पिण्डं दत्त्वा, 'याश्च॒ त्वामनु॑' । इति पिण्डमूले लेपं निर्मृज्य,

> ए॒तत्ते॑ प्रपितामहि! ... गोत्रे!... (नाम्नि) देवि!

इत्यादिना अवाचीनपाणिः पिण्डं दत्त्वा, 'याश्च॒ त्वामनु॑' । इति पिण्डमूले लेपं निर्मृज्य,

अर्चनादि②

गन्ध-पुष्प-धूप-दीपादिभिर् अभ्यर्च्य *(सुमङ्गलीमृत्याव् एव ताभ्य इति केचित्)* ,

भक्ष्य-भोज्य-फलादिकं पक्वापक्वं सर्वम्,
(अ-निवेदने तद्-भोजन-निषेधात्)
पिण्ड-देवताभ्यो निवेद्य,

तिलोदकम्②

पिण्ड-पात्रे तिलोदकम् अभिपूर्य तेन,

[[141]]

पूर्वेषु दर्भेषु

मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ पि॒तरो॑, मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ पिताम॒हा मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ प्रपिताम॒हाः ।

इत्यादिक्रमेण त्रिः पूर्ववत् निनीय,
उत्थाय,

अपरेषु दर्भेषु -

मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ मा॒तरो॑, मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ पिताम॒ह्यो॑, मा॒र्जय॑न्तां॒ मम॑ प्रपिताम॒ह्य॑ः ।

इत्यादिक्रमेण त्रिः पूर्ववत् निनीय,

तर्पणम्②

उत्थाय,

१. "ये च॒ वोऽत्र॒ ये चा॒स्मास्व् आशँ॑सन्ते" इति पितृपिण्डान्
२. "याश्च॒ वोऽत्र॒ याश्चा॒स्मास्व् आशँ॑सन्ते” इति मातृपिण्डान्

१. “ते च॑ वहन्ताम्" इति पितृपिण्डान्
२. “ताश्च॑ वहन्ताम्” इति मातृपिण्डान्

१. “तृप्य॑न्तु भवन्तः” इति पितृपिण्डान्
२. “तृप्य॑न्तु भवत्यः” इति मातृपिण्डान्

“तृप्य॑त॒ तृप्य॑त॒ तृप्य॑त ॥” इति उभयांश्च उपस्थाय

> पिता पितामहश् चैव
> तथैव प्रपितामहः ।
> तृप्तिं प्रयान्तु पिण्डेन
> मया दत्तेन भूतले ॥

इत्य् उक्त्वा

परिषेचनम्②

सव्यं जान्व् आच्य,

> पु॒त्रान्पौत्रा॑न॒भि त॒र्पय॑न्ती॒रापो॒ मधु॑मतीरि॒माः ।
> स्व॒धां पि॒तृभ्यो॑ अ॒मृतं॒ दुहा॑ना॒ आपो॑ दे॒वीरु॒भया॑ँस्तर्पयन्तु ॥ [[TODO:परिष्कार्यम्]]

[[142]]

इति स-तिलोद-पात्रेण सव्योत्तर-पाणिभ्यां पितृतीर्थेन
अप्रदक्षिणम् अविच्छिन्नाभिः अद्भिः परिषिच्य,

पात्र-वर्तनम्②

होमार्थानि पिण्डार्थानि च पात्राणि न्युब्ज्य,
'तृप्य॑त॒ तृप्य॑त॒ तृप्य॑त' इति त्रिरनवानम् आवृत्य,
प्रोक्ष्य,
पात्राणि च द्वन्द्वम् अभ्युदाहृत्य,

प्राशनम्②

सर्वस्माद् अन्नात् किञ्चित् किञ्चित् आदाय
उपवीती -

> प्रा॒णे निवि॑ष्टो॒ऽमृतं॑ जुहोमि ।
> ब्रह्म॑णि म आ॒त्माऽमृ॑त॒त्वाय॑ ॥

इति ग्रासमात्रं प्राश्य, आचामेत् ॥

पिण्ड-दानानि②

पुत्रकामनायां मध्यपिण्डं 1

> आध॑त्त पितरो॒ गर्भ॑ं कुमा॒रं पुष्क॑रस्रजम् ।
> यथे॒ह पुरु॒षोऽस॑त् । (शु.य. २-३३)

इति मन्त्रेण,
अरोगिण्यै पुत्र-जनन-योग्यायै दद्यात् ॥

ततः पिण्डान् ब्रह्मचारिणे,
गोभ्यो वा दद्यात्-
अप्सु वा प्रक्षिपेत् ॥

1.

> अ॒पां त्वौष॑धीना॒ँ रस॒ं प्राश॑यामि ।
> भू॒तकृत॑ं ग॒र्भं ध॑त्स्व ।

इति वैदिकसार्वभौमाः ।
‘वीरं मे दत्त पितरः’ इति पत्न्यै दत्वा, पत्नी प्राङ्मुखी प्राश्नीयात् - आश्वलायनः ।
‘यथेह पुरुषः स्यात्’ इति छन्दोगाः । "यथायम् अरपा असत् ।" (शाखान्तरे) ।

०७ उत्तरकर्म①

एवं श्राद्धं कृत्वा,
सात्विकत्यागं कृत्वा,
उक्त-नियमादि-युक्तः स्थित्वा,
परेद्युः श्राद्धाङ्ग-तर्पणमपि कुर्यात् ॥

॥ इति पार्वणश्राद्धप्रयोगः ॥

[[143]]

०८ अभिश्रवणमन्त्राः①

॥ अभिश्रवणमन्त्राः ॥

१. गायत्री (पु. १३२),

त᳚त् सवितु᳚र् व᳚रेण्य᳚ *(णिय)*म्
भ᳚र्गो *(=भर्जनम्)* देव᳚स्य धीमहि *(←धा धारणे/ ध्यै ध्याने / धी आराधने)* ।
धि᳚यो यो᳚ नः प्रचोद᳚यात् ॥
(परो᳚-रजसे ऽसा᳚वद् ओ᳚३म् ॥)

▼ ***प्र᳚चो᳚द᳚या᳚त्-स्व᳚रः᳚***

प्र᳚ + चु᳚द् + णि᳚च् उ᳚दा᳚त्तः᳚ + श᳚प् अ᳚नु᳚दा᳚त्तः᳚ पि᳚त्त्वा᳚त् + [ले᳚ट् → आ᳚ट् + ति᳚प् अ᳚नु᳚दा᳚त्तः᳚ पि᳚त्त्वा᳚त्]।

प्रा᳚नु᳚दा᳚त्त᳚त्वं᳚ ति᳚ङ᳚न्त᳚स्यो᳚दा᳚त्त᳚व᳚त्त्वा᳚त्। त᳚च्च᳚ य᳚त्का᳚र᳚स᳚द्भा᳚वा᳚त्।

२. श्रीसूक्तम् (पु. २८)

▼ ***मानसतरङ्गिणीकृत्-परिचयः***

The celebrated shrI sUkta has spread widely beyond its original role in the vedic gR^ihya liturgy and prayoga-s of the vedic vidhAna-s. Its earliest occurrences are seen in the khila of the R^igveda and the bodhAyana and vaikhAnasa mantra pATha-s of the kR^iShNa yajur veda. It is also related to the ShaShThI sUkta of the mAnava gR^ihya sUtra. The tantric literature also mentions it—the most prominent mention is in the lakShmI tantra (LT 36.121-140 and LT 50.1-237). LT50.1-2367 gives a detailed account of the pA~ncharatric prayoga of the shrI sUkta in worshiping lakShmI. The lakShmI-ratna kosha is another text providing its deployment in the worship of shrI. In the kAdividyA stream of shrI-kula tradition a saMpuTikaraNa of the sUkta and the pa~nchadashI (and other bIja-s like mAya, shrI, kAma, vANI and tripurashekharAnta) is a favored mode of deployment. The shrI

sUkta has even been retained by the bauddha nAstika-s and this tradition was until recently alive in Nepal and Bhutan.

The pure vedic form of both the yajurvedic and R^igvedic traditions are no longer commonly practiced, especially in South India. Instead, what one has is a vulgate that is widely used in the drAviDa, Andhra and karnATa countries. It may be recited in a pseudo-yajurvedic form without following the rules of yajurvedic phonetics (e.g. hirANyavarNAM harinIM suvarNa ... instead of the correct yajuSh form: hirANyavarNA{\m+} harinI{\m+} suvarNa ... as is specified, for example, in the bodhAyana mantra pATha) or in a form typical of R^igvedic recitation.

Original R^ivedic version is often termed the kAshmIra-pATha because it appears to have been retained in those regions.

भूसूक्तम् (पु. ७२)

("स्वाहा॑ ॥ भूम्या इदं न मम" इति त्यागः।)

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

1अथ पुनराधेयमन्त्राः । तत्र गार्हपत्य आधीयमाने सर्पराज्ञीस्तिस्रोनुवर्तयति - भूमिर्भूम्नेति ॥

भूमि॑र् भू॒म्ना*(=बहुत्वेन)*, द्यौर् व॑रि॒णा*(=उरुत्वेन)*, ऽन्तरि॑क्षम् महि॒त्वा *(असि)*। *(पुरा वृषभराशौ खे यथा)*
उ॒पस्थे॑ ते देव्य् **अदिते॒** *(सूर्यः खे यथा)* **ऽग्निम्** अ॑न्ना॒दम् अ॒न्नाद्या॒या*(=अन्नाद-हिताय)*
ऽऽद॑धे ॥

▼ *Keith*

(Thou art) earth in depth, sky in breadth, atmosphere in greatness;
In thy lap, O goddess Aditi, Agni
I place, food-eater for the eating of food.

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

प्रथमोपरिष्टाद्बृहती, अन्त्यस्य पादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । हे देवि **अदिते** अखाण्डिते भूमे । आहवनीयो भूमित्वेन स्तूयते । **भूम्ना** बहुत्वेन विपुलत्वेन त्वं भूमिरेवासि । **द्यौर्** असि त्वं **वरिणा** उरुत्वेन । ताद्धर्म्यात्ताच्छब्द्यम् । अ[म?]कारलोपश्छान्दसः । अन्तरिक्षमसि माहित्वा

माहात्म्येन । व्यञ्जनविपर्ययः । सर्वत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयाया उदात्तत्वम् । महित्वशब्दात्तृतीयाया आकारो वा । अत्र **तवोपस्थे** उत्सङ्गे गार्हपत्यात्मनि अग्निमन्नादमन्नस्य हविषोत्तारं **अन्नाद्याय** अन्नादनसामर्थ्यात्मिकायै ऋद्ध्यै **आदधे** स्थापयामि । पचाद्यचि **अन्नादः** । इतरत्र छान्दसो भावे यत् । 'लघावन्ते' इति मध्योदात्त उपस्थशब्दः । मरुद्वृधादित्वाद्वा ॥

▼ ***भास्करोक्त-विनियोगः***

2द्वितीया - आयमिति गायत्री ॥

आ ऽयं गौः*(→गमनशीलो अग्निस् सूर्यो वा, पुरा वृषभराशिस्थः)* पृश्ञिर् **अक्रमी॒द्** **अस॑दन्** *(→असदत् इति शाकले)* मा॒तर॑ं *(भूमिं, खे रोहिणीं च)* पु॒रः । पि॒तर॑ं *(द्यौः)* च, **प्र॒-यन्त्** सुवः॑*(→स्वः॑ इति शाकले)* ॥

▼ ***Keith***

The spotted bull hath come
And reached again the mother

And the father, faring to the heaven.

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

इदानीमादित्यात्मना स्तूयते - **अयम् अग्निः गौर्** आदित्यात्मा गच्छतीति **गौः** गमनशीलः **पृश्निः** शुक्लवर्णः आदित्यानामे[मै]व वा । **आक्रमीत्** अयमेवादित्यात्मना विश्वम् आक्रामतीति ।

प्रकर्षेणाविच्छेदेन गच्छन् सुवः शोभना रतिः । छान्दसौ लुङ्लङौ ।

आक्रम्य च मातरं भूमिम् **असनत्** भूमौ मातरि शान्तोभूत् । **पितरं** दिवं **प्रयन्** प्रकर्षेण गच्छन् सर्वतो ज्वलन् धूमज्वालाभ्यामभ्रं लिहन् **सुवः** पितृस्थानीये दिवि स्वरतिरभूत् ॥

▼ ***भास्करोक्त-विनियोगः***

3तृतीया - त्रिंशदिति गायत्री ॥

(दिने मुहूर्ता, मासे दिनानि वा) त्रि॒ँशद् **धाम॒ वि रा॑जति॒** *(आदित्यात्मा ऽग्निः)*, *(रोहिणी स्तुतिर् वा)* **वाक्** *(सूर्य-)*प॑त॒ङ्-गाय॑ **शिश्रिये** *(→धीयते इति शाकले)* । प्रत्य्*(कूलम्)* अ॑स्य **वह॒** द्युभिः ॥

▼ *Keith*

Thirty places be ruleth;
Speech resorteth to the bird
Bear it with the days.

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

त्रिंशद् धामानि स्थानानि **विराजति** प्रकाशवद् भवति । उभयत्रापि वचनव्यत्ययः । त्रिंशन् मुहूर्ता उच्यन्ते । [पञ्चदशाह्नः]पञ्चदश रात्रेः ।

तेषु **वाक् शिश्रिये** सिषेवे आश्रिता पतङ्गाय पतङ्गः आदित्यः । यथा 'ऋग्भिः पूर्वाह्ने दिवि देव इर्यते' इति या स्तुतिलक्षणा **वाक्** तेषु सर्वेष्वपि मुहूर्तेषु **पतङ्गं** श्रिता । कर्मणि चतुर्थी ।

तस्मात्तादृशः महानुभावः आदित्यात्मा त्वं **प्रत्यस्य** प्रति-कूलं यत्प्रकृतं तवोद्वासनं तद् **अस्य** विसृज बुद्धौ मा कृथाः । 'ससाधनां क्रियामुपसर्ग आह' इति प्रतिशब्देन प्रतिकूलमुच्यते । ततः प्रसन्नो भूत्वा **वह** हवींष्यस्माकं **द्युभिः** दिनेदिने । अधिकरणानां साधकतमत्वविवक्षया तृतीया; यथा 'स्थाल्या पचति' इति । 'ऊडिदम्' इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य 'दिवो झल्' इति प्रतिषेधः । अस्मिन्व्याख्याने तिङः परत्वाद्वहेत्यस्य निघातो दुर्लभस्स्यात् । अथ ब्रूमः - एवं महातेजाः पतङ्गः अस्य प्रतिवह प्रतिरूपतया वर्तस्व द्युभिः तेजोभिः । अन्वादेशत्वादस्येति सर्वानुदात्तः ॥

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

4आहवनीये तिस्रोनुवर्तयति । तत्र प्रथमा - अस्येति गायत्री ॥

अ॒स्य *(विषूव-सूर्यात्मनो ऽग्नेः)* प्रा॒णाद् **अ॑पान॒त्य्**, *(वृषभराशेर्)* **अ॑न्तश् च॑रति** रोच॒ना*(→ रोहिणी दीप्तिर् वा)* । व्यं॑ख्यन्*(=प्राकाशयन्)* महि॒षस् *(वृषभराशौ सूर्यः, भुव्य् अग्निः)* सुवः॑ *(→दिवं॑म् इति शाकले)* ॥

▼ *Keith*

With her inspiration from his expiration,
She wandereth between the worlds;
The bull discerneth the heaven.

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अपानतीति प्रथमपादान्तः । अस्याग्नेः **रोचना** दीप्तिः रोचनशीला । 'अनुदात्तेतश्च' इति युच् । **अन्तश्** शरीरेषु **चरति** । किं कुर्वती **प्राणात्** प्राणनव्यापारात् अनन्तरम् **अपानती**

अपाननव्यापारं कुर्वती । जीवानां ऊर्ध्वगमनं प्राणनं, अधोगमनम् अपाननम् । जीवश्श्वासवायुः ।

किञ्च - **महिषः** महति शरीरे सीदति । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । अन्त्यविकारश्छान्दसः । यद्वा - महतेष्टिषचि लिङ्गव्यत्ययः । महनीया सुवः शोभना **रोचना व्यख्यत्** विचष्टे प्रकाशते जीवानामन्तः । छान्दसौ लुङ् । 'अस्यतिवक्ति' इत्यादिनाङ् । 'उदात्तस्वीरतयोः' इति संहितायामडागमः स्वर्यते ।

अन्य आहुः - **अस्याग्नेः सुवः** आदित्यात्मिका **रोचना** दीप्तिः प्राणादुदयात् **अपानती** अस्तं गच्छन्ती **अन्तः** द्यावापृथिव्योर् मध्ये **चरति** । महत्यन्तरिक्षे सीदति । व्यख्यत् प्रकाशयति च द्यावापृथिव्यौ । एवं महानुभावं त्वामादधामीति ॥

▼ ***भास्करोक्त-विनियोगः***

5द्वितीया - यत्त्वेत्यनुष्टुप् ।

यत् त्वा॑ [10] क्रु॒द्ध॑ **प॑रो॒वप॑** *(=उद्वासितवान् अस्मि)*, म॒न्युना॒ यद् अव॑र्त्या । सु॒कल्प॑म् अग्ने॒ तत् तव॒, *(यतः पुनराधाने)* पुन॒स् **त्वोद्दी॑पयामसि** ॥

▼ ***Keith***

If thee [1] in anger I have scattered,
In rage or through misfortune,
That of thee, O Agni, be in good order,
Again thee we relight.

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

तवेति तृतीयपादान्तः ॥ **यत्** येन कारणेन ऋद्ध्यभावेन **क्रुद्धो** ऽहं त्वामपि **परोवप** परोप्तवान् उद्वासितवानस्मि । 'णलुत्तमो वा' इति णित्त्वाभावः । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघाताभावे 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेरनुदात्तत्वम्, समासश्च । लिति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ।

मन्युना शोकेन परीतो ऽहम् **अवर्त्या** दारिद्र्येण पाप्मना वा यत्त्वां **परोवप** विनाशितवान् हे अग्ने तदपि तव प्रसादात् सुकल्पं शोभनकृतिकमेव भवति । 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'युष्मदस्मदोर्ङसि' इति तवशब्द आद्युदात्तः । अतस्त्वां पूर्ववदेवोद्दीपयामसि उद्वपामः । 'इदन्तो मसि' ॥

▼ ***भास्करोक्त-विनियोगः***

6अथ तृतीया - यत्त इत्यनुष्टुप् ॥

यत् ते॑ म॒न्यु-प॑रोप्तस्य पृथि॒वीम् अनु॑ **दध्व॒से**(←ध्वस्) । आ॒दि॒त्या विश्वे॒ तद् दे॒वा वस॑वश् च **स॒माभ॑रन्न्** ॥

▼ *Keith*

Whatever of thee scattered in rage
Was spread over the earth,
That the Adityas, the All-gods
And the Vasus gathered together.

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

ते तव **मन्युपरोप्तस्य** मन्युना हेतुना मयोद्वासितस्य । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । **यत्** तेजः **पृथिवीम् अनुदध्वसे** ध्वस्तं पृथिवीम् अनुप्रविश्य वा नष्टं बभूव **तदादित्या विश्वे देवा वसवश्च समाभरन्** समाभरन्तु । 'हृग्रहोः' इति भत्वम् ॥

[[68]]

मे॒दिनी॑ दे॒वी व॒सुन्ध॑रा स्या॒द्वसु॑दा दे॒वी वा॒सवी॑ ।
ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒सः पि॑तॄ॒णाँ श्रोत्रं॒ चक्षु॒र्मनः॑ ॥

दे॒वी हिर॑ण्यगर्भिणी दे॒वी प्र॒सूव॑री (/ प्र॒सोद॑री) ।
रस॑ने (/ सद॑ने) स॒त्याय॑ने सीद ॥

स॒मु॒द्रव॑ती सावि॒त्री ह॒नो दे॒वी म॒ह्यङ्गी॑ (/म॒ह्यङ्गा॑)।
म॒ही (/म॒हो) धर॑णी म॒होव्यथि॑ष्टा (म॒होध्यति॑ष्ठा/ म॒होव्यवि॑ष्ठा)
शृ॒ङ्गे॑-शृं॒ङ्गे य॒ज्ञे-यं॑ज्ञे विभी॒षणी॑ ॥

इन्द्र॑पत्नी व्या॒पिनी॑ सु॒रस॑रिदि॒ह ([अज्ञातस्वर-पाठान्तरम्] - सरसिज इह) ।
वा॒यु॒मती॑ जल॒शय॑नी श्रि॒यन्धा॒ ([अज्ञातस्वर-पाठान्तरम्] - स्वयंधा)
राजा॑(या॑) स॒त्यन्तो॒ (/न्धो॒[जो]) परि॑मेदिनी ॥ श्वो॒ परि॑धत्तं गाय॒(श्वो॒परि॑धत्त॒ परि॑गाय /[अज्ञातस्वर-पाठान्तरम्] - सो परिधत्तंगाय)

वि॒ष्णु॒प॒त्नीं म॑हीं दे॒वीं॒ मा॒ध॒वीं मा॑धव॒प्रियाम् ।
लक्ष्मीं॑ प्रि॒यस॑खीं दे॒वीं॒ न॒मा॒म्यच्यु॑तव॒ल्लभाम् ॥

ॐ ध॒नु॒र्धरा॒यै॑ वि॒द्महे॑
सर्वसि॒द्ध्यै च॑ धीमहि ।

तन् नों धरा प्रचो॒दयां॑त् ॥
(स्वाहा॑ ॥ धुनुर्धराया इदं न मम)

शृण्व॑न्ति श्रोणा॑म् अमृ॑तस्य गोपा॑म्।
पु॑ण्याम् अस्या **उ॑पशृणोमि** वा॑चम्।
मही॑न् देवीवँ॑ वि॑ष्णु-पत्नीम् अजूर्या॑म्*(=अज्वराम्)*।
प्रती॑चीम् एनाँ हवि॑षा **यजामः**।

(स्वाहा॑ ॥ विष्णुपत्न्या इदं न मम) ॥

त्रेधा॑ वि॑ष्णुर् उरु-गायो॑ *(गेयो)* **वि॑चक्रमे**।
मही॑न् दि॑वम् पृथिवी॑म् अन्त॑रिक्षम्।
त॑च् **छ्रोणै॑ति** *(अत्र)* श्र॑व*(=कीर्तिम्)* **इच्छ॑माना**।
पु॑ण्यँ श्लो॑कयँ य॑जमानाय **कृण्वती॑**॥

(स्वाहा॑ ॥ विष्ण॒व इदं न मम) ॥

नीलासूक्तम् (पु. ६९)

("स्वाहा॑ ॥ विष्णुपत्न्या इदं न मम" इति त्यागः)।

ओं ॥

(स्तोमं॑ त्रयस्त्रिँशे॒! भुवं॑नस्य पत्नि॒!
विवं॑स्वद्-वाते! अ॒भि नों) गृणाहि॒ ।

▼ ***विस्तारः (द्रष्टुं नोद्यम्)***

मध्येऽऋच1 आरम्भः??

स्तो॑म त्रयस्-त्रिँशे! भु॑वनस्य पत्नि! वि॑वस्वद्-वाते! अभि॑ नो **गृणाहि***(←गृ शब्दे)* ।
घृत॑वती *(→आ)* सवितर्! आ॑धिपत्यै॰ प॑यस्वती **र॑न्तिर्***(←रम्) (इयम्)* **आ॑शा नो अस्तु** ।

ध्रुवा॑ दिशावँ॑ विष्णु-पत्न्य् अ॑-घोरा,
ऽस्ये॑शाना स॑हसो, या॑ मनो॑ता *(←मनस् + ऊता)*।
बृ॑हस्-प॑तिर् मातरि॑श्वोत॑ वायु॑स्
सन्धुवाना॑ *(ः←धु कम्पने)* वा॑ता अभि॑ नो **गृणन्तु** ।

विष्टम्भो॑ दिवो॑, धरु॑ण॰ पृथिव्या॑,
अस्ये॑शाना ज॑गतो, वि॑ष्णु-पत्नी ।

३. पुरुषसूक्तम् (पु. ७१)

▼ *सायण-भाष्यम्*

‘सहस्रशीर्षा' इति षोडशर्चं षष्ठं सूक्तम् ।
नारायण नामर्षिर्
अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा अनुष्टुभः ।

अव्यक्त-महद्-आदि-विलक्षणश् चेतनो यः पुरुषः
‘पुरुषाश् च परं किंचित् ' (क. उ. ३. ११) इत्य्-आदि-श्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता ।

तथा चानुक्रान्तं--- सहस्रशीर्षा षोळश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं तु' इति । गतो विनियोगः ।।

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

1अथ पुरुषानुवाकः - सहस्रशीर्षेयादि ॥
आनुष्टुभस्सर्वोऽनुवाकः, विशेषो वक्ष्यते ।
अग्नौ पुरुषाकृतौ चीयमानायां
पुरुषशिर उपहितस्य शिरः कृत्वा
पुरुषाकृतिम् उपहितां
पुरुषेण नारायणेन यजमान उपतिष्ठते ।

पुरुषमेधे च

> 'पशून् उपाकृतान् दक्षिणतोऽवस्थाप्य
> ब्रह्मा सहस्रशीर्षा पुरुष इति पुरुषेण नारायणेन पराचा अनुशंसति ।
> अथ नारायणाभ्याम् उपस्थानं'

इत्यादिषु विनियोगः ।

अयम् उत्तरश् चानुवाकौ नारायणाख्यौ,
नारायणाख्येन ऋषिणा दृष्टौ ।

आभ्यां च पुरुषाख्यो नारायणः प्रतिपाद्यते ।
उक्तं च - आत्मनि पुरुषावस्थे प्रपञ्चप्रविष्टः पुरुषः, उत्तीर्णः परमात्मेति ।
पुरुषसूक्तमिति चैनं बह्वृचा आहुः ।

अथ 'सहस्रशीर्षं देवम्' इत्यपरो नारायणानुवाको भविष्यति,
यत्र परमात्मा प्रणवाख्यो नारायणः प्रतिपाद्यते ।
तस्य अग्न्य्-आदि-श्रौत-पुरुषवत् कर्म-सम्बन्धाभावाद् इहानाम्नानम् ।

▾ *Jamison Brereton*

90 (916)
Purusạ
Nārāyaṇa
16 verses: anuṣṭubh, except triṣṭubh 16

This is one of the best-known and most influential hymns of the R̥gveda. Its central symbol is the púruṣa, the “man,” “person,” or “human being.”

On the surface, this hymn tells of the sacrifice of a giant man, from whose parts the world was created. The theme of creation through a cosmic sacrifice is widespread, but this hymn is not simply the retelling of an ancient tradition. The púruṣa here serves as a symbol of the sacrifice itself, which especially in the middle Vedic tradition is a locus of creative power. The púruṣa is thus similar to the later divine figure Prajāpati, who in the Brāhmaṇas personifies the sacrifice.

Indeed this late hymn represents a verse commentary on the sacrifice that prefigures the prose commentaries of the Brāhmaṇas.*(5)*

This hymn is also notable because it is the only R̥gvedic mention of the four varṇas, the hierarchical division of the social order that forms the theoretical basis for the caste system. One reason that the hymn may have been included in the R̥gveda to provide a R̥gvedic charter for such a division of society.

The identity of the Man and the sacrifice is established in the opening verse, for his thousand heads, eyes, and feet recall Agni, the sacrificial fire, and his macro cosmic equivalent, the Sun (cf. Brown 1931: 109–10). The Man comprehends the earth and extends beyond it. As Mus (1968: 549) has pointed out, the “ten-fingers’ breadth” by which he exceeds the world measures from

the Man's hairline to his mouth.(4) The Man's mouth represents speech, which marks the boundary between the imperceptible world of thought and the perceptible world created by speech.(5)

His mouth is also associated with eating, and in verse 2 the Man rises beyond the world "through food," that is, by making the world his food. In later texts the "eater" is the master and the "eaten" is one who benefits the master (cf. Rau 1957: 34–35). The image may therefore reflect the Man's dominance over the world. (4) See also X.125, in which the mouth is similarly both the locus of speech and the locus of eating.

This theme of dominance or rule continues also in verse 5 in the mutual generation of the Man and the Virāj. The word virā́j can mean either "brilliant" or "ruling, rule." The latter is the more likely sense here, and therefore this word connects the hymn to Vedic ideals of the king, who in his consecration encompasses the world in a similar way that the Man does here (Proferes 2007: esp. ch. 3). Since the term virā́j is grammatically feminine, it complements púruṣa, which is masculine in grammar and connotation.(4)

The Man is the "offering" (vs. 6), the sacrificial victim (vs. 15), but more especially he is the sacrifice itself that the gods, the Sādhyas, and seers performed (vs. 7). Through this sacrifice the elements of subsequent sacrifices emerged: the "clotted-mixture" (vs. 8), the verses, chants, meters, and sacrificial formulae (vs. 9), and the sacrificial animals (vs. 10). The parts of the sacrifice also became the three upper varṇas (vss. 11–12): his mouth the brahmins, masters of knowledge and speech; his arms the rulers, the possessors of power; and his thighs the freemen or clansmen, who are the productive support of society. These three classes form parts of the sacrifice because they can participate in the sacrifice. The śūdras or "servants" are not part of the sacrifice but rather emerge from the feet of the Man, a symbol of their low social

status and their exclusion from the sacrifice. Finally, the elements of the cosmos and gods themselves come forth from the sacrifice (vss. 13–14). This primeval sacrifice thus establishes the “first foundations” for the performance of the sacrifice or even for the ritual, social, divine, and visible worlds more generally (vs. 16ab), and it creates access to heaven (16cd).

The identity of the Sādhyas (in vss. 7 and 16) is not clear. Their name means “those to be brought to success,” and they appear to be ancient sacrificers whose proper ritual performance has “perfected” them and who have attained god-like status or the status of gods.*(4)*

▼ ***रङ्गनाथः***

---

१ ९० नारायणः । पुरुषः ।अनुष्टुप्, १६ त्रिष्टुप्

01 सहस्रशीर्षा पुरुषः - अनुष्टुप्⑥

(बहु-देवता-सङ्ग्रहात्) सह"स्र*(~अनन्त)*शीर्षा **पु"रुषः**।
सहस्राक्षः" सह"स्रपात् ।
स" *(वक्ष्यमाणां विराजं)* भू"मिं विश्व"तो **वृत्वा**" ।
अ"त्यतिष्ठद् दशाङ्गुल"म् । १

(मुख-मूर्ध्नोर् अन्तरं दशाङ्गुलम्, वाचिक+अव्यक्त-कल्पनयोश् चेति केचित्।)

स॒हस्रं॑शीर्षा॒ पुरु॑षः सहस्रा॒क्षः स॒हस्रं॑पात् ।
स भूमिं॑ वि॒श्वतो॑ वृ॒त्वात्यं॑तिष्ठद्दशाङ्गु॒लम् ॥

▼ ***अधिमन्त्रम् - sa***

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ ***Thomson & Solcum***

सह᳚स्रशीर्षा पु᳚रुषः
सहस्राक्षः᳚ सह᳚स्रपात्
स᳚ भू᳚मिं विश्व᳚तो वृत्वा᳚
अ᳚त्य् अतिष्ठद् दशाङ्गुल᳚म्

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

---

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph
púruṣaḥ ← púruṣa- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

sahásraśīrṣā ← sahásraśīrṣan- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

sahasrākṣáḥ ← sahasrākṣá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

sahásrapāt ← sahásrapad- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

bhū́mim ← bhū́mi- (nominal stem)
{case:ACC, gender:F, number:SG}

sá ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

viśvátas ← viśvátas (invariable)
{}

vr̥tvā́ ← √vr̥- (root)
{}

áti ← áti (invariable)
{}

atiṣṭhat ← √sthā- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

daśāṅgulám ← daśāṅgulá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

▼ *पद-पाठः*

स॒हस्र॑ऽशीर्षा । पुरु॑षः । स॒ह॒स्र॒ऽअ॒क्षः । स॒हस्र॑ऽपात् ।
सः । भूमि॑म् । वि॒श्वतः॑ । वृ॒त्वा । अति॑ । अ॒ति॒ष्ठ॒त् । द॒श॒ऽअ॒ङ्गु॒लम् ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *sahasraśīrṣā ← sahasra*
- [noun], neuter
- “thousand; one-thousandth; sahasra [word].”

- *sahasraśīrṣā ← śīrṣā ← śīrṣan*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “head; śīrṣan [word].”

- *puruṣaḥ ← puruṣa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa; puṃvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”

- *sahasrākṣaḥ ← sahasra*
- [noun], neuter
- “thousand; one-thousandth; sahasra [word].”

- *sahasrākṣaḥ ← akṣaḥ ← akṣa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “eye; akṣa [word]; hole.”

- *sahasrapāt ← sahasra*
- [noun], neuter
- “thousand; one-thousandth; sahasra [word].”

- *sahasrapāt ← pād*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “pād [word]; foot.”

- *sa ← tad*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *bhūmiṃ ← bhūmim ← bhūmi*
- [noun], accusative, singular, feminine
- “floor; earth; Earth; real property; region; pṛthivī; location; Earth; place; bhūja; floor; pit; bhūmi [word]; one; hole; shop; distance; country; space; land; territory; topographic point.”

- *viśvato ← viśvatas*
- [adverb]
- “everywhere; around; about.”

- *vṛtvāty ← vṛtvā ← vṛ*
- [verb noun]
- “surround; accompany; cover; cover; obstruct; check; spread; envelop.”

- *vṛtvāty ← ati*
- [adverb]
- “very; excessively; beyond; excessively.”

- *atiṣṭhad ← atiṣṭhat ← sthā*
- [verb], singular, Imperfect
- “stay; stand; situate; exist; [in]; resist; endure; put; soak; be; stop; adhere; get stale; concentrate; grow; trust; wake; consociate; last; dwell; lie; stand; stop.”

- *daśāṅgulam ← daśa ← daśan*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “ten; tenth; daśan [word].”

- *daśāṅgulam ← aṅgulam ← aṅgula*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “finger; finger.”

▼ ***रङ्गनाथः***

सहस्रशीर्षा- अनन्तशिरस्कः। सहस्राक्षः- अनन्तदृक्। सहस्रपात्- अनन्तगतिः। पुरुषः- अन्तर्यामी। पुरि शेते इति पुरुषः। पुरिशयं पुरुषमीक्षते इति ब्राह्मणे। पुराणः। पूर्वमेवाहमिहासमिति ब्राह्मणे। सः- असौ पुरुषः। भूमिम्- पृथिवीमदितिं प्रकृतिम्। विश्वतः- सर्वतः। वृत्वा- व्याप्य। दशाङ्गुलं अत्यतिष्ठत्- तामतिक्रम्यापि व्यवस्थितः॥१॥

▼ ***सायण-भाष्यम्***

सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः सोऽयं सहस्रशीर्षा । सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवं सहस्राक्षित्वं सहस्रपादत्वं च । **सः** पुरुषः **भूमिं** ब्रह्माण्डगोलकरूपां **विश्वतः** सर्वतः **वृत्वा** परिवेष्ट्य **दशाङ्गुलं** दशाङ्गुलपरिमितं देशम् **अत्यतिष्ठत्** अतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः॥

▾ *भट्टभास्कर-टीका*

अत्र पुरुषाख्या पेक्षितावरणस्थानीयं देहविशेषं महापुरुषस्य निरूपयति - सहस्रशीर्षा अनेकशिरस्कः । 'शीर्षञ्छन्दसि' इति शीर्षन्भावः । पुरि शेते इति पुरुषः । पृषोदरादिः । सहस्राक्षो ऽनेकदृष्टिः । 'बहुव्रीही सक्थ्यक्ष्णोः' इति षच् समासान्तः । सतिशिष्टस्समासान्तस्वरः प्रर्वतते । सहस्रपाद् अनेकचरणः । 'सङ्ख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दस्य पद्भावः । सर्वत्र शिरःप्रभृतिकार्यसद्भावात् शिरः प्रभृतीनामनेकत्वम् । यद्वा - 'पुरुष एवेदं सर्वम्' इति तस्य विश्वात्मत्वाद् अस्मदादिसम्बन्धिनः शिरःप्रभृतयोऽवयवास् तस्यैवावयवा इति तेषामनेकत्वोपपत्तिः । सः पुरुषः भूमि भृम्यादीन् विकारान् विश्वतः सर्वतः वृत्वा व्याप्य मृदिव घटादीन् स्वाभेदेन छादयित्वा अत्यतिष्ठद् अतीत्य तिष्ठत्य् अतिक्रम्य विकारावस्थां स्वेनैव रूपेण तिष्ठति दशाङ्गुलं दशाङ्गुलिप्रमाणावच्छिन्नम् । दश अङ्गुलयः प्रमाणम् अस्येत्य् अर्हीयस्य 'अध्यर्धपूर्व' इति लुक् , 'तत्पुरुषस्याङ्गलेः' इत्यच् समासान्तः । अत्र सामर्थ्यात् हृदयाकाशपरिग्रहः । हृदयाकाशस्यैव दशाङ्गुलमित्याख्येति केचित् । हृदयं दहरं गगनं पुरुष इति पर्यायः । यद्वा - सर्गप्रकरणमिदं, अतो विकारजातं भूम्यादिकं सर्वं वृत्वा पदेनैव घनमावृत्य दशाङ्गुलमतितिष्ठति दशाङ्गुलादधोऽधिष्ठानं न करोति, अत एव भूमेर्दशाङ्गुलादधोऽङ्कुरादेरनुत्पत्तिः । सर्वगतत्वेऽपि पुरुषस्य सिसृक्षोपधानमूलकारणात्मकत्वात् सर्वकार्यदेशव्याप्त्यैव स्वप्रयोजनसम्पादनात् तदेव तस्य सर्वगतत्वमिति दशाङ्गलात्परतो न व्याप्नोति प्रयोजनाभावादिति केचित् ॥

▾ *Wilson*

English translation:

"**Puruṣa**, who has a thousand heads, a thousand eyes, a thousand feet, investing the earth in alldirections, exceeds (it by a space) measuring ten fingers."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Puruṣa = embodied spirit; or, **virāj**, the aggregate ofall living beings, spirit embodied in the egg of **Brahmā**, i.e., the universal spirit animating all creation. Thousand= an infinite number; the human **soul**, extending from the navel, takes upits abode in the heart or the humanbreast; the supreme soul, having animated the universe, is present in man, either in a minute form or of definitedimensions

▼ *Jamison Brereton*

The Man has a thousand heads, a thousand eyes, and a thousand feet. Having covered the earth on all sides, he extended ten fingers' breadth beyond.

▼ *Griffith*

A THOUSAND heads hath Purusa, a thousand eyes, a thousand feet.
On every side pervading earth he fills a space ten fingers wide.

▼ *Geldner*

Tausendköpfig, tausendäugig, tausendfüßig ist Purusa; er bedeckte vollständig die Erde und erhob sich zehn Finger hoch darüber.

▼ *Grassmann*

Tausendköpfig war der Urmensch, tausendäugig, tausendfüssig; nachdem er die Erde von allen Seiten überdeckt hatte, ragte er noch zehn Finger lang darüber hinaus.

▼ *Elizarenkova*

Пуруша – тысячеглавый.
Тысячеглазый, тысяченогий.
Со всех сторон покрыв землю,
Он возвышался (над ней еще) на десять пальцев.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ *ब्रह्ममुनि - विषयः*

इस सूक्त में सब जड़जङ्गमका उत्पादक स्वामी परमात्मा है तथा जीवों के लिये भोग अपवर्ग देनेवाला है इत्यादि विषय हैं।

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (पुरुषः) सब जगत् में पूर्ण परमात्मा (सहस्रशीर्षा) असंख्यात शिरवाला-अनन्तज्ञानशक्तिमान् (सहस्राक्षः) असंख्यात चक्षुवाला-अनन्तदर्शनशक्तिवाला (सहस्रपात्) असंख्यात गतिवाला-विभुगतिवाला (सः) वह (भूमिम्) भुवन-ब्रह्माण्ड को (विश्वतः) सब ओर से (वृत्वा) व्याप्त होकर (दशाङ्गुलम्) दशअङ्गुलियों से मापनेयोग्य-स्थूल सूक्ष्म दश भूतों से युक्त या पैर की दशअङ्गुलियों-पादमात्र जगत् को भी (अत्यतिष्ठत्) लाँघ वर्तमान है ॥१॥

▼ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - जगत् में पूरण पुरुष परमात्मा अनन्त ज्ञानवान्, अनन्तदर्शन शक्तिमान्, अनन्त गतिमान्-विभुगतिमान् है, उसके सम्मुख सारा ब्रह्माण्ड एकदेशी अल्प है। सब स्थूल सूक्ष्म भूतमय ब्रह्माण्ड को व्यापकर अपने अन्दर रख इसके बाहिर भी वर्तमान है ॥१॥

▼ *ब्रह्ममुनि - विषयः*

अत्र सूक्ते सर्वस्य जडजङ्गमस्योत्पादयिता स्वामी च परमात्मा तथा जीवेभ्यो भोगापवर्गविधाता चेत्येवमादयो विषयाः सन्ति।

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (पुरुषः) विश्वस्मिन् जगति पूरणः परमात्मा (सहस्रशीर्षा) असंख्यातशिरस्कोऽनन्तज्ञानशक्तिमान् (सहस्राक्षः) असंख्यात-चक्षुष्मान्-अनन्तदर्शनशक्तिमान् (सहस्रपात्) असंख्यातगतिको विभुगतिमान् (सः) स खलु (भूमिं-विश्वतः-वृत्वा) भुवनं ब्रह्माण्डं सर्वतो व्याप्य (दशाङ्गुलम्-अत्यतिष्ठत्) दशभिरङ्गुलिभिर्मातव्यं स्थूलसूक्ष्मभूतदशकान्वितं यद्वा पादमात्रदशाङ्गुलपरिमितं ब्रह्माण्डं यथोक्तम्–"पादोऽस्य विश्वा भूतानि" तदतिक्रम्यातिष्ठद् वर्तमानोऽस्ति ॥१॥

02 पुरुष एवेदम् - अनुष्टुप्⑥

(स्व-शरीरैकदेशेन) **पु॑रुष** एवे॑दँ॑ **स॑र्वम्** ।
य॑द् भूतं॑ य॑च् च भ॑व्यम्।
उत॑ *(→तथा देवात्मभिः)* +अमृतत्व॑स्ये॑शानः *(परमे व्योम्नि)* ।
य॑द्*(→यस्माद्) (ब्रह्माण्डरूपेण)* अ॑न्नेन*(=अशितेन)* **+अतिरो॑हति** । ३

पुरु॑ष ए॒वेदं सर्व॒ं यद्भू॒तं यच्च॒ भव्य॑म् ।
उ॒ताम॑ृत॒त्वस्येशा॑नो॒ यदन्ने॑नाति॒रोह॑ति ॥

▼ ***अधिमन्त्रम् - sa***

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ ***Thomson & Solcum***

पु॑रुष एवे॑दं॑ स॑र्वं
य॑द् भूतं॑ य॑च् च भ॑वियम्
उता॑मृतत्व॑स्ये॑शानो
य॑द् अ॑न्नेनातिरो॑हति

▼ ***Vedaweb annotation***

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

---

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph
evá ← evá (invariable)
{}

idám ← ayám (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

púruṣaḥ ← púruṣa- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

sárvam ← sárva- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

bhávyam ← bhávya- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

bhūtám ← √bhū- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

ca ← ca (invariable)
{}

yát ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

yát ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

amr̥tatvásya ← amr̥tatvá- (nominal stem)
{case:GEN, gender:N, number:SG}

ī́śānaḥ ← √īś- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, voice:MED}

utá ← utá (invariable)
{}

ánnena ← ánna- (nominal stem)
{case:INS, gender:N, number:SG}

atiróhati ← √ruh- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

yát ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

▼ *पद-पाठः*

पुरु॑षः । ए॒व । इ॒दम् । सर्व॑म् । यत् । भू॒तम् । यत् । च॒ । भव्य॑म् ।
उ॒त । अ॒मृ॒त॒ऽत्वस्य॑ । ईशा॑नः । यत् । अन्ने॑न । अ॒ति॒ऽरोह॑ति ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *puruṣa* ← *puruṣaḥ* ← *puruṣa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa; puṃvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”

- *evedaṃ* ← *evā* ← *eva*
- [adverb]
- “indeed; merely; thus; even; surely; same; eva [word]; successively; immediately; in truth.”

- *evedaṃ* ← *idam*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *sarvaṃ* ← *sarvam* ← *sarva*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “all(a); whole; complete; sarva [word]; every(a); each(a); all; entire; sāṃnipātika; manifold; complete; all the(a); different; overall.”

- *yad* ← *yat* ← *yad*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “who; which; yat [pronoun].”

- *bhūtaṃ* ← *bhūtam* ← *bhū*
- [verb noun], nominative, singular
- “become; be; originate; transform; happen; result; exist; be born; be; be; come to life; grow; elapse; come to mind; thrive; become; impend; show; conceive; understand; stand; constitute; serve; apply; behave.”

- *yac* ← *yat* ← *yad*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “who; which; yat [pronoun].”

- *ca*
- [adverb]
- “and; besides; then; now; even.”

- *bhavyam* ← *bhū*
- [verb noun], nominative, singular
- “become; be; originate; transform; happen; result; exist; be born; be; be; come to life; grow; elapse; come to mind; thrive; become; impend; show; conceive; understand; stand; constitute; serve; apply; behave.”

- *utāmṛtatvasyeśāno* ← *uta*
- [adverb]
- “and; besides; uta [indecl.]; similarly; alike; even.”

- *utāmṛtatvasyeśāno* ← *amṛta*

- [noun]
- “immortal; amṛta; imperishable.”

- *utāmṛtatvasyeśāno ← tvasya ← tva*
- [noun], genitive, singular, neuter
- “state; quality; cause; reason.”

- *utāmṛtatvasyeśāno ← īśānaḥ ← īś*
- [verb noun], nominative, singular
- “govern; command; master; dominate; can; reign; control; own.”

- *yad ← yat*
- [adverb]
- “once [when]; because; that; if; how.”

- *annenātirohati ← annena ← anna*
- [noun], instrumental, singular, neuter
- “food; foodstuff; grain; anna [word]; eating; boiled rice; meal.”

- *annenātirohati ← atirohati ← atiruh ← √ruh*
- [verb], singular, Present indikative

▼ ***रङ्गनाथः***

यद्भूतं यच्च भव्यम्- जातं जनिष्यमानम्। सर्वम्। इदम्- एतत्। पुरुषः- आत्मा। एव। उत- अपि च। यत्- यदा। अन्नेन- भौमविषयेण। अतिरोहति- स्थौल्यभावं गच्छति। तदापि। अमृतत्वस्य- चिदाकाशस्य। ईशानः- स्वामी एव भवति। अमृतः सन्नेव स्थौल्यं गच्छति। स्वस्वरूपमजहदेव बहुरूपाणि गृह्णाति॥२॥

▼ ***सायण-भाष्यम्***

यद् **इदम्** वर्तमानं जगत्सर्वं **पुरुष एव**।
यच् च भुतम् अतीतम् जगद् **यच् च भव्यं** भविष्यज्जगत् तदपि पुरुष एव। यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणि-देहाः सर्वेऽपि विराट्-पुरुशस्यावयवाः - तथैवातीतागमिनोर् अपि कल्पयोर् द्रष्टव्यम् इत्य् अभिप्रायः।
उताऽपि चामृतत्वेस्य देवत्वस्यायम् ईशानः स्वामी।
यद् यस्मात् कारणादन्नेन प्राणिनां **भोग्येनाऽन्नेन** निमित्त-भूतेनाऽति-**रोहति** स्वकीयां कारणावस्थाम् अतिक्रम्य परिदृश्यमानाम् जगद्-अवस्थां प्राप्नोति, तस्मात् प्राणिनां कर्म-फल-भोगाय जगद्-अवस्था-स्वीकारान् नेदम् तस्य वस्तुत्वम् इत्य् अर्थः॥२॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

2इदानीं पुरुषस्य वैश्वरूप्यमाह - पुरुष एवेति ॥ इदं प्रत्यक्षेण दृश्यमानं व्यक्तं स्थावरजङ्गमात्मकं यद्वर्तमानं सर्वं यच्च भूतम् अतीतं यच्च भव्यं भविष्यद् एतत्सर्वं पुरुष एव पुरुषस्यैवायं परिणामः । उत अपि च अयं पुरुषो ऽमृतत्वस्य देवत्वस्यापि ईशानः समर्थः प्रसन्नो ऽमृतत्वमपि प्रापयितुं शक्नोति । देवानामपीश्वर इति यावत् । यच्च अन्नेन अदनीयेन निमित्तेन अतिरोहति कारणावस्थामतीत्य कार्यात्मना जायते मर्त्यादि, तस्यापीशान इत्येव अयोनिजानामन्नरसपरिणामानां चेशान इति ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“**Puruṣa** is verily all this (visible world), all that is, and all that is to be; he is also the lord of immortality;for he mounts beyond (his own condition) for the food (of living beings).”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

He mounts: liṭ, since he rises beyond byfood; or, he is that which grows by nourishment; or, that which expands by nourshment;

Annena = prāṇināmbhoghenānnena nimittabhūtena; "inasmuch as he assumes the condition of the world in order that sentientbeings may enjoy the fruit of their acts (prāṇinām karmaphalabhogāya), that is not his true nature": thesupreme spirit, which in its own state is inert and undiscernible, becomes the visible world, that living beings mayreap the fruit of their acts

since they acquire **mokṣa** or final liberation, the **supreme spirit** is the lord of immortality;

Anna = matter (**Muṇḍaka Upaniṣad** 1.8

▾ *Jamison Brereton*

The Man alone is this whole (world): what has come into being and what is to be.
Moreover, he is master of immortality when he climbs beyond (this world) through food.

▾ *Griffith*

This Purusa is all that yet hath been and all that is to be;
The Lord of Immortality which waxes greater still by food.

▾ *Geldner*

Purusa allein ist diese ganze Welt, die vergangene und die zukünftige, und er ist der Herr über die Unsterblichkeit und auch über das, was durch Speise noch weiter wächst.

▾ *Grassmann*

Der Urmensch ist alles dies, was gewesen ist, und was sein wird; er gebietet über das Unsterbliche, was durch Speise [Opferspeise] noch höher wächst [herrlicher wird].

▾ *Elizarenkova*

В самом деле, Пуруша – это вселенная,
Которая была и которая будет.
Он также властвует над бессмертием.
Потому что перерастает (все) благодаря пище.

▾ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः

- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (पुरुषः-एव) परमपुरुष परमात्मा ही (अमृतत्वस्य-ईशानः) मोक्ष का स्वामी अधिष्ठाता है (उत) और (इदं सर्वं यत्-भूतं यत्-च भव्यम्) यह सब जो उत्पन्न हुआ, जो होनेवाला जगत् है तथा (यत्-अन्नेन-अतिरोहति) जो अन्न-भोजन से बढ़ता है जीवमात्र, उसका भी परमपुरुष परमात्मा स्वामी है ॥२॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - परमपुरुष परमात्मा जीवमात्र का तथा तदर्थ भोग अपवर्ग-मोक्ष का एवं सब उत्पन्न हुए होनेवाले जगत् का स्वामी है, ऐसा मान कर उसकी स्तुति करनी चाहिए ॥२॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (पुरुषः-एव) परमपुरुषः परमात्मैव (अमृतत्वस्य-ईशानः) मोक्षस्य स्वामी तथाऽधिष्ठाताऽस्ति “अमृतत्वस्यापि मोक्षस्यापि-ईशानः” [यजुः उव्वटः] (उत) अपि च (इदं सर्वं यत्-भूतं यत्-च भव्यम्) एतत् सर्वं यद् भूतं गतं यच्च भवितव्यं जगत् तथा (यत्-अन्नेन-अतिरोहति) यच्च भोजनेन वर्धते “जीवजातमन्नेनातिरोहति-उत्पद्यते तस्य सर्वस्य चैवेशानः” [यजु० महीधरः] तस्यापि परमपुरुषः परमात्मा स्वामी ह्यस्ति ॥२॥

03 एतावानस्य महिमातो - अनुष्टुप्⑥

एता"वान् *(ब्रह्माण्डम् इति)* अस्य महिमा" ।
अ"तो*(→ततोऽपि)* ज्या"याँश् च पू"रुषः ।

(कथम् इति चेत्-)
पा"दोऽस्य वि"श्वा भूता"नि ।
(अवशिष्टस्) **त्रिपा"द्** *(अंशः पर-देवतापूर्णः)* **अस्यामृ"तं** *(=अविनाशी)* दिवि" *(=परमे व्योम्नि)* । ए॒तावा॑नस्य म॒हि॒माता॒े ज्याया॑ँश्च॒ पूरु॑षः ।
पादो॑ऽस्य॒ विश्वा॑ भू॒तानि॑ त्रि॒पाद॑स्या॒मृतं॑ दि॒वि ॥

▼ ***अधिमन्त्रम् - sa***

- देवता - पुरुषः

- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

एता॑वान् अस्य महिमा॑
अ॑तो ज्या॑यांश् च पू॑रुषः
पा॑दो ऽस्य वि॑श्वा भूता॑नि
त्रिपा॑द् अस्यामृ॑तं दिवि॑

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph
asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

etā́vān ← etā́vant- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

mahimā́ ← mahimán- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

átas ← átas (invariable)
{}

ca ← ca (invariable)
{}

jyā́yān ← jyā́yaṁs- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

pū́ruṣaḥ ← pū́ruṣa- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

bhūtā́ni ← √bhū- (root)
{case:NOM, gender:N, number:PL, non-finite:PPP}

pā́daḥ ← pā́da- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

víśvā ← víśva- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

amŕ̥tam ← amŕ̥ta- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

diví ← dyú- ~ div- (nominal stem)
{case:LOC, gender:M, number:SG}

tripā́t ← tripád- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

▼ *पद-पाठः*

ए॒तावा॑न् । अ॒स्य॒ । म॒हि॒मा । अतः॑ । ज्याया॑न् । च॒ । पुरु॑षः ।
पादः॑ । अ॒स्य॒ । विश्वा॑ । भू॒तानि॑ । त्रि॒ऽपात् । अ॒स्य॒ । अ॒मृत॑म् । दि॒वि ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *etāvān* ← *etāvat*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “such(a); such(a).”

- *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *mahimāto* ← *mahimā* ← *mahiman*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “greatness; power; mahiman.”

- *mahimāto* ← *atas*
- [adverb]
- “now; therefore; then; from there; hence; consequently; then; hence; henceforth.”

- *jyāyāṃś* ← *jyāyān* ← *jyāyas*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “better; elder; greater; bigger.”

- *ca*
- [adverb]
- “and; besides; then; now; even.”

- *pūruṣaḥ* ← *pūruṣa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa.”

- *pādo* ← *pādaḥ* ← *pāda*
- [noun], nominative, singular, masculine

- “foot; one-fourth; beam; pāda; foot; foundation; pāda [word]; leg; leg; animal foot; step; foot; footfall; verse.”

- *'sya ← asya ← idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *viśvā ← viśva*
- [noun], nominative, plural, neuter
- “all(a); whole; complete; each(a); viśva [word]; completely; wholly.”

- *bhūtāni ← bhūta*
- [noun], nominative, plural, neuter
- “being; ghost; mahābhūta; monster; past; Bhūta; world; bhūta [word]; being; mythical monster; animal; entity.”

- *tripād ← tri*
- [noun]
- “three; tri/tisṛ [word].”

- *tripād ← pād*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “pād [word]; foot.”

- *asyāmṛtaṃ ← asya ← idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *asyāmṛtaṃ ← amṛtam ← amṛta*
- [noun], nominative, singular, neuter

- “immortal; amṛta; imperishable.”

- *divi* ← *div*
- [noun], locative, singular, masculine
- “sky; Svarga; day; div [word]; heaven and earth; day; dawn.”

▼ ***रङ्गनाथः***

एतावान्- सर्वोपि प्रकृतिविषयः। अस्य- एतस्य विष्णोः। महिमा। अतः- महिमातः। पूरुषः- विष्णुः। ज्यायान्- श्रेष्ठः। अस्य- एतस्य विष्णोः। विश्वा भूतानि- सर्वाणि प्रकृतिजातानि। पादः- चतुर्थोऽशः। अस्य- एतस्य विष्णोः। त्रिपात्- अन्ये त्रयोंऽशाः। दिवि- चिदाकाशे। अमृतम्- विनाशरहिताः॥३॥

▼ ***सायण-भाष्यम्***

अतीतानागत-वर्तमान-रूपं जगद् यावद् अस्ति **एतावान्** सर्वोऽप्य् अस्य पुरुषस्य महिमा। स्वकीय-सामर्थ्य-विशेषः। न तु तस्य वास्तव-स्वरूपम्।*(5)* वास्तवस्तु पुरुषोऽतो महिम्नोऽपि **ज्यायान्**। अतिशयेनाधिकः। एतच्चोभयं स्पष्टीक्रियते। अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादः। चतुर्थोऽंशः। अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्स्वरूपममृतं विनाशरहितं सद्दिवि द्योतनात्मकेस्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेशः। यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। तै. आ. ८-१- उ. २-१। इत्याम्नातस्य परब्रह्मन इयत्ताभावात्पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपपेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात्पादत्वोपन्यासः॥ ३॥

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

3एतावानिति ॥ एतावान् एतत्प्रमाणः यन् मर्त्या अमर्त्याश्च एतावान् अस्य पुरुषस्य महिमा महत्कर्म विभूतिरित्यर्थः, न त्वयमेतावान् । अयं तु पुरुषो ऽतोऽपि यथोक्तान् मर्त्यामर्त्यलक्षणात् कार्यवर्गाज् ज्यायान् वृद्धतरः नेतावानेवेति मन्तव्यः । तत्कथमित्याह - पाद एकदेशो ऽस्य विश्वा भूतानि भूतजातान्य् अल्पांशो व्यक्तात्मना वर्तते । पादमात्रत एव सर्गप्रतिसर्गयोः प्रवृत्तिः । अस्य सम्बन्ध्य् अपरं त्रिपात् पादत्रयात्मकं व्यक्तप्रमाणात्त्रिगुणं महाप्रमाणम् एकदेशान्तरम् अमृतम् अविकारित्वेन चेतनरूपेण दिवि द्योतनवत्य् आदित्यमण्डले परमपुरुषशरीरभूते वर्तते । उक्तं च 'स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः ।' इति । त्रयः पादा यस्येति 'सङ्ख्यासु पूर्वस्य' इति लोपः 'द्वित्रिभ्यां पद्दन्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पुरुषस्यापरिमितत्वान् न चतुर्थांशवचनः पादशब्दः ॥

▼ ***Wilson***

English translation:

"Such is his greatness; and **Puruṣa** is greater even than this; all beings are one-fourth of him; his otherthree-fourths, (being) immortal, (abide) in heaven."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Such is his greatness: i.e., the greatness of Puruṣa is as vastas the world of past, present, and future beings

▾ *Jamison Brereton*

So much is his greatness, but the Man is more than this:
a quarter of him is all living beings; three quarters are the immortal in heaven.

▾ *Griffith*

So mighty is his greatness; yea, greater than this is Purusa.
All creatures are one-fourth of him, three-fourths eternal life in heaven.

▾ *Geldner*

Solches ist seine Größe und noch gewaltiger als dies ist Purusa. Ein Viertel von ihm sind alle Geschöpfe, drei Viertel von ihm ist das Unsterbliche im Himmel.

▾ *Grassmann*

So bedeutend ist seine Grösse, und noch grösser ist der Urmensch; ein Viertel von ihm sind alle Geschöpfe, und drei Viertel von ihm die Welt der Unsterblichen im Himmel.

▾ *Elizarenkova*

Таково его величие,
И еще мощнее этого (сам) Пуруша.
Четверть его – все существа.
Три четверти его – бессмертие на небе.

▼ ***अधिमन्त्रम् (VC)***

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (एतावान् महिमा-अस्य) यह जड़-जङ्गम प्रसार या संसार इस परम पुरुष परमात्मा का महिमा-महत्त्वसूचक व्यापार है (अतः-ज्यायान् पूरुषः) इससे बड़ा वह परमात्मा है (विश्वा भूतानि-अस्य पादः) साड़ी जड़-जङ्गम वस्तुएँ इसके पादमात्र हैं (अस्य त्रिपात्) इस परमात्मा का त्रिपाद्रूप (दिवि-अमृतम्) प्रकाशमय स्वरूप में अमृत है ॥३॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - सारा संसार उसके एकदेश में है, वह परमात्मा इससे महान् है, तथा ये सारी जड़-जङ्गम वस्तुएँ उसके एक पादमात्र हैं, उसका अमृतस्वरूप त्रिपाद तो प्रकाशस्वरूप में है ॥३॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (एतावान्-महिमा-अस्य) एतावान् जडजङ्गमरूपः प्रसारः संसारो वाऽस्य परमपुरुषस्य परमात्मनो महिमा महत्त्वसूचको व्यापारः (अतः-ज्यायान् पूरुषः) अस्माज्ज्येष्ठः स परमात्मा (विश्वा-भूतानि-अस्य पादः) सर्वाणि भूतानि जडजङ्गमानि वस्तूनि खल्वस्य पाद एव (अस्य त्रिपात्-दिवि-अमृतम्) अस्य परमात्मनस्त्रिपाद्रूपं द्योतनात्मके स्वरूपेऽमृतं विद्यते ॥३॥

04 त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः - अनुष्टुप्⑥

(सो ऽयं) **त्रिपा॑द्***(→त्रिविक्रम-सूचना)* ऊर्ध्व॑ **उ॑दैत्** पु॑रुषः *(शिष्टस्यापेक्षया)*।
*(पूर्वोक्त-)***पा॑दो ऽस्येहा॑ऽऽभवात्** पु॑नः *(पुनःपुनः)* ।

त॑तो *(पादः)* वि॑ष्वङ् *(=सर्वतो)* **व्य्क्रामत्** *(वक्ष्यमाण-जननाय)*।
साशनानशने॑ *(=जीवाजीवे [वस्तू])* अभि॑ *(लक्ष्य)* । ४

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः ।
ततो विष्वङ्व्यक्रामत्साशनानशने अभि ॥

▼ ***अधिमन्त्रम् - sa***

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ ***Thomson & Solcum***

त्रिपा॑द् ऊर्ध्व॑ उ॑द् ऐत् पु॑रुषः
पा॑दो ऽस्येहा॑भवत् पु॑नः
त॑तो वि॑ष्वङ् वि॑ अक्रामत्
साशनानशने॑ अभि॑

▼ ***Vedaweb annotation***

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

---

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

ait ← √i- 1 (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

púruṣaḥ ← púruṣa- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

tripā́t ← tripád- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

ūrdhváḥ ← ūrdhvá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

út ← út (invariable)
{}

abhavat ← √bhū- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

ihá ← ihá (invariable)
{}

pā́daḥ ← pā́da- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

púnar ← púnar (invariable)
{}

akrāmat ← √kramⁱ- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

tátas ← tátas (invariable)
{}

ví ← ví (invariable)
{}

víṣvaṅ ← víṣvañc- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

abhí ← abhí (invariable)
{}

sāśanānaśané ← sāśanānaśaná- (nominal stem)
{case:ACC, gender:N, number:DU}

▼ *पद-पाठः*

त्रिऽपात् । ऊर्ध्वः । उत् । ऐत् । पुरुषः । पादः । अस्य । इह । अभवत् । पुनरितिं ।
ततः । विष्वङ् । वि । अक्रामत् । साशनानशने इतिं । अभि ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *tripād ← tri*
- [noun]
- “three; tri/tisṛ [word].”

- *tripād ← pād*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “pād [word]; foot.”

- *ūrdhva ← ūrdhvaḥ ← ūrdhva*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “upper; up(a); upper; upward; erect; more(a); raised; ūrdhva [word]; acclivitous; overturned; loud; eminent; high.”

- *ud*
- [adverb]
- “up.”

- *ait ← i*
- [verb], singular, Imperfect
- “go; travel; enter (a state); return; walk; continue; reach; ask.”

- *puruṣaḥ ← puruṣa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa; puṃvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”

- *pādo ← pādaḥ ← pāda*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “foot; one-fourth; beam; pāda; foot; foundation; pāda [word]; leg; leg; animal foot; step; foot; footfall; verse.”

- *'syehābhavat ← asya ← idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *'syehābhavat ← iha*
- [adverb]
- “here; now; in this world; now; below; there; here; just.”

- *'syehābhavat ← abhavat ← bhū*
- [verb], singular, Imperfect
- “become; be; originate; transform; happen; result; exist; be born; be; be; come to life; grow; elapse; come to mind; thrive; become; impend; show; conceive; understand; stand; constitute; serve; apply; behave.”

- *punaḥ ← punar*
- [adverb]
- “again; further; now; over and over; subsequently; repeatedly; however; besides.”

- *tato* ← *tatas*
- [adverb]
- “then; therefore; now; then; from there; subsequently; consequently; then; there; from that; for that reason; alternatively; consequently; furthermore.”

- *viṣvaṅ* ← *viṣvañc*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “dispersed; viṣvañc [word].”

- *vy* ← *vi*
- [adverb]
- “apart; away; away.”

- *akrāmat* ← *kram*
- [verb], singular, Imperfect
- “kram; step; go; continue; proceed; traverse; heat.”

- *sāśanānaśane* ← *sa*
- [adverb]
- “with; little; together.”

- *sāśanānaśane* ← *aśana*
- [noun], neuter
- “eating; food; diet; foodstuff.”

- *sāśanānaśane* ← *anaśane* ← *anaśana*
- [noun], accusative, dual, neuter
- “fast; seeking death by fasting.”

- *abhi*

- [adverb]
- “towards; on.”

▼ ***रङ्गनाथः***

त्रिपात्- अमृतः पुरुषः। ऊर्ध्व उदैत्- चतुर्थादंशात् प्राकृतात् उत्कृष्टः स्थितः। अस्य- एतस्य पुरुषस्य। पादः- एकांश एव। इह- अत्र। पुनः- पौनःपुन्येन। अभवत्- सृज्यते। ततः- २ अनन्तरम्। साशनानशने- अन्नान्नादादिकम्। साशनमन्नादम्। अनशनमन्नम्। अभि- अभितः। विष्वङ्- नानारूपेण। व्यक्रामत्- व्याप्नोति॥४॥

▼ ***सायण-भाष्यम्***

योऽयं **त्रिपात् पुरुषः** संसाररहितो ब्रह्मस्वरूपः सोऽयम् **ऊर्ध्व उदैत्** अस्मादज्ञानकार्यात्संसाराद्बहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान्। तस्य **अस्य** सोऽयं **पादः** लेशः सोऽयम् **इह** मायायां **पुनः** अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनःपुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तं---- विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ' (भ. गी. १०. ४२) इति । **ततः** मायायामागत्यानन्तरं **विष्वङ्** देवमनुष्यतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् **व्यक्रामत्** व्याप्तवान् । किं कृत्वा । **साशनानशने** अभिलक्ष्य । साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातम् अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् । तदुभयं यथा स्यात्तथा स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

4एवमादित्यान्तरपुरुषरूपेण महापुरुषो विश्वस्य सर्गकारणमित्युक्तम् । इदानीं यज्ञपुरुषरूपेण महापुरुषस्य लोकसृष्टिकारणत्वं तदुभयात्मना च लोकस्थितिहेतुत्वं पुरुषस्याह - त्रिपादिति ॥ वेदानां प्रत्येकं त्रिभिस्त्रिभिः पादैस्सहितः पुरुषो यज्ञात्मा त्रिपात् । रूपस्वरावुक्तौ । वेदानां त्रींस्त्रीन् पादानुपादाय यज्ञो भूत्वा स पुरुष उर्ध्वम् उदैद् उर्ध्वमुद्गतवान् । यथा 'गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति' इति । अथ अस्य पुरुषस्य यज्ञात्मनः पादस् तुरीयांशः वेदानां चतुर्थभागा आत्मा इह आभवाद् अस्यां परिदृश्यमानायां सर्वभूतस्थितो कारणभावेन पुनःपुनर्भवति, यथा इष्टदेवतास्तुत्यादिभिस् तर्पयित्वा तत्फलेन यजमानान् संयोजयति 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' इति न्यायेन लोकानां स्थितिं निर्वतयति । आदित्यमण्डलगता चाहुतिरुदकभावेन रश्मिभिः क्रियते, रश्मिस्थं चोदकं यदा सर्वभूतानुग्रहसमर्थं भवति तदा तन्मध्यमस्थानीयवृष्टिरूपेण पातयित्वा अनेन ओषध्यादीनां स्थितिहेतुर्भवति । एवमयं पुरुषस्य पादः पुनःपुनराभवत्य् आवृत्यावृत्य स्थिति हेतुर्भवतीहत्यानाम् । लेट्याडागमः । ताभ्यां यज्ञादित्यप्रवृत्तिभ्यां समुपबृंहितपादो महापुरुषो विष्वङ् नानाञ्चनः व्यक्रामद् विविधं क्रामति कार्यवशाद् विविधं सर्पति साशनानशने अभिलक्ष्य । साशनम् अन्नाधीनस्थितिकं जराय्वण्डोद्भित्स्वेदजं चतुर्विधम् अनशनं देवजातम् । सत्यपि पारम्पर्येणान्नाधीनस्थितिकत्वे अस्मदादीनामिव साक्षादशनाभावादनशनत्वं देवजातस्य । तदुभयस्थितिमभिसन्धाय विष्वङ् व्यक्रामदिति । विष्वगञ्चतीत्य् ऋत्विगादिना क्विन् प्रत्ययः, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम् ॥

▼ *मानसतरङ्गिणीकृत्*

Therefrom, he strode forth into everything, into those that eat (living beings) and those that do not

▼ *मानसतरङ्गिणीकृत् - टिप्पनी*

Before this statement, the Puruṣa is described with the term tripāt, which is a double entendre implying both three-fourths and three steps.*(5)*
This connection suggests that the sūkta was evidently composed during the rise of Viṣṇu along with the spread of the ādhvaryava tradition. Notably, this went hand-in-hand with Viṣṇu’s identification with the yajña (sacrifice), which is also the case with the Puruṣa

▼ *Wilson*

English translation:

“Three-fourths of **Puruṣa** ascended; the other fourth that remained in this world proceeds repeatedly,and, diversified in various forms, went to all animate and inanimate creation.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Proceeds repeatedly: either inindividuals by death and birth, or in the world by its temporary dissolution and renovation;

Sāśanānaśane =those who eat and those who do not; i.e., the two classes of created things, those capable of enjoyment etc., asgods, men, animals, or incapable thereof, as mountains and rivers -- conscious and unconscious creation

▼ *Jamison Brereton*

With his three quarters the Man went upward, but a quarter of him came to be here again.
From there he strode out in different directions toward what eats and what does not eat.

▼ *Griffith*

With three-fourths Purusa went up: onefourth of him again was here.
Thence he strode out to every side over what cats not and what cats.

▼ *Geldner*

Zu drei Vierteln stieg Purusa empor, ein Viertel von ihm verjüngte sich hienieden. Von dem aus ging er nach allen Seiten auseinander und erstreckte sich über alles was Speise ißt und was nicht ißt.

▼ *Grassmann*

Mit drei Vierteln ging der Urmensch oben hinauf, ein Viertel von ihm erschien wieder hier, dann verbreitete er sich über alles, was Speise geniesst, und was sie nicht geniesst.

▼ *Elizarenkova*

На три четверти взошел Пуруша вверх.
Четверть его возникла снова здесь.
Оттуда он выступил повсюду,
(Распространяясь) над тем, что ест (пищу) и что не ест.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (त्रिपात् पुरुषः) पूर्वोक्त वह अमृतरूप तीन पादों से युक्त परमात्मा (ऊर्ध्वः-उदैत्) नश्वर संसार से ऊपर स्थित है (अस्य पादः) इसका पादमात्र संसार (इह पुनः-अभवत्) इधर नश्वररूप में पुनः-पुनः उत्पन्न होता है (ततः) पश्चात्(साशनानशने-अभि) भोगसेवित-भोगनेवाले जीवात्मा को तथा भोगरहित न भोगनेवाले जड़ के प्रति (विष्वक्-व्यक्रामत्) विविध गुणवत्ता से व्याप्त होता है ॥४॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - पूर्ण पुरुष परमात्मा अमृतरूप त्रिपाद इस संसार से ऊपर है, यह संसाररूप पाद पुनः-पुनः उत्पन्न होता है। इसके अन्दर भोगनेवाले जीव और न भोगनेवाले जड़ के अन्दर परमात्मा व्याप रहा है ॥४॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (त्रिपात्-पुरुषः) पूर्वोक्तः सोऽमृतरूपपादत्रययुक्तः पुरुषः परमात्मा (ऊर्ध्वः-उदैत्) नश्वर-संसारत उपरि स्थितः (अस्य पादः) अस्य पादः संसाररूपः (इह पुनः-अभवत्) ऐहिकः पुनः पुनः भवति (ततः) पश्चात् (साशनानशने अभि) सभोगं जीवात्मानं तथा खल्वभोगं जडं तदुभयं च (विष्वक्-व्यक्रामत्) विविधतया विविधगुणवत्तया व्याप्नोति ॥४॥

05 तस्माद्विराळजायत विराजो - अनुष्टुप्⑥

(पादांशात्) त"स्माद् **विरा"ड्***(→पुरुष-मेध-ब्राह्मणे छन्दोऽपि) (ब्रह्माण्ड-शरीरम्)* **अजायत** ।
(तस्माद्) विरा"जो अ"धि पू"रुषः *(ऋतात्मना /पुरुषमेध-कर्मरूपेण अजायत)* ।
स" जातो" **अ"त्यरिच्यत** -
(क्वेति चेत् -) पश्चा"द् *(विराजम्)* भू"मिम् अ"थो *(जीवानाम्)* पुरः" *(=पूर्वम्)*। ५

तस्मा॑द्वि॒राळ॑जायत वि॒राजो॒ अधि॒ पूरु॑षः ।
स जा॒तो अत्य॑रिच्यत प॒श्चाद्भूमि॒मथो॑ पु॒रः ॥

▼ ***अधिमन्त्रम् - sa***

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ ***Thomson & Solcum***

त″स्माद् विरा″ळ् अजायत
विरा″जो अ″धि पू″रुषः
स″ जातो″ अ″त्य् अरिच्यत
पश्चा″द् भू″मिम् अ″थो पुरः″

▼ *Vedaweb annotation*

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

ajāyata ← √jan^{i}- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

virā́ṭ ← virā́j- (nominal stem)
{case:NOM, gender:F, number:SG}

ádhi ← ádhi (invariable)
{}

pū́ruṣaḥ ← pū́ruṣa- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

virā́jaḥ ← virā́j- (nominal stem)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

aricyata ← √ric- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

áti ← áti (invariable)
{}

jātáḥ ← √jani- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

sá ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

átha ← átha (invariable)
{}

bhū́mim ← bhū́mi- (nominal stem)
{case:ACC, gender:F, number:SG}

paścā́t ← paścā́t (invariable)
{}

purás ← purás (invariable)
{}

u ← u (invariable)
{}

▼ ***पद-पाठः***

तस्मा॑त् । वि॒राट् । अ॒जा॒य॒त॒ । वि॒ऽराजः॑ । अधि॑ । पुरु॑षः ।
सः । जा॒तः । अति॑ । अ॒रि॒च्य॒त॒ । प॒श्चात् । भूमि॑म् । अथो॒ इति॑ । पु॒रः ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *tasmād* ← *tasmāt* ← *tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

- *virāḍ* ← *virāj*
- [noun], nominative, singular, feminine
- “Virāj; eminence.”

- *ajāyata* ← *jan*
- [verb], singular, Imperfect
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *virājo* ← *virājaḥ* ← *virāj*
- [noun], ablative, singular, feminine
- “Virāj; eminence.”

- *adhi*
- [adverb]
- “on; from; accordingly.”

- *pūruṣaḥ* ← *pūruṣa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa.”

- *sa* ← *tad*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *jāto* ← *jātaḥ* ← *jan*

- [verb noun], nominative, singular
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *aty* ← *ati*
- [adverb]
- “very; excessively; beyond; excessively.”

- *aricyata* ← *ric*
- [verb], singular, Imperfekt Passiv
- “empty; liberate; concede; surrender; purge.”

- *paścād* ← *paścāt*
- [adverb]
- “subsequently; westward; paścāt [word]; after; back.”

- *bhūmim* ← *bhūmi*
- [noun], accusative, singular, feminine
- “floor; earth; Earth; real property; region; pṛthivī; location; Earth; place; bhūja; floor; pit; bhūmi [word]; one; hole; shop; distance; country; space; land; territory; topographic point.”

- *atho* ← *atha*
- [adverb]
- “now; then; furthermore; now; then.”

- *atho* ← *u*
- [adverb]
- “ukāra; besides; now; indeed; u.”

- *puraḥ* ← *puras*
- [adverb]
- “ahead; puras [word]; easterly; eastward; east; earlier.”

▼ ***रङ्गनाथः***

तस्मात्- पुरुषात्। विराट्- ब्रह्माण्डदेहः। अजायत- उद्भूतः। विराजः- ब्रह्माण्डदेहात्। अधि। पुरुषः- तदन्तर्यामित्वेन पुरुषो जातः। सः- असौ पुरुषः। जातः- अन्तर्यामित्वेन जातः सन्नेव। पश्चात्- अनन्तरम्। भूमिम्- प्रकृतिम्। पुरः- प्राकृतशरीरम्। अत्यरिच्यत- अतिक्रम्य विशिष्यते। अन्तर्यामिभावङ्गतविष्णोरपि स्वरूपतो न नाश इति भावः॥५॥

▼ ***सायण-भाष्यम्***

विष्वङ् व्यक्रामद् इति यदुक्तं तद् एवात्र प्रपञ्च्यते । **तस्मात्** आदिपुरुषात् **विराट्** ब्रह्माण्ड-देहः **अजायत** उत्पन्नः । विविधानि राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट् । **विराजोऽधि** विराड्-देहस्योपरि - तम् एव देहम् अधिकरणं कृत्वा **पुरुषः** तद्देहाभिमानी कश्चित् पुमान् अजायत । सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वयम् एव स्वकीयया मायया विराड्-देहं ब्रह्माण्ड-रूपं सृष्ट्वा तत्र जीव-रूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् ।*(4)* एतच् चाथर्वणिका उत्तर-तापनीये विस्पष्टम् आमनन्ति----

> स वा एष
> भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा
> प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्न् आस्ते माययैव
> (नृ. ता. २. १, ९)

इति । **स जातः** विराट् पुरुषः **अत्यरिच्यत** अतिरिक्तोऽभूत् । विराड्-व्यतिरिक्तो देव-तिर्यङ्-मनुष्यादिरूपोऽभूत् ।
पश्चात् देवादि-जीव-भावाद् ऊर्ध्वं **भूमिं** ससर्जेति शेषः । **अथो** भूमिसृष्टेर् अनन्तरं तेषां जीवानां **पुरः** ससर्ज ।
पूर्यन्ते सप्तभिर् धातुभिर् इति **पुरः** शरीराणि ॥॥१७॥

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

5इदानीं सृष्टिरुच्यते - तस्मात् प्रणवाख्यान् नारायणात् । अव्यक्तादिति केचित्, तदयुक्तं, तस्याप्रस्तुतत्वात् । तस्मात् प्रकृतान्महापुरुषाद् विराडजायत विविधं राजन्ति वस्तूनि यस्मिन् स विराट् मनस्सञ्ज्ञः प्रजापतिः । ततो विराजो अधि विराजमेवाधिकरणीकृत्य पुरुषोऽजायत दशहोत्राख्यः प्रजापतिः पुरुषसमष्ट्यात्मना अजायत । यथोक्तं 'स मानसीन आत्मा जनानाम्' इति । स वैराजः पुरुषः जातः प्रादुर्भावानन्तरम् अत्यरिच्यत स्वयमेव आत्मानमत्यरेचयत् ।

कर्मकर्तरि रूपम् । अनेकधाभावलक्षणं स्वरूपातिरेकमभजत भूतेन्द्रियादीन्यसृजतेति यावत् । उक्तं च 'असतोऽधि मनोऽसृज्यत । मनः प्रजापतिमसृजत । प्रजापतिः प्रजा असृजत' इति । पश्चादिति । भूतग्रामस्यान्ते भूमिम् अत्यरेचयत् । सामर्थ्यात् कर्मकर्तृभावो निवर्तते । एवम् आकाशादिपृथिव्यन्तानां तत्त्वानां सर्ग उक्तः । अथो अनन्तरं भूतसृष्टेः पुरः पुराणि शरीराणि सुरनरतिर्यगादीनां स्थावरादीनां च अत्यरेचयत् । पुर इत्यत्र छान्दसं विभक्त्युदात्तत्वम् । एवमिन्द्रियसर्गः पिण्डसर्गश्च प्रतिपादितः ॥

▼ *मध्वः*

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेव प्रपञ्च्यते । ततः **तस्मात्** आदिपुरुषात् **विराट्** ब्रह्माण्डदेहो **अजायत** जातः । विविधं राजन्ते वस्तनि अत्रेति **विराट्** । **विराजः अधि** विराड्देहस्योपरि तमेव देहम् अधिकरणं कृत्वा **पुरुषः** तद्देहाभिमानी एक एव पुमान् अजायत । सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वमायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् इत्यर्थः । एतञ्च अथर्वणोत्तरतापनीये स्पष्टमुक्तम् ‘स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वात्र प्रविष्ट प्रविश्य अमूढो मूढ इव व्यवहरनास्ते माययैव' (नृ.उ.ता.२-१-९) इति । किंच स जातो विराट्पुरुषः अत्यरिच्यत अतिरिक्तो देवतिर्यमनुष्यादिरूपोऽभूत् पश्चात् देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जेति शेषः । अथो भूमिसृष्टेः अनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज । पूर्यन्ते सप्तभिः धातुभिः इति पुरः शरीराणि ।। ५ ।।

▼ *Wilson*

English translation:

“From him was born Virāt. and from Virāt. **Puruṣa**;
he, as soon as born, became manifested,
and afterwards (created) the earth (and) then corporeal forms.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

From him: tasmāt = from that one-fourth; or, from the spirit who by his delusion created the body of **Virāṭ**, i.e., the egg of **Brahma** and entered into it in the form oflife

▼ *Jamison Brereton*

From him the Virāj was born; from the Virāj the Man.
Upon his birth, he reached beyond the earth from behind and also

from in front.

▼ *Griffith*

From him Viraj was born;
again Purusa from Viraj was born.
As soon as he was born he spread eastward and westward o'er the earth.

▼ *Geldner*

Aus ihm ward die Viraj geboren, aus der Viraj der Purusa. Geboren ragte er hinten und vorn über die Erde hinaus.

▼ *Grassmann*

Von ihm ward der Allherrscher [virâj] geboren und vom Allherrscher der Urmensch. Als er geboren war überragte er die Erde von hinten und von vorn.

▼ *Elizarenkova*

От него Вирадж родилась,
От Вираджи – Пуруша.
Родившись, он стал выступать
Над землей сзади и спереди.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (ततः-विराट्-अजायत) उस परमात्मा से विविध पदार्थों के साथ राजमान संसार उत्पन्न हुआ (विराजः-अधि पूरुषः) उस विविध पदार्थों से राजमान संसार के ऊपर अधिष्ठाता पुरुष परमात्मा है (पश्चात् सः-जातः) पश्चात् वहविविध पदार्थों से राजमान संसार

प्रकट हुआ, परमात्मा के अधीन (भूमिम्) जिसमें भूत उत्पन्न होते हैं, ऐसे उत्पत्तिस्थान लोक को (अथ पुरः) अनन्तर उस लोक पर देहनगरियों को (अति अरिच्यत) बाहर निकालता है- प्रकट करता है ॥५॥

▼ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - विविध पदार्थों से युक्त संसार को परमात्मा रचता है, उसके अधीनत्व में लोक-लोकान्तर उससे प्रकट होते हैं तथा लोक पर देह उत्पन्न होते हैं ॥५॥

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (ततः-विराट्-अजायत) ततः-परमात्मनः सकाशात्-विविधपदार्थैः सह राजमानः संसार उत्पन्नः (विराजः-अधि पूरुषः) विविधतया राजमानस्य संसारस्योपरि-अधिष्ठाता पुरुषः परमात्मा “अधि-उपरि अधिष्ठाता” [दयानन्दः] पश्चात् (सः-जगतः) पश्चात् स विराट् प्रकटीभूतः सन् परमात्मनोऽधिष्ठातृत्वे (भूमिम्-अथ पुरः-अति अरिच्यत) भवन्ति भूतानि यस्मिन् तदुत्पत्तिस्थानं लोकमनन्तरं देहपुरश्च व्यक्तीकरोति “रिचिर् विरेचने” [रुधादि०] ॥५॥

06 यत्पुरुषेण हविषा - अनुष्टुप्⑥

य"त् *(वक्ष्यमाणेन कालभागेन)* पु"रुषेण हवि"षा ।
(त्रिपादङ्गभूता) देवा" यज्ञ"म् **अ"तन्वत** ।
(पुरुष-हविषो विभागाः -) वसन्तो" **अस्यासीद्** आ"ज्यम् ।
ग्रीष्म" इध्मः" शर"द् *(अन्नादिरूपम्)* +हविः" । ६

यत्पुरु॑षेण ह॒विषा॑ दे॒वा य॒ज्ञमत॑न्वत ।
व॒स॒न्तो अ॑स्यासी॒दाज्यं॑ ग्री॒ष्म इ॒ध्मः श॒रद्ध॒विः ॥

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

य॑त् पु॑रुषेण हवि॑षा
देवा॑ यज्ञ॑म् अ॑तन्वत
वसन्तो॑ अस्यासीद् आ॑ज्यं
ग्रीष्म॑ इध्मः॑ शर॑द् धविः॑

▾ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph
havíṣā ← havís- (nominal stem)
{case:INS, gender:N, number:SG}

púruṣeṇa ← púruṣa- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:SG}

yát ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

átanvata ← √tan- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

devā́ḥ ← devá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

yajñám ← yajñá- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

ā́jyam ← ā́jya- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

āsīt ← √as- 1 (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

vasantáḥ ← vasantá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

grīṣmáḥ ← grīṣmá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

havíḥ ← havís- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

idhmáḥ ← idhmá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

śarát ← śarád- (nominal stem)
{case:NOM, gender:F, number:SG}

▼ ***पद-पाठः***

यत् । पुरुंषेण । हविषां । देवाः । यज्ञम् । अतंन्वत ।
वसन्तः । अस्य । आसीत् । आज्यंम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *yat*
- [adverb]
- “once [when]; because; that; if; how.”

- *puruṣeṇa* ← *puruṣa*
- [noun], instrumental, singular, masculine

- “man; man; Puruṣa; puṃvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”

- *haviṣā* ← *havis*
- [noun], instrumental, singular, neuter
- “Havya; offering; ghee; havis [word].”

- *devā* ← *devāḥ* ← *deva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *yajñam* ← *yajña*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva.”

- *atanvata* ← *tan*
- [verb], plural, Imperfect
- “expand; perform; cause; increase; write; spread; produce; spread; speak; propagate.”

- *vasanto* ← *vasantaḥ* ← *vasanta*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “spring; vasanta [word].”

- *asyāsīd* ← *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *asyāsīd ← āsīt ← as*
- [verb], singular, Imperfect
- “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

- *ājyaṃ ← ājyam ← ājya*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “ghee; clarified butter; ājya.”

- *grīṣma ← grīṣmaḥ ← grīṣma*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “summer; grīṣma [word].”

- *idhmaḥ ← idhma*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “fuel.”

- *śaraddhaviḥ ← śarad*
- [noun], nominative, singular, feminine
- “fall; year; śarad [word].”

- *śaraddhaviḥ ← haviḥ ← havis*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “Havya; offering; ghee; havis [word].”

▼ ***रङ्गनाथः***

यत्- यदा। पुरुषेण- आत्माख्येन। हविषा- हव्येन। देवाः- द्योतनशक्तयः। यज्ञम्- उपासनम्। अतन्वत- विस्तृतवन्तः। तदा। अस्य- एतस्य पुरुषस्य। वसन्तः। आज्यमासीत्। ग्रीष्मः। इध्मः। शरत्। हविः॥६॥

▼ ***सायण-भाष्यम्***

यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेणैव शरीरेषुत्पन्नेषु सत्सु **देवाः** उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरन्तरसंभवात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य **पुरुषेण** पुरुषाख्येन **हविषा** मानसं यज्ञम् **अतन्वत** अन्वतिष्ठन् तदानीम् **अस्य** यज्ञस्य **वसन्तः** वसन्तर्तुरेव **आज्यम् आसीत्** अभूत् । तमेवाज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं **ग्रीष्म इध्मः** आसीत्। तमेवेध्मत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः। तथा **शरद्धविः** आसीत् । तामेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः । अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन संकल्प इति द्रष्टव्यम् ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

6इदानीं सृष्टिविशेष उच्यते - यदिति ॥ यद् यदा पुरुषेण प्रजापतिना हविषा हविष्ट्वेन सङ्कल्पितेन हविरन्तरस्याभावाद् देवाः प्राणाः प्राजापत्या इन्द्रियाणि च यज्ञं सङ्कल्पात्मकम् अतन्वत यज्ञमिव अकुर्वत । सृष्टिकामः प्रजापतिरेव प्राणादिवृत्तिभेदेनोच्यते । अथ अस्य यज्ञस्य वसन्त आज्यमासीत्, तत्र गवां भूयिष्ठत्वात् तमेवर्तुं तद्विकाराज्यकार्याय समकल्पयत् । एवं ग्रीष्मशरदौ व्याख्येये ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“When the gods performed the sacrifice with **Puruṣa** as the offering, then Spring was its ghī, Summerthe fuel, and Autumn the oblation.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Apparently a reference to an imaginary sacrifice (mānasam)

▼ *Jamison Brereton*

When, with the Man as the offering, the gods extended the sacrifice, spring was its melted butter, summer its firewood, autumn its offering.

▼ *Griffith*

When Gods prepared the sacrifice with Purusa as their offering,
Its oil was spring, the holy gift was autumn; summer was the

wood.

▼ *Geldner*

Als die Götter mit Purusa das Opfer vollzogen, da war der Frühling dessen Schmelzbutter, der Sommer das Brennholz, der Herbst die Opfergabe.

▼ *Grassmann*

Als die Götter ihr Opfer mit dem Urmenschen als dem Opfertrank kunstvoll bereiteten, da war der Frühling sein Opferschmalz, der Sommer sein Brennholz, der Herbst sein Opfertrank.

▼ *Elizarenkova*

Когда боги предприняли жертвоприношение
С Пурушей как с жертвенным даром,
Весна была его жертвенным маслом,
Лето – дровами, осень – жертвенным даром.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (यत्)जब (देवाः)सृष्टि के आरम्भ में वेदप्रकाशक परमर्षि अग्न्यादि महानुभाव (पुरुषेण हविषा) अपने आत्मा में धारण करने योग्य परमात्मा द्वारा (यज्ञम्-अतन्वत) मानस यज्ञ को सेवन करते हैं (अस्य) तो इस यज्ञ का (वसन्तः-आज्यम्) वसन्त ऋतु घृत (आसीत्)होता है, वसन्त में ओषधियाँ उत्पन्न होती हैं, अतः अध्यात्मयज्ञ को प्रबोधित करने के लिये वह घृतसमान है (ग्रीष्मः-इध्मः) ग्रीष्म ऋतु इन्धन होता है, क्योंकि ग्रीष्म में वनस्पतियाँ बढ़ती हैं, अतः वह इन्धन के समान है (शरत्-हविः) शरद् ऋतु हव्य द्रव्य होता है, शरद्ऋतु में वनस्पतियाँ समृद्ध पुष्ट होती हैं, इसलिए अध्यात्मयज्ञ की समृद्धि का कारण शरद् ऋतु है ॥६॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - आदि सृष्टि में वेदप्रकाशक ऋषि अध्यात्मयज्ञ का अनुष्ठान करते हैं। अपने आत्मा में धारण करने योग्य परमात्मा के द्वारा उसका रचा वसन्तऋतु घृतसमान होकर अध्यात्मयज्ञ को प्रबोधित करता है, भिन्न-भिन्न ओषधियों के उत्पन्न होने से परमात्मा है, इस भाव जागृत करता है, पुनः ग्रीष्म ऋतु इसकी समिधा इन्धन बन जाता है, क्योंकि ग्रीष्म ऋतु में ओषधियाँ बढ़ती हैं, तो परमात्मा की आस्तिकता में दृढ़ता आ जाती है, पुनः शरद् ऋतु उसका हव्यपदार्थ हो जाता है, क्योंकि शरद् ऋतु में ओषधियाँ पुष्ट होती हैं, अतः परमात्मा का साक्षात् होने का निमित्त बन जाता है ॥६॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (यत्) यदा (देवाः) सृष्टेरारम्भे वेदप्रकाशकाः परमर्षयोऽग्निप्रभृतयः (पुरुषेण हविषा यज्ञम्-अतन्वत) निजात्मनि धारयितुं योग्येन परमात्मना मानसं यज्ञमन्वतिष्ठन् (अस्य) एतस्य यज्ञस्य (वसन्तः-आज्यम्-आसीत्) वसन्तर्तुर्धृतमासीत्-वसन्ते खल्वोषधय उत्पद्यन्तेऽतोऽध्यात्मयज्ञं प्रबोधयन्ति (ग्रीष्मः-इध्मः) ग्रीष्मर्तुरिन्धनमासीत्-यतो ग्रीष्मे वनस्पतयो वर्धन्ते (शरत्-हविः) शरदृतुर्हव्यद्रव्यमासीत्-शरदि वनस्पतयः समृध्यन्ते तस्मादध्यात्म-यज्ञस्य समृद्धिकारणं भवति शरत् ॥६॥

07 सप्तास्यासन् परिधयः⑥

सप्ता"ऽस्याऽऽसन् परिध"यः ।
त्रिः" सप्त" *(२१!)* समि"धः **कृताः"** *(इध्म-सन्नाहः!)*।
(त्रिपादङ्गभूता) देवा" य"द् यज्ञं" **तन्वानाः"** ।
अ"बध्नन् *(एकपात्)* पु"रुषं पशु"म् । ७

स॒प्तास्या॑सन्परि॒धय॒स्त्रिः स॒प्त स॒मिधः॑ कृ॒ताः ।
दे॒वा यद्य॒ज्ञं त॑न्वा॒ना अब॑ध्न॒न्पुरु॑षं प॒शुम् ॥

▼ ***अधिमन्त्रम् - sa***

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ ***Thomson & Solcum***

सप्ता॑स्यासन् परिध॑यस्
त्रिः॑ सप्त॑ समि॑धः कृताः॑
देवा॑ य॑द् यज्ञं॑ तन्वाना॑
अ॑बध्नन् पु॑रुषम् पशु॑म्

▾ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph
aukṣan ← √ukṣ- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

barhíṣi ← barhís- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:SG}

prá ← prá (invariable)
{}

tám ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

yajñám ← yajñá- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

agratás ← agratás (invariable)
{}

jātám ← √janⁱ- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

púruṣam ← púruṣa- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

ayajanta ← √yaj- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:MED}

devā́ḥ ← devá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

téna ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:INS, gender:M, number:SG}

ca ← ca (invariable)
{}

ṛ́ṣayaḥ ← ṛ́ṣi- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

sādhyā́ḥ ← sādhyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)
{}

▼ *पद-पाठः*

स॒प्त । अ॒स्य॒ । आ॒स॒न् । प॒रि॒ऽधयः॑ । त्रिः । स॒प्त । स॒म्ऽइधः॑ । कृ॒ताः ।
दे॒वाः । यत् । य॒ज्ञम् । त॒न्वा॒नाः । अब॑ध्नन् । पुरु॑षम् । प॒शुम् ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *taṃ ← tam ← tad*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *yajñam* ← *yajña*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva.”

- *barhiṣi* ← *barhis*
- [noun], locative, singular, neuter
- “Barhis; barhis [word].”

- *praukṣan* ← *prokṣ* ← *√ukṣ*
- [verb], plural, Imperfect
- “butcher; consecrate; sprinkle.”

- *puruṣaṃ* ← *puruṣam* ← *puruṣa*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa; puṃvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”

- *jātam* ← *jan*
- [verb noun], accusative, singular
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *agrataḥ* ← *agratas*
- [adverb]
- “ahead; first; agratas [word]; earlier.”

- *tena* ← *tad*
- [noun], instrumental, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *devā* ← *devāḥ* ← *deva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *ayajanta* ← *yaj*
- [verb], plural, Imperfect
- “sacrifice; worship; worship.”

- *sādhyā* ← *sādhyāḥ* ← *sādhya*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Sādhya.”

- *ṛṣayaś* ← *ṛṣayaḥ* ← *ṛṣi*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Ṛṣi; spiritual teacher; ascetic; Mantra.”

- *ca*
- [adverb]
- “and; besides; then; now; even.”

- *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “who; which; yat [pronoun].”

▼ *रङ्गनाथः*

तम्- अमुम्। यज्ञम्- विष्णुमात्मानम्। अग्रतः जातम्- अस्मिन् पुरे पूर्वजम्। पुरुषम्- अन्तर्यामिणम्। बर्हिषि- चित्तासने। बर्हिःशब्दोन्तरिक्षनामसु पठितः। प्रौक्षन्- संस्कृतवन्तः। तेन- अनेन पुरुषाख्येन हव्येन। देवाः- द्योतनशक्तयः। साध्या ऋषयश्च ये- सिद्धानि दर्शनानि च। अयजन्त- विष्णुमेव उपासञ्चक्रिरे। शारीरिकेण त्रिपाद्विभूतिं विष्णुं पूजां कुर्वन्तीति भावः॥७॥

▼ *सायण-भाष्यम्*

अस्य सांकल्पिकयज्ञस्य गायत्र्यादीनि **सप्त** छन्दांसि परिधयः **आसन्** । ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधय उत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत एवाम्नायते-- न पुरस्तात्परि दधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्ति' (तै. सं. २.६.६.३) इति । तत एत आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्त छन्दोरूपाः । तथा **समिधः त्रिः** सप्त त्रिगुणीकृतसप्तसंख्याकाः एकविंशतिः **कृताः** । द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः (तै. सं. ५.१.१०.३) इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः। यत् यः पुरुषो वैराजोऽस्ति ते **पुरुषं देवाः** प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं तन्वानाः कुर्वाणाः पशुम् **अबध्नन्** विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र ‘ यत्पुरुषेण हविषा' इत्युक्तम् ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

7अथ अस्य यज्ञस्य सप्त पदार्थाश् छन्दांसि परिधय आसन् छन्दांस्येव परिधित्वेन अबुध्यन् । तत्र त्रय औत्तरवेदिकाः परिधयस्त्रयस्तान्त्रिका आदित्यस्सप्तम इति । 'आदित्यो ह्येवोद्यन्पुरस्तादृक्षांस्यपहन्ति' इति परिधित्वमादित्यस्य । अथास्य यज्ञस्य त्रिस्सप्त एकविंशतिपदार्थाः समिधः कृताः 'द्वादश मासाः पञ्चर्तवः । त्रय इमे लोकाः । असावादित्य एकविंशः' इति इध्मत्वेन एते कल्पिता इति । एवम् इध्मावयवानाम् एकविंशतेर्दारूणां सम्पादनेन इध्मनिरूपणं कृतम् । पूर्वं तु पृथक्त्वेन परिधानकाले परिधिनिरूपणं कृतमिति द्रष्टव्यम् । एवं प्राजापत्यं सङ्कल्पयज्ञं कल्पयित्वा तत्फलं प्रपञ्चसृष्टिमाह - देवा इति । देवाः प्राणाः प्राजापत्या यज्ञं सङ्कल्पात्मकं तन्वाना यद् यदा पुरुषं प्रजापतिं पशुम् अबध्नन् मनसा पशुत्वेन सङ्कल्पितवन्तः नियोजनमिव कृतवन्तः ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“Seven were the enclosures of the sacrifice, thrice seven logs of fuel were prepared, when the gods,celebrating the rite, bound **Puruṣa** as the victim.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Seven enclosures: sapta paridhayaḥ = seven metres, ga-yatrīetc., and also as meaning the shallow trenches, three of which were dug round the **Āhavanīya** fireplace, threeround the northern altar, and the seven ideally dug round the sun to keep off evil spirits. paridhayaḥ = moats; or,the seven oceans; thrice seven pieces of fuel = twelve months of the year, the five seasons, the **three worlds** andthe sun; or the three classes of seven metres eaach: **Taittirīya Saṃhitā** 5.1.10.3

▾ *Jamison Brereton*

Its enclosing sticks were seven; the kindling sticks were made three times seven,
when the gods, extending the sacrifice, bound the Man as the (sacrificial) animal.

▾ *Griffith*

Seven fencing-sticks had he, thrice seven layers of fuel were prepared,
When the Gods, offering sacrifice, bound, as their victim, Purusa.

▾ *Geldner*

Ihn besprengten, weihten sie als Opfer auf dem Barhis, den am Anfang geborenen Purusa. Diesen brachten die Götter, die Sadhya´s und die Rishi´s sich zum Opfer.

▾ *Grassmann*

Diesen zuerst geborenen Urmenschen benetzten sie als ihr Opfer auf der heiligen Streu; durch ihn opferten die Götter die Sādhja's [die zu gewinnenden] und die Rischi's.

▾ *Elizarenkova*

Его как жертву кропили на жертвенной соломе,
Пурушу, рожденного в начале.
Его принесли себе в жертву боги
И (те,) что садхья и риши.

▼ ***अधिमन्त्रम् (VC)***

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (अग्रतः-जातम्)पूर्व से प्रसिद्ध (तं यज्ञं पुरुषम्) उस यजनीय सङ्गमनीय परमात्मा को (बर्हिषि-प्र औक्षन्)हृदयाकाश में आर्द्रभावना से सींचते हैं, प्रसन्न करते हैं (च) और (तेन) उस परमात्मा द्वारा अर्थात् उसे लक्षित कर (देवाः) अन्य विद्वान् (ये) जो (साध्याः-ऋषयः) साधनापरायण मन्त्रद्रष्टा जन (अयजन्त) अध्यात्मयज्ञ करते हैं ॥७॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - परमात्मा पूर्व से प्रसिद्ध वर्त्तमान है, उस समागम के योग्य को साधनापरायण ऋषिजन हृदयाकाश में आर्द्रभावनाओं, श्रद्धा प्रेम भरी स्तुतियों द्वारा प्रसन्न करते हैं, तो उनके अन्दर वह साक्षात् होकर कल्याण का निमित्त बनता है ॥७॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (अग्रतः-जातं तं यज्ञं पुरुषम्) पूर्वतः प्रसिद्धं तं यजनीयं सङ्गमनीयं परमात्मानं (बर्हिषि-प्र औक्षन्) हृदयाकाशे-“बर्हिः-अन्तरिक्षनाम” [निघं० १।३] आर्द्रभावनाभिः सिञ्चन्ति-प्रसादयन्ति (च) तथा (तेन) पुरुषेण परमात्मना-तं लक्षयित्वा (देवाः) अन्यविद्वांसः (ये) ये खलु (साध्याः-ऋषयः) साधनापरायणाः-मन्त्रद्रष्टारः (अयजन्त) अध्यात्मयज्ञं कृतवन्तः ॥७॥

08 तं यज्ञम् - अनुष्टुप्⑥

तं॑ यज्ञं॑ *(~तत्साधनभूतं पशुं)* बर्हि॑षि **प्रौ॑क्षन्** ।
पु॑रुषं **जात॑म्** अग्रतः॑ ।

ते॑न *(वक्ष्यमाणा)* देवा॑ **अयजन्त** -
(अविशिष्टा नानापात्रेषु पश्चात्) साध्या॑ ऋ॑षयश् च ये॑ । ८

तं य॒ज्ञं ब॒र्हिषि॒ प्रौक्ष॒न्पुरु॑षं जा॒तम॑ग्र॒तः ।
तेन॑ दे॒वा अ॑यजन्त सा॒ध्या ऋष॑यश्च॒ ये ॥

▼ ***अधिमन्त्रम् - sa***

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ ***Thomson & Solcum***

तं॑ यज्ञ॑म् बर्हि॑षि प्रउ॑क्षन्
पु॑रुषं जात॑म् अग्रतः॑
ते॑न देवा॑ अयजन्त
साधिया॑ ऋ॑षयश् च ये॑

▼ ***Vedaweb annotation***

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

---

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

sarvahútaḥ ← sarvahúta- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

yajñā́t ← yajñá- (nominal stem)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

pr̥ṣadājyám ← pr̥ṣadājyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

sámbhr̥tam ← √bhr̥- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

cakre ← √kr̥- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

paśū́n ← paśú- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

tā́n ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

vāyavyā̀n ← vāyavyà- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

āraṇyā́n ← āraṇyá- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

ca ← ca (invariable)
{}

grāmyā́ḥ ← grāmyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)
{}

▼ **पद-पाठः**

तम् । य॒ज्ञम् । ब॒र्हिषि॑ । प्र । औ॒क्ष॒न् । पुरु॑षम् । जा॒तम् । अ॒ग्र॒तः ।
तेन॑ । दे॒वाः । अ॒य॒ज॒न्त॒ । सा॒ध्याः । ऋष॑यः । च॒ । ये ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *tasmād ← tasmāt ← tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

- *yajñāt ← yajña*
- [noun], ablative, singular, masculine
- "yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva."

- *sarvahutaḥ ← sarva*
- [noun]
- "all(a); whole; complete; sarva [word]; every(a); each(a); all; entire; sāṃnipātika; manifold; complete; all the(a); different; overall."

- *sarvahutaḥ ← hutaḥ ← hu*
- [verb noun], nominative, singular
- "sacrifice; offer; pour; worship."

- *saṃbhṛtam ← sambhṛ ← √bhṛ*
- [verb noun], nominative, singular
- "gather; collect; fill; mix; fill into; produce."

- *pṛṣadājyam ← pṛṣadājya*
- [noun], nominative, singular, neuter

- *paśūn ← paśu*
- [noun], accusative, plural, masculine
- “domestic animal; sacrificial animal; animal; cattle; Paśu; stupid; Paśu; herd; goat.”

- *tāṃś ← tān ← tad*
- [noun], accusative, plural, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *cakre ← kṛ*
- [verb], singular, Perfect indicative
- “make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture; appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; kṛ; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose.”

- *vāyavyān ← vāyavya*
- [noun], accusative, plural, masculine
- “aerial; air(a).”

- *āraṇyān ← āraṇya*
- [noun], accusative, plural, masculine
- “sylvan; wild; wild.”

- *grāmyāś ← grāmyāḥ ← grāmya*
- [noun], nominative, plural, masculine

- “domestic; cultivated; tame; sexual; rural; coarse; coarse.”

- *ca*
- [adverb]
- “and; besides; then; now; even.”

- *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “who; which; yat [pronoun].”

▼ ***रङ्गनाथः***

तस्मात्। सर्वहुतः- सर्वात्मकपुरुषहव्यात्मकात्। यज्ञात्- उपासनातः। पृषदाज्यम्। संभृतम्- सम्पादितम्। तान्। वायव्यान्- प्राणिनः। आरण्यान् ग्राम्यांश्च ये पशून्- वन्यग्राम्यमृगान्। चक्रे- उत्पादितवान्॥८॥

▼ ***सायण-भाष्यम्***

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं **तं** पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं **बर्हिषि** मानसे यज्ञे **प्रौक्षन्** प्रोक्षितवन्तः । कीदृशमित्यत्राह। **अग्रतः** सर्वसृष्टेः पूर्वं **पुरुषं जातं** पुरुषत्वेनोत्पन्नम् । एतच्च प्रागेवोक्तं तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुषः' इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना **देवा अयजन्त** । मानसयागं निष्पादितवन्त इत्यर्थः । के ते देवा इत्यत्राह। **साध्याः** सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूलाः **ऋषयः** मन्त्रद्रष्टारः **च ये** सन्ति । ते सर्वेऽप्ययजन्तेत्यर्थः ॥

▼ ***विश्वास-टिप्पनी***

अयजन्त इत्यत्र - अकार उदात्तः तैत्तिरीये - 'चवायोगे प्रथमा'।

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

8तदानीमेव पुरुषं प्रजापतिम् अग्रे सर्वविकाराणां मुखे बन्धनानन्तरं पुरुषं जातं विराट्सञ्ज्ञकं पुरुषरूपेण जातं यज्ञं यज्ञसाधनम् । करणे नञ्प्रत्ययः । बर्हिषि यज्ञे यज्ञार्थं प्रौक्षन् प्रोक्षणमिव मनसा कृतवन्तः । कथमन्यो नियुज्यते अन्यः प्रोक्ष्यते इति चेन्न, अभेदात् । अथ तेन विराजा पुरुषेण देवाः प्राणा अयजन्त यज्ञो वर्तत इति मनसा सङ्कल्पमकुर्वत । केचिदाहुः - अग्रतो जातं यज्ञं यज्ञात्मानं पुरुषं यज्ञे पशुत्वेन प्रौक्षन् इति । यथोक्तं - 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः' इति । साध्याश्च ऋषयश्च द्विप्रकारा अपि देवा अयजन्त ।
'चवायोगे प्रथमा' इति निघाताभावः *(तैत्तिरीये)* ।

साधयन्तीति साध्याः प्राणाः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि 'अचो यत्' इति ण्यन्ताद्यत्, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण यत उदात्तत्वम् । ऋषयः द्रष्टार इन्द्रियाणि । द्वयेऽपि देवनशीलः देवा इत्युच्यन्ते ॥

▼ *Wilson*

English translation:

"They immolated as the victim upon the sacred grass - **Puruṣa**, born before (creation); with him the deities who were **Sādhyas** and those who were Ṛṣis sacrificed."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Sādhya = competent to create, i.e.,**Prajāpati** and the rest

▼ *Jamison Brereton*

On the ritual grass they consecrated that sacrifice, the Man, born at the beginning.
With him the gods sacrificed, (also) the Sādhyas and those who were seers.

▼ *Griffith*

They balmed as victim on the grass Purusa born in earliest time.
With him the Deities and all Sadhyas and Rsis sacrificed.

▼ *Geldner*

Aus diesem vollständig geopferten Opfer wurde das Opferschmalz gewonnen. Das machte er zu den in der Luft, im Wald und im Dorfe lebenden Tieren.

▼ *Grassmann*

Aus diesem vollständig dargebrachten Opfer sammelte sich das triefende Opferschmalz; er schuf die Thiere der Luft, der Wälder und der Dörfer [die Hausthiere].

▼ *Elizarenkova*

Из этой жертвы, полностью принесенной
Было собрано крапчатое жертвенное масло.
Он сделал из него животных, обитающих в воздухе,
В лесу и (тех,) что в деревне.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- विराडनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (तस्मात् सर्वहुतः-यज्ञात्)उस जिसमें सब जगत् प्रलय में हुत अर्थात् लीन हो जाता है या सबके द्वारा हूयमान ग्रहण करने योग्य परमात्मा है, उस यजनीय से (पृषदाज्यम्) अन्न रस (सम्भृतम्) सम्यक् निष्पन्न होता है, तथा (तान्) उन (पशून्) पशुओं को (वायव्यान्) पक्षियों को (चक्रे) उत्पन्न करता है (च) और (ये-आरण्याः ग्राम्याः) जो जङ्गल के और ग्राम के पशु-पक्षी हैं, उन सबको उत्पन्न करता है ॥८॥

▼ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - परमात्मा के अन्दर यह सारा जगत् प्रलयकाल में लीन हो जाता है तथा जो सबके द्वारा उपासना करने योग्य है, वह ऐसा परमात्मा अन्न रसमयी ओषधियों को उत्पन्न करता है तथा जङ्गल और नगर के पशु-पक्षियों को उत्पन्न करता है, मानने योग्य है ॥८॥

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (तस्मात् सर्वहुतः-यज्ञात्) तस्मात् सर्वं यस्मिन् हुतं भवति यद्वा सर्वैर्हूयमानो गृह्यमाणः पुरुषः परमात्मा तस्मात् यजनीयात् (पृषदाज्यं सम्भृतम्) अन्नमदनीयमोषधिवनस्पत्यादिकम् “अन्नं हि पृषदाज्यम्” [श० ९।८।४।८] “रस आज्यम्” [श० ३।७।१।१३] निष्पन्नं (तान् पशून् वायव्यान् चक्रे) तान् पशून् गवादीन् तथा पक्षिणश्च स परमात्मा जनयामास (च) तथा (ये-आरण्याः-ग्राम्याः) ये वन्या ग्राम्याः पशुपक्षिणः सन्ति तान् सर्वान् जनयाञ्चकार ॥८॥

09 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भृतम् - अनुष्टुप्⑥

त॑स्माद् यज्ञा॑त् सर्वहु॑तः ।
(पशुनिर्माणाय तज्-जातकर्मणे वापि) **सं॑भृतं** *(हविश्शेषं घनीभवद् दधिमिश्रं वा)* पृषद्*(=बिन्दु)*-आज्य॑म् ।
पशूँ॑स् ताँ॑श् *(सूच्यमानान्)* **चक्रे** - वायव्या॑न् ।
आरण्या॑न् ग्राम्याँ॑श् च ये॑ । ९

तस्मा॑द्य॒ज्ञात्स॑र्व॒हुत॒ः सम्भृ॑तं पृषदा॒ज्यम् ।
प॒शून्ताँश्च॑क्रे वाय॒व्या॑नार॒ण्यान्ग्रा॒म्याश्च॒ ये ॥

▼ ***अधिमन्त्रम् - sa***

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ ***Thomson & Solcum***

त॑स्माद् यज्ञा॑त् सर्वहु॑तः
स॑म्भृतम् पृषदाजिय॑म्
पशू॑न् तां॑श् चक्रे वायव्या∫न्
आरण्या॑न् ग्रामिया॑श् च ये॑

▼ ***Vedaweb annotation***

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

---

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380);; repeated line
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

sarvahútaḥ ← sarvahúta- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

yajñā́t ← yajñá- (nominal stem)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

jajñire ← √janⁱ- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

ṛ́caḥ ← ṛ́c- (nominal stem)
{case:NOM, gender:F, number:PL}

sā́māni ← sā́man- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

chándāṁsi ← chándas- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

jajñire ← √janⁱ- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

ajāyata ← √janⁱ- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

yájuḥ ← yájus- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

▼ पद-पाठः

तस्मा॑त् । य॒ज्ञात् । स॒र्व॒ऽहुतः॑ । सम्ऽभृ॑तम् । पृ॒ष॒त्ऽआ॒ज्यम् ।
प॒शून् । तान् । च॒क्रे॒ । वा॒य॒व्या॑न् । आ॒र॒ण्यान् । ग्रा॒म्याः । च॒ । ये ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *tasmād ← tasmāt ← tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *yajñāt ← yajña*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva.”

- *sarvahuta ← sarva*
- [noun]
- “all(a); whole; complete; sarva [word]; every(a); each(a); all; entire; sāṃnipātika; manifold; complete; all the(a); different; overall.”

- *sarvahuta ← hutaḥ ← hu*
- [verb noun], nominative, singular
- “sacrifice; offer; pour; worship.”

- *ṛcaḥ ← ṛc*
- [noun], nominative, plural, feminine
- “Rig-Veda; Mantra; verse; ṛc [word]; ṛc.”

- *sāmāni ← sāman*
- [noun], nominative, plural, neuter

- “Sāman; Sama-Veda; song; sāman [word]; hymn.”

- *jajñire ← jan*
- [verb], plural, Perfect indicative
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *chandāṃsi ← chandas*
- [noun], nominative, plural, neuter
- “Veda; meter; chandas [word]; hymn; meter; meter.”

- *jajñire ← jan*
- [verb], plural, Perfect indicative
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *tasmād ← tasmāt ← tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *yajus ← yajuḥ ← yajus*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “Yajur-Veda; Yajus; prayer.”

- *tasmād ← tasmāt ← tad*

- [noun], ablative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *ajāyata* ← *jan*
- [verb], singular, Imperfect
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

▼ ***ASR प्रतिपदार्थः***

सर्वहुतः - ब्रह्मणः, **तस्मात्-यज्ञात्** - पुरुषात् यागात्, **पृषदाज्यं** - दधिमिश्रं आज्यं (जगत्कारणं वीर्यं), **संभृतम्** - संपादितं भवति, **वायव्यान्** - सः ब्रह्मा अन्तरिक्षचरान् पक्षीन् , **आरण्यान्** - सिंहादीन् , ये च ग्राम्याः, ग्रामेषु ये गवादयः सन्ति, **तान् पशून**, - तादृशान् पशूनपि, **चक्रे** - ससर्ज ।।।

▼ ***ASR तात्पर्यम्***

सर्वं जहोतीति - सर्वहत तस्मात् सर्वं भगवते समर्पितवतः ब्रह्मणः इत्यर्थः । **तस्मात्** एतादृशात् चतुर्मुखात् **यज्ञात्** यजनीयात् **पृषदाज्यं** दधिसंयुक्तमाज्यं दधिमिश्रम् आज्यस्थानीयं विचित्ररूपं सृज्यवस्तु जननहेतुभूतं वस्तु **संभृतम्** - उत्पन्नं भवति । 'सृज्यप्राणिजनन-हेतुभूतं विचित्रवर्णवीर्यं पृषदाज्यं भवति' इति योगरत्ने उक्तम् । अथ ब्रह्मा वायुमार्गसंचरणशीलान् पक्षिरूपान् पशून् ससर्ज । अरण्येभवान् मृगादीन् ग्रामे भवाः ताञ्च चक्रेत्यर्थः ।।

- १. **पृषदाज्य**-शब्दार्थं विवृणोति श्रुत्यन्तरे -

> ओषध्यः पशवो वृक्षाः
> वीरुदाज्यं पयोदधि ।
> हविर्भूमिर्दिशश्श्रद्धा
> कालश्चैतानि द्वादश ।।
> (म.भा.शां.प.२६०-१६)

> अन्नं हि पृषदाज्यम्, प्राणो हि पृषदाज्यम् (श.ब्रा.३-८-४-८)

ग्राम्याऽरण्यादि पशुभेदान् वर्ण्यते -

> गौरजः पुरुषो मेषश्
> चाश्वातरगर्दभाः ।
> एतान् ग्राम्यान् पशूनाहुः
> आरण्यांश्च निबोध मे ।।
> (वि.पु.१-५-५१)
> श्वापदा द्विखरा हस्ति
> वानराः पक्षिपञ्चमाः ।
> औदकाः पशवः षष्ठाः
> सप्तमास्तु सरीसृपाः ।।
> (वि.पु.१-५-५२)

ऋगादि वेदानां सृष्टिर् अनुवर्ण्यते श्रुतिस्मृतिषु -

> 'ऋचः सामानि छन्दांसि
> पुराणं यजुषा सह ।
> उच्छिष्टाज् जज्ञिरे सर्वे
> दिवि देवा दिवि श्रिताः ।'
> (अथर्व.११-७-२४)

वेदानां गायत्र्यादिछन्दोन्वितत्वात् पुनश्छन्दांसीति पदं चतुर्थस्याथर्ववेदस्योत्पत्तिं ज्ञापयतीत्यवधेयम् । (ऋ.भा.भू.)

> सर्वेषां तु स नामानि
> कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
> वेदशब्देभ्य एवादौ
> पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ।।
> (म.स्मृ.१-२१)

> अग्निवायु-रविभ्यस् तु
> त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।
> दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थम्
> ऋग्यजुः सामलक्षणम् ।।
> (म.स्मृ.१-२३)

▼ ***रङ्गनाथः***

तस्मात्। सर्वहुतः- पुरुषहव्यभूतात्। यज्ञात्। ऋचः सामानि। जज्ञिरे। तस्मात्। छन्दांसि-गायत्र्यादिछन्दांसि। जज्ञिरे। तस्मात्। यजुः। अजायत॥९॥

▼ *सायण-भाष्यम्*

सर्वहुतः । सर्वात्मकः पुरुषः यस्मिन् यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुत् । तादृशात् **तस्मात्** पूर्वोक्तात् मानसात् **यज्ञात् पृषदाज्यं** दधिमिश्रमाज्यं **संभृतं** संपादितम् । दधि चाज्यं चेत्येवमादिभोग्यजातं सर्वं संपादितमित्यर्थः । तथा **वायव्यान्** वायुदेवताकाल्ँलोकप्रसिद्धान् **आरण्यान् पशून चक्रे** उत्पादितवान् । आरण्या हरिणादयः । तथा **ये च ग्राम्याः** गवाश्वादयः तानपि चक्रे। पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं यजुर्ब्राह्मणे समाम्नायते-- वायवः स्थेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः। वायव एवैनान्परिददाति ' (तै. ब्रा. ३. २. १. ३) इति ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

9एवं यज्ञं निर्वर्तितवन्तः, अथ तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः सर्वात्मा पुरुषः पशुत्वेन हूयते अस्मिन्निति सर्वहुत् । अधिकरणे क्विप् । सम्भूतं समुत्पन्नं पृषदाज्यं पृषद् विचित्रम् आज्यं पश्वादिभावेन पानीयं पृषदाज्यम् अपां परिणामात्मा द्रव्यविशेषः । पशव्य आज्यस्यैव अवस्थाविशेष इत्येके । अथ तत्पृषदाज्यं पशूंश्चक्रे प्राणेन्द्रियसमष्टिरूपः प्रजापतिः, वायव्यान् वायुदेवत्यान् वायव्यग्रहणं तिर्यगर्थं तद्देवत्यत्वात्तेषाम् । ये आरण्या ये च ग्राम्यास्तान् सर्वांश्चक्रे । उक्ताश्च ते पूर्वस्मिन्ननुवाके॥

▼ *उवटः*

यथा अग्निष्टोमाख्यात्, **तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम्** - तेन **वायव्यान् पशून् - आरण्या ग्राम्याश्च ये** तान् कृतवन्तः । एवम् आत्म-यज्ञात् सर्वहुतात् पूरितात्, उत्पन्नेन योगिनः सर्वान् **पशून्** सर्वाणि भूतजातानि करतलवत् पश्यन्ति । पश्यन्ति किल ज्ञानतेजसा भूतजातानि ।। ६ ।।

▼ *मध्वः*

सर्वं हूयते यस्मिन् स सर्वहुत्। **तस्मात्** पुरुषमेधाख्यात् **यज्ञात् पृषदाज्यं** दधिमिश्रमाज्यं **संभृतं** संपादितम् । दध्याज्यादिभोग्यजातं संपादितमित्यर्थः । पुरुषेणेति शेषः । तथा स पुरुषः **वायव्यान्** वायुदेवताकान् तान्प्रसिद्धान् **पशून् चक्रे** उत्पादितवान् । 'अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः' इति श्रुतेः । अन्तरिक्षस्य च वायुदेवत्यत्वात् पशूनां वायुदेवत्वम् । तान्कान् । ये **चारण्याः** अरण्ये भवाः हरिणादयः । ये च ग्रामभवा गवाश्वादयः तान् पशून् **चक्रे** ।। ६ ।।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

एवं यज्ञं निर्वर्तितवन्तः, अथ **तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः** सर्वात्मा पुरुषः पशुत्वेन हूयते अस्मिन्निति सर्वहुत् । अधिकरणे क्विप्।
सम्भृतं समुत्पन्नं **पृषदाज्यं** पृषत् विचित्रं आज्यं

पश्वादिभावेन पानीयं पृषदाज्यं अपां परिणामात्मा द्रव्यविशेषः ।
पशव्यः आज्यस्यैव अवस्थाविशेष इत्येके ।

अथ तत् **पृषदाज्यं** पशंश् **चक्रे** प्राणेन्द्रिय-समष्टिरूपः प्रजापतिः, **वायव्यान्** वायुदेवत्यान् - वायव्य-ग्रहणं तिर्यगर्थं तद्-देवत्यत्वात् तेषाम् । **ये आरण्याः** ये च **ग्राम्यास्** तान् सर्वांश् **चक्रे** ।। ९ ।।

▼ *रङ्गरामानुजः*

प्रकृतम् अनुसरामः - **तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत** इति ।
सर्वं जुहोति त्यजतीति - अङ्गयागो न भवतीति गार्ग्यायणाः - सर्वहुत् पशुः । **सर्वहुतो** यज्ञाख्यात् ब्रह्मणः **पृषदाज्यं संभृतम्** अभूत् । **पृष्टदाज्यं** याज्ञिका दधिमिश्राज्यं प्रचक्षते । अत्र तु सृज्य-प्राणि-जनन-हेतुभूतं वीर्यं **पृषदाज्यं** भवतीति प्रोच्यते । तद्यथा चित्ररूपं भवति, एवमेव पशोर् नीलादि विचित्रभूतं वस्तु जातं भूतमित्यर्थः ।

पशूंस् ताँश्चक्रे वायव्यान् । वायुशब्देन वायुमताऽन्तरिक्षण गतिर् लक्ष्यते । **वायव्यान् पशून्** पुरुषश् **चक्रे** ससर्ज । **आरण्यान्** व्याघ्रादीन् । आरण्यशब्दः पशुविशेषणम् । ग्राम्यशब्दश्च । **ग्राम्याश्च ये** पशवः मार्जारादयः, वराहादयो वा, तान् चक्रे; वायव्या ये आरण्याः, तानपि **चक्रे** ।। ९ ।।

▼ *शौनक-संहिता-भाष्यम्*

सर्वहुतस् तस्माद् यज्ञात् - यज्ञात् अश्वभूताद् यज्ञपुरुषात् **संभृतम्** संपादितं यत् किंचिद् द्रव्यजातं तत् **पृषदाज्यम्** । दधिमिश्रम् आज्यं **पृषदाज्यम्** इत्युच्यते । तद् आसीत् ।

अथ तत् **पृषदाज्यम्** कर्म ते देवाः साध्यनामकाः **वायव्यान्** वायुदेवत्यान् **आरण्यान्** अरण्योद्भवान् द्वि-खुर--श्वापद-पक्षि-सरीसृप-हस्ति-मर्कट-नादेयाख्यान् सप्त-संख्याकान् एवम्-आदिकान् अन्यान् **आरण्यान् पशूंश् चक्रे** चक्रिरे । 'तिडां तिडो भवन्ति' (पा.सू.) इति झस्य तादेशः ।

ये च ग्राम्याः ग्रामोद्भवा गोऽश्वाजाविपुरुषगर्दभोष्ट्रा एवमादिका अन्ये ग्राम्याश्च ये सन्ति तान् **पशूंश्चक्रिरे** । अरण्ये भवा **आरण्याः** । 'तत्र भवः' (पा.सू.४-३-५३) इति अण् प्रत्ययः । 'ग्रामाद् यखो ' (पा.सू.४-२-९४) इति ग्रामशब्दात् शैषिको यञ् प्रत्ययः । आरण्यपशुविशेषणे तच्छब्दस्य प्रसिद्धिवाचकत्वम् । ग्राम्यविशेषणे यच्छब्दयोगात् तच्छब्दस्य प्रतिनिर्देशः ।

पशूनाम् अन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं मन्त्रान्तरव्याख्याने तैत्तिरीयाः समामनन्ति । 'वायवः स्थेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैनान् परिददाति' इति (तै.ब्रा.३-२-१-४) । आरण्यानामेव वायुरधिपतिरिति केचित् ।

अध्यात्मपक्षे **- सर्वहुतस् तस्माद् यज्ञात्** पूर्वोक्ताद् मानसाद् **यज्ञात् संभृतम्** समुत्पन्नं **पृषदाज्यं** - पृषत् = विचित्रं, बिन्दुमद् आज्यम् ।

अथ तत् **पृषदाज्यम्** कर्म आरण्यान् ग्राम्यांश्च द्विविधान् **पशुंश्चक्रे** प्राणेन्द्रिय-समष्टिरूपः प्रजापतिः ।

तत्रैव अर्थान्तरम् । **पृषदाज्यम्** दधिमिश्रम् आज्यं संभृतम् संपादितम् । दधि च आज्यं च इत्येवमादि भोग्यजातं सर्वं संपादितम् इत्यर्थः । तथा द्विविधान् **पशुंश्चक्रे** प्राणेन्द्रियसमष्टिरूपः प्रजापतिर् एवेति ।। १४ ।।

▼ *Wilson*

English translation:

“From that victim, in whom the universal oblation was offered, the mixture of curds and butter was produced, (then) he made those animals over whom **Vāyu** presides, those that are wild, and those that aretame.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Vāyu: vāyuvyan: **Taittirīya Brāhmaṇa** 3.2.1.3; or, who are governed by instrumental nct

▼ *Jamison Brereton*

From that sacrifice, when it was offered in full, the clotted-butter mixture was collected.
It [=the sacrifice] was made into the animals: those of the air (and both) those that belong to the wilderness and those that belong to the village.

▼ *Griffith*

From that great general sacrifice the dripping fat was gathered up.
He formed the creatures of-the air, and animals both wild and tame.

▼ *Geldner*

Aus diesem vollständig geopferten Opfer entstanden die Verse und Sangesweisen, aus ihm entstanden die Metren, aus ihm entstand der Opferspruch.

▼ *Grassmann*

Aus diesem vollständig dargebrachten Opfer entsprangen die Hymnen [des Rig-Veda ŕcas], die Gesänge [des Sāma-Veda sâmāni], aus ihm entsprangen die Zauberlieder [chándānsi siehe oben], aus ihm die Opfersprüche [des Jadschur-Veda yájus].

▼ *Elizarenkova*

Из этой жертвы, полностью принесенной,
Гимны и напевы родились,
Стихотворные размеры родились из нее,
Ритуальная формула из нее родилась.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (तस्मात् सर्वहुतः-यज्ञात्)उस सर्वहुतसङ्गमनीय परमात्मा से (ऋचः सामानि जज्ञिरे) ऋग्वेद के मन्त्र सामवेद के मन्त्र उत्पन्न हुए (तस्मात् छन्दांसि जज्ञिरे) उसी से अथर्ववेद के मन्त्र उत्पन्न हुए (तस्मात्-यजुः अजायत) उस परमात्मा से यजुर्वेद उत्पन्न हुआ ॥९॥

▼ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - परमात्मा ने ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अथर्ववेद उत्पन्न किये हैं ॥९॥

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (तस्मात् सर्वहुतः-यज्ञात्) तस्मात् पूर्वोक्तात् सर्वहुतः सङ्गमनीयात् परमात्मनः (ऋचः सामानि-जज्ञिरे) ऋग्वेदमन्त्राः-सामवेदमन्त्राः-उत्पन्नाः-प्रादुर्भूताः। (तस्मात्-

छन्दांसि जज्ञिरे) तस्मादेव-अथर्ववेदमन्त्राः प्रादुर्भूताः “यदिदं किञ्च ऋचो यजूंषि सामानि-छन्दांसि [बृह० १।२।५] (तस्मात्-यजुः-अजायत) तस्मात् परमात्मनो यजुर्वेदः प्रादुर्भूतः ॥९॥

10 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः - अनुष्टुप्⑥

त॑स्माद् यज्ञा॑त् सर्वहु॑त
ऋ॑चः सा॑मानि जज्ञिरे
छ॑न्दांसि जज्ञिरे त॑स्माद्
य॑जुस् त॑स्माद् अजायत तस्मा॑द्यज्ञात्स॑र्वहुत ऋचः सामा॑नि जज्ञिरे ।
छन्दा॑सि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मा॑दजायत ॥

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

त॑स्माद् यज्ञा॑त् सर्वहु॑त
ऋ॑चः सा॑मानि जज्ञिरे
छ॑न्दांसि जज्ञिरे त॑स्माद्
य॑जुस् त॑स्माद् अजायत

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

ajāyanta ← √jan^{i}- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

áśvāḥ ← áśva- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

ca ← ca (invariable)
{}

ké ← ká- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

ubhayā́dataḥ ← ubhayā́dant- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)
{}

gā́vaḥ ← gáv- ~ gó- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

ha ← ha (invariable)
{}

jajñire ← √jan^{i}- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

ajāváyaḥ ← ajāví- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

jātā́ḥ ← √janⁱ- (root)
{case:NOM, gender:M, number:PL, non-finite:PPP}

tásmāt ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

▼ *पद-पाठः*

तस्मा॑त् । य॒ज्ञात् । स॒र्व॒ऽहु॑तः । ऋचः॑ । सामा॑नि । ज॒ज्ञि॒रे॒ ।
छन्दां॑सि । ज॒ज्ञि॒रे॒ । तस्मा॑त् । यजुः॑ । तस्मा॑त् । अ॒जा॒य॒त॒ ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *tasmād* ← *tasmāt* ← *tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *aśvā* ← *aśvāḥ* ← *aśva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “horse; aśva [word]; Aśva; stallion.”

- *ajāyanta* ← *jan*
- [verb], plural, Imperfect
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “who; which; yat [pronoun].”

- *ke* ← *ka*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “what; who; ka [pronoun].”

- *cobhayādataḥ* ← *ca*
- [adverb]
- “and; besides; then; now; even.”

- *cobhayādataḥ* ← *ubhaya*
- [noun]
- “both(a).”

- *cobhayādataḥ* ← *adataḥ* ← *ad*
- [verb noun], nominative, plural
- “eat; devour.”

- *gāvo* ← *gāvaḥ* ← *go*
- [noun], nominative, plural
- “cow; cattle; go [word]; Earth; bull; floor; milk; beam; sunbeam; leather; hide; horn; language; bowstring; earth; ox; Svarga.”

- *ha*
- [adverb]
- “indeed; ha [word].”

- *jajñire* ← *jan*
- [verb], plural, Perfect indicative
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give

birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on."

- *tasmāt ← tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

- *tasmāj ← tasmāt ← tad*
- [noun], ablative, singular, masculine
- "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

- *jātā ← jātāḥ ← jan*
- [verb noun], nominative, plural
- "become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on."

- *ajāvayaḥ ← aja*
- [noun], masculine
- "goat; Vishnu; Brahma; Shiva; Aja; aja [word]; Aja; aj; Ocimum gratissimum; Puruṣa."

- *ajāvayaḥ ← avayaḥ ← avi*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "sheep; avi [word]; menstruating woman; ewe."

▼ **रङ्गनाथः**

तस्मात्। अश्वाः- तुरगाः। अजायन्त- जाताः। ये के च। उभयादतः- उभयपंक्तिदन्तयुक्ता मृगा जाताः। तस्मात्। गावः- धेनवः। ह। जज्ञिरे- जाताः। तस्मात्। अजावयः। जाताः- उत्पन्नाः॥ १०॥

▼ *सायण-भाष्यम्*

सर्वहुतः तस्मात् पूर्वोक्तात् यज्ञात् **ऋचः सामानि** च जज्ञिरे उत्पन्नाः। **तस्मात्** यज्ञात् **छन्दांसि** गायत्र्यादीनि **जज्ञिरे**। **तस्मात्** यज्ञात् **यजुः** अपि अजायत ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

10 अथ तत् तस्मात् तादृशाद् यज्ञाद् ऋचस्सामानि जज्ञिरे छन्दांसि च सर्वाण्य् ऋगादिमया वेदा जज्ञिरे । यजुश्च तस्मादजायत । जातावेकवचनम् ॥

▼ *उवटः*

तस्मादेव यज्ञात्सर्वहुतः प्रज्वालितात् यथा ऋचः सामानि यजूंषि च देवा उत्पादयन्ति छन्दांसि च । एवम् आत्मयज्ञे प्रणवेन दीपिते स्वयमेव ज्ञानात् अधिष्ठितानि भवन्ति । एवं येन परमात्मनि ज्ञायते सर्वे जग्धा(?) सर्वं वाङ्मयं ज्ञानं भवतीति ।। ७ ।।

▼ *मध्वः*

सर्वहुतः तस्माद्यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नानि । छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे तस्माद्यजुरपि अजायत । ऋग्यजुःसामभिश्छन्दोभिश्च विना यज्ञा न सिध्यन्ति ।। ७ ।।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अथ तत् **तस्मात्** तादृशात् **यज्ञात् ऋचस्सामानि जज्ञिरे छन्दांसि** च सर्वाणि ऋगादिमया वेदाः जज्ञिरे । **यजुश्** च **तस्मादजायत** । जातावेकवचनम् ।। १० ।।

▼ *शौनक-संहिता-भाष्यम्*

सर्वहुतः । 'सुपां सुलुक्' (पा.सू.७-१-३९) इति पञ्चम्येकवचनस्य सुः । सर्वहुतात् । आश्वमेधिकोऽश्वः सर्वहुतः । पुरुषस्य अश्वमेधत्वम् उक्तम् । यद्वा सर्वः अश्वभूतात् **तस्माद् यज्ञात्** पुरुषाद् **ऋचः** पादबद्धा मन्त्राः **सामानि** गीत्यात्मकानि **जज्ञिरे** ।

तस्मात् यज्ञात् पुरुषात् **छन्दः** । जसो लुक् । **छन्दांसि** । **ह**-शब्दश् चार्थे । छन्दांसि च ऋगाद्यधिष्ठानानि जज्ञिरे । तस्मादेव पुरुषाद् **यजुः** प्रश्लिष्टपाठात्मको मन्त्रः अजायत ।

ऋगादीनां लक्षणं जैमिनिना सूत्रितम् । 'तचोदकेषु मन्त्राख्या' (जै.सू.२-१-३२) । 'तेषाम् ऋग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था' (जै.सू.२-१-३५) । 'गीतिषु सामाख्या' (जै.सू.२-१-३६) । ‘शेषे यजुःशब्दः' (जै.सू.२-१-३७) इति ।

अध्यात्मपक्षे **सर्वहुतः** सर्वात्मा पुरुषः पशुत्वेन हूयते ऽस्मिन्निति सोऽयं **सर्वहुत्** तस्मात् पूर्वोक्ताद् मानसाद् **यज्ञात्** । शिष्टं समानम् ।। १३ ।।

▾ *Wilson*

English translation:

"From that victim, in whom the universal oblation was offered, the ṛccas and **sāmans** were produced;from him the metres were born; from him the **yajus**. was born."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Tasmād yajñāt = from that simple portionsurnamed the universal sacrifice, sarvahūtaḥ, meaning **Puruṣa** as the world;

Yajña = yajñasādhana, thematerial of sacrifice, i.e., the victim. Puruṣa is the spiritual cause and effect of material creation; it is from him,not from the ideal or real sacrifice, that all things originate\

▾ *Jamison Brereton*

From this sacrifice, when it was offered in full, the verses and chants were born.
Meters were born from it. The sacrificial formula—from it that was born.

▾ *Griffith*

From that great general sacrifice Rcas and Sama-hymns were born:
Therefrom were spells and charms produced; the Yajus had its birth from it.

▾ *Geldner*

Aus ihm entstanden die Rosse und alle Tiere mit doppelter Zahnreihe, aus ihm entstanden die Rinder, aus ihm sind die Ziegen und Schafe entstanden.

▼ *Grassmann*

Aus ihm entsprangen die Rosse und alle mit zwei Zahnreihen versehenen Thiere; aus ihm entsprangen die Rinder, aus ihm die Ziegen und Schafe.

▼ *Elizarenkova*

Из нее кони родились
И все те (животные), у которых два ряда зубов,
Быки родились из нее,
Из нее родились козы и овцы.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

11 तस्मादश्वा अजायन्त - अनुष्टुप्⑥

त॑स्माद् अ॑श्वा **अजायन्त** ।
ये॑ के॑ चोभया॑दतः*(=दन्तावलिद्वयाः)* ।
गा॑वो ह **जज्ञिरे** त॑स्मात् ।
त॑स्माज् **जाता॑** अजाव॑यः । ११

तस्मा॒दश्वा॑ अजायन्त॒ ये के चो॑भ॒याद॑तः ।
गावो॑ ह जज्ञिरे॒ तस्मा॒त्तस्मा॑ज्जा॒ता अ॑जा॒वयः॑ ॥

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

त॑स्माद् अ॑श्वा अजायन्त
ये॑ के॑ च उभया॑दतः
गा॑वो ह जज्ञिरे त॑स्मात्
त॑स्माज् जाता॑ अजाव॑यः

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

---

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph
ádadhuḥ ← √dhā- 1 (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

púruṣam ← púruṣa- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

ví ← ví (invariable)
{}

yát ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

akalpayan ← √kl̥p- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

katidhā́ ← katidhā́ (invariable)
{}

ví ← ví (invariable)
{}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

bāhū́ ← bāhú- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:DU}

kaú ← ká- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:DU}

kím ← ká- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

múkham ← múkha- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

kaú ← ká- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:DU}

pā́dau ← pád- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:DU}

ucyete ← √vac- (root)
{number:DU, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:PASS}

ūrū́ ← ūrú- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:DU}

▼ *पद-पाठः*

तस्मा॑त् । अश्वाः॑ । अ॒जा॒य॒न्त॒ । ये । के । च॒ । उ॒भ॒याद॑तः ।
गावः॑ । ह॒ । ज॒ज्ञि॒रे॒ । तस्मा॑त् । तस्मा॑त् । जा॒ताः । अ॒जा॒वयः॑ ॥

▾ *Hellwig Grammar*

- *yat*
- [adverb]
- “once [when]; because; that; if; how.”

- *puruṣaṃ* ← *puruṣam* ← *puruṣa*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa; puṃvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”

- *vy* ← *vi*
- [adverb]
- “apart; away; away.”

- *adadhuḥ* ← *dhā*
- [verb], plural, Imperfect
- “put; give; cause; get; hold; make; provide; lend; wear; install; have; enter (a state); supply; hold; take; show.”

- *katidhā*
- [adverb]

- *vy* ← *vi*
- [adverb]
- “apart; away; away.”

- *akalpayan* ← *kalpay* ← *√k p*

- [verb], plural, Imperfect
- “prepare; assign; create; produce; fix; restore; order; prepare; imitate; restore; make; treat.”

- *mukhaṃ* ← *mukham* ← *mukha*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “mouth; mouth; mukha; face; aperture; tip; beginning; etc.; mukha; battlefront; teaching; head; orifice; mukha [word]; beginning; mouth; expression; direction; information; surface; best; head; quarter; first; end.”

- *kim* ← *ka*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “what; who; ka [pronoun].”

- *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *kau* ← *ka*
- [noun], nominative, dual, masculine
- “what; who; ka [pronoun].”

- *bāhū* ← *bāhu*
- [noun], nominative, dual, masculine
- “arm; bāhu [word]; elbow; forefoot.”

- *kā* ← *kau* ← *ka*
- [noun], nominative, dual, masculine
- “what; who; ka [pronoun].”

- *ūrū* ← *ūru*
- [noun], nominative, dual, masculine
- “thigh; ūru [word]; ūru; shank.”

- *pādā* ← *pādau* ← *pāda*
- [noun], nominative, dual, masculine
- “foot; one-fourth; beam; pāda; foot; foundation; pāda [word]; leg; leg; animal foot; step; foot; footfall; verse.”

- *ucyete* ← *vac*
- [verb], dual, Indikativ Pr ¦ s. Passiv
- “say; describe; name; tell; address; enumerate; call; state; teach; explain; say; declare; speak; define; declare; order; address; recommend; answer; deem; recite; approve; proclaim; indicate; determine; mention; designate.”

▼ ***रङ्गनाथः***

यत्- यदा। पुरुषम्- विराजमात्मानम्। व्यदधुः- कल्पितवन्तः। तदा। कतिधा- कतिभिः प्रकारैः। व्यकल्पयन्- विविधं कल्पितवन्तः। अस्य- एतस्य। मुखम्- वदनम्। किम्। बाहू- करौ। कौ। ऊरू। कौ। पादौ- चरणौ। कावुच्येते॥११॥

▼ ***सायण-भाष्यम्***

तस्मात् पूर्वोक्ताद्यज्ञात् **अश्वा अजायन्त** उत्पन्नाः। तथा **ये के च** अश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च उभयादतः ऊर्ध्वाधोभागयोरुभयोः दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त। तथा **तस्मात्** यज्ञात् **गावः** च **जज्ञिरे** । किंच **तस्मात्** यज्ञात् **अजावयः** च **जाताः** ॥ ॥ १८ ॥

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

11पुनश्च पशुसृष्टिं प्रपञ्चयति - तस्मादेवाश्वा अजायन्त । ये के च ये केचिद् उभयादत उभयोः पार्श्वयोर् दन्ता येषां ते गर्दभादयश्च अजायन्त । 'छन्दसि च' इति दतृभावः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् , नुमभावश्छान्दसः । गावश्च अजाश्च अवयश्च तस्माज्जाताः ॥

▼ ***Wilson***

▼ ***Jamison Brereton***

From it horses were born and whatever animals have teeth in both jaws. Cows were born from it. From it were born goats and sheep.

▼ *Griffith*

From it were horses born, from it all cattle with two rows of teeth: From it were generated kine, from it the goats and sheep were born.

▼ *Geldner*

Als sie den Purusa auseinander legten, in wie viele Teile teilten sie ihn? Was ward sein Mund, was seine Arme, was werden seine Schenkel, was seine Füße genannt?

▼ *Grassmann*

Als sie den Urmenschen umgestalteten, wie vielfach wandelten sie ihn um? Was ward sein Mund? was seine Arme? was seine Schenkel? wie wurden seine Füsse genannt?

▼ *Elizarenkova*

Когда Пурушу расчленяли,
На сколько частей разделили его?
Что его рот, что руки,
Что бедра, что ноги называются?

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- विराडनुष्टुप्
- गान्धारः

12 यत्पुरुषं व्यदधुः - अनुष्टुप्⑥

(देवाः) य॑त् *(एकपात्)*पु॑रुषं *(पशुं)* **व्यू॒दधुः** *(बलौ)*।
कतिधा॑ **व्यू॒कल्पयन्** ?
मु॑खं कि॑म् अस्य कौ॑ बाहू॑ ?
का॑व् *(←वकारो न शाकले)* ऊरू॑ पा॑दाव् **उच्येते** ? १२

यत्पुरु॑षं॒ व्यद॑धुः कति॒धा व्य॑कल्पयन् ।
मुखं॒ किम॑स्य॒ कौ बा॒हू का ऊ॒रू पादा॑ उच्येते ॥

▼ ***अधिमन्त्रम् - sa***

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ ***Thomson & Solcum***

य॑त् पु॑रुषं वि॑ अ॑दधुः
कतिधा॑ वि॑ अकल्पयन्
मु॑खं कि॑म् अस्य कउ॑ बाहू॑
का॑ ऊरू॑ पा॑दा उच्येते

▼ ***Vedaweb annotation***

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph
āsīt ← √as- 1 (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

brāhmaṇáḥ ← brāhmaṇá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

múkham ← múkha- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

bāhū́ ← bāhú- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:DU}

kr̥táḥ ← √kr̥- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

rājanyàḥ ← rājanyà- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

tát ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

ūrū́ ← ūrú- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:DU}

vaíśyaḥ ← vaíśya- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

yát ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

ajāyata ← √jan^{i}- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

padbhyā́m ← pád- (nominal stem)
{case:ABL, gender:M, number:DU}

śūdráḥ ← śūdrá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

▼ *पद-पाठः*

यत् । पुरुषम् । वि । अदधुः । कतिधा । वि । अकल्पयन् ।
मुखम् । किम् । अस्य । कौ । बाहू इति । कौ । ऊरू इति । पादौ । उच्येते इति ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *brāhmaṇo ← brāhmaṇaḥ ← brāhmaṇa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Brahmin; Brahmin; brāhmaṇa [word]; Brahma.”

- *'sya ← asya ← idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *mukham ← mukha*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “mouth; mouth; mukha; face; aperture; tip; beginning; etc.; mukha; battlefront; teaching; head; orifice; mukha [word]; beginning; mouth; expression; direction; information; surface; best; head; quarter; first; end.”

- *āsīd ← āsīt ← as*
- [verb], singular, Imperfect
- “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

- *bāhū ← bāhuḥ ← bāhu*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “arm; bāhu [word]; elbow; forefoot.”

- *rājanyaḥ ← rājanya*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Kshatriya; rājanya [word].”

- *kṛtaḥ ← kṛ*
- [verb noun], nominative, singular
- “make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture; appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; kṛ; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose.”

- *ūrū ← ūru*
- [noun], nominative, dual, masculine
- “thigh; ūru [word]; ūru; shank.”

- *tad ← tat ← tad*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *asya ← idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *yad ← yat ← yad*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “who; which; yat [pronoun].”

- *vaiśyaḥ* ← *vaiśya*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Vaisya; Vaisya.”

- *padbhyāṃ* ← *padbhyām* ← *pad*
- [noun], ablative, dual, masculine
- “foot; pad [word].”

- *śūdro* ← *śūdraḥ* ← *śūdra*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Shudra; Shudra.”

- *ajāyata* ← *jan*
- [verb], singular, Imperfect
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

▼ ***रङ्गनाथः***

अस्य- एतस्य पुरुषस्य। ब्राह्मणः- अध्यापको याजकः। मुखम्- वदनम्। आसीत्- अभवत्। मुखेनैवाध्यापनं साध्यम्। राजन्यः- शासको वीरः। बाहू- बाहुत्वेन। कृतः- कल्पितः। भुजपराक्रमेणैव शासनं साध्यम्। तत्- तदानीम्। यत्- यौ। अस्य- एतस्य पुरुषस्य। वैश्यः- वणिक्। ऊरू- ऊरूपलक्षितमध्यभागः। तेषां मध्यतः सृष्टिं वदति तैत्तिरीयब्राह्मणम्। तेषां मध्यत्त्वं मनुष्यसमूहे। तेषामेव बहुत्त्वमपि भूयांसोऽन्येभ्य इति। पद्भ्याम्- चरणाभ्याम्। शूद्रः- सेवकः। अजायत- कल्पितः। पादो मूलोपलक्षणः। त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्चेत्यादिषु यथा॥ १२॥

▼ ***सायण-भाष्यम्***

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवाः **यत्** यदा **पुरुषं** विराड्रूपं **व्यदधुः** संकल्पेनोत्पादितवन्तः तदानीं **कतिधा** कतिभिः प्रकारैः **व्यकल्पयन्** विविधं कल्पितवन्तः । **अस्य** पुरुषस्य **मुखं किम्** आसीत्। **कौ बाहू** अभूताम्

का ऊरू। कौ च **पादावुच्येते ।** प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः पश्चात् मुखं किमित्यादिना विशेष विषयाः प्रश्नाः ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

12यदित्यादि ॥ यदा पुरुषं विराजं व्यदधुः प्राणादयः कल्पितवन्तः, तदा कतिधा कतिभिः प्रकारैर् विशिष्टं व्यकल्पयन्, कानि चास्य मुखादीन्युच्यन्ते ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“When they immolated **Puruṣa**, into how many portions did they divide him? What was his mouth called, what his arms, what his thighs, what were his feet called?”

▼ *Jamison Brereton*

When they apportioned the Man, into how many parts did they arrange him?
What was his mouth? What his two arms? What are said to be his two thighs, his two feet?

▼ *Griffith*

When they divided Purusa how many portions did they make? What do they call his mouth, his arms? What do they call his thighs and feet?

▼ *Geldner*

Sein Mund ward zum Brahmanen, seine beiden Arme wurden zum Rajanya gemacht, seine beiden Schenkel zum Vaisya, aus seinen Füßen entstand der Sudra.

▼ *Grassmann*

Sein Mund ward zum Brahmanen, seine Arme zum Rādschanja, seine Schenkel zum Vaiçja, aus seinen Füssen entsprang der

Çūdra.

▼ *Elizarenkova*

Его рот стал брахманом,
(Его) руки сделались раджанья,
(То,) что бедра его, – это вайшья,
Из ног родился шудра.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

13 ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू - अनुष्टुप्⑥

ब्राह्मणो ऽस्य मु"खम् आसीद्
बाहू" राजनि"यः कृतः"
ऊरू" त"द् अस्य य"द् वइ"श्यः
पद्भ्यां" शूद्रो" अजायत ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

ब्राह्मणो ऽस्य मु"खम् आसीद्
बाहू" राजनि"यः कृतः"
ऊरू" त"द् अस्य य"द् वइ"श्यः
पद्भ्यां" शूद्रो" अजायत

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph
candrámāḥ ← candrámas- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

jātáḥ ← √jan^{i}- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

mánasaḥ ← mánas- (nominal stem)
{case:ABL, gender:N, number:SG}

ajāyata ← √jan^{i}- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

cákṣoḥ ← cákṣu- (nominal stem)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

sū́ryaḥ ← sū́rya- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

agníḥ ← agní- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

ca ← ca (invariable)
{}

ca ← ca (invariable)
{}

índraḥ ← índra- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

múkhāt ← múkha- (nominal stem)
{case:ABL, gender:N, number:SG}

ajāyata ← √jan^{i}- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

prāṇā́t ← prāṇá- (nominal stem)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

vāyúḥ ← vāyú- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

▼ ***पद-पाठः***

ब्रा॒ह्म॒णः । अ॒स्य॒ । मुखं॑म् । आ॒सी॒त् । बा॒हू इति॑ । रा॒ज॒न्यः॑ । कृ॒तः ।
ऊ॒रू इति॑ । तत् । अ॒स्य॒ । यत् । वैश्यः॑ । प॒त्ऽभ्याम् । शू॒द्रः । अ॒जा॒य॒त ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *candramā* ← *candramāḥ* ← *candramas*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “moon; Candra; candramas.”

- *manaso* ← *manasaḥ* ← *manas*
- [noun], ablative, singular, neuter
- “mind; Manas; purpose; idea; attention; heart; decision; manas [word]; manas [indecl.]; spirit; temper; intelligence.”

- *jātaś* ← *jātaḥ* ← *jan*
- [verb noun], nominative, singular

- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *cakṣoḥ ← cakṣu*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “eye.”

- *sūryo ← sūryaḥ ← sūrya*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “sun; Surya; sūrya [word]; right nostril; twelve; Calotropis gigantea Beng.; sūryakānta; sunlight; best.”

- *ajāyata ← jan*
- [verb], singular, Imperfect
- “become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on.”

- *mukhād ← mukhāt ← mukha*
- [noun], ablative, singular, neuter
- “mouth; mouth; mukha; face; aperture; tip; beginning; etc.; mukha; battlefront; teaching; head; orifice; mukha [word]; beginning; mouth; expression; direction; information; surface; best; head; quarter; first; end.”

- *indraś ← indraḥ ← indra*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Indra; leader; best; king; first; head; self; indra [word]; Indra; sapphire; fourteen; guru.”

- *cāgniś ← ca*
- [adverb]
- "and; besides; then; now; even."

- *cāgniś ← agniḥ ← agni*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "fire; Agni; sacrificial fire; digestion; cautery; Plumbago zeylanica; fire; vahni; agni [word]; agnikarman; gold; three; jāraṇa; pyre; fireplace; heating."

- *ca*
- [adverb]
- "and; besides; then; now; even."

- *prāṇād ← prāṇāt ← prāṇa*
- [noun], ablative, singular, masculine
- "life; prāṇa (coll.); breath; breath; prāṇa (indiv.); inhalation; Prāṇa; might; myrrh; energy; survival."

- *vāyur ← vāyuḥ ← vāyu*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "wind; Vayu; vāta; prāṇa (coll.); air; air; fart; breath; northwest; draft; vāyu [word]; Vāyu; Marut."

- *ajāyata ← jan*
- [verb], singular, Imperfect
- "become; originate; be born; transform; happen; result; grow; beget; produce; create; conceive; separate; cause; give birth; grow; produce; generate; be; become; arise; come on."

▼ *रङ्गनाथः*

चन्द्रमाः- चन्द्रः। मनसः- चित्तात्। जातः- उत्पन्नः। चक्षोः- चक्षुषः। सूर्यः। अजायत- उत्पन्नः। मुखात्। इन्द्रः- वृष्टिबलदेवता। अग्निश्च- पावकश्च। प्राणात्। वायुः- वातः। अजायत- उत्पन्नः॥ १३॥

▼ *सायण-भाष्यम्*

इदानीं पूर्वोक्तानां प्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति । **अस्य** प्रजापतेः **ब्राह्मणः** ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषः **मुखमासीत** मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं **राजन्यः** क्षत्रियत्वजातिमान् पुरुषः सः **बाहू कृतः** बाहुत्वेन निष्पादितः । बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तत् तदानीम् अस्य प्रजापतेः **यत्** यौ **ऊरू** तद्रूपः **वैश्यः** संपन्नः । ऊरुभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः । तथास्य **पद्भ्यां** पादाभ्यां **शूद्रः** शूद्रत्वजातिमान् पुरुषः **अजायत** । इयं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे 'स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत' (तै. सं. ७. १. १. ४) इत्यादौ विस्पष्टमाम्नाता। अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परतयैव योजनीये ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

13-15उत्तरं ब्राह्मणोऽस्येत्यादि ॥ ब्राह्मणादीनां मुखादिभ्य उत्पन्नत्वात् तत्तद्भावेन ते कल्पिताः । 'पद्भ्यां शूद्रो अजायत' इति दर्शनात् सर्वेऽपि ब्राह्मणादयो मुखादिभ्य उत्पन्ना इति गम्यते ।

▼ *Wilson*

English translation:

"His mouth became the **Brāhmaṇa**, his arms became the **Rājanya**, his thighs became the **Vaiśya**;the **Śūdra** was born from his feet."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

The Brāhmaṇa was his mouth; the Rājanya was made his arms; thatwhich was the Vaiśya was his thighs; the S'Ūdra sprang from his feet: Muir, **Sanskrit** Texts, vol. 1, p.9

▼ *Jamison Brereton*

The brahmin was his mouth. The ruler was made his two arms. As to his thighs—that is what the freeman was. From his two feet

the servant was born.

▼ *Griffith*

The Brahman was his mouth, of both his arms was the Rajanya made.
His thighs became the Vaisya, from his feet the Sudra was produced.

▼ *Geldner*

Der Mond ist aus seinem Geist entstanden, die Sonne entstand aus seinem Auge; aus seinem Munde Indra und Agni, aus seinem Aushauch entstand der Wind.

▼ *Grassmann*

Aus seinem Geiste entsprang der Mond, aus seinem Auge die Sonne, aus seinem Munde Indra und Agni, aus seinem Athem der Wind.

▼ *Elizarenkova*

Луна из (его) духа рождена,
Из глаза солнце родилось.
Из уст – Индра и Агни.
Из дыхания родился ветер.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (मनसः-चन्द्रमाः जातः)समष्टि पुरुष के मननसामर्थ्य से चन्द्रमा उत्पन्न हुआ (चक्षोः-सूर्यः-अजायत) उसके ज्योतिर्मयस्वरूप से सूर्य उत्पन्न हुआ (मुखात्-इन्द्रः-च

अग्निः-च) उसके प्रमुख बल से विद्युत् और अग्नि उत्पन्न हुए (प्राणात्-वायुः-अजायत) प्राण शक्ति से वायु उत्पन्न हुआ ॥१३॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - परमात्मा ने अपनी मननशक्ति से चन्द्रमा को उत्पन्न किया, ज्योतिर्मयस्वरूप से सूर्य को, प्रमुख बल से विद्युत् और अग्नि को और प्राणन शक्ति से वायु को उत्पन्न किया ॥१३॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (मनसः-चन्द्रमाः-जातः) समष्टिपुरुषस्य मननसामर्थ्याच्चन्द्रमाः जातः (चक्षोः-सूर्यः-अजायत) तस्य ज्योतिर्मयस्वरूपात् सूर्य उत्पन्नः (मुखात्-इन्द्रः-च-अग्निः-च) मुखात् प्रमुखबलात्-खल्विन्द्रो विद्युच्चाग्निश्च जातः (प्राणात्-वायुः-अजायत) प्राणशक्तेर्वायुरुत्पन्नः ॥१३॥

14 चन्द्रमा मनसो - अनुष्टुप्⑥

चन्द्र॑मा म॑नसो **जातः॑** ।
च॑क्षोः*(=चक्षुषः)* सू॑र्यो **अजायत** ।
मु॑खाद् इ॑न्द्रश् चाग्नि॑श् च ।
प्राणा॑द् वायु॑र् **अजायत** । १४

च॒न्द्रमा॒ मन॑सो जा॒तश्च॒क्षोः॒ सूर्यो॑ अजायत ।
मुखा॒दिन्द्र॑श्चा॒ग्निश्च॑ प्रा॒णाद्वा॒युर॑जायत ॥

▼ ***अधिमन्त्रम् - sa***

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ ***Thomson & Solcum***

चन्द्र॑मा म॑नसो जात॑श्
च॑क्षोः सू॑र्यो अजायत
मु॑खाद् इ॑न्द्रश् च अग्नि॑श् च
प्राणा॑द् वायु॑र् अजायत

▾ *Vedaweb annotation*

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph

antárikṣam ← antárikṣa- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

āsīt ← √as- 1 (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

nā́bhyāḥ ← nā́bhi- (nominal stem)
{case:ABL, gender:F, number:SG}

avartata ← √vr̥t- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

dyaúḥ ← dyú- ~ div- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

sám ← sám (invariable)
{}

śīrṣṇáḥ ← śíras- ~ śīrṣán- (nominal stem)
{case:ABL, gender:N, number:SG}

bhū́miḥ ← bhū́mi- (nominal stem)
{case:NOM, gender:F, number:SG}

díśaḥ ← díś- (nominal stem)
{case:NOM, gender:F, number:PL}

padbhyā́m ← pád- (nominal stem)
{case:ABL, gender:M, number:DU}

śrótrāt ← śrótra- (nominal stem)
{case:ABL, gender:N, number:SG}

akalpayan ← √kl̥p- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

lokā́n ← loká- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

táthā ← táthā (invariable)
{}

▼ ***पद-पाठः***

च॒न्द्रमाः᳚ । मन॑सः । जा॒तः । चक्षोः᳚ । सूर्यः᳚ । अ॒जा॒य॒त॒ ।
मुखा॑त् । इन्द्रः॑ । च॒ । अ॒ग्निः । च॒ । प्रा॒णात् । वा॒युः । अ॒जा॒य॒त॒ ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *nābhyā ← nābhyāḥ ← nābhi*
- [noun], ablative, singular, feminine
- “navel; hub; kinship; beginning; origin; umbilical cord; nābhi [word]; friendship; center.”

- *āsīd ← āsīt ← as*
- [verb], singular, Imperfect
- “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

- *antarikṣaṃ ← antarikṣam ← antarikṣa*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “sky; atmosphere; air; abhra.”

- *śīrṣṇo ← śīrṣṇaḥ ← śīrṣan*
- [noun], ablative, singular, neuter
- “head; śīrṣan [word].”

- *dyauḥ ← div*
- [noun], nominative, singular
- “sky; Svarga; day; div [word]; heaven and earth; day; dawn.”

- *sam*
- [adverb]
- “sam; together; together; saṃ.”

- *avartata ← vṛt*
- [verb], singular, Imperfect
- “behave; happen; exist; return; dwell; die; roll; continue; act; exist; feed on; issue; move; travel; proceed; turn; situate; drive; account for; begin; do; inhere; revolve.”

- *padbhyām ← pad*
- [noun], ablative, dual, masculine
- “foot; pad [word].”

- *bhūmir ← bhūmiḥ ← bhūmi*
- [noun], nominative, singular, feminine
- “floor; earth; Earth; real property; region; pṛthivī; location; Earth; place; bhūja; floor; pit; bhūmi [word]; one; hole; shop; distance; country; space; land; territory; topographic point.”

- *diśaḥ ← diś*
- [noun], nominative, plural, feminine
- “quarter; direction; region; diś [word]; Aṣṭādhyāyī, 5.3.27; distant region; Diś; four; example; method; space.”

- *śrotrāt ← śrotra*
- [noun], ablative, singular, neuter
- “ear; hearing; auricle.”

- *tathā*
- [adverb]
- “and; thus; besides; very well; so; then; in that manner; now; therefore; however; so.”

- *lokāṃ ← loka*
- [noun], accusative, plural, masculine
- “Loka; Earth; world; vernacular; people; room; world; Earth; loka [word]; space; Loka; topographic point; region; common sense.”

- *akalpayan ← kalpay ← √k p*
- [verb], plural, Imperfect
- “prepare; assign; create; produce; fix; restore; order; prepare; imitate; restore; make; treat.”

▼ ***रङ्गनाथः***

नाभ्याः- नाभिकमलात्। अन्तरिक्षम्। आसीत्- अभवत्। तदेवान्तरालं नाभिवत्। शीर्ष्णोः- शिरसः। द्यौः- नभः। समवर्तत- अभवत्। पद्भ्याम्- चरणाभ्याम्। भूमिः- पृथिवी। श्रोत्रात्- श्रवणेन्द्रियात्। दिशः। दिग्भ्य एव श्रोतुं शक्यमिति कारणात्। तथा- इत्थम्। लोकान्। अकल्पयन्- द्योतनशक्तयः पुरुषात् कल्पितवन्तः॥१४॥

▼ *सायण-भाष्यम्*

यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशव ऋगादिवेदा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । प्रजापतेः **मनसः** सकाशाद् **चन्द्रमाः जातः** । **चक्षोः** च चक्षुषः **सूर्यः** अपि **अजायत** । अस्य **मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च** देवावुत्पन्नौ । अस्य **प्राणाद्वायुरजायत** ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

चक्षोरिति । वर्णलोपश्छान्दसः । चष्टेर्वा उप्रत्ययः । मुखाद् आस्यात् ।

▼ *Wilson*

English translation:

“The moon was born from his mind; the sun was born from his eye; **Indra** and **Agni** were born from his mouth, **Vāyu** from his breath.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Or, air and breath proceeded from his ear and fire rose from his mouth: **Yajuṣ**

▼ *Jamison Brereton*

The moon was born from his mind. From his eye the sun was born. From his mouth Indra and Agni, from his breath Vāyu was born.

▼ *Griffith*

The Moon was gendered from his mind, and from his eye the Sun had birth;
Indra and Agni from his mouth were born, and Vayu from his breath.

▼ *Geldner*

Aus dem Nabel ward der Luftraum, aus dem Haupte ging der Himmel hervor, aus den Füßen die Erde, aus dem Ohre die Weltgegenden. So regelten sie die Welten.

▾ *Grassmann*

Aus seinem Nabel ward die Luft, aus seinem Kopf entstand der Himmel, aus seinen Füssen die Erde, aus seinem Ohr die Weltgegenden; so bildeten sie die Welten.

▾ *Elizarenkova*

Из пупа возникло воздушное пространство,
Из головы развилось небо,
Из ног – земля, стороны света – из уха.
Так они устроили миры.

▾ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▾ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (नाभ्याः) उस परमात्मा के मध्य में वर्तमान अवकाशसामर्थ्य से (अन्तरिक्षम्-आसीत्) अन्तरिक्ष प्रकट होता है, अन्तरिक्ष को देखकर उसकी अवकाशप्रदान शक्ति को जाने (शीर्ष्णः) उसके शिर की भाँति उत्कृष्ट सामर्थ्य से (द्यौः-समवर्तत) द्युलोक सम्यक् वर्तमान होता है, द्युलोक को देखकर उसकी उत्कृष्ट शक्ति को जानना चाहिए (पद्भ्यां-भूमिः) उसकी पादस्थानीय स्थिरत्वकरण सामर्थ्य से भूमि उत्पन्न हुई, भूमि को देखकर स्थिरत्वकरण-शक्ति को जाने (श्रोत्रात्) उसके अवकाशप्रद सामर्थ्य से (दिशः-तथा लोकान्-अकल्पयन्) लोक तथा दिशाएँ उत्पन्न हुई हैं, ऐसा मन में धारण करे, लोकों एवं दिशाओं को देखकर उसकी महती व्यापकता का अनुभव करे ॥१४॥

▾ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - परमात्मा ने अन्तरिक्ष, द्युलोक, भूमि, दिशाएँ और लोक-लोकान्तर अपनी महती व्यापकता से रचकर प्राणियों का कल्याण किया ॥१४॥

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (नाभ्याः-अन्तरिक्षम्-आसीत्) तस्य परमात्मनोऽवकाशसामर्थ्यात् खल्वन्तरिक्षं प्रादुरभवत् अन्तरिक्षं दृष्ट्वा तस्यावकाशप्रदानशक्तिं जानीयात् (शीर्ष्णः-द्यौः-सम् अवर्तत) तस्य शिरोवदुत्कृष्टसामर्थ्यात् द्युलोकः सम्यग्वर्त्तमानो जातः, द्युलोकं दृष्ट्वा तस्योत्कृष्टशक्तिर्विज्ञेया (पद्भ्यां-भूमिः) पादस्थानीयस्थिरत्वसामर्थ्याद्भूमिरुत्पन्ना, भूमिं दृष्ट्वा तस्य स्थिरत्वकारणशक्तिं जानीयात् (श्रोत्रात्-दिशः-तथा लोकान्-अकल्पयन्) तस्यावकाशसामर्थ्यात्-लोकान् दिशश्च मनसि धारितवन्तः, लोकान् दिशश्च दृष्ट्वा तस्य महती व्यापकताऽनुभूता ॥१४॥

15 नाभ्याम् - अनुष्टुप्⑥

ना॑भ्या **आसीद्** अन्त॑रिक्षम् ।
शीर्ष्णो॑ *(=मूर्ध्नः)* द्यौः॑ **स॑मवर्तत** ।
पद्भ्यां॑ भू॑मिर् दि॑शः श्रो॑त्रात् ।
त॑था लोकाँ॑ **अकल्पयन्** । १५

नाभ्या॑ आसीद॒न्तरि॑क्षं शी॒र्ष्णो द्यौः सम॑वर्तत ।
प॒द्भ्यां भूमि॒र्दिशः॒ श्रोत्रा॒त्तथा॑ लो॒काँ अ॑कल्पयन् ॥

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

ना॑भ्या आसीद् अन्त॑रिक्षं
शीर्ष्णो॑ द्यउः॑ स॑म् अवर्तत
पद्भ्या॑म् भू॑मिर् दि॑शः श्रो॑त्रात्
त॑था लोकाँ॑ अकल्पयन्

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

---

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)
popular;; epic anuṣṭubh (380)

Morph
āsan ← √as- 1 (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

paridháyaḥ ← paridhí- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

saptá ← saptá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

kṛtā́ḥ ← √kṛ- (root)
{case:NOM, gender:F, number:PL, non-finite:PPP}

samídhaḥ ← samídh- (nominal stem)
{case:NOM, gender:F, number:PL}

saptá ← saptá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

trís ← trís (invariable)
{}

devā́ḥ ← devá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

tanvānā́ḥ ← √tan- (root)
{case:NOM, gender:M, number:PL, tense:PRS, voice:MED}

yajñám ← yajñá- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

yát ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

ábadhnan ← √bandh- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

paśúm ← paśú- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

púruṣam ← púruṣa- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

▼ ***पद-पाठः***

नाभ्या॑ः । आ॒सी॒त् । अ॒न्तरि॑क्षम् । शी॒र्ष्णः । द्यौः । सम् । अ॒व॒र्त॒त ।
प॒त्ऽभ्याम् । भूमि॑ः । दिश॑ः । श्रोत्रा॑त् । तथा॑ । लो॒कान् । अ॒क॒ल्प॒य॒न् ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *saptāsyāsan ← sapta ← saptan*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “seven; seventh.”

- *saptāsyāsan ← asya ← idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *saptāsyāsan ← āsan ← as*

- [verb], plural, Imperfect
- “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

- *paridhayas* ← *paridhayaḥ* ← *paridhi*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “covering; circumference; Paridhi; halo; fence.”

- *triḥ* ← *tris*
- [adverb]
- “thrice; tris [word].”

- *sapta* ← *saptan*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “seven; seventh.”

- *samidhaḥ* ← *samidh*
- [noun], nominative, plural, feminine
- “firewood; kindling; fuel; fire.”

- *kṛtāḥ* ← *kṛ*
- [verb noun], nominative, plural
- “make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture; appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; kṛ; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose.”

- *devā ← devāḥ ← deva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *yad ← yat*
- [adverb]
- “once [when]; because; that; if; how.”

- *yajñaṃ ← yajñam ← yajña*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva.”

- *tanvānā ← tanvānāḥ ← tan*
- [verb noun], nominative, plural
- “expand; perform; cause; increase; write; spread; produce; spread; speak; propagate.”

- *abadhnan ← bandh*
- [verb], plural, Imperfect
- “bandh; tie; envelop; close; dress; wrap; bind; constipate; fixate; shape; paralyze; construct; bandage; compress; beset; oblige; strap; restrain; bind; gesticulate; wear; bar; bandh; connect; stud; mix; obstruct; write; restrain; bind; persecute; enclose; ligature; fill into; fasten.”

- *puruṣam ← puruṣa*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “man; man; Puruṣa; puṃvajra; puruṣa; servant; puruṣa [word]; assistant; soldier; soul; commoner; generation; people; doll.”

- *paśum* ← *paśu*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “domestic animal; sacrificial animal; animal; cattle; Paśu; stupid; Paśu; herd; goat.”

▼ *रङ्गनाथः*

अस्य- एतस्य पुरुषस्य। सप्त- सप्त छन्दांसि। परिधयः। त्रिः सप्त- द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश इति तैत्तिरीयके। एत एव। समिधः कृताः- इन्धनसाधनभूताः। यत्- यदा। देवाः। यज्ञम्- एवंविधमुपासनम्। तन्वानाः- विस्तृतवन्तः। तदा। पशुम्- द्रष्टारम्। पुरुषम्- शारीरिकम्। अबध्नन्- सर्वेश्वराय पुरुषाय चित्ते निरोधं कृतवन्तः॥१५॥

▼ *सायण-भाष्यम्*

यथा चन्द्रादीन् प्रजापतेर्मनःप्रभृतिभ्योऽकल्पयन तथा **अन्तरिक्षादीन् लोकान्** प्रजापतेः नाभ्यादिभ्यो देवाः **अकल्पयन्** उत्पादितवन्तः । एतदेव दर्शयति । **नाभ्याः** प्रजापतेर्नाभेः **अन्तरिक्षमासीत्** । **शीर्ष्णः** शिरसः **द्यौः समवर्तत** उत्पन्ना। अस्य **पद्भ्यां** पादाभ्यां **भूमिः** उत्पन्ना। अस्य **श्रोत्रात् दिशः** उत्पन्नाः ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

तथा सर्वान् लोकान् अकल्पयन् । 'दीर्घादटि समानपादे' इति रुत्वम् ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“From his navel came the firmament, from his head the heaven was produced, the earth from his feet,the quarters of space from his ear, so they constituted the world.”

▼ *Jamison Brereton*

From his navel was the midspace. From his head the heaven developed. From his two feet the earth, and the directions from his ear. Thus they arranged the worlds.

▼ *Griffith*

Forth from his navel came mid-air the sky was fashioned from his head
Earth from his feet, and from his car the regions. Thus they formed the worlds.

▼ *Geldner*

Sieben waren seine Umleghölzer, dreimal sieben Brennhölzer wurden gemacht, als die Götter das Opfer vollzogen und Purusa als Opfertier anbanden.

▼ *Grassmann*

Sieben Umschlusshölzer waren ihm, dreimal sieben Schichten des Brennholzes wurden bereitet, als die Götter, das Opfer ausrüstend, den Urmenschen als Opferthier anbanden.

▼ *Elizarenkova*

У него было семь поленьев ограды (костра),
Трижды семь были сделаны как дрова (для костра),
Когда боги, совершая жертвоприношение,
Привязали Пурушу как (жертвенное) животное.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- अनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (अस्य) इस मानसयज्ञ या अध्यात्मयज्ञ की (सप्त परिधयः-आसन्) सात परिधियाँ हैं, जो “भूः भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यम्” ये सात लोक परिधियाँ हैं, इनके विवेचन में यह यज्ञ चलता है और यजनीय परमात्मा का साक्षात्कार होता है (त्रिः सप्त) तीन गुणित सात अर्थात् इक्कीस (समिधः कृताः) समिधाएँ हैं, जो दश प्राण दश इन्द्रियाँ और एक मन हैं, ये उसमें होमे जाते हैं (यत्)यतः-जिससे (देवाः) ध्यानीविद्वान् जन (यज्ञं तन्वानाः)

अध्यात्मयज्ञ का अनुष्ठान करते हुए-अनुष्ठान करने के हेतु (पशुं पुरुषम्) सर्वद्रष्टा पूर्ण पुरुष परमात्मा को(अबध्नन्)अपने आत्मा में बाँधते हैं-धारण करते हैं ॥१५॥

▼ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - अध्यात्मयज्ञ बाहरी सप्त लोकों के विवेचन में चलता है और उसमें दश प्राण, दश इन्द्रियाँ और मन, जो आत्मा की शक्तियाँ हैं, उन्हें लगाया जाता है-समर्पित किया जाता है, तब आत्मा के अन्दर परमात्मा का साक्षात् होता है ॥१५॥

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (अस्य) अस्य मानसयज्ञस्य यद्वा अध्यात्मयज्ञस्य (सप्त परिधयः-आसन्) “भूः भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यम्, इति सप्त लोकाः परिधयः सन्ति” “इमे वै लोकाः परिधयः” [तै० ३।८।१८।४] एषां विवेचने यज्ञोऽयं प्रवर्त्तते, एषामन्तरे प्रवेशात्-खलु यजनीयदेवस्य परमात्मनः साक्षात्कारो भवति (त्रिः सप्त समिधः कृताः) त्रिगुणीकृतसप्तसंख्याका-एकविंशतिः कृताः समिधः प्राणादयो दश प्राणाः-इन्द्रियाणि वा दश, “प्राणा वै समिधः” [श० ९।२।३।४९] “प्राणा इन्द्रियाणि” [तां० २।१४।२] मनश्चेत्येकविंशतिः (समिध्यन्ते) हूयन्ते तस्मात् समिधः (यत्) यतः (देवाः-यज्ञं तन्वानाः) विद्वांसोऽध्यात्मयज्ञमनुतिष्ठन्तः (पशुं पुरुषम्-अबध्नन्) सर्वद्रष्टारं परमात्मानं स्वात्मनि बध्नन्ति धारयन्ति “बन्ध बन्धने” [क्र्यादि०] ॥१५॥

पुरुषस्तुतिः, यज्ञस्तुतिः⑥

वे॑दाह॑म् एतं॑ पु॑रुषं महा॑न्तम् ।
आदित्य॑वर्णं त॑मसस् तु पारे॑ ।
स॑र्वाणि रूपा॑णि विचि॑त्य धी॑रः ।
ना॑मानि कृत्वा॑ ऽभिव॑दन् य॑द् आ॑स्ते । १६

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

16वेदेत्यादयः तिस्रस्त्रिष्टुभः ॥ एतं महान्तं पुरुषं सहस्रशिरसं अहं वेद जानामि आदित्यवर्णं प्रकाशात्मानं तदेव तमसः पारे स्थितं त्रिगुणा प्रकृतिः तमः तस्य पारं वेलां अतीत्य परत्रावस्थितं अहं वेद । स देवः सर्वाणि रूपाणि विकारलक्षणानर्थान् विचित्य पृथक्त्वेन उत्पाद्य नामानि च सर्वाणि कृत्वा धीरः धीमान् व्याकृतनामरूपः कृतकृत्यो यदा अभिवदन् आभिमुख्येन वदन् विश्वमनुगृह्णन् आस्ते तदा सर्वदा एवमेव सृष्टिर्वेदितव्येति ॥

▼ *विश्वास-टिप्पनी*

इदं यकार-स्वरेण न सङ्गच्छते। यदा इति ह्य् अन्तोदात्तः।

▼ *रङ्ग-रामानुजः २*

> एवं सृष्टि-यज्ञं समाप्य
> पुनर् अपि त्रिपादं महान्तं पुरुषं
> कः साक्षाज् जानाति

इति प्रश्नमुखेन स्तोतुम् आरभते ।
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य जगतः
परमत्-ईकारणं पुरुषं प्रति
पुरुष-सूक्त-रूपं को वेत्ति ?
तत्राह **वेदाहम् एतम्** इति ।

> सहस्रशीर्षम् (र्षा) इत्य् उक्तम् **एतं महान्तं पुरुषम्**
> **अहं वेद** जानामि ।
> नान्यः कश्चित् वेद वेत्ति

इति
वेदानाम् आत्मनो वचनम्,
अस्य सूक्तस्य ऋषेः नारायणस्य वाक्यं वा ।
किं-स्वरूपम् ? **आदित्य-वर्णम्** ।

> "आदित्यवर्णं पुरुषं
> वासुदेवं विचिन्तयेत्"

इति मोक्षधर्मे ।
क्वावस्थितं वेत्ति ? **तमसस् तु पारे** ।
तमश्-शब्देन प्रकृतिर् उच्यते ।
प्रकृतेः परस्तात् स्थितं वेत्ति ।
"तमसः परमो धाता" इत्य् अस्ति ।

कियांश् चायम् ? **महान् पुरुषः** ।

सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । सृष्टानां चराचरात्मकानि रूपाणि **विचित्य** समुत्पाद्य,
अथवा वैविध्येन च बुध्वा
तेषां **नामानि** च **कृत्वा**
तैस् तान्य् **अभिवदन्**
धीरः धिया रममाणः परमविद्वान्

अभिवदन् तैस् तैर् नामभिर् आभिमुख्येन वदन्
यदा आस्ते, तदा तं पुरुषं वेत्ति । इतश् चाहं वेद्मि ॥ १६ ॥

▼ *विश्वास-टिप्पनी*

इदं यकार-स्वरेण न सङ्गच्छते। यदा इति ह्य् अन्तोदात्तः।

धाता॑ पुर॒स्ताद् य॒म् *(पुरुषम्)* **उदाजहा॑र**,,
शक्रः॑ प्र॒ विद्वा॒न्, प्रदि॒शश् च॒तस्रः ।
त॒म् एवं॒ **विद्वा॒न् अ-मृ॒त** इह॒ **भवति** ।
ना॒न्यः॑ प॒न्था **अ॒यनाय विद्यते** । १७

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

17धातेत्यादि ॥ यं यथोक्तमहिमानं पुरुषं धाता पितामहः उदाजहार ख्यापितवान् तद्विभूतित्वाद्धातुः । शक्रश्च यमुदाजहार प्रविद्वान् प्रकर्षेण जानन् प्रदिशः प्रधानदिशः चतस्रः तद्वासिनस्सर्वान् प्रविद्वान् । तं महापुरुषं एवं एवंप्रकारं विद्वान् इह लोके यः कश्चिदपि अमृतो भवति । न त्वेतज्-ज्ञानादृते अन्यः पन्था विद्यते अयनाय गमनाय संसारं मुक्त्वा अपवर्गं गन्तुं अयमेव मार्ग इति ॥

▼ *रङ्ग-रामानुजः २*

> कोऽसौ एवंविधः पुरुषः ? क्वायमास्ते ? विशदं ब्रूहि

(इति) चेत्

> अहमपि अविप्रकर्षेण जानामि;
> न वेद्मि

इत्याह **धाता पुरस्ताद् यम् उदाजहारे**ति ।
पूर्वस्मिन् काले चतुर्मुखो यम् आत्मनः कारणभूतम् उदाजहार

> 'तमब्रवीत् त्वं पूर्वं समभूः । त्वमिदं पूर्वः कुरुष्व' (तै. आ. १-२३-९३)

इत्यादिषु उदाहृतवान् ।
तथा **शक्रः प्रविद्वान्** प्रकृष्टज्ञानः **शक्रः**
विग्रहवति वासुदेवे ऽधिगतपुरुषोत्तमत्वज्ञानः इन्द्रो
यं परम-कारणत्वेन उदाहृतवान् इन्द्र-प्रतर्दन-संवादे -

> 'प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम' (कौ. उ. ३- १)

इत्यादौ श्रुतौ ।
तथा **प्रदिशश्चतस्त्रः** । प्रदिशश्च यमुदाजह्रुः ।
दिक्छब्देन दिग्वर्तिनो ज्ञानवन्त उच्यन्ते ।
दिगधीनाः पुरुषा उपलभन्ते ।
तथा श्रीरामायणे विश्वामित्रवचनम्, [[72]]

> 'अहं वेद्मि महात्मानं
> रामं सत्यपराक्रमम् । वसिष्ठोऽपि महातेजाः
> ये चेमे तपसि स्थिताः ' ।।
> (रा.बा.कां. १९ - १४)

इति । तत्रैव रावणवधानन्तरं रामं प्रति ब्रह्मणो वाक्यम्, यथाह -

> भवान्नारायणो देवः
> श्रीमान् चक्रायुधो विभुः ।
> एकशृङ्गवराहस् त्वं
> भूत-भव्य-सपत्न-जित् ।
> अक्षरं ब्रह्म पारं त्वं
> मध्ये चान्ते च राघव ।
> लोकानां त्वं परो धर्मो
> विष्वक्सेनश् चतुर्भुजः ।
> शार्ङ्गधन्वा हृषीकेशः
> पुरुषः पुरुषोत्तमः ' ।
> (रा.यु.कां.११७-१३-१५)

अत्रैव लक्ष्मणं प्रति दशरथवाक्यम्, यथा -

> 'एतत् तद्-उक्तम् अव्यक्तम्
> अक्षरं ब्रह्म निर्मितम् । देवानां हृदयं सौम्यं
> गुह्यं रामः परंतपः ' ।।
> (रा.यु.कां.२२-३२)

अत्रैव मन्दोदरीवाक्यम्, यथा -

> 'व्यक्तमेष महायोगी
> परमात्मा सनातनः । अनादिमध्यनिधनो
> महतः परमो महान् ।। तमसः परमो धाता
> शङ्खचक्रगदाधरः । श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीर्
> अजय्यः शाश्वतो ध्रुवः' ।। (रा. यु. कां. १११ ११,१२,१३)

इति ।

वेदोऽपि स्वकण्ठेन महान्तं पुरुषं वक्तुम् अशक्नुवन्
तदीयानि चिह्नान्य् आह इत्यवगन्तव्यम् ।

> तम् एवं विद्वान् अमृत इह भवति ।

श्रुतिर्वदति -

तं परमं पुरुषं **एवं** जगताम् आदिकारणं **विद्वान्** जानन् अमृत
इह भवति - इहैव जन्मनि,
अमृतो भवति - संसारबन्धान्मुक्तो भवति ।

नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ।
अयनाय मोक्षाय एवं-विध-पुरुष-ज्ञानाद् अन्यः पन्था न विद्यते ।

> 'अयनं निलये मार्गे
> मुक्तौ चापि प्रकथ्यते'

निघण्टुः इति ।
इदं पुरुष-सूक्त-प्रतिपाद्य-पुरुष-ज्ञानं मोक्षोपाय इति ।। १७ ।।

16 यज्ञेन यज्ञमयजन्त - त्रिष्टुप्⑥

*(सर्वहुद्-)*य॒ज्ञे॑न य॒ज्ञ॑म् **अयजन्त** दे॒वाः॑ ।
ता॑नि ध॑र्माणि प्रथमा॑न्य् **आसन्** ।
(य एवं विदुः) ते॑ ह ना॑कं *(यज्ञैः)* **महिमा॑नः** *(=पूजयन्तः)* **सचन्त** *(=प्राप्नुवन्ति, तैत्तिरीये - "सचन्ते")*,,
य॑त्र पू॑र्वे *(नानापात्रेषु पश्चात्)* साध्याः॑ **स॑न्ति** देवाः॑ । १८

य॒ज्ञेन॑ य॒ज्ञम॑यजन्त दे॒वास्तानि॒ धर्मा॑णि प्रथ॒मान्या॑सन् ।
ते ह॒ नाकं॑ महि॒मानः॑ सचन्त॒ यत्र॒ पूर्वे॑ सा॒ध्याः सन्ति॑ दे॒वाः ॥

▼ ***अधिमन्त्रम् - sa***

- देवता - पुरुषः
- ऋषिः - नारायणः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

यज्ञे᳚न यज्ञ᳚म् अयजन्त देवा᳚स्
ता᳚नि ध᳚र्माणि प्रथमा᳚नि आसन्
ते᳚ ह ना᳚कम् महिमा᳚नः सचन्त
य᳚त्र पू᳚र्वे साधियाः᳚ स᳚न्ति देवाः᳚

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

---

Pāda-label
popular;; repeated line
popular;; repeated line
popular;; repeated line
popular;; repeated line

Morph
ayajanta ← √yaj- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:MED}

devā́ḥ ← devá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

yajñám ← yajñá- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

yajñéna ← yajñá- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:SG}

āsan ← √as- 1 (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

dhármāṇi ← dhárman- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

prathamā́ni ← prathamá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

tā́ni ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

ha ← ha (invariable)
{}

mahimā́naḥ ← mahimán- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

nā́kam ← nā́ka- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

sacanta ← √sac- 1 (root)
{number:PL, person:3, mood:INJ, tense:PRS, voice:MED}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

devā́ḥ ← devá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

pū́rve ← pū́rva- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

sādhyā́ḥ ← sādhyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

sánti ← √as- 1 (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

yátra ← yátra (invariable)
{}

▼ पद-पाठः

य॒ज्ञेन॑ । य॒ज्ञम् । अ॒य॒ज॒न्त॒ । दे॒वाः । तानि॑ । धर्मा॑णि । प्र॒थ॒मानि॑ । आ॒स॒न् ।
ते । ह॒ । नाक॑म् । म॒हि॒मानः॑ । स॒च॒न्त॒ । यत्र॑ । पूर्वे॑ । सा॒ध्याः । सन्ति॑ । दे॒वाः ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *yajñena ← yajña*
- [noun], instrumental, singular, masculine
- “yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva.”

- *yajñam ← yajña*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva.”

- *ayajanta ← yaj*
- [verb], plural, Imperfect
- “sacrifice; worship; worship.”

- *devās ← devāḥ ← deva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *tāni ← tad*
- [noun], nominative, plural, neuter
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *dharmāṇi ← dharma*

- [noun], nominative, plural, neuter
- “Dharma; custom; dharma [word]; regulation; duty; Dharma; Dharma; Dharma; Dharma; law; law; peculiarity; justice.”

- *prathamāny* ← *prathamāni* ← *prathama*
- [noun], nominative, plural, neuter
- “first; prathama [word]; third; young; chief(a); best; antecedent.”

- *āsan* ← *as*
- [verb], plural, Imperfect
- “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

- *te* ← *tad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *ha*
- [adverb]
- “indeed; ha [word].”

- *nākam* ← *nāka*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “sky; celestial sphere; Svarga; nāka [word].”

- *mahimānaḥ* ← *mahiman*
- [noun], nominative, plural, masculine

- “greatness; power; mahiman.”

- *sacanta* ← *sac*
- [verb], plural, Present injunctive
- “accompany; follow; company; obey; participate; enter.”

- *yatra*
- [adverb]
- “wherein; once [when].”

- *pūrve* ← *pūrva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “aforesaid(a); antecedent; previous(a); first; eastern; former(a); pūrva [word]; age-old; anterior; bygone; fore(a); predictive; firstborn; easterly; instrumental.”

- *sādhyāḥ* ← *sādhya*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Sādhya.”

- *santi* ← *as*
- [verb], plural, Present indikative
- “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

- *devāḥ* ← *deva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

▼ **रङ्गनाथः**

यज्ञेन- धर्मेण। यज्ञम्- ऋतं विष्णुं वा। देवाः। अयजन्त- उपासते। तानि धर्माणि- ते धर्मा एव। प्रथमाणि- पूर्वे। आसन्- अभवन्। यत्र- यस्मिन्। पूर्वे- पुराणाः। साध्याः- पुरुषसाधकाः। देवाः। सन्ति- भवन्ति। नाकम्- तं स्वर्गमानन्दमयम्। ते- अमी। महिमानः- महात्मान उपासकाः। सचन्त- सङ्गता भवन्ति॥१६॥

▼ *सायण-भाष्यम्*

पूर्व प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति । **देवाः** प्रजापतिप्राणरूपाः **यज्ञेन** यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिम् **अयजन्त** पूजितवन्तः । तस्मात्पूजनात् **तानि** प्रसिद्धानि **धर्माणि** जगद्-रूप-विकाराणां धारकाणि **प्रथमानि** मुख्यानि **आसन्** । एतावता सृष्टि-प्रतिपादक-सूक्त-भागार्थः संगृहीतः ।

अथोपासन-तत्-फलानुवादक-भागार्थः संगृह्यते ।
यत्र यस्मिन् विराट्प्राप्ति-रूपे नाके **पूर्वे साध्याः** पुरातना विराड्-उपास्ति-साधकाः **देवाः सन्ति** तिष्ठन्ति तत् **नाकं** विराट्-प्राप्ति-रूपं स्वर्गं **ते महिमानः** तद्-उपासका महात्मानः **सचन्त** समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“By sacrifice the gods worshipped (him who is also) the sacrifice; those were the first duties. Those great ones became partakers of the heaven where the ancient deities the **Sādhyas** abide. ”

▼ *Jamison Brereton*

With the sacrifice the gods performed the sacrifice for themselves: these were the first foundations.
These, its greatness, accompanied (it) to heaven’s vault,
where the ancient Sādhyas and the gods are.

▼ *Whitney*

Translation

1. By the sacrifice the gods sacrificed to the sacrifice; those were

the first ordinances (*dhárman*); those greatnesses attach themselves to
(*sac*) the firmament, where are the ancient (*pū́rva*) perfectible
(*sādhyá*) gods.

Notes

The verse is RV. i. 164. 50,* found also in VS. (xxxi. 16), TS. (iii. 5. 11[5]), TA. (iii. 12. 7), MS. (iv. 10. 3), CB. (x. 2. 2[3], with comment); ⌊*Kaṭha-hss.*, p. 83;⌋ the only variant is *sacante* for *sacanta* in TS.TA.

> "This passage and vii. 79. 2 cast light upon the idea of *sādhya;* there are two kinds of gods:
>
> - those with Indra at their head and
> - the *sādhya* 'they who are to be won' (*sādhya* 'what is to be
> brought into order, under control, or into comprehension').

> They are thus the unknown, conceived as preceding the known. Later they are worked into the ordinary classification of Vasus, Rudras, etc.; and what was formerly a serious religious problem, a hierarchy conceived as possible before the now-accepted gods (something like the pre-Olympians with the Greeks), has become an empty name."
>
> R. *⌊Also RV. x. 90. 16.⌋

▾ *Griffith*

Gods, sacrificing, sacrificed the victim these were the earliest holy ordinances.

The Mighty Ones attained the height of heaven, there where the Sidhyas, Gods of old, are dwelling.

▼ *Griffith - AV*

The Gods adored the Sacrifice with worship: these were the statutes of primeval ages. Those mighty ones attained the cope of heaven, there where the Sadhyas, Gods of old, are dwelling.

▼ *Geldner*

Mit dem Opfer opferten die Götter dem Opfer. Dies waren die ersten Normen des Opfers. Diese Mächte schlossen sich dem Himmel an, in dem die früheren Götter, die Sadhya´s, sich befinden.

▼ *Grassmann*

Durch Opfer opferten die Götter das Opfer; das waren die ersten Bräuche; sie, die erhabenen, gelangten zum Gipfel des Himmels, wo die alten zu gewinnenden [sādhyās] Götter sind.

▼ *Elizarenkova*

Жертвою боги пожертвовали жертве.
Таковы были первые формы (жертвоприношения).
Эти же могущества последовали на небо,
Где находятся прежние боги – садхья.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पुरुषः
- नारायणः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (देवाः)आदि विद्वान् परमर्षिजन (यज्ञेन यज्ञम्-अयजन्त) अध्यात्मयज्ञ द्वारा यजनीय-सङ्गमनीय परमात्मा को अपने अन्दरसंगत करते हैं-सम्यक् प्राप्त करते हैं (तानि धर्माणि) वे ध्यान समाधिरूप कर्म (प्रथमानि-आसन्)-प्रथम के-पूर्व के हैं (ते महिमानः) वे जीवन्मुक्त आत्माएँ (ह नाकं सचन्ते) अवश्य नितान्त सुख-मोक्ष को सेवन करते हैं (यत्र) जहाँ (साध्याः) साधनासिद्ध (देवाः) विद्वान् आत्माएँ (सन्ति) हैं ॥१६॥

▼ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - आदि विद्वान् परम ऋषिजन अध्यात्मयज्ञ के द्वारा-उपासना के द्वारा अपने अन्दर परमात्मा का साक्षात् किया करते हैं, वे सृष्टि के आरम्भ के कर्म हैं, जो मोक्ष को प्राप्त करानेवाले हैं, जहाँ जीवन्मुक्त पहुँचा करते हैं ॥१६॥

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (देवाः) आदिविद्वांसः परमर्षयः (यज्ञेन-यज्ञम्-अयजन्त) अध्यात्मयज्ञेन यजनीयं सङ्गमनीयं परमात्मानं स्वस्मिन् सङ्गमयन्ति (तानि धर्माणि प्रथमानि-आसन्) तानि ध्यानसमाधिरूपाणि कर्माणि प्राथमिकानि खल्वासन् (ते ह नाकं महिमानः सचन्त) ते जीवन्मुक्तात्मानः नितान्तसुखं मोक्षं सेवन्ते (यत्र साध्याः देवाः सन्ति) यत्र साधनासिद्धा आत्मानः सन्ति ॥१६॥

[[71]]

उत्तरनारायणानुवाकः②

[[144]]

नारायण-सूक्तम्②

५. नारायणसूक्तम् (तै. उप. २-११)

▼ *विश्वास-टिप्पनी*

अत्र कृत्रिमस्वरा हि राजन्ते मुद्रितग्रन्थेषु। पद्यगानम् इव गृहीतुम् उचितम्।

स॒ह॒स्र॒-शीर्ष॑न् दे॒वव॒ँ॒ वि॒श्वाक्ष॑व॒ँ वि॒श्व-शं॑-भुवम् । विश्वं॑न् ना॒राय॑णन् दे॒व॒म् अ॒क्षरं॑ पर॒मं प्र॒भुम् ।

▼ *सायण-टीका*

पूर्वानुवाकान्ते हृदयपुण्डरीक उपास्यं यन्महेश्वरस्वरूपं निर्दिष्टं तस्मिन्नुपास्यगुणविशेषा अस्मिन्ननुवाके विशेषेण प्रदर्श्यन्ते। तत्र प्रथमामृचमाह--

स॒ह॒स्र॒शीर्षं दे॒वं वि॒श्वाक्षं॑ वि॒श्वशं॑भुवम्। विश्वं॑ ना॒राय॑णं दे॒व॒म॒क्षरं॑ प॒रमं प्र॒भुम्, इति।

देवं पूर्वोक्तं महेश्वरं ध्यायेदिति शेषः। कीदृशं देवम्। सहस्रशीर्षं सहस्र-
शब्देनापरिमितत्वमुपलक्ष्यते। अनन्तशिरस्कमित्यर्थः। सर्वजगदात्मकं विराड्रूपं महेश्वरस्य देहः। तथा सत्यस्मादादिशिरांसि सर्वाण्यपि तदीयान्येवेत्यनन्तशिरस्त्वम्। अनेनैव न्यायेन विश्वानि सर्वाण्यस्मदीयान्यक्षाणीन्द्रियाणि तदीयान्येवेति विश्वाक्षत्वम्। विश्वस्य सर्वस्य जगतः शं सुखमस्माद्भवतीति विश्वशंभुः(भूः), तादृशम्। उक्ते सहस्रशीर्षे विराड्रूपे देहेऽवस्थितस्य महेश्वरस्य निजस्वरूपं द्वितीयार्धेनोच्यते। विश्वं जगदात्मकम्। आरोपितस्य जगतोऽधिष्ठानव्यतिरेकेण वास्तवरूपाभावात्। नाराय-णशब्दस्य निर्वचनं पुराणेषु दर्शितम्

> "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः अयनं तस्य ताः प्रोक्तास्तेन नारायणः स्मृतः "

इति।

---

१ ग. ०वाच्यव०। २ ख. विस्तरेण। ३ झ. ०रस्कत्वम्। ४ ग. ०चनम्। ५ ग. झ. ०तमित्य०। ६ ख.। ०र्थः। स०।

[[728]]

जगत्कारणेषु पञ्चभूतेष्ववस्थित इत्यर्थः। यद्वा प्रकृतेः प(तिर्न)रः। तस्माज्जातिनि
श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम् — [प्रपा॰ १० अनु॰ १०]

यानि तानि नारशब्देनोच्यन्ते। तान्येतान्येवायनं स्थानं यस्य स नारायणः। स एवेन्द्रमित्रादिरूपेणावस्थितत्वाद्देव इत्युच्यते। तथा च शाखान्तरे मन्त्र आम्नातः — "इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः " इति। न क्षरतीत्यक्षरः, अश्नुत इति वा तस्याक्षरत्वम्। कारणत्वेनोत्कर्षात्परमत्वम्। नियन्तु समर्थत्वात्प्रभुत्वम्।

वि॒श्वत॒ः पर॑मन् नि॒त्यवँ॒ वि॒श्वन् ना॑राय॒णँ ह॑रिम् । विश्वं॑म् ए॒वेदं पुरु॑ष॒स् तद् विश्व॒म् उप॑जीवति ॥

▼ ***सायण-टीका***

द्वितीयामृचमाह--- वि॒श्वत॒ः पर॑मं नि॒त्यं॒ वि॒श्वं ना॑राय॒ण ँ ह॑रिम्। विश्वमे॒वेदं पुरु॑ष॒स्तद्विश्व॒मुप॑जीवति, इति।

विश्वतो जगतो जडवर्गात्परममुत्कृष्टम्। ऋग्भेदेन पुनरुक्तिपरिहारो द्रष्टव्यः। यद्वा स्तुतिरूपत्वादनेन रूपेण ध्यातव्यत्वाच्च नास्ति पुनरुक्तिदोषः।विनाशरहितत्वान्नित्यत्वम्। सर्वात्मकत्वाद्विश्वत्वम्। नारायणत्वं पूर्वमेवोक्तम्। पापस्याज्ञानस्य च हरणाद्धरित्वम्। यदिदं विश्वमिदानीमज्ञानदृष्ट्या प्रदृश्यते तत्सर्वं वस्तुतत्त्वदृष्ट्या पुरुषः परमात्मैव। स च परमात्मा तद्विश्वमुपजीवति स्वस्य व्यवहारार्थमाश्रयति।

प॒तिँ॒ विश्व॑स्या॒त्मेश्व॑र॒ँ शाश्व॑तँ शि॒वम् अ॑च्युतम् । ना॒राय॒णं म॑हा-ज्ञे॒यँ॒ वि॒श्वात्मा॑नं प॒राय॑णम् ।

▼ *सायण-टीका*

तृतीयामृचमाह--- पति॑ं विश्व॑स्या॒ऽऽत्मेश्व॑र॒ ँ शाश्व॑त ँ शि॒वम॑च्युतम्। ना॒राय॒णं म॑हाज्ञे॒यं॒ वि॒श्वात्मा॑नं प॒राय॑णम्, इति। विश्वस्य जगतः पालकत्वात्पतिः। आत्मनां जीवानां नियाकत्वादीश्वरः। निरकान्तरं वर्तमानत्वाच्छाश्वतः। परममङ्गलत्वाच्छिवः। न च्यवत इत्यच्युतः। नारायणत्वं पूर्वमुक्तम्। ज्ञेयेषु तत्त्वेषु मध्ये प्रौढत्वान्महाज्ञेय(त्व)म्। जगदुपादानत्वेन तदभेदाद्विश्वात्मत्वम्। उत्कृष्टाधारत्वात् परायणत्वम्। सर्वमप्यारोपितं जगदधिष्ठाने वर्तते।

ना॒राय॒ण-प॑रं ब्र॒ह्म॒- त॒त्वन् ना॑राय॒णः प॑रः । ना॒राय॒ण-प॑रो ज्यो॒ति॒र्- आ॒त्मा ना॑राय॒णः प॑रः ।

▼ *सायण-टीका*

चतुर्थीमृचमाह---

- ना॒राय॒ णः प॑रं ब्रह्मतत्त्वं ना॑राय॒णः प॑रः। नाराय॒ णः प॑रो ज्यो॒तिरा॒त्मा ना॑राय॒णः प॑रः, इति।

- ग. पुस्तके पूर्वार्धोत्तरार्धव्यत्यासो वर्तते---"नारायणपरो ध्याता ध्यानं नारायणः परः " इत्यधिकं च।

---

१ ख. ०त्यश्रुत। २ झ. ०रः, न च्युत। ३ ख. झ. ०रमा नि०। ४ ग. ०व्यः। ०स्तु। ५ ख. ०ज्ञानाद्दश्य०। ६ ग. झ. ०त्पतिम्। आ०। ७ ग. ०श्वरं नियन्तारम्। नि०। ८ ग. झ. ०श्वतम्। प०। ९ ग. झ. ०च्छिवम्। न। १० ग. ०च्युतम्। ना०। ११ ख. ०रकत्वं परा०। १२ ख. ०यणं प०। १३ ख. ०यणप०।

[[729]]

[प्रपा० १० अनु० १०] कृष्णयजुर्वेदीयं तैत्तिरीयारण्यकम्। पुराणेषु नारायणशब्देन व्यवह्रियमाणो यः परमेश्वरः स एव परमुत्कृष्टं सत्यज्ञानानन्दादिवाक्यैः प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणस्तत्त्वम्। अतो नारायणः पर एवाऽऽस्मा म त्वपरो मूर्तिविशेषः। तथा परो ज्योतिर्यदेदुत्कृष्टं ज्योतिश्छन्दोगैः — "परं ज्योतिरुपसंपद्य " इत्याम्नातं तदपि नारायण एव। तस्मान्नारायणः परमात्मा।

यच् च॑ कि॒ञ्चिज् ज॑गत्य् अ॒स्मि॒न् दृ॒श्यते॑ श्रू॒य॒तेऽपि॑ वा । अन्त॑र् ब॒हिश् च॑ तत् स॒र्वँ॒ व्या॒प्य ना॑राय॒णस् स्थि॑तः ।(25)

▼ *सायण-टीका*

पञ्चमीमृचमाह---

यच्चं किं॒चिज्जंगत्स॒र्वं दृश्यतें श्रूयतें श्रू॒यतेऽपिं वा। अन्तंर्ब॒हिश्चं तत्स॒र्वं व्या॒प्य नांराय॒णः स्थिंतः

इति।

* जगत्यस्मिन्निति पाठो भाष्यानुरोधी, स वर्तते क्वचिदिति ग. पुस्तकटिप्पणीतो ज्ञायते।

अस्मिन्वर्तमाने जगति यत्किंचित्समीपवर्ति वस्तुजातं दृश्यते। अपि वा दूरस्थं श्रूयते। तत्सर्वं वस्तुजातमयं नारायणोऽन्तर्बहिश्च व्याप्यावस्थितः। यथा कटकमुकुटाद्याभरणस्योपादानकारणं सुवर्णमन्तर्बहिर्व्याप्यावतिष्ठते। तद्वत्।

अनंन्त॒म् अव्यंयङ् क॒विँ संमु॒द्रे ऽन्तवँ॒ वि॒श्व-शंभुवम् । प॒द्म॒-को॒श-प्रंतीका॒शँ *(तद्-आसनम्)*
हृ॒दयंञ् चाप्य् अ॒धो-मुंखम् *(नोर्ध्वमुखं लोकवत्)* ।

▼ ***सायण-टीका***

षष्ठीमृचमाह--- अनंन्तमव्यंयं क॒वि ँ संमु॒द्रेऽन्तं वि॒श्वशंभुवम्। प॒द्म॒को॒शप्रंतीका॒श ँ हृ॒दयं चाप्य॒धोमुखम्, इति।

अत्र पूर्वार्धेन नारायणस्य वास्तवस्वरूपं संक्षिप्योपन्यस्यते।
अनन्तं देशपरिच्छेदरहितम्।
अव्ययं विनाशरहितम्।
कविं चिद्रूपेण सर्वज्ञम्।
समुद्रे ऽतिबहुलत्वेन समुद्रसदृशे संसारे ऽन्तम् अवसानरूपम्।
यदा नारायणस्य स्वरूपं जानाति
तदा संसारः क्षीयत इत्यर्थः।
विश्वशंभुवं सर्वस्य संसारसुखस्योत्पत्तिकारणरूपम्। "एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति " इति श्रुत्यन्तरात्। ईदृशं नारायणस्वरूपमुपासीतेति शेषः।
उत्तरार्धेनोमासनस्थानम् उच्यते---
पद्मकोशप्रतीकाशं यथा लोकेऽष्टदलकमलस्य कोशो मध्यच्छिद्रं
तत्सदृशं
तच् च हृदय-शब्द-वाच्यम्।
लौकिकं पद्मम् ऊर्ध्वाभिमुखं हृदयपद्मं त्व् **अधोमुखम्** इति विशेषः।

अधों नि॒ष्ट्या*(=ग्रीवा-बन्धः)* विंतस्त्या॒न्*(←१२-आङ्गुल्याम् [नाभिं यावत्])* तु॒ ना॒भ्याम् उंपरि॒ *(मध्ये)*
तिष्ठंति । हृ॒दयंन् तद् विंजानी॒या॒द् वि॒श्वस्यांयत॒नं मंहत् ।

▼ ***सायण-टीका***

सप्तमीमृचमाह--- अधों नि॒ष्ट्या विंतस्त्या॒न्ते॒ ना॒भ्यामुंपरि॒ तिष्ठंति। +हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यांऽऽयत॒नं मंहत, इति।

+पदत्रयमनिश्चितस्वरकम्।

---

१ ख. ०नादि०। २ ख. ०वाक्यप्र०। ३ ख. ०परस्तीति शे०। ४ ख. झ. ०नमु०। ५ झ. लोके शतद०। ६ ०तस्त्यां तु ना। ७ ग. ०ति। जालमालाकुलं भाति विश्व०। ९२

[[730]]

निष्टिर् ग्रीवाबन्धः, तस्या अधस्ताद्वर्तते।
तत्रापि **नाभ्याम्** उपरि नाभिदेशस्योर्ध्वभागे
वितस्त्यान्ते द्वादशाङ्गुल-परिमिता वितस्तिस्तस्यामतीतायामुपरि तिष्ठति।
तद् एतन् निष्टि-नाभ्योर् मध्य-देश-वर्ति कमलं
हृदयम् इति **विजानीयात्**। तच्च हृदयं विश्वस्य सर्वस्य जगतो महदायतनम्।
मनस्तावद्धृदयपुण्डरीके वर्तते "चन्द्रमा मनो भूत्वा त्द्दयं प्राविशत् " इति श्रुत्यन्तरात्। तेव च मनसा स्वप्नवत्सर्वमिदं जगत्कल्पितम्। "मनोमूलमिदं द्वैतं यत्किंचित्सचाराचरम् " इति संप्रदायविद्भिरुक्तत्वात्।

सन्त॑तँ सि॒राभि॑स्*(=नाडीभिस्)* तु॒ **लम्ब॑त्य्** आ-*(पूर्वोक्त-पद्म)*कोश॒-सन्नि॑भम् । तस्यान्ते॑ सुषि॒रँ *(सुषुम्ना-नाडी-नालं)* सू॒क्ष्मं तस्मि॑न्त् स॒र्वं **प्रति॑ष्ठितम्** ।

▼ ***सायण-टीका***

अष्टमीमृचमाह--- संत॑त ँ शि॒लाभिस्तु॒ लम्ब॑त्याकोश॒संनि॑भम्। तस्यान्ते॑ सुषि॒र ँ सू॒क्ष्मं तस्मि॑न्त्स॒र्वं प्रतिष्ठितम्

, इति।

आकोशः। पद्मस्य मुकुलं तत्संनिभं तत्सदृशं हृदय-कमलं **लम्बति** शरीरे- मध्ये ऽधोमुखत्वेनावलम्बते।
तच् च शिराभिर् नाडीभिः संततं परितः सम्यग्व्याप्तम् "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः " इति श्रुत्यन्तरात्।
तस्य हृदयस्यान्ते समीपे सूक्ष्मं **सुषिरं** छिद्रं सुषुम्ना-नाडी-नालं तिष्ठति तस्मिन्सुषिरे सर्वमिदं जगत्प्रतिष्ठितमाश्रितम्। तत्र मनसि प्रविष्टे सति सर्वजगदाधारस्य ब्रह्मणोऽभिव्यज्यमानत्वात्।

तस्य॒ *(→सुषुम्ना-नाड्या)* मद्ध्ये॑ म॒हान् अ॑ग्निर् *(पाचको वैश्वानरः)* वि॒श्वार्चि॑र् वि॒श्वतो॑मुखः । **सोऽग्र॑-भु॒ग् विभ॑जन् ति॒ष्ठन्न्** आहा॑रम् अज॒रः क॒विः ।*(5)*

▼ ***सायण-टीका***

नवमीमृचमाह---

तस्य॒ मध्ये॑ म॒हान॑ग्निर्वि॒श्वार्चिर्वि॒श्वतो॑मुखः। सोऽग्र॑भु॒जन्ति॒ष्ठन्नाहा॑रमज॒रः क॒विः*, इति।

* एतदग्रे ग. पुस्तके मूले "तिर्यगूर्ध्वमधःशायी रश्मयस्तस्य संतताः " इत्य् अधिकम्।

तस्य सुषुम्नालस्य मध्ये महान्प्रौढोऽग्निर्वर्तते। स च विश्वार्चिर्बहुज्वालोपेतः। अत एव ज्वालाविशेषैः परितोऽवस्थितासु सर्वासु माडीषु संसारणाद्विश्वतोमुखो बहुविधेश्वररूपः। सोऽग्निग्रभुक्, स्वस्य पुरतः प्राप्तमन्नं भुङ्क्त इत्यग्रभुक्।
स च भुक्तमाहारं शरीरे सर्वावयवेषु विभजन् प्रसारयंस्तिष्ठन्, अवस्थित इत्यर्थः। तथा च भगवतोक्तम्

> "अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः। प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् "

इति॥

तस्माद्भुक्तमन्नमासौ जरयति न तु स्वयं जीर्यत इत्यजरः। अत एव कविरभिज्ञः कुशल इत्यर्थः।

---

१ ग. ०र्ध्वदेशभा०। २ ग. ०तस्त्यां द्वा०। ३ ख. ०स्यामुप०। ४ ग. शिराभि०। ५ झ. कोशः। ६ झ. ०मलमाल०। ७ ग. ०षुम्णाना०।। ७ ग. ०षुम्णाना०। ८ ग. ०षुम्णाना०। ९ ख. ०विधे ०स्थिर०। ग. ०विधैश्व०।

[[731]]

स॒न्ता॒पय॑ति स्वन् दे॒हम् आपा॑द-तल॒-मस्त॑कम् । तस्य॒ मद्ध्ये॒ वह्नि॑-शिखा *(→जीवः)* अ॒णीयो॑र्ध्वा व्य॒वस्थि॑ता (←द्रविडपाठे लिङ्गव्यत्ययः) ।

▼ ***सायण-टीका***

दशमीमृचमाह--- सं॒ता॒पय॑ति स्वं दे॒हमापा॑दतल॒वस्त॑कम्। तस्य॒ मध्ये॒ वह्नि॑शिखा अ॒णीयो॑र्ध्वा व्य॒वस्थि॑ता, इति। पादतलमारभ्य मस्तकपर्यन्तं कृत्स्नमपि स्वकीयं देहं सर्वदा संतापयति। सोऽयं शरीरगतः संतापोऽग्निसद्भावे लिङ्गम्। तस्य ज्वालाविशेषैः कृत्स्नदेहव्यापिनोऽग्नेर्मध्ये वह्निशिखा काचिज्ज्वालाऽणीयाऽत्यन्तसूक्ष्मोर्ध्वा सुषुम्नानाडीनालेनोर्ध्वं ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं प्रसृत्य व्यवस्थिता विशेषेणावस्थिता।

नी॒ल-तो॑य-दं॑-मध्य॒-स्था॒ वि॒द्युल्-ले॑खेव॒ भास्व॑रा । नी॒वार॒-शूक॑वत्*(=धान्यान्त-त्वक्-कण्टकवत्)* त॒न्वी॒ पी॒ताभा॑ स्यात् त॒नूप॑मा ।

▼ ***सायण-टीका***

एकादशीमृचमाह--- नी॒लतो॑यदमध्य॒स्था॒ वि॒द्युल्ले॑खेव॒ भास्व॑रा। नी॒वार॒शूक॑वत्त॒न्वी पी॒ता भा॑स्वत्य॒णूप॑मा, इति। तोयमुदकं ददातीति तोयदो मेघः, स च वर्षितुं जलपूर्णत्वान्नीलवर्णः। तादृशस्य मेघस्य मध्ये स्थिता विद्युल्लेखेव। सेयं पूर्वोक्ताऽग्निशिखा भास्वरा प्रभावती नीवारबीजस्य **शूकं** दीर्घं पुच्छं यथा तनु भवति तद्वदियं शिखा तन्वी बाह्यवह्निशिखेव पीता

भास्वती पीतवर्णा दीप्तियुक्ता भवेत्। सा चाणूपमा लौकिकानां तनूनां सूक्ष्मवस्तूनामुपमा भवितुं योग्या।

तस्या॑श् शिखा॒या म॑द्ध्ये प॒रमा॑त्मा व्य॒वस्थि॑तः । स ब्रह्मा॒ स शिव॒स् सेन्द्र॒स् सोऽक्ष॑रः पर॒मस् स्व॒राट् ।।(26)

▼ *विश्वास-टिप्पनी*

नम्बूदिरि-प्राय-पाठे प्रपञ्च-हृदयोक्ते -

> स ब्रह्मा स हरिस् स शिवस् सेन्द्र

इति च्छन्दसो व्यभिचरतितराम्।
प्रसिद्ध-नारायणार्थे हरि-शब्द आरण्यक-सम-कालीनेषु ग्रन्थेषु च न दृश्यते।

▼ *सायण-टीका*

द्वादशीमृचमाह--- तस्याः॑ शिखा॒या म॑ध्ये प॒रमा॑त्मा व्य॒वस्थितः। स ब्रह्मा॒ स शिवः॒ सेन्द्रः सोऽक्ष॑रः पर॒मः स्व॒राट्, इति॥ इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके दशमप्रपाठके नारायणोपनिषद्येकादशोऽनुवाकः॥ ११॥

तस्याः पूर्वोक्ताया वह्निशिखाया मध्ये जगत्कारणभूतः परमात्मा विशेषेणावस्थितः। तस्योपासनार्थमल्पस्थानत्वेऽपि न स्वयमल्पः, किंतु सर्वदेवात्मकः। ब्रह्मा चतुर्मुखः, शिवो गौरीपतिः, इन्द्रः स्वार्गाधिपतिः, अक्षरो जगद्धेतुर्मायाविशिष्टोऽन्तर्यामीश्वरः "क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते " इति भगवतोक्तत्वात्। परमो मायारहितः शुद्धश्चिद्रूपः। अत एव पारतन्त्र्याभावात्स्वराट्स्वयमेव राजा।

---

१ झ. ०स्तकः। त०। २ ख. ०द्धावो लि०। ३ ख. ०र्मध्येऽपि व०। ४ ग. ०षुम्णाना०। ५ ग. ०ह्निज्वालेव ६ ग. ०किकीनां। ७ ख. झ. ब्रह्म। ८ ग. झ. ०वः स हरिः से०। ९ झ. ०द्धचिद्रू०।

[[732]]

सहस्रशीर्षमित्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं तत्त्वं पद्मकोश पद्मकोशप्रतीकाशमित्यादि-वाक्योक्तप्रकारेण ध्यायेदिति तात्पर्यार्थः॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदिनिषद्येकादशोऽनुवाकः॥ २१॥

▼ *धीरेन्द्रतीर्थः*

स ब्रह्म स शिवः स हरिः
सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।। १२ ।। अ०१३ ।।

धी.ती.- ॥ स ब्रह्म । गुणबृंहणाद् इति वचनात् ।
अथ कस्मादुच्चते ब्रह्मेति । बृहन्तो ह्यस्मिन्गुणा इति श्रुतेश्च ।
स एव गुणपूर्णः ।

स शिवः सुखात्मको मङ्गलप्रदो वा ।

स हरिः यज्ञभागहरणाद् +धरित-वर्णत्वाच् च हरिशब्दवाच्यः ।

> ' इडोपहूतं गेहेषु
> हरेर् भागं क्रतुष्वहम् ।
> वर्षो मे हरितः श्रेष्ठस्
> तस्माद्धर्यभिधोऽस्म्यहम्'

इति गीताभाष्यवचनात् ।

इन्द्रः परमैश्वर्यशालित्वाद् इन्द्र-शब्द-वाच्यः - "सेदुराजे"त्यादिवत् । इन्द्रः परमैश्वर्यादिति ऋग्भाष्यात् ।

सोऽक्षरः परमः स एव परमाक्षरः ।
स्वराट् स्वतन्त्र इत्यर्थः ।
एतादृशः परमात्मा हृदयकमले वर्तते स उपास्यः ।

▼ ***सातारा-राघवेन्द्रः***

सा.आ.- तस्याः गरिखाया मध्ये परमात्मा नारायणो व्यवस्थितः ।। १० । ११
स ब्रह्म ब्रह्मशब्दवाच्यः । एवमग्रे ।
द्रविडपाठे स हरिरिति न दृश्यते । नारायणस्य हरिशब्दवाच्यत्वं प्रसिद्धमिति नोक्तमिति बोध्यम् ।
परमः स्वराडित्यनयोरपि प्रत्येकं स इत्यस्यानुवृत्तिर्बोध्या ।

स ब्रह्माद्यभिन्न इत्यर्थः इति माधवः ।

सेन्द्रः इत्यत्र सोऽचिलोप इति सुलोपः ।

महानग्निरित्युक्तो ऽग्निर्देवताविशेषो न तु भूतम् ।
अजरः कविरिति विशेषणात् । नापि परमात्मा । परमात्मनस्तदीयशिखायां स्थित्युक्तेः ।। १२,१३ ।।

ऋ॒तँ स॒त्यं प॑रं ब्र॒ह्म॒
पु॒रुषं॑ कृष्ण॒पिङ्ग॑लम् ।
ऊ॒र्ध्वरे॑तं वि॑रूपा॒क्षं॒
वि॒श्वरू॑पाय॒ वै नमः॑ ।

▼ *सायण-टीका*

अथ द्वादशोऽनुवाकः।

पूर्वोक्त-प्रकारेणोपासीनस्य पुरुषस्योपास्यदेवतानमस्कारार्थमेकामृचमाह--

ऋ॒त ँ स॒त्यं प॑रं ब्र॒ह्म॒ पु॒रुषं॑ कृष्ण॒पिङ्ग॑लम्। ऊ॒र्ध्वरे॑तं वि॑रूपा॒क्षं॒ वि॒श्वरू॑पाय॒ वै नमः॑, इति॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके दशमप्रपाठके नारायणोपनिषदि द्वादशोऽनुवाकः॥ १२॥

यदेतत्परं ब्रह्म तत्सत्यमबाध्यम्। सत्यं च द्विविधम्, व्यावहारिकं पारमार्थिकं च। हिरण्यगर्भादिकं रूपं व्यावहारिकं सत्यं तन्निवारेण पारमार्थिकसत्यं प्रदर्शयितुमृतं सत्यमिति विशेष्यते। अत्यन्तसत्यमित्यर्थः। तादृशं ब्रह्म स्वभक्तानुग्रहायोमामहेश्वरात्मकं पुरुषरूपं भवति। तत्र दक्षिणे महेश्वरभागे कृष्णवर्णः। उमाभागे वामे पिङ्गलवर्णः। स च योगेन स्वकीयं रेतो ब्रह्मरन्ध्रे धृत्वोर्ध्वरेता भवति। त्रिनेत्रत्वाद्विरूपाक्षः। तादृशं परमेश्वरमनुस्मृत्येति शेषः। विश्वरूपाय जगत्कारणत्वेन सर्वजगदात्मकाय विरूपाक्षाय पुरुषायैव नमस्कारोऽस्तु॥

इति श्रीमत्सयणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै- त्तिरीयारण्यकभाष्ये दशमप्रपाठके नारायणीयापरनामधेययुक्तायां याज्ञिक्यामुपनिषदि द्वादशोऽनुवाकः॥ १२॥

[[145]]

विष्णु-गायत्री②

॥ ६. विष्णुगायत्री ॥

ना॒रा॒य॒णाय॑ **वि॒द्महे॑**
वासुदे॒वाय॑ **धीमहि** ।
तन्नो॑ विष्णुः **प्रचो॒दया॑त्** ॥

(लक्षणापेता आरण्यकस्वराः।)

विष्णु-सूक्तम्②

▼ *विस्तारः (द्रष्टुं नोद्यम्)*

'विष्णोर्नुकं,' 'तदस्य प्रियं', 'प्रतद्विष्णुः,' ‘परोमात्रया’, ‘विचक्रमे’, ‘त्रिर्देवः' इति विष्णुसूक्तं निर्दिष्टं माडभूषि-वीरराघवप्रयोगग्रन्थे। तच्च तैत्तिरीयब्राह्मणे ऽनेनैव क्रमेणाम्नातम्।

गोपालदेशिक-श्राद्धप्रयोगे ऽभिश्रवणमन्त्रेषु तु प्रथमर्चो ऽनन्तरम् विष्णो॑ र॒राट॑मसि ...
वैष्ण॒वम॑सि, विष्ण॑वे त्वा॥ इति ६ यजूंषि मध्ये निवेशितान्य् ऋचम् इव।
काञ्चीपुरय् एवं हि पठ्यत इति शठकोप-ताताचार्यः।

पूर्वम् अन्ते वा निवेशने नास्ति विप्रतिपत्तिः, किन्तु ऋचाम् मध्ये विलक्षणम्।
अतो ऽत्र तथा दर्शितम्।

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

रराटीम् आसञ्जयति।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

विष्णो॑ र॒राट॑म्*(=ललाटम्)* असि ।

▼ *Keith*

Thou art the forehead of Visnu.

▼ *पद-पाठः*

विष्णोः॑ । र॒राट॑म् । अ॒सि॒ ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

10रराटीमासञ्जयति - विष्णो रराटमसीति ॥ हे रराटि विष्णोर्यज्ञात्मनो ललाटमिव प्रधानमसि । कपिलकादित्वाल्लत्वं विकल्प्यते ॥

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

मध्यमं छदिर् अधिनिदधाति।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

विष्णोः॑ पृ॒ष्ठम् अ॑सि ।

▼ *Keith*

Thou art the back of Visnu.

▼ *पद-पाठः*

विष्णोः᳚ । पृ॒ष्ठम् । अ॒सि॒ ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

11मध्यमं छदिरधिनिदधाति - विष्णोरिति ॥ विष्णोः पृष्ठं पृष्ठसदृशमसि ॥

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

पार्श्वयोच् छदिषी*(=??)* निदधाति।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

विष्णो॒श् श्नप्त्रे᳚*(=मुखकोणौ)* स्थः ।

▼ *Keith*

Ye two are the corners' of Visnu's mouth.

▼ *पद-पाठः*

विष्णोः᳚ । श्ञप्त्रे॒ इति॑ । स्थ॒ः ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

12पार्श्वयोच्छदिषी निदधाति - विष्णोः श्नप्त्रे स्थ इति ॥ श्नप्त्रे शोधके स्थः । सकारस्य शकारापत्तिः । स्नपतिश्छान्दसश्शुद्धिकर्मा, औणादिकष्ट्रन्प्रत्ययः । स्नातेर्वा णिचि पुगादिः ॥

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

दक्षिणबाहौ कुशम् उपसङ्गृह्य स्यन्द्यां प्रवर्तयति - विष्णोस्स्यूरिति ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

विष्णो॒स् स्यूर्*(=सूची)* अ॑सि ।

▼ *Keith*

Thou art the thread of Visnu.

▼ *पद-पाठः*

विष्णोः᳚ । स्यूः । अ॒सि॒ ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

13दक्षिणबाहौ कुशमुपसङ्गृह्य स्यन्द्यां प्रवर्तयति - विष्णोस्स्यूरिति ॥ विष्णोः स्यूः सेवनी त्वमसि यज्ञस्य । षिवु तन्तुसन्ताने, 'क्विप्च' इति क्विप् 'छ्वोश्शूडनुनासिके च' इत्यूठ् ॥

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

द्वारग्रन्थिं करोति - विष्णोर्ध्रुवमसीति ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

विष्णो॑र् ध्रु॒वम् अ॑सि ।

▼ *Keith*

Thou art the fixed point of Visnu.

▼ *पद-पाठः*

विष्णोः᳚ । ध्रु॒वम् । अ॒सि॒ ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

14द्वारग्रन्थिं करोति - विष्णोर्ध्रुवमसीति ॥ विष्णुना **ध्रुवम्** अचलितं करणीयम् असि ॥

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

हविर्धान-मण्डपम् अभिमृशति - वैष्णवमिति ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

वै॒ष्ण॒वम् अ॑सि। विष्णं॑वे त्वा *(अभिमृशामि)*॥ [27]

▼ *Keith*

Thou art of Vishu; to Visnu thee!

▼ *पद-पाठः*

वै॒ष्ण॒वम् । अ॒सि॒ । विष्ण॑वे । त्वा॒ ॥ [27]

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

वैष्णवं विष्णुदेवत्यं त्वमसि । अतो विष्णवे त्वामभिमृशामि । 'वैष्णवं हि देवतया हविर्धानम्' इति ब्राह्मणम् ॥

▼ *सायणोक्त-विनियोगः*

5अथ 'वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानः' इत्यस्य पशोः सूक्ते प्रतीकत्रयं दर्शयति - 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि' इति वपायाः पुरोनुवाक्या । सेयं 'युञ्जते मनः' इत्यत्र व्याख्याता । 'प्र तद्विष्णुस्तवते' इति पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या । सेयं 'जुष्टो नरः' इत्यत्र व्याख्याता ॥

################ विश्वास-प्रस्तुतिः

वि॑ष्णोर् नु॑कवँ् वीर्या॒णि **प्र॑ वो॑चयँ्**
य॒॑ पा॑र्थिवानि **विममे॑** र॑जाँसि।
यो॑ **अ॑स्कभायद्** उ॑त्तरँ सध॑स्थवँ् *(अन्तरिक्षम्)*
विचक्रमाण॑स् त्रेधो॑रु-गायः॑ *(=गीतः/गतिः)* ॥

################ विश्वास-प्रस्तुतिः

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - विष्णुः
- ऋषिः - दीर्घतमा औचथ्यः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

वि॑ष्णोर् नु॑ कं वीरि॑याणि प्र॑ वोचं
यः॑ पा॑र्थिवानि विममे॑ र॑जांसि
यो॑ अ॑स्कभायद्॒ उ॑त्तरं सध॑स्थं
विचक्रमाण॑स् त्रेधो॑रुगायः॑

▼ *Vedaweb annotation*

Strata

Strophic

Pāda-label

genre M

genre M

genre M

genre M

Morph

kam ← kam (invariable)
{}

nú ← nú (invariable)
{}

prá ← prá (invariable)
{}

vīryầṇi ← vīryà- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

víṣṇoḥ ← víṣṇu- (nominal stem)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

vocam ← √vac- (root)
{number:SG, person:1, mood:INJ, tense:AOR, voice:ACT}

pā́rthivāni ← pā́rthiva- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

rájāṁsi ← rájas- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

vimamé ← √mā- 1 (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

yáḥ ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

áskabhāyat ← √skambh^{i}- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:ACT}

sadhástham ← sadhástha- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

úttaram ← úttara- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

yáḥ ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

tredhā́ ← tredhā́ (invariable)
{}

urugāyáḥ ← urugāyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

vicakramāṇáḥ ← √kram^{i}- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, tense:PRF, voice:MED}

▼ ***पद-पाठः***

विष्णोः॑ । नु । कु॒म् । वी॒र्या॑णि । प्र । वो॒च॒म् । यः । पार्थि॑वानि । वि॒ऽम॒मे । रजां॑सि ।
यः । अस्कं॑भायत् । उत्ऽतं॑रम् । स॒धऽस्थं॑म् । वि॒ऽच॒क्र॒मा॒णः । त्रे॒धा । उ॒रु॒ऽगा॒यः ॥

▼ ***पद-पाठः-तैत्तिरीयः***

विष्णोः॑ । नुकं॑म् । वी॒र्या॑णि । प्रेति॑ । वो॒च॒म् । यः । पार्थि॑वानि । वि॒म॒म इति॑ वि-म॒मे । रजाँ॑सि ।
यः । अस्कं॑भायत् । उत्तं॑र॒मित्युत्-त॒र॒म् । स॒धस्थ॒मिति॑ स॒ध-स्थ॒म् । वि॒च॒क्र॒मा॒ण इति॑ वि-
च॒क्र॒मा॒णः । त्रे॒धा । उ॒रु॒गा॒य इत्युं॑रु-गा॒यः ।

▼ ***Hellwig Grammar***

- *viṣṇor* ← *viṣṇoḥ* ← *viṣṇu*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “Vishnu; Krishna; Viṣṇu; Om; Shiva.”

- *nu*
- [adverb]
- “now; already.”

- *kaṃ* ← *kam* ← *kaṃ*
- [adverb]
- “kaṃ [word].”

- *vīryāṇi* ← *vīrya*
- [noun], accusative, plural, neuter
- “potency; vīrya; heroism; potency; strength; semen; power; deed; active agent; efficacy; vīryapāramitā; gold; vigor; vīrya [word]; virility; manfulness; jewel; force.”

- *pra*
- [adverb]
- “towards; ahead.”

- *vocaṃ* ← *vocam* ← *vac*
- [verb], singular, Aorist inj. (proh.)
- “say; describe; name; tell; address; enumerate; call; state; teach; explain; say; declare; speak; define; declare; order; address; recommend; answer; deem; recite; approve; proclaim; indicate; determine; mention; designate.”

- *yaḥ* ← *yad*
- [noun], nominative, singular, masculine

- “who; which; yat [pronoun].”

- *pārthivāni* ← *pārthiva*
- [noun], accusative, plural, neuter
- “earthly; earthen; mundane; royal; tellurian; sublunar.”

- *vimame* ← *vimā* ← *√mā*
- [verb], singular, Perfect indicative
- “arrange; distribute; barter; measure; fixate.”

- *rajāṃsi* ← *rajas*
- [noun], accusative, plural, neuter
- “powder; menorrhea; dust; Rajas; atmosphere; rajas; pollen; passion; rajas [word]; sindūra; rust; tin; impurity; dark; sky.”

- *yo* ← *yaḥ* ← *yad*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “who; which; yat [pronoun].”

- *askabhāyad* ← *askabhāyat* ← *skabhāy* ← *√skambh*
- [verb], singular, Imperfect

- *uttaraṃ* ← *uttaram* ← *uttara*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “northern; following; upper; additional; better; more(a); last; concluding; superior; later(a); uttara [word]; prevailing; future; left; northerly; northerly; higher; second; dominant; excellent; chief(a).”

- *sadhasthaṃ* ← *sadhastham* ← *sadhastha*
- [noun], accusative, singular, neuter

- “dwelling; location; home.”

- *vicakramāṇas* ← *vicakramāṇaḥ* ← *vikram* ← *√kram*
- [verb noun], nominative, singular
- “act heroicly; stride.”

- *tredhorugāyaḥ* ← *tredhā*
- [adverb]
- “threefold.”

- *tredhorugāyaḥ* ← *uru*
- [noun]
- “wide; broad; great; uru [word]; much(a); excellent.”

- *tredhorugāyaḥ* ← *gāyaḥ* ← *gāya*
- [noun], nominative, singular, masculine

▼ ***रङ्गनाथः***

यः। पार्थिवानि- पृथिवीसंबन्धिनः। रजांसि- लोकान्। विममे- विशेषेण निर्ममे। यः। उरुगायः- पुरुधा सामभिर्गायमानः। त्रेधा विचक्रमाणः- त्रिविक्रमः। उत्तरं सधस्थम्- अन्तरिक्षमपि। अस्कभायत्- स्तम्भितवान्निर्ममे। विष्णोः- तस्य व्यापनशीलस्यान्तर्यामिणः। विष्लृ व्याप्तौ। विश प्रवेशने। नु- क्षिप्रम्। वीर्याणि। कम्- सुखेन। प्र वोचम्- प्रब्रवीमि॥१॥

▼ ***सायण-भाष्यम्***

हे नराः **विष्णोः** व्यापनशीलस्य देवस्य **वीर्याणि** वीरकर्माणि **नु कम्** अतिशीघ्रं **प्र वोचम्** प्रब्रवीमि । अत्र यद्यपि नु कम् इति पदद्वयं तथापि यास्केन ' नवोत्तराणि पदानि ' (नि. ३. १३) इत्युक्तत्वात् शाखान्तरे एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येतस्मिन्नेवार्थे नु कम् इति पदद्वयम् । कानि तानीति तत्राह । **यः** विष्णुः **पार्थिवानि** पृथिवीसंबन्धीनि **रजांसि** रञ्जनात्मकानि क्षित्यादिलोकत्रयाभिमानीनि अग्निवाय्वादित्यरूपाणि रजांसि **विममे** विशेषेण निर्ममे । अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवी शब्दवाच्याः । तथा च मन्त्रान्तरं -- यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः (ऋ. सं. १. १०८.९) इति। तैत्तिरीयेऽपि - योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा' इत्युपक्रम्य ‘यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम्' (तै. सं. १. २. १२. १)

इति । तस्मात् लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् । किंच **यः** च विष्णुः **उत्तरम्** उद्गततरमतिविस्तीर्णं **सधस्थं** सहस्थानं लोकत्रयाश्रयभूतमन्तरिक्षम् **अस्कभायत्** तेषामाधारत्वेन स्तम्भितवान् निर्मितवानित्यर्थः । अनेन अन्तरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि सृष्टवानित्युक्तं भवति । यद्वा । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकान् विममे विविधं निर्मितवान् । रजःशब्दो लोकवाची, ‘ लोका रजांस्युच्यन्ते । इति यास्केनोक्तत्वात् । किंच यश्चोत्तरम् उद्गततरम् उत्तरभाविनं सधस्थं सहस्थानं पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकम् अस्कभायत् स्कम्भितवान् सृष्टवानित्यर्थः ॥ स्कम्भेः 'स्तम्भुस्तुम्भु इति विहितस्य श्नः छन्दसि शायजपि' इति व्यत्ययेन शायजादेशः ॥ अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकान् विममे । भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः । भूम्याम् उपार्जितकर्मभोगार्थत्वात् इतरलोकानां तत्कारणत्वम्। किंच यश्चोत्तरम् उत्कृष्टतरं सर्वेषां लोकानामुपरिभूतम् । अपुनरावृत्तेः तस्योत्कृष्टत्वम् । सधस्थम् उपासकानां सहस्थानं सत्यलोकमस्कभायत् स्कम्भितवान् ध्रुवं स्थापितवानित्यर्थः । किं कुर्वन् । **त्रेधा विचक्रमाणः** त्रिप्रकारं स्वसृष्टान् लोकान्विविधं क्रममाणः । विष्णोस्त्रेधा क्रमणम् इदं विष्णुर्वि चक्रमे ' (ऋ. सं. १, २२, १७) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । अत एव **उरुगायः** उरुभिः महद्भिः गीयमानः अतिप्रभूतं गीयमानो वा । य एवं कृतवान् तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्र वोचम् ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

नुकम् इति क्षिप्रनाम । विष्णोर् **वीर्याणि** वीरकर्माणि **प्रवोचं** प्रकर्षेण ब्रवीमि । छान्दसो लुङ् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपि' इत्यडभावः । विष्णुर् विशेष्यते - **यः पार्थिवानि** पृथिव्य्-अन्तरिक्ष-द्युलोक-भवानि । पृथिवीशब्देन त्रयो लोका उच्यन्ते, यथा 'यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम्' इति ।*(5)* 'पृथिव्या ञाञौ' इत्यञ्प्रत्ययः । यः पार्थिवानि **रजांसि** ज्योतींषि आग्ना-विद्युत्-सूर्यात्मकानि **विममे** विनिर्मितवान् । यद्वा - **पार्थिवानि** पृथुषु भवानि रजांसि वसूनी विममे ।

किञ्च - **य उत्तरं सधस्थं** संस्थानं सर्वेषाम् अन्तरिक्षम् । 'सुपि स्थः' इति कः । 'सधमाधस्थयोः' इति सधादेश । तद् **अस्कभायत्** अस्तम्भयत् अधारयत् । अस्कभ्नाद् इति वक्तव्ये 'स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च' इति श्नाप्रत्ययः । 'छन्दसि शायजपि' इति व्यत्ययेन हेरभावेपि श्नश्शायजादेशः ।

किं कुर्वन्न् इत्य् आह – **विचक्रमाणस् त्रेधा** त्रिषु लोकेषु विभज्य क्रममाणः पदत्रयं कुर्वन् । लिटः कानजादेशः । **उरुगायः** उरुभिर् महात्मभिर् गायत इति उरुगायः । कै गै शब्दे, घञि 'आतो युक्चिण्कृतोः' इति युक्, थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा - उरुभिर् गन्तव्यः । गाङ् गतौ । य इत्थमित्थमकरोत्तस्य विष्णोर्वीर्यार्णि प्रवोचम् स मेधीदार्ढ्यं करोत्विति ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“Earnetly I glorify the exploits of **Viṣṇu**, who made the **three worlds**; who sustained the lofty aggregate site (of the spheres); thrice traversing (the whole); who is praised by the exalted.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Pārthivāni vimame rajāṃsi = lit. he made the earthly regions;

Pṛthivī = three worlds: atra trayo lokā api pṛthivī śabdavācyā; **Indra** and **Agni** are said to abide in the lower, middle and upper pṛthivī or world-- yad indrāgnī avamasyām pṛthīvyām madhyamasyām paramasyam uta **stha** (RV. 1.108.9; **Taittirīya Saṃhitā** 1.2.12.1); seven lower lokās are also included in the word pṛthivī;or, the term is limited to the three regions addressed in prayer, bhūḥ **bhuvar svar**; who sustained the lofty: uttaram sadhastham askabhāyat: sadastha = the firmament, as the asylum of the three regions-- lokatrayāśrayabhūtam antarikṣam; or, the seven regions above the earth; or, the highest region of all, whence there is no return; or the above of the righteous, the **satya-loka**;

Askabhāyat = nirmitavān, created; thrice traversing: vicakramāṇas tredhā (idam viṣṇurvi cakrame: RV. 1.22.17); traversing in various ways in own created worlds

▼ *Jamison Brereton*

Now shall I proclaim the heroic deeds of Viṣṇu, who measured out the earthly realms,
who propped up the higher seat, having stridden out three times, the wide-ranging one.

▼ *Jamison Brereton Notes*

The hymn begins with an almost exact echo of the famous opening pāda of the Indra hymn I.32 índrasya nú vīryầṇi prá vocam. In place of índrasya we have víṣṇoḥ and the missing

syllable is made up by inserting the fairly functionless particle kam after nú.

▼ *Griffith*

I WILL declare the mighty deeds of Visnu, of him who measured out the earthly regions,
Who propped the highest place of congregation, thrice setting down his footstep, widely striding.

▼ *Macdonell*

I will proclaim the mighty deeds of Viṣṇu, Of him who measured out the earthly spaces; Who, firmly propping up the higher station, Strode out in triple regions, widely pacing.

▼ *Keith*

I shall proclaim the mighty deeds of Visnu
Who meted out the spaces of the earth,
Who established the highest abode,
Stepping thrice, the far-goer.

▼ *Geldner*

Des Vishnu Heldentaten will ich nun verkünden, der die irdischen Räume durchmessen hat, der die obere Wohnstätte stützte, nachdem er dreimal ausgeschritten war, der Weitschreiter.

▼ *Grassmann*

Des Vischnu grosse Thaten will ich preisen, der weit durchmessen hat der Erde Räume, Befestigt hat den höchsten Sitz des Himmels, dreimal ausschreitend mit gewalt'gen Schritten.

▼ *Elizarenkova*

Я хочу сейчас провозгласить героические деяния Вишну
Который измерил земные пространства,
Который укрепил верхнее общее жилище,
Трижды шагнув, (он,) далеко идущий.

▼ ***अधिमन्त्रम् (VC)***

- विष्णुः
- दीर्घतमा औचथ्यः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ ***दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः***

अब छः ऋचावाले १५४ एकसौ चौपनवें सूक्त का प्रारम्भ है। उसके प्रथम मन्त्र में ईश्वर और मुक्तिपद का वर्णन करते हैं ।

▼ ***दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - हे मनुष्यो ! (यः) जो (पार्थिवानि) पृथिवी में विदित (रजांसि) लोकों को अर्थात् पृथिवी में विख्यात सब स्थलों को (नु) शीघ्र (विममे) अनेक प्रकार से रचता वा (यः) जो (उरुगायः) बहुत वेदमन्त्रों से गाया जाता वा स्तुति किया जाता (उत्तरम्) प्रलय से अनन्तर (सधस्थम्) एक साथ के स्थान को (त्रेधा) तीन प्रकार से (विचक्रमाणः) विशेषकर कँपाता हुआ (अस्कभायत्) रोकता है उस (विष्णोः) सर्वत्र व्याप्त होनेवाले परमेश्वर के (वीर्याणि) पराक्रमों को (प्र वोचम्) अच्छे प्रकार कहूँ और उससे (कम्) सुख पाऊँ वैसे तुम करो ॥ १ ॥

▼ ***दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - जैसे सूर्य अपनी आकर्षण शक्ति से सब भूगोलों को धारण करता है, वैसे सूर्य्यादि लोक, कारण और जीवों को जगदीश्वर धारण कर रहा है। जो इन असंख्य लोकों को शीघ्र निर्माण करता और जिसमें प्रलय को प्राप्त होते हैं, वही सबको उपासना करने योग्य है ॥ १ ॥

▼ ***दयानन्द-सरस्वती (हि) - अन्वयः***

अन्वय: हे मनुष्या यः पार्थिवानि रजांसि नु विममे य उरुगाय उत्तरं सधस्थं त्रेधा विचक्रमाणोऽस्कभायत्तस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचमनेन कं प्राप्नुयां तथा यूयमपि कुरुत ॥ १ ॥

▼ ***दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः***

अथेश्वरमुक्तिपदवर्णनमाह ।

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (विष्णोः) वेवेष्टि व्याप्नोति सर्वत्र स विष्णुस्तस्य (नु) सद्यः (कम्) सुखम् (वीर्याणि) पराक्रमान् (प्र) (वोचम्) वदेयम् (यः) (पार्थिवानि) पृथिव्यां विदितानि (विममे) (रजांसि) लोकान् (यः) (अस्कभायत्) स्तभ्नाति (उत्तरम्) प्रलयादनन्तरं कारणाख्यम् (सधस्थम्) सहस्थानम् (विचक्रमाणः) विशेषेण प्रचालयन् (त्रेधा) त्रिभिः प्रकारैः (उरुगायः) य उरुभिर्बहुभिर्मन्त्रैर्गीयते स्तूयते वा ॥ १ ॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - यथा सूर्यः स्वाकर्षणेन सर्वान् भूगोलान् धरति तथा सूर्यादींल्लोकान् कारणं जीवांश्च जगदीश्वरो धत्ते य इमानसंख्यलोकान् सद्यो निर्ममे यस्मिन्निमे प्रलीयन्ते च स एव सर्वैरुपास्यः ॥ १ ॥

▼ *सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - विषयः*

या सूक्तांत परमेश्वर व मुक्तीचे वर्णन आहे. या सूक्ताच्या अर्थाची मागच्या सूक्ताच्या अर्थाबरोबर संगती जाणली पाहिजे. ॥

▼ *सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - जसा सूर्य आपल्या आकर्षणशक्तीने संपूर्ण भूगोलाला धारण करतो तसे सूर्य इत्यादी लोक, कारण व जीव यांना जगदीश्वर धारण करीत आहे. जो या असंख्य लोकांना निर्माण करतो, ज्याच्यात प्रलय होतो त्याचीच सर्वांनी उपासना केली पाहिजे. ॥ १ ॥

त॒द् अस्य प्रिय॒म् अभि॒ पा॒थो **अश्यां**
न॒रो य॒त्र देवय॒वो *(=देवकामा)* **म॒दन्ति** ।
उरु-क्रम॒स्य स॒ हि॒ ब॒न्धुर् इत्था॒ *(=इत्थं)*
वि॒ष्णोः पदे॒ परमे॒ **म॒ध्व उ॒त्सः** ॥

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - विष्णुः
- ऋषिः - दीर्घतमा औचथ्यः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

त॑द् अस्य प्रिय॑म् अभि॑ पा॑थो अश्यां
न॑रो य॑त्र देवय॑वो म॑दन्ति
उरुक्रम॑स्य स॑ हि॑ ब॑न्धुर् इत्था॑
वि॑ष्णोः पदे॑ परमे॑ म॑ध्व उ॑त्सः

▼ *Vedaweb annotation*

Strata

Strophic

Pāda-label

genre M
genre M
genre M
genre M

Morph

abhí ← abhí (invariable)
{}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

aśyām ← √naś- 1 (root)
{number:SG, person:1, mood:OPT, tense:AOR, voice:ACT}

pā́thaḥ ← pā́thas- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

priyám ← priyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

tát ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

devayávaḥ ← devayú- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

mádanti ← √mad- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

náraḥ ← nár- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

yátra ← yátra (invariable)
{}

bándhuḥ ← bándhu- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

hí ← hí (invariable)
{}

itthā́ ← itthā́ (invariable)
{}

sá ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

urukramásya ← urukramá- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

mádhvaḥ ← mádhu- (nominal stem)
{case:GEN, gender:N, number:SG}

padé ← padá- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:SG}

paramé ← paramá- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:SG}

útsaḥ ← útsa- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

víṣṇoḥ ← víṣṇu- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

▼ *पद-पाठः*

तत् । अ॒स्य॒ । प्रि॒यम् । अ॒भि । पाथः॑ । अ॒श्या॒म् । नरः॑ । यत्रं॑ । दे॒व॒ऽयवः॑ । मदं॑न्ति ।
उ॒रु॒ऽक्र॒मस्यं॑ । सः । हि । बन्धुः॑ । इ॒त्था । विष्णोः॑ । प॒दे । प॒र॒मे । मध्वः॑ । उत्सः॑ ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *tad* ← *tat* ← *tad*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *priyam* ← *priya*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “beloved; pleasant; dear; fond(p); wanted; priya [word]; favorite; good; liked; suitable; proper.”

- *abhi*
- [adverb]
- “towards; on.”

- *pātho* ← *pāthaḥ* ← *pāthas*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “pāthas [word]; water; place.”

- *aśyāṃ* ← *aśyām* ← *aś*
- [verb], singular, Aorist optative
- “get; reach; enter (a state).”

- *naro* ← *naraḥ* ← *nṛ*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “man; man; nṛ [word]; crew; masculine.”

- *yatra*
- [adverb]
- “wherein; once [when].”

- *devayavo* ← *devayavaḥ* ← *devayu*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “devout; devoted.”

- *madanti* ← *mad*
- [verb], plural, Present indikative
- “rut; intoxicate; delight; revel; rejoice; drink; ramp; exult.”

- *urukramasya* ← *urukrama*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “Vishnu.”

- *sa* ← *tad*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *hi*

- [adverb]
- “because; indeed; for; therefore; hi [word].”

- *bandhur* ← *bandhuḥ* ← *bandhu*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “relative; bandhu [word]; association; friend; kin.”

- *itthā*
- [adverb]
- “thus; here.”

- *viṣṇoḥ* ← *viṣṇu*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “Vishnu; Krishna; Viṣṇu; Om; Shiva.”

- *pade* ← *pada*
- [noun], locative, singular, neuter
- “word; location; foot; footprint; pada [word]; verse; footstep; metrical foot; situation; dwelling; state; step; mark; position; trace; construction; animal foot; way; moment; social station; topographic point; path; residence; site; topic.”

- *parame* ← *parama*
- [noun], locative, singular, neuter
- “extreme; best; excellent; highest; highest; devoted(p); maximal; distant; parama [word]; very; farthermost.”

- *madhva* ← *madhvaḥ* ← *madhu*
- [noun], genitive, singular, neuter
- “honey; alcohol; sweet; nectar; madhu [word].”

- *utsaḥ* ← *utsa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “spring; fountain; utsa [word]; well.”

▼ *रङ्गनाथः*

यत्र। देवयवः- देवकामाः। नरः- उपासकाः। मदन्ति- तुष्यन्ति। तत्- तम्। अस्य- एतस्य। प्रियं पाथः- प्रेममयं पदम्। अभि- अभितः। अश्याम्- व्याप्नुयाम्। इत्था- एवम्। सः- उपासकः। उरुक्रमस्य- त्रिविक्रमस्य। बन्धुः। हि- खलु। विष्णोः- व्यापनशीलस्यान्तर्यामिणो देवस्य। परमे पदे- उत्कृष्टस्थाने। मध्वः- माधुर्यस्य। उत्सः- निष्यन्दो भवति॥५॥

▼ *सायण-भाष्यम्*

अस्य महतो विष्णोः **प्रियं** प्रियभूतं **तत्** सर्वैः सेव्यत्वेन प्रसिद्धं **पाथः** । अन्तरिक्षनामैतत्, ‘पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम्' (निरु. ६. ७) इति यास्केनोक्तत्वात्। अविनश्वरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः। **अश्याम्** व्याप्नुयाम् । तदेव विशेष्यते । **यत्र** स्थाने **देवयवः** देवं द्योतनस्वभावं विष्णुमात्मन इच्छन्तो यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तः **नरः मदन्ति** तृप्तिमनुभवन्ति । तदश्यामित्यन्वयः । पुनरपि तदेव विशेष्यते । **उरुक्रमस्य** अत्यधिकं सर्वं जगदाक्रममाणस्य तत्तदात्मना अत एब **विष्णोः** व्यापकस्य परमेश्वरस्य **परमे** उत्कृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके **पदे** स्थाने **मध्वः** मधुरस्य **उत्सः** निष्यन्दो वर्तते । तदश्याम् । यत्र क्षुत्तृष्णाजरामरणपुनरावृत्त्यादिभयं नास्ति संकल्पमात्रेण अमृतकुल्यादिभोगा: प्राप्यन्ते तादृशमित्यर्थः। ततोऽधिकं नास्तीत्याह । **इत्था** इत्थमुक्तप्रकारेण **स हि बन्धुः** स खलु सर्वेषां सुकृतिनां बन्धुभूतो हितकरः वा तस्य पदं प्राप्तवतां न पुनरावृत्तेः । ‘ न च पुनरावर्तते ' इति श्रुतेस्तस्य बन्धुत्वम् । हिशब्दः सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥

4अथ चतुर्थीमाह - देवयवो देवानिच्छन्तो नरो यजमाना यत्र भागीरथीजले मदन्ति हृष्यन्ति । अस्य विष्णोः प्रियं तत्पाथो भागीरथीजलं अभ्यश्यां अभितो व्याप्तवान् । उरुक्रमस्य विस्तीर्णपादस्य विष्णोः परमे पदे तृतीये पादे बन्धुः संबद्धो मध्वो मधुर उत्सो भागीरथीप्रवाह इत्था हि एवंविधः । हिशब्दः सर्वलोकप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“May I attain his favourite path, in which god-seeking men delight; (the path) of that wide-stepping **Viṣṇu**, in whose exalted station

there is a (perpetual) flow of felicity; for to such a degree is he the friend (of the pious).”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

His favourite path: the firmament: patho anatarikṣam

▾ *Jamison Brereton*

Might I reach that dear cattle-pen of his, where men seeking the gods find elation,
for exactly that is the bond to the wide-striding one: the wellspring of honey in the highest step of Viṣṇu.

▾ *Griffith*

May I attain to that his well-loved mansion where men devoted to the Gods are happy.
For there springs, close akin to the Wide-Strider, the well of meath in Visnu's highest footstep.

▾ *Macdonell*

I would attain to that his dear dominion Where men devoted to the gods do revel. In the wide-striding Viṣṇu's highest footstep There is a spring of mead: such is our kinship.

▾ *Geldner*

An seinen lieben Zufluchtsort möchte ich gelangen, an dem die gottergebenen Männer schwelgen, denn dort ist diese Genossenschaft des Weitschreitenden. In der höchsten Fußspur des Vishnu ist der Quell des Honigs.

▾ *Grassmann*

O möcht' ich seinen lieben Sitz erreichen, in dem die frommen Männer selig leben; Denn das sind recht des mächt'gen Schreiters Freunde, und Süsses quillt an Vischnu's höchster Fussspur.

▼ *Elizarenkova*

Я хотел бы достигнуть этого милого убежища его,
Где опьяняются мужи, преданные богам:
В самом деле, ведь там родство широко шагающего.
В высшем следе Вишну – источник меда.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- विष्णुः
- दीर्घतमा औचथ्यः
- त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः*

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ।

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - मैं (यत्र) जिसमें (देवयवः) दिव्य भोगों की कामना करनेवाले (नरः) अग्रगन्ता उत्तम जन (मदन्ति) आनन्दित होते हैं (तत्) उस (अस्य) इस (उरुक्रमस्य) अनन्त पराक्रमयुक्त (विष्णोः) व्यापक परमात्मा के (प्रियम्) प्रिय (पाथः) मार्ग को (अभ्यश्याम्) सब ओर से प्राप्त होऊँ, जिस परमात्मा के (परमे) अत्युत्तम (पदे) प्राप्त होने योग्य मोक्ष पद में (मधवः) मधुरादि गुणयुक्त पदार्थ का (उत्सः) कूपसा तृप्ति करनेवाला गुण वर्त्तमान है (सः, हि) वही (इत्था) इस प्रकार से हमारा (बन्धुः) भाई के समान दुःख विनाश करने से सुख देनेवाला है ॥ ५ ॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - इस मन्त्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालङ्कार हैं। जो परमेश्वर की वेदद्वारा दी हुई आज्ञा के अनुकूल चलते हैं, वे मोक्ष सुख को प्राप्त होते हैं। जैसे जन बन्धु को प्राप्त होकर सहायता को पाते हैं वा प्यासे जन मीठे जल से पूर्ण कुये को पाकर तृप्त होते हैं, वैसे परमेश्वर को प्राप्त होकर पूर्ण आनन्द को प्राप्त होते हैं ॥ ५ ॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - अन्वयः*

अन्वय: अहं यत्र देवयवो नरो मदन्ति तदस्योरुक्रमस्य विष्णोः प्रियं पाथोभ्यश्यां यस्य परमे पदे मध्व उत्सइव तृप्तिकरो गुणो वर्त्तते स हि इत्था नो बन्धुरिवास्ति ॥ ५ ॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः*

पुनस्तमेव विषयमाह ।

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (तत्) (अस्य) (प्रियम्) येन प्रीणाति तत् (अभि) (पाथः) वर्त्म (अश्याम्) प्राप्नुयाम् (नरः) नेतारः (यत्र) यस्मिन् (देवयवः) ये देवान् दिव्यान् भोगान् कामयन्ते (मदन्ति) आनन्दयन्ति (उरुक्रमस्य) बहुपराक्रमस्य (सः) (हि) खलु (बन्धुः) दुःखविनाशकत्वेन सुखप्रदः (इत्था) अनेन प्रकारेण (विष्णोः) व्यापकस्य (पदे) प्राप्तव्ये (परमे) अत्युत्तमे मोक्षे पदे (मध्वः) मधुरादिरसयुक्तस्य (उत्सः) कूपइव तृप्तिकरः ॥ ५ ॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - अत्रोपमावाचकलुप्तोपमालङ्कारौ। ये परमेश्वरेण वेदद्वारा दत्तमाज्ञामनुगच्छन्ति ते मोक्षसुखमश्नुवते। यथा जना बन्धुं प्राप्य सहायं लभन्ते तृषिता वा मधुरजलं कूपं प्राप्य तृप्यन्ति तथा परमेश्वरं प्राप्य पूर्णाऽनन्दा जायन्ते ॥ ५ ॥

▼ *सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - या मंत्रात उपमा व वाचकलुप्तोपमालंकार आहेत. जे परमेश्वराने वेदाद्वारे दिलेल्या आज्ञेप्रमाणे वागतात ते मोक्षसुख प्राप्त करतात. जसे लोक बंधूकडून साह्य प्राप्त करतात किंवा तृषार्त लोक विहिरीद्वारे मधुर जल प्राप्त करून तृप्त होतात तसे ते परमेश्वराला प्राप्त करून आनंद भोगतात. ॥ ५ ॥

प्र॒ त॒द् वि॒ष्णुः **स्तवते***(=स्तूयते)* वी॒र्ये॑ण
मृ॒गो॒ न॒ भी॒मः॒ कु॒च॒रो॒ गि॒रि॒ष्ठाः॒ ।
य॒स्यो॒रु॒षु॒ त्रि॒षु॒ वि॒क्र॒म॒णे॒ष्व्
अधिक्षिय॒न्ति भु॒व॒ना॒नि॒ वि॒श्वा ॥

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - विष्णुः
- ऋषिः - दीर्घतमा औचथ्यः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

प्र॑ त॑द् वि॑ष्णु स्तवते वीरि॑येण
मृगो॑ न॑ भीमः॑ कुचरो॑ गिरिष्ठाः॑
य॑स्योरु॑षु त्रिषु॑ विक्र॑मणेषु
अधिक्षिय॑न्ति भु॑वनानि वि॑श्वा

▼ *Vedaweb annotation*

Strata

Strophic

Pāda-label

genre M
genre M
genre M
genre M

Morph

prá ← prá (invariable)
{}

stavate ← √stu- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:MED}

tát ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

vīryèṇa ← vīryà- (nominal stem)
{case:INS, gender:N, number:SG}

víṣṇuḥ ← víṣṇu- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

bhīmáḥ ← bhīmá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

giriṣṭhā́ḥ ← giriṣṭhā́- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

kucaráḥ ← kucará- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

mr̥gáḥ ← mr̥gá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

ná ← ná (invariable)
{}

triṣú ← trí- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:PL}

urúṣu ← urú- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:PL}

vikrámaṇeṣu ← vikrámaṇa- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:PL}

yásya ← yá- (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

adhikṣiyánti ← √kṣi- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

bhúvanāni ← bhúvana- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

víśvā ← víśva- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

▼ ***पद-पाठः***

प्र । तत् । विष्णुः॑ । स्त॒व॒ते॒ । वी॒र्ये॑ण । मृ॒गः । न । भी॒मः । कु॒च॒रः । गि॒रि॒ऽस्थाः ।
यस्य॑ । उ॒रुषु॑ । त्रि॒षु । वि॒ऽक्रम॑णेषु । अ॒धि॒ऽक्षि॒यन्ति॑ । भुव॑नानि । विश्वा॑ ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *pra*
- [adverb]
- “towards; ahead.”

- *tad* ← *tat* ← *tad*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *viṣṇu* ← *viṣṇuḥ* ← *viṣṇu*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Vishnu; Krishna; Viṣṇu; Om; Shiva.”

- *stavate* ← *stu*
- [verb], singular, Present indikative
- “laud; praise; declare; stu.”

- *vīryeṇa* ← *vīrya*
- [noun], instrumental, singular, neuter
- “potency; vīrya; heroism; potency; strength; semen; power; deed; active agent; efficacy; vīryapāramitā; gold; vigor; vīrya [word]; virility; manfulness; jewel; force.”

- *mṛgo* ← *mṛgaḥ* ← *mṛga*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “game; deer; animal; antelope; mṛga [word]; Mṛgaśiras.”

- *na*
- [adverb]
- “not; like; no; na [word].”

- *bhīmaḥ ← bhīma*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “awful; amazing; terrific; enormous; bhīma [word]; fearful.”

- *kucaro ← kucaraḥ ← kucara*
- [noun], nominative, singular, masculine

- *giriṣṭhāḥ ← giriṣṭhā*
- [noun], nominative, singular, masculine

- *yasyoruṣu ← yasya ← yad*
- [noun], genitive, singular, neuter
- “who; which; yat [pronoun].”

- *yasyoruṣu ← uruṣu ← uru*
- [noun], locative, plural, neuter
- “wide; broad; great; uru [word]; much(a); excellent.”

- *triṣu ← tri*
- [noun], locative, plural, neuter
- “three; tri/tisṛ [word].”

- *vikramaṇeṣv ← vikramaṇeṣu ← vikramaṇa*
- [noun], locative, plural, neuter

- *adhikṣiyanti ← adhikṣi ← √kṣi*
- [verb], plural, Present indikative

- *bhuvanāni ← bhuvana*

- [noun], nominative, plural, neuter
- “Earth; being; world; bhuvana [word].”

- *viśvā ← viśva*
- [noun], nominative, plural, neuter
- “all(a); whole; complete; each(a); viśva [word]; completely; wholly.”

▼ ***रङ्गनाथः***

यस्य। उरुषु- विस्तृतेषु। त्रिषु। विक्रमणेषु। विश्वा भुवनानि- सर्वे लोकाः। अधिक्षियन्ति- आश्रिता भवन्ति। तत्- सः। विष्णुः- व्यापनशीलोऽन्तर्यामी। वीर्येण- पराक्रमेण। कुचरः- वनचरः। गिरिष्ठाः- पर्वतस्थः। मृगो न भीमः- भयङ्करः सिंह इव स्थितः। प्र- प्रकर्षेण। स्तवते- स्तूयते॥२॥

▼ ***सायण-भाष्यम्***

यस्येति वक्ष्यमाणत्वात् स इति अवगम्यते । स महानुभावः **वीर्येण** स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण **स्तवते** स्तूयते सर्वैः ॥ कर्मणि व्यत्ययेन शप् । वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः । **मृगो न** सिंहादिरिव । यथा स्वविरोधिनो मृगयिता सिंहः **भीमः** भीतिजनकः **कुचरः** कुत्सितहिंसादिकर्ता दुर्गमप्रदेशगन्ता वा **गिरिष्ठाः** पर्वताद्युन्नतप्रदेशस्थायी सर्वैः स्तूयते । अस्मिन्नर्थे निरुक्तं - मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्यस्माद्भीष्मोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरतीति वा । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्गीर्णो भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा' (निरु. १, २०) इति । तद्वदयमपि मृगोऽन्वेष्टा शत्रूणां भीमो भयानकः सर्वेषां भीत्यपादानभूतः । परमेश्वराद्भीतिः ‘भीषास्माद्वातः पवते ' (तै. आ. ८.८. १) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा । किंच कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये संचारी वा तथा गिरिष्ठाः गिरिवत् उच्छ्रितलोकस्थायी । यद्वा । गिरि मन्त्रादिरूपायां वाचि सर्वदा वर्तमानः । ईडशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते । किंच **यस्य** विष्णोः **उरुषु** विस्तीर्णेषु त्रिसंख्याकेषु **विक्रमणेषु** पादप्रक्षेपेषु **विश्वा** सर्वाणि **भुवनानि** भूतजातानि **अधिक्षियन्ति** आश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते ॥

10अथ दशमीमाह - तत्तस्मिन्कर्मणि यजमानानां वीर्यार्थं विष्णुः प्रस्तवते प्रकर्षेण स्तूयते । कुचरो भूमौ वर्तमानो भीमो भयंकरो मृगो न सिंहो यथोर्ध्वमुत्प्लुत्य गिरिष्ठाः पर्वतस्थो भवति, तथा यस्य विष्णोः पूर्वं वामनस्य पश्चात्त्रिविक्रमत्वं गच्छत उरुषु विस्तीर्णेषु त्रिषु विक्रमणेषु

विश्वा भुवनानि सर्वे लोका अधिक्षियन्ति आधिक्येन निवसन्ति । स विष्णुः स्तूयत इति पूर्वत्रान्वयः ॥

▾ *Wilson*

English translation:

“**Viṣṇu** is therefore glorified, that by his prowess he is like a fearful, ravenous, and mountain-haunting wild beast, and because of that in his three paces all worlds abide.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Mountain-haunting wild beast: **mṛga** or **siṃha**, a lion, as applicable to Viṣṇu: one who seeks for his enemies to inflict punishment on them, and is therefore, fearful and fierce;

Giriṣṭhāḥ = he who dwells on high, or who abides in prayer and the like: mantrādirūpāyām vāci artamānaḥ

▾ *Jamison Brereton*

In this way Viṣṇu will be praised for his heroic deed—(he who is) like a fearsome wild beast, living in the mountains and roaming wherever it wants,
in whose three wide strides dwell all living beings.

▾ *Jamison Brereton Notes*

The covert identification with Indra continues in pāda b, which is identical to X.180.2a, where Indra is the referent.

▾ *Griffith*

For this his mighty deed is Visnu lauded, like some wild beast, dread, prowling, mountain-roaming;

He within whose three wide-extended paces all living creatures have their habitation.

▼ *Macdonell*

Because of this his mighty deed is Viṣṇu Lauded, like some fierce beast that is much dreaded, That wanders as it lists, that haunts the mountains: He in whose three wide strides abide all creatures.

▼ *Geldner*

Also wird Vishnu ob seiner Heldentat gepriesen, der umherschweifend im Gebirge haust wie das furchtbare wilde Tier, in dessen drei weiten Schritten alle Geschöpfe Wohnung finden.

▼ *Grassmann*

Gerühmt wird Vischnu wegen dieser Grossthat, gleich wildem Löwen, der durch Berge schweifet, Er, unter dessen drei gewalt'gen Schritten die Wesen alle sichre Wohnung haben.

▼ *Elizarenkova*

Вот прославляется Вишну за героическую силу,
Страшный, как зверь, бродящий (неизвестно) где, живущий в горах,
В трех широких шагах которого
Обитают все существа.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- विष्णुः
- दीर्घतमा औचथ्यः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः*

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ।

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - हे मनुष्यो ! (यस्य) जिस जगदीश्वर के निर्माण किये हुए (उरुषु) विस्तीर्ण (त्रिषु) जन्म, नाम और स्थान इन तीन (विक्रमणेषु) विविध प्रकार के सृष्टि-क्रमों में (विश्वा) समस्त (भुवनानि) लोक-लोकान्तर (अधिक्षियन्ति) आधाररूप से निवास करते हैं (तत्) वह (विष्णुः) सर्वव्यापी परमात्मा अपने (वीर्येण) पराक्रम से (कुचरः) कुटिलगामी अर्थात् ऊँचे-नीचे नाना प्रकार विषम स्थलों में चलने और (गिरिष्ठाः) पर्वत कन्दराओ में स्थिर होनेवाले (मृगः) हरिण के (न) समान (भीमः) भयङ्कर है और समस्त लोक-लोकान्तरों को (प्रस्तवते) प्रशंसित करता है ॥ २ ॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - कोई भी पदार्थ ईश्वर और सृष्टि के नियम को उल्लङ्घ नहीं सकता है, जो धार्मिक जनों को मित्र के समान आनन्द देने, दुष्टों को सिंह के समान भय देने और न्यायादि गुणों का धारण करनेवाला परमात्मा है, वही सबका अधिष्ठाता और न्यायाधीश है, यह जानना चाहिये ॥ २ ॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - अन्वयः*

अन्वय: हे मनुष्या यस्य निर्मितेषूरुषु त्रिषु विक्रमणेषु विश्वा भुवनान्यधिक्षियन्ति तत् स विष्णुः स्ववीर्येण कुचरो गिरिष्ठा मृगो भीमो नेव विश्वाल्ँलोकान् प्रस्तवते ॥ २ ॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः*

पुनस्तमेव विषयमाह ।

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (प्र) (तत्) सः (विष्णुः) सर्वव्यापीश्वरः (स्तवते) स्तौति (वीर्येण) स्वपराक्रमेण (मृगः) (न) इव (भीमः) भयङ्करः (कुचरः) यः कुत्सितं चरति सः (गिरिष्ठाः) यो गिरौ तिष्ठति (यस्य) (उरुषु) विस्तीर्णेषु (त्रिषु) नामस्थानजन्मसु (विक्रमणेषु) विविधेषु सृष्टिक्रमेषु (अधिक्षियन्ति) आधाररूपेण निवसन्ति (भुवनानि) भवन्ति भूतानि येषु तानि लोकजातानि (विश्वा) सर्वाणि ॥ २ ॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - अत्रोपमालङ्कारः। नहि कश्चिदपि पदार्थ ईश्वरसृष्टिनियमक्रममुल्लङ्घितुं शक्नोति यो धार्मिकाणां मित्रइवाह्लादप्रदो दुष्टानां सिंह इव भयप्रदो न्यायादिगुणधर्त्ता परमात्माऽस्ति स एव सर्वोषामधिष्ठाता न्यायाधीशोऽस्तीति वेदितव्यम् ॥ २ ॥

▼ *सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - कोणताही पदार्थ ईश्वर व सृष्टीच्या नियमाचे उल्लंघन करू शकत नाही, जो धार्मिक लोकांना मित्राप्रमाणे आनंद देणारा, दुष्टांना सिंहाप्रमाणे भयभीत करविणारा न्याय इत्यादी गुणांना धारण करणारा परमेश्वर आहे, तोच सर्वांचा अधिष्ठाता, न्यायाधीश आहे हे जाणले पाहिजे. ॥ २ ॥

▼ *सायणोक्त-विनियोगः*

6अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह -

परो॑ मा॒त्रया तनु॒वा वृधान न॑ ते महित्व॒म् अ॒नु अश्नुवन्ति उभे॑ ते विद्म र॒जसी पृथिव्या॑ वि॒ष्णो देव त्व॒म् परम॒स्य वित्से

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - विष्णुः
- ऋषिः - वसिष्ठः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

परो॑ मा॒त्रया तनु॒वा वृधान
न॑ ते महित्व॒म् अ॒नु अश्नुवन्ति
उभे॑ ते विद्म र॒जसी पृथिव्या॑
वि॒ष्णो देव त्व॒म् परम॒स्य वित्से

▼ *Vedaweb annotation*

Strata

Strophic

Pāda-label

genre M
genre M
genre M
genre M

Morph

mā́trayā ← mā́trā- (nominal stem)

{case:INS, gender:F, number:SG}

parás ← parás (invariable)
{}

tanvà̄ ← tanū́- (nominal stem)
{case:INS, gender:F, number:SG}

vr̥dhāna ← √vr̥dh- (root)
{case:VOC, gender:M, number:SG, tense:AOR, voice:MED}

ánu ← ánu (invariable)
{}

aśnuvanti ← √naś- 1 (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

mahitvám ← mahitvá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

ná ← ná (invariable)
{}

te ← tvám (pronoun)
{case:DAT, number:SG}

pr̥thivyā́ḥ ← pr̥thivī́- (nominal stem)
{case:ABL, gender:F, number:SG}

rájasī ← rájas- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:DU}

te ← tvám (pronoun)
{case:DAT, number:SG}

ubhé ← ubhá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:DU}

vidma ← √vid- 2 (root)
{number:PL, person:1, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

deva ← devá- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

paramásya ← paramá- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

tvám ← tvám (pronoun)
{case:NOM, number:SG}

víṣṇo ← víṣṇu- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

vitse ← √vid- 2 (root)
{number:SG, person:2, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

▼ *पद-पाठः*

प॒रः । मात्र॑या । त॒न्वा॑ । वृ॒धा॒न॒ । न । ते॒ । म॒हि॒ऽत्वम् । अनु॑ । अ॒श्नु॒व॒न्ति॒ ।
उ॒भे इति॑ । ते॒ । वि॒द्म॒ । रज॑सी॒ इति॑ । पृ॒थि॒व्याः । विष्णो॒ इति॑ । दे॒व॒ । त्वम् । प॒र॒मस्य॑ । वि॒त्से॒ ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *paro* ← *paras*
- [adverb]
- “beyond; away; farther.”

- *mātrayā* ← *mātrā*
- [noun], instrumental, singular, feminine
- “measure; weight; quantity; syllable; mātrā; property; part; particle; mātrā [word]; household effects; morsel; mirror; substance.”

- *tanvā* ← *tanū*

- [noun], instrumental, singular, feminine
- “body; self; own(a); person; form.”

- *vṛdhāna* ← *vṛdh*
- [verb noun], vocative, singular
- “increase; grow; vṛdh; increase; succeed; strengthen; grow up; spread.”

- *na*
- [adverb]
- “not; like; no; na [word].”

- *te* ← *tvad*
- [noun], genitive, singular
- “you.”

- *mahitvam* ← *mahitva*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “greatness.”

- *anv* ← *anu*
- [adverb]
- “subsequently; behind; along; towards; because.”

- *aśnuvanti* ← *aś*
- [verb], plural, Present indikative
- “get; reach; enter (a state).”

- *ubhe* ← *ubh*
- [noun], accusative, dual, neuter
- “both(a).”

- *te* ← *tvad*
- [noun], genitive, singular
- “you.”

- *vidma* ← *vid*
- [verb], plural, Perfect indicative
- “know; diagnose; perceive; know; accord; notice; deem; mind; learn; specify; watch; recognize; detect; call.”

- *rajasī* ← *rajas*
- [noun], accusative, dual, neuter
- “powder; menorrhea; dust; Rajas; atmosphere; rajas; pollen; passion; rajas [word]; sindūra; rust; tin; impurity; dark; sky.”

- *pṛthivyā* ← *pṛthivyāḥ* ← *pṛthivī*
- [noun], genitive, singular, feminine
- “Earth; pṛthivī; floor; Earth; earth; pṛthivī [word]; land.”

- *viṣṇo* ← *viṣṇu*
- [noun], vocative, singular, masculine
- “Vishnu; Krishna; Viṣṇu; Om; Shiva.”

- *deva*
- [noun], vocative, singular, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *tvam* ← *tvad*
- [noun], nominative, singular
- “you.”

- *paramasya* ← *parama*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “extreme; best; excellent; highest; highest; devoted(p); maximal; distant; parama [word]; very; farthermost.”

- *vitse* ← *vid*
- [verb], singular, Present indikative
- “know; diagnose; perceive; know; accord; notice; deem; mind; learn; specify; watch; recognize; detect; call.”

▼ ***रङ्गनाथः***

मात्रया परः- परस्ताद्वर्तमानया अपरिमितया। तन्वा। वृधान- वर्धमान। ते- तव। महित्वम्- माहात्म्यम्। न। अन्वश्नुवन्ति- अनुव्याप्नुवन्ति। पृथिव्याः- भूम्या आरभ्य। उभे रजसी- भूमिमन्तरिक्षम्। ते- तव। विद्म- जानीमः। देव- द्योतनशील। विष्णो- सर्वव्यापिन्। अन्तर्यामिन्। त्वमेव। परमस्य- तृतीयं नभः। वित्से- जानासि॥१॥

▼ ***सायण-भाष्यम्***

पर इति सकारान्तं परस्तादित्यस्यार्थे । परशब्दाच्छान्दसोऽसिप्रत्ययः ‘परो दिवा पर एना पृथिव्या ' (ऋ. सं. १०. ८२.५) इति यथा। मात्रयेति व्यत्ययेन तृतीया। **मात्रया परः** परस्ताद्वर्तमानयापरिमितया **तन्वा** शरीरेण **वृधान** वर्धमान हे विष्णो **ते** तव **महित्वं** महत्त्वं **न अन्वश्नुवन्ति** नानुव्याप्नुवन्ति । त्रैविक्रमसमये यत्तव माहात्म्यं तत्सर्वैरपि जनैर्ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः । **ते** तव **उभे रजसी** उभौ लोकौ **पृथिव्याः** आरभ्य पृथिवीमन्तरिक्षं च **विद्म** जानीमः । वयं चक्षुषोपलभामहे नान्यत् । हे **देव** द्योतमान **विष्णो त्वम्** एव **परमस्य** स्वर्गादेरुकृष्टलोकस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी। परमं लोकं **वित्से** जानासि । अतस्तव महत्त्वं न केनापि व्याप्तुं शक्यमिति भावः ॥

हे विष्णो देव मात्रया कृत्स्नं जगन्मातुं प्रवृत्तया तनुवा त्रिविक्रमावताररूपया मूर्त्या वृधान हे वर्धमान परः उत्कृष्टोऽसि । ते त्वदीयं महित्वं महिमानं नान्यश्नुवन्ति केऽपि समर्था अनुगन्तुं न क्षमन्ते । ते तव लोकान्मातुं प्रवृत्तस्य पृथिव्या आरभ्योभे रजसी द्वे रञ्जनस्थाने पृथिव्यन्तरिक्षमित्येते त्वदीयपदे इति वयं विद्मः । त्वं पुनः परमस्योत्कृष्टस्य तृतीयस्य पदस्य स्थानं वित्से जानासि ॥

▼ ***Wilson***

English translation:

“Expanding with a body beyond all measure, **Viṣṇu** men comprehend not your magnitude; we knowthese your two worlds (computing) from the earth, but you, divine Viṣṇu, are cognisant of the highest.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Your twoworlds: i.e. the earth and the firmament, which are visible; cf. RV. 10.082.05

▾ *Jamison Brereton*

O you who have grown with your body beyond measure, they do not attain to your greatness.
We (only) know both your dusky realms of the earth; god Viṣṇu, you yourself know the farthest one.

▾ *Jamison Brereton Notes*

Renou supplies “other gods” as the subj. of ánv aśnuvanti in b. This seems perfectly acceptable, though not strictly necessary. And since in vs. 2 it is, presumably, mortals (since they are ‘born’) who fail to reach the limit of Viṣṇu’s greatness, mortals could also be the subject here. See remarks below on the formulatic connection between the two vss.

As Renou points out, both the case of the complement (acc. versus gen.) and the voice (act. versus mid.) differ between 1st pl. vidma in c and 2nd sg. vitse in d. The middle voice of vitse makes sense, since Viṣṇu knows his own farthest realm; the variation in case is harder to account for. Perhaps the two earthly realms are subjects of direct knowledge, while the farthest realm is something even Viṣṇu only knows of.

################## 01-02

▼ *Jamison Brereton Notes*

The b-pādas of these two vss. are variants of each other, using two different roots for ‘attain’ (√naś, √āp) and two different formulations of ‘greatness’, the 2nd an elaboration on the first: 1b ná te mahitvám ánv aśnuvanti 2ab ná te … mahimnáḥ páram ántam āpa Another example of the freedom of RVic formulaics; see comm. ad VII.98.5 in the previous hymn for further on this.

▼ *Griffith*

MEN come not nigh thy majesty who growest beyond all bound and measure with thy body.
Both thy two regions of the earth, O Visnu, we know: thou God, knowest the highest also.

▼ *Geldner*

Der du über jedes Maß hinaus am Leibe wächsest, deine Größe erreicht keiner. Wir kennen nur deine beiden Räume der Erde; du kennst den höchsten Gott Vishnu.

▼ *Grassmann*

Am Leibe wachsend über alle Maasse hast Grösse du erlangt, der keiner gleichkommt; Wir kennen deine beiden Erdenräume des Himmels höchsten kennst du selbst, Gott Vischnu.

▼ *Elizarenkova*

О растущий телом сверх меры,
Никто не может сравниться с твоим величием.
Мы знаем (только) оба твоих пространства: земли (и неба).
Ты, о бог Вишну, знаешь высшее (пространство).

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- विष्णुः
- वसिष्ठः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ ***आर्यमुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (मात्रया) प्रकृति के पञ्चतन्मात्रारूप (तन्वा) शरीर से (वृधानः) वृद्धि को प्राप्त (ते) तुम्हारी (महित्वम्) महिमा को हे (विष्णो) विभो ! (न) नहीं (अश्नुवन्ति) प्राप्त कर सकते। हे व्यापक परमात्मन् ! (ते) तुम्हारे (उभे) दोनों लोकों को हम (विद्म) जानते हैं, जो (पृथिव्याः) पृथिवी से लेकर (रजसी) अन्तरिक्ष तक हैं, जो (देव) दिव्य शक्तिमन् परमात्मन् ! (त्वं) तुम ही (अस्य) इस ब्रह्माण्ड के (परं) पार को (वित्से) जानते हो, अन्य नहीं ॥१॥

▼ ***आर्यमुनि - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - जीव केवल प्रत्यक्ष से लोकों को जान सकता है। सम्पूर्ण ब्रह्माण्डों का ज्ञाता एकमात्र परमात्मा है। तन्मात्रा कथन करना यहाँ प्रकृति के सूक्ष्म कार्य्यों का उपलक्षणमात्र है। तात्पर्य यह है कि प्रकृति उसके शरीरस्थानी होकर उस परमात्मा के महत्त्व को बढ़ा रही है, या यों कहो कि प्रकृत्यादि सब पदार्थ उस परमात्मा के एकदेश में हैं और वह असीम अर्थात् अवधिरहित है ॥१॥

▼ ***आर्यमुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (मात्रया) प्रकृत्यापञ्चतन्मात्ररूपेण (तन्वा) शरीरेण (वृधानः) वृद्धिं प्राप्तं (ते) तव (महित्वम्) महिमानं (विष्णो) हे विभो ! (न) नैव (अश्नुवन्ति) प्राप्नुवन्ति, हे विभो ! (ते) तव (उभे) उभावपि लोकौ (विद्म) जानीमः यौ (पृथिव्याः) पृथिवीतः (रजसी) अन्तरिक्षपर्यन्तौ स्तः (देव) हेदिव्यशक्तिमन् ! (त्वम्) त्वमेव (अस्य) अस्य ब्रह्माण्डस्य (परम्) पारं (वित्से) जानासि नान्यः, यतः (परः) सर्वस्मात्परोऽसि ॥१॥

▼ ***सायणोक्त-विनियोगः***

7अथ हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति - 'विचक्रमे पृथिवीमेषः' इति पुरोनुवाक्या । 'त्रिर्देवः पृथिवीमेषः' इति याज्या । एतच्चोभयं 'जुष्टो नरः' इत्यत्र व्याख्यातम् ॥

वि॑ चक्रमे पृथिवी॑म् एष॑ एतां॑
क्षे॑त्राय वि॑ष्णुर् म॑नुषे दशस्य॑न् ।
ध्रुवा॑सो अस्य कीर॑यो ज॑नास
उरु-क्षितिं॑ सुज॑निमा चकार ॥

▼ ***अधिमन्त्रम् - sa***

- देवता - विष्णुः
- ऋषिः - वसिष्ठः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

वि॑ चक्रमे पृथिवी॑म् एष॑ एतां॑
क्षे॑त्राय वि॑ष्णुर् म॑नुषे दशस्य॑न्
ध्रुवा॑सो अस्य कीर॑यो ज॑नास
उरुक्षितिं॑ सुज॑निमा चकार

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Strophic

Pāda-label
genre M
genre M
genre M
genre M

Morph
cakrame ← √kramⁱ- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

eṣáḥ ← eṣá (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

etā́m ← eṣá (pronoun)
{case:ACC, gender:F, number:SG}

pr̥thivī́m ← pr̥thivī́- (nominal stem)
{case:ACC, gender:F, number:SG}

ví ← ví (invariable)
{}

daśasyán ← √daśasy- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, tense:PRS, voice:ACT}

kṣétrāya ← kṣétra- (nominal stem)
{case:DAT, gender:N, number:SG}

mánuṣe ← mánus- (nominal stem)
{case:DAT, gender:M, number:SG}

víṣṇuḥ ← víṣṇu- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

dhruvā́saḥ ← dhruvá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

jánāsaḥ ← jána- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

kīráyaḥ ← kīrí- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

cakāra ← √kr̥- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

sujánimā ← sujániman- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

urukṣitím ← urukṣití- (nominal stem)
{case:ACC, gender:F, number:SG}

▼ पद-पाठः

वि । चक्रमे । पृथिवीम् । एषः । एताम् । क्षेत्राय । विष्णुः । मनुषे । दशस्यन् ।
ध्रुवासः । अस्य । कीरयः । जनासः । उरुऽक्षितिम् । सुऽजनिमा । चकार ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *vi*
- [adverb]
- "apart; away; away."

- *cakrame* ← *kram*
- [verb], singular, Perfect indicative
- "kram; step; go; continue; proceed; traverse; heat."

- *pṛthivīm* ← *pṛthivī*
- [noun], accusative, singular, feminine
- "Earth; pṛthivī; floor; Earth; earth; pṛthivī [word]; land."

- *eṣa* ← *eṣaḥ* ← *etad*
- [noun], nominative, singular, masculine
- "this; he,she,it (pers. pron.); etad [word]."

- *etāṃ* ← *etām* ← *etad*
- [noun], accusative, singular, feminine
- "this; he,she,it (pers. pron.); etad [word]."

- *kṣetrāya* ← *kṣetra*
- [noun], dative, singular, neuter
- "field; location; habitat; country; area; earth; region; estate; body; kṣetra [word]; kṣetradoṣa; seat; reincarnation; uterus."

- *viṣṇur* ← *viṣṇuḥ* ← *viṣṇu*

- [noun], nominative, singular, masculine
- “Vishnu; Krishna; Viṣṇu; Om; Shiva.”

- *manuṣe* ← *manus*
- [noun], dative, singular, masculine
- “Manu; man.”

- *daśasyan* ← *daśasy*
- [verb noun], nominative, singular

- *dhruvāso* ← *dhruvāsaḥ* ← *dhruva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “certain; fixed; permanent; changeless; firm; safe; resident; immovable; fixed; fixed; vital; faithful.”

- *asya* ← *idam*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *kīrayo* ← *kīrayaḥ* ← *kīri*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “pauper.”

- *janāsa* ← *janāsaḥ* ← *jana*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “people; national; man; relative; jan; Janaloka; person; jana [word]; man; attendant; Jana; foreigner; inhabitant; group.”

- *urukṣitiṃ* ← *uru*
- [noun]
- “wide; broad; great; uru [word]; much(a); excellent.”

- *urukṣitiṃ* ← *kṣitim* ← *kṣiti*
- [noun], accusative, singular, feminine
- “floor; Earth; earth; pṛthivī; people; dwelling; battlefield; Earth; estate; colony; house.”

- *sujanimā* ← *su*
- [adverb]
- “very; well; good; nicely; beautiful; su; early; quite.”

- *sujanimā* ← *janimā* ← *janiman*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “birth; offspring; origin; kind; being.”

- *cakāra* ← *kṛ*
- [verb], singular, Perfect indicative
- “make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture; appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; kṛ; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose.”

▼ ***रङ्गनाथः***

मनुषे- मनुष्याय। दशस्यन्- यच्छन्। क्षेत्राय- भूमिकाप्राप्त्यै। एताम्- इमाम्। पृथिवीम्- भूमिम्। विष्णुः। वि चक्रमे- विक्रान्तवान्। अस्य- एतस्य विष्णोः कल्याणगुणान्। कीरयः- कीर्तयन्तः। जनासः- जनाः। ध्रुवासः- नित्याः स्थिराः। सुजनिमा- सुष्ठ्वाविर्भूतः। उरुक्षितिम्- विस्तारभूमिकां स्वविक्रमेण। चकार- अकरोत्॥४॥

▼ ***सायण-भाष्यम्***

एषः देवः **विष्णुः एतां पृथिवीं** पृथिव्यादीनिमांस्त्रील्ँलोकान् **क्षेत्राय** निवासार्थं **मनुषे** स्तुवते देवगणाय **दशस्यन्** असुरेभ्योऽपहृत्य प्रदास्यन् **वि चक्रमे** विक्रान्तवान् । **अस्य** च विष्णोः **कीरयः** स्तोतारः **जनासः** जनाः **ध्रुवासः** निश्चला भवन्ति । ऐहिकामुष्मिकयोर्लाभेन स्थिरा भवन्तीत्यर्थः । **सुजनिमा** शोभनानि जनिमानि कीर्तनस्मरणादिना सुखहेतुभूतानि यस्य तादृशो विष्णुः **उरुक्षितिं** विस्तीर्णनिवासं **चकार** स्तोतृभ्यः करोति ॥

▾ *Wilson*

English translation:

“This **Viṣṇu** traversed the earth for a dwelling which he was desirous of giving to his eulogist; firm arethe people who are his praisers; he who is the engenderer of good has made a spacious dwelling (for hisworshippers).”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Which he was desirous of giving: manuṣe daśasyan = stuvate devagaṇāya, to the company ofgods praising him-- Viṣṇu having taken the **three worlds** from the **Asuras** to give to them; the engenderer ofgood: or, to whom belong fortunate births

▾ *Jamison Brereton*

Quick Viṣṇu strode across this earth for a dwelling place for Manu, showing his favor.
Firmly fixed are his peoples, (even) the weak. He, affording good birth, has made (them) wide dwelling.

▾ *Jamison Brereton Notes*

By concentrating Viṣṇu’s strides in the first pāda of 4, the poet is free to express the aim of Viṣṇu’s action -- creating space and dwelling places for the people

-- in the rest of the vs. As Geldner points out (n. 4c), asya can refer either to Viṣṇu or to Manu, although in actuality this may not

matter. It may be an instance of “trickle-down” ownership: Viṣṇu makes a dwelling place for Manu, and in turn Manu’s people also get firmly planted. Or, Manu and the people may both be under Viṣṇu’s auspices.

################## 03-04

▼ *Jamison Brereton Notes*

As noted in the published introduction, vss. 3 and 4 are responsive. The first pāda of 4 concentrates the essence of the 1st two pādas of 3, substituting ví cakrame (of 3b) for trír deváḥ (in 3a) at the beginning of the pāda. This phrase, trír deváḥ, is short a syllable; Oldenberg suggests reading t·rir, but this seems unlikely: I don’t know of any other disyllabic readings of this extremely common numeral (either as 1st cmpd member tri- or adverbial trís). I suggest rather that the metrically disturbed opening draws attention to the beginning of this set of paired vss. by being flawed and is “repaired” by 4a. See similar remarks about 3c and 5c ad vs. 5.

▼ *Griffith*

Over this earth with mighty step strode Visnu, ready to give it for a home to Manu.
In him the humble people trust for safety: he, nobly born, hath made them spacious dwellings.

▼ *Geldner*

Dieser Vishnu hat diese Erde ausgeschritten zum Landbesitz für Manu, um ihm gefällig zu sein. Ansässig wurden dessen besitzlose Leute. Er, der gute Geburt gibt, schuf weite Wohnstatt.

▼ *Grassmann*

Hinschreitend ging durch diese Erde Vischnu, der Gott dem Menschen sie zur Wohnung schenkend; Gesichert stehn die Männer, die ihn preisen; der gutes wirkt, er schaffte weiten Wohnsitz.

▼ *Elizarenkova*

Он прошагал эту землю,
(Чтоб она стала) владением, Вишну награждающий человека.
Прочно (устроены) его люди, (даже) бедные.
Он, вызывающий счастливое рождение, создал обширное место поселения.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- विष्णुः
- वसिष्ठः
- आर्षीत्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ *आर्यमुनि - विषयः*

अब ईश्वर स्वयं कथन करते हैं कि विचक्रमे के अर्थ निर्म्माण अर्थात् रचने के हैं।

▼ *आर्यमुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (विष्णुः) व्यापक पमेश्वर ने (मनुषे) मनुष्य के (क्षेत्राय) अभ्युदय (दशस्यन्) देने के लिये (पृथिवीम्,एतां) इस पृथिवी को (विचक्रमे) रचा, जिससे (अस्य) इस परमात्मा के कीर्तन करनेवाले (जनासः) भक्त लोग (धुवासः) दृढ़ हो गए, क्योंकि (उरुक्षितिं) इस विस्तृत क्षेत्ररूप पृथिवी को (सुजनिमा) सुन्दर प्रादुर्भाववाले ब्रह्माण्डपति परमात्मा ने (चकार) रचा है॥४॥

▼ *आर्यमुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - जिस पृथिवी में (सुजनिमा) सुन्दर आविर्भाववाले प्राणिजात हैं, उनका कर्त्ता जो परमात्मा है, उसने इस सम्पूर्ण विश्व को रचा है। विष्णु के अर्थ यहाँ “यज्ञो वै विष्णुः” ॥ श. प.॥ “तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे” ॥ यजु० ३१.७॥ इत्यादि प्रमाणों से व्यापक परमात्मा के हैं। यही बात विष्णुसूक्तों में सर्वत्र पायी जाती है। इस भाव को वेद ने

अन्यत्र भी वर्णन किया है कि “द्यावाभूमी जनयन्देव एकः” ॥ यजु०॥ एक परमात्मा ने सब लोक-लोकान्तरों को रचा है ॥४॥

▼ ***आर्यमुनि (सं) - विषयः***

अथेश्वरः स्वयमेव विक्रमिरची समानार्थत्वेन कथयति।

▼ ***आर्यमुनि (सं)- पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (विष्णुः) व्यापक ईश्वरः (मनुषे, क्षेत्राय, दशस्यन्) मनुष्याय क्षेत्रं दित्सन् (पृथिवीम्, एताम्, विचक्रमे) इमां भुवं कृतवान्, यतः (अस्य) अस्य परमात्मनः (कीरयः) स्तोतारः (जनासः) भक्ताः (ध्रुवासः) दृढा अभवन् यतः (उरुक्षितिम्) विस्तृतां पृथिवीं (सुजनिमा) सर्वाङ्गशोभनां (चकार) कृतवान् ॥४॥

त्रि॑र् देवः॑ · पृथिवी॑म् एष॑ एतां॑
वि॑ चक्रमे शत॑र्चसम् महित्वा॑
प्र॑ वि॑ष्णुर् अस्तु तव॑सस् त॑वीयान्
त्वेषं॑ हि॑ अस्य स्थ॑विरस्य ना॑म

▼ ***अधिमन्त्रम् - sa***

- देवता - विष्णुः
- ऋषिः - वसिष्ठः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ ***Thomson & Solcum***

त्रि॑र् देवः॑ · पृथिवी॑म् एष॑ एतां॑
वि॑ चक्रमे शत॑र्चसम् महित्वा॑
प्र॑ वि॑ष्णुर् अस्तु तव॑सस् त॑वीयान्
त्वेषं॑ हि॑ अस्य स्थ॑विरस्य ना॑म

▼ ***Vedaweb annotation***

Strata

Strophic

Pāda-label
genre M
genre M
genre M
genre M

Morph
deváḥ ← devá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

eṣáḥ ← eṣá (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

etā́m ← eṣá (pronoun)
{case:ACC, gender:F, number:SG}

pr̥thivī́m ← pr̥thivī́- (nominal stem)
{case:ACC, gender:F, number:SG}

trís ← trís (invariable)
{}

cakrame ← √kram^{i}- (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:MED}

mahitvā́ ← mahitvá- (nominal stem)
{case:INS, gender:N, number:SG}

śatárcasam ← śatárcas- (nominal stem)
{case:ACC, gender:F, number:SG}

ví ← ví (invariable)
{}

astu ← √as- 1 (root)
{number:SG, person:3, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

prá ← prá (invariable)
{}

tavásaḥ ← tavás- (nominal stem)
{case:ABL, gender:M, number:SG}

távīyān ← távīyaṁs- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

víṣṇuḥ ← víṣṇu- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

asya ← ayám (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

hí ← hí (invariable)
{}

nā́ma ← nā́man- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

sthávirasya ← sthávira- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

tveṣám ← tveṣá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

▼ *पद-पाठः*

त्रिः । दे॒वः । पृ॒थि॒वीम् । ए॒षः । ए॒ताम् । वि । च॒क्र॒मे॒ । श॒तऽअ॑र्चसम् । म॒हि॒ऽत्वा ।
प्र । विष्णुः॑ । अ॒स्तु॒ । त॒वसः॑ । तवी॑यान् । त्वे॒षम् । हि । अ॒स्य॒ । स्थवि॑रस्य । नाम॑ ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *trir* ← *tris*
- [adverb]
- “thrice; tris [word].”

- *devaḥ* ← *deva*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *pṛthivīm* ← *pṛthivī*
- [noun], accusative, singular, feminine
- “Earth; pṛthivī; floor; Earth; earth; pṛthivī [word]; land.”

- *eṣa* ← *eṣaḥ* ← *etad*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); etad [word].”

- *etāṃ* ← *etām* ← *etad*
- [noun], accusative, singular, feminine
- “this; he,she,it (pers. pron.); etad [word].”

- *vi*
- [adverb]
- “apart; away; away.”

- *cakrame* ← *kram*
- [verb], singular, Perfect indicative
- “kram; step; go; continue; proceed; traverse; heat.”

- *śatarcasam* ← *śatarcas*
- [noun], accusative, singular, masculine

- *mahitvā* ← *mahitva*
- [noun], instrumental, singular, neuter
- “greatness.”

- *pra*
- [adverb]
- “towards; ahead.”

- *viṣṇur* ← *viṣṇuḥ* ← *viṣṇu*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Vishnu; Krishna; Viṣṇu; Om; Shiva.”

- *astu* ← *as*
- [verb], singular, Present imperative
- “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

- *tavasas* ← *tavasaḥ* ← *tavas*
- [noun], ablative, singular, masculine
- “strong; energetic.”

- *tavīyān* ← *tavīyas*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “stronger.”

- *tveṣaṃ* ← *tveṣam* ← *tveṣa*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “awful; brilliant; aglitter(p); bright.”

- *hy* ← *hi*
- [adverb]
- “because; indeed; for; therefore; hi [word].”

- *asya* ← *idam*

- [noun], genitive, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *sthavirasya* ← *sthavira*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “old; strong; hardy; firm; firm.”

- *nāma* ← *nāman*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “name; appellation; nāman [word]; nāmakaraṇa; surname; noun; word.”

▼ ***रङ्गनाथः***

देवः- द्योतकः। एषः- अयं विष्णुः। महित्वा- स्वमाहात्म्येन। शतर्चसम्- अनन्तप्रकाशाम्। पृथिवीम्- भूमिम्। त्रिः- त्रिधा। वि चक्रमे- विक्रान्तवान्। विष्णुः। तवसस्तवीयान्- प्रवृद्धेषु प्रवृद्धः। अस्तु- भवतु। अस्य- एतस्य। स्थविरस्य- प्रवृद्धस्य। नाम। त्वेषम्- दीप्तम्॥३॥

▼ ***सायण-भाष्यम्***

एषः देवः दानादिगुणयुक्तो विष्णुः **शतर्चसं** शतसंख्यान्यर्चींषि यस्यास्तादृशम् **एतां पृथिवीम्** । उपलक्षणमेतत् । पृथिव्यादींस्त्रीलँ्लोकान् महित्वा महत्त्वेन **त्रिः वि चक्रमे** त्रिभिः पदैर्विक्रान्तवान् । **तवसः** तवस्विनो वृद्धादपि **तवीयान्** तवस्वितरः **विष्णुः प्र अस्तु** अस्माकं प्रभवतु स्वामी भवतु। **अस्य स्थविरस्य** वृद्धस्य विष्णोः **नाम** नामकं रूपं विष्णुरित्येतन्नामैव वा **त्वेषं हि** यस्माद्दीप्तं तस्मात्कारणात् स विष्णुः प्रभवत्वित्यर्थः ॥

▼ ***Wilson***

English translation:

“This deity, by his great power, traversed with three (steps) the many- lustrous earth; may **Viṣṇu**, themost powerful of the powerful rule over us, for illustrious is the name of the mighty one.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Earth: **pṛthivī** =pṛthivyādīn, or the **three worlds**

▼ *Jamison Brereton*

Three times did the quick god stride with his greatness across this earth worth a hundred verses.
Let Viṣṇu be preeminent, stronger than the strong, for vibrant is the
name of this stalwart one.

▼ *Jamison Brereton Notes*

Flg. a suggestion by Geldner (n. 3a, though not reflected in his tr.), I take eṣáin pāda a (also 4a) as belonging to the stem eṣá- 'quick', which is used several times of Viṣṇu in the gen. expression víṣṇor eṣásya (II.34.11, VII.40.5, VIII.20.3), in which confusion with the nom. pronominal eṣá(ḥ) (possible here) is excluded.

The hapax śatárcas- is problematic. The Pp analyses the 2nd member as arcasam, but Wackernagel (AiG I.318) points out that the sandhi between the cmpd members would require rather -ṛcasam. However, Oldenberg disputes this, claiming that it would then have to be written ("... geschrieben werden müssen") *śatáṛcasam , though it's not clear to me why. Interpr. differ significantly: Sāyaṇa. glosses with arcis-.

Oldenberg posits a masc. s-stem *arcás- 'singer', comparing VI.34.3 yádi stotā́raḥ śatáṃ yát sahásraṃ gṛṇánti "When a hundred, when a thousand praisers sing to him ...," an interpr. followed by Geldner -- though the connection between the two passages seems tenuous to me. By contrast, Renou tr. "au cent éclats," perhaps flg. Sāyaṇa.'s arcís-. Since an infinitival dat. ṛcáse 'to praise, for chanting (praise)' is found in VI.39.5 and VII.61.6, it seems reasonable to take the underlying stem ṛcas- as the base here, as Grassmann does, glossing 'hundertfach zu preisen'. My

‘worth a hundred verses’ is close to that, though perhaps ‘praises, chants’ would be better.

Because of the lack of accent on asya, it should be pronominal, not adjectival; I would adjust the tr. to “of him, the stalwart.”

################## 03-04

▼ *Jamison Brereton Notes*

As noted in the published introduction, vss. 3 and 4 are responsive. The first pāda of 4 concentrates the essence of the 1st two pādas of 3, substituting ví cakrame (of 3b) for trír deváḥ (in 3a) at the beginning of the pāda. This phrase, trír deváḥ, is short a syllable; Oldenberg suggests reading t·rir, but this seems unlikely: I don’t know of any other disyllabic readings of this extremely common numeral (either as 1st cmpd member tri- or adverbial trís). I suggest rather that the metrically disturbed opening draws attention to the beginning of this set of paired vss. by being flawed and is “repaired” by 4a. See similar remarks about 3c and 5c ad vs. 5.

▼ *Griffith*

Three times strode forth this God in all his grandeur over this earth bright with a hundred splendours.
Foremost be Visnu, stronger than the strongest: for glorious is his name who lives for ever.

▼ *Geldner*

Dreimal hat dieser Gott diese Erde, die hundert Sänger hat, in ganzer Größe ausgeschritten. Vishnu soll den Vorrang haben, der stärker als stark ist, denn furchtgebietend ist sein, des Standfesten, Name.

▼ *Grassmann*

Dreimal schritt aus der Gott mit seiner Grösse, durch diese Erd' die hundertfach erglänzet; Voran sei Vischnu, stärker als der stärkste; denn herrlich ist des allgewalt'gen Name.

▼ *Elizarenkova*

Трижды бог этот прошагал
Эту землю с сотней восхвалений – силой (своего) величия.
Пусть Вишну получит первенство, (он, кто) сильнее сильного:
Ведь имя этого могучего – внушающее ужас.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- विष्णुः
- वसिष्ठः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ *आर्यमुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (देवः) दिव्यशक्तियुक्त उक्त परमात्मा (एतां) इस (पृथिवीं) पृथिवी को (त्रिः) तीन प्रकार से (विचक्रमे) रचता है, (शतर्चसं) जिस पृथिवी में सैकड़ों प्रकार की (अर्चिः) ज्वालायें हैं, (महित्वा) जिसका बहुत विस्तार है और इस(स्थविरस्य) प्राचीन पुरुष का नाम इसीलिये (विष्णुः) विष्णु है, क्योंकि (तवसः, तवीयान्) यह तेरा स्वामी है, इसलिये इसका नाम विष्णु है अथवा यह सर्वव्यापक होने से सर्वस्वामी है, इसलिये इसका नाम विष्णु है॥३॥

▼ *आर्यमुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - तीन प्रकार से पृथिवी को रचने के अर्थ ये हैं कि प्रकृति के सत्त्वादि गुणोंवाले परमाणुओं को परमात्मा ने तीन प्रकार से रखा। तामस-भाववाले परमाणु, पृथिवी पाषाणादिरूप से, राजस नक्षत्रादिरूप से और दिव्य अर्थात् द्युलोकस्थ पदार्थों को सात्त्विक भाव से, ये तीन प्रकार की गतियें हैं, इसी का नाम 'त्रेधा निधदे पदं' है, इसी भाव को "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निधदे पदम्" ॥ मं. १।२२।१७॥ में वर्णन किया है। जो कई एक लोग इसके अर्थ ये करते हैं कि विष्णु ने वामनावतार को धारण करके तीन पैर से पृथिवी को नापा, इसका उत्तर यह है कि इसी विष्णुसूक्त में "तद् विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः" ॥ मं. १।२२।२०॥ में इस पद को चक्षु की निराकार ज्योति के समान निराकार माना है। अन्य युक्ति यह है कि विष्णु का स्वरूपपद निराकार होने से एक कथन किया है, तीन संख्या केवल प्रकृतिरूपी पद में मानी है, विष्णु के पद में नहीं, फिर निराकार विष्णु का देह धर कर साकार पद कैसे ? सबसे प्रबल प्रमाण इस विषय में यह है कि इसी प्रसङ्ग में सूक्त ९९वें के दूसरे मन्त्र

में यह कथन किया है कि “न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप” हे देव ! तुम्हारी महिमा के अन्त को कोई नहीं पा सकता, क्योंकि तुमने ही लोक-लोकान्तरों को धारण किया हुआ है, तो फिर जब वह सर्वाधिष्ठान अर्थात् सब भुवनों का आश्रय है, तो उसके पैरों को अन्य वस्तुएँ कैसे आश्रय दे सकती हैं ॥३॥

▼ ***आर्यमुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (देवः) दिव्यशक्तिः परमात्मा (एताम्) इमां (पृथिवीम्) भुवं (त्रिः) त्रेधा (विचक्रमे) रचयामास (शतर्चसम्) यस्यां शतधा ज्वालाः (महित्वा) यातिविस्तृता (अस्य, स्थविरस्य, विष्णुः, नाम) अस्य प्राचो नाम विष्णुरिति यतः (तवसः, तवीयान्) अयं ते स्वामी यद्वा व्यापकः ॥३॥

[[146]]

अ॑तो देवा॑ अवन्तु नो
य॑तो वि॑ष्णुर् विचक्रमे॑
पृथिव्याः॑ सप्त॑ धा॑मभिः

इद॑वँ् वि॑ष्णुर् *(अग्नि-विद्युत्-सूर्यात्मना)* **वि॑ चक्रमे**
(पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि च) त्रेधा॑ **नि॑ दधे** पद॑म् ।
(तैर् आधारैर् जगत्) **स॑म् ऊढम्** अस्य पाँसुरे॑ *(ले इति साम्नि, पांसुमति [पादे])* ॥

त्री॑णि पदा॑ वि॑ चक्रमे
वि॑ष्णुर् गोपा॑ अ॑दाभियः
अ॑तो ध॑र्माणि धार॑यन्

वि॑ष्णोः क॑र्माणि पश्यत
य॑तो व्रता॑नि पस्पशे॑ *(←स्पश बाधनस्पर्शनयोः)* ।
इ॑न्द्रस्य यु॑ज्यः स॑खा ॥

त॑द्वि॑ष्णोः परमं॑ पदं॑
स॑दा **पश्यन्ति** सूर॑यः ।
दिवी॑व च॑क्षुर् *(→सूर्यः | श्रोणाः)* आ॑ततम् ॥

त॑द् वि॑प्रासो विपन्य॑वो
जागृवां॑सः स॑म् इन्धते
वि॑ष्णोर् य॑त् परम॑म् पद॑म्

राक्षोघ्नमन्त्रौ②

॥ राक्षोघ्नमन्त्रौ ॥

९. कृ॒णु॒ष्व पाज॒: (पु. २६)

▼ *विस्तारः (द्रष्टुं नोद्यम्)*

परिचयः

- सायणः /- तैत्तिरीयभाष्ये ऽत्र2। ऋग्भाष्ये ऽत्र3।
- तत्रैव 'मदे चिदस्य ' इत्यर्धर्चम् एवोद्धृत्य। तैत्तिरीयभाष्ये ऽत्र4।

आह्वानम्④

कृणुष्व॒ पा॒जः *(=तेजः)* प्र॒सितिन् *(=जालं)* न॒ पृथ्वीं॒
याहि॒ रा॒जेवा॒मवाँ *(=सहवान्)* इ॒भेन*(=यूथेन)* ।
तृष्वी॒म् *(=वेगम्)* अ॒नु प्र॒सितिं *(=सैन्यं)* **द्रूणानो**॒
(निर्) **ऽस्ताऽसि, वि॒ध्य** रक्ष॒सस् त॒पिष्ठैः ॥

युद्धप्रार्थना④

त॒व भ्रमा॒स आशुया॒ **पतन्त्य्**
अ॒नु **स्पृश धृषता**॒ ***(=अभिभवता)*** **शो॒शुचानः** ।
त॒पूँष्य् अग्ने **जुह्वा॒** पतङ्गा॒न्
अ॒-सन्दितो ***(=अनिरुद्धः)*** **वि॒ सृज** वि॒ष्वग् उल्काः॒ ॥

प्र॒ति स्प॒शो **वि॒ सृज** तू॒र्णितमो
भ॒वा पायु॒र् विशो॒ अस्या॒ **अ॒-दब्धः** ।
यो॒ नो दूरे॒ अघ॒-**शँसो** यो॒ अ॒न्ति
अ॒ग्ने मा॒किष् टे व्य॒थिर् *(=बाधकः)* **आ॒दधर्षीत्** ॥

उ॒द् अग्ने **तिष्ठ** प्र॒त्या॒ऽऽतनुष्व
न्य् अ॒मि॒त्राँ*(←नञो जर-मर-मित्र-मृताः)* **ओषतात्** *(=प्रदह)* तिग्म-हेते ।
यो॒ नो अ॒रातिँ **समिधान** चक्रे॒
नीचा॒ तं॒ **धक्ष्य्** *(=दह)* अतसं॒ *(=काष्ठविशेषः)* न॒ शु॒ष्कम् ॥

ऊर्ध्वो॒ भव प्र॒ति **विध्या**॒+ध्य् अस्म॒द्
आवि॒ष् कृणुष्व दाइ॒वियानि अग्ने ।

अ"व स्थिरा" तनुहि यातु-जू"नां*(=प्रेरकाणां)*
जामि"म् *(=ज्ञातिं)* अ"जामिं **प्र" मृणीहि** *(=जहि)* श"त्रून् ॥

उपासकसौभाग्यम्④

स" ते **जानाति** सु-मतिं" यविष्ठ
य" **ई"वते***(=गमनशीलाय)* ब्र"ह्मणे *(=पुष्टाय)* **गातु"म् ऐ"रत्** *(=प्रेरयति)* ।
वि"श्वान्य् अस्मै सुदि"नानि रायो"
द्युम्ना"न्य् अर्यो" वि" दु"रो *(=गृहान्)* **अभि" द्यौत्** *(=द्योतस्व)* ॥

से"द्*(=स+इत्)* अग्ने **अस्तु** सुभ"गस् सुदा"नुर्
य"स् त्वा नि"त्येन हवि"षा य" उक्थैः" ।
पि"प्रीषति, स्व" आ"युषि दुरोणे" *(=गृहे) (तिष्ठतु)*
वि"श्वे"द् अस्मै सुदि"ना सा" **ऽसद्***(=भूयात्)* इष्टिः" ॥

प्रतिज्ञा④

अ"र्चामि ते सु-मतिं", **घो"ष्य्** *(=घोषवती)* अर्वा"क्*(=पुरतः)*
स"म्+ ते वावा"ता*(=पुनः पुनः)* **जरताम्** *(=स्तौतु)* इयं" गीः" ।
स्व्-अ"श्वास् त्वा सु-र"था **मर्जयेमा***(=अलङ्कुर्यामि)*
ऽस्मे" *(=अस्मासु)* क्षत्रा"णि **धारयेर्** अ"नु द्यू"न् *(=अन्वहम्)* ॥

इह" त्वा भू"र्य् **आ" चरेद्** उ"प *(आ)*त्म"न्
दो"षावस्तर् *(=रात्रावहः)* **दीदिवाँ"सम्***(=दीप्यमानं)* अ"नु द्यू"न्*(=अन्वहम्)* ।
क्री"डन्तस् त्वा सु-म"नसस् **सपेम***(=परिचरेमा)*
+अभि" द्युम्ना" **तस्थिवाँ"सो** ज"नानाम् ॥

य"स् त्वा स्व्-अ"श्वस् सु-हिरण्यो" अग्न
उपया"ति व"सुमता र"थेन ।
त"स्य **त्राता"** भवसि, त"स्य स"खा
य"स् त आतिथ्य"म् आनुष"ग् *(=अनुक्रमेण)* **जु"जोषत्** ॥

महो" *(=महद्राक्षसान्)* **रुजामि** *(=भनज्मि)* बन्धु"ता*(~बन्धुतया)*
व"चोभिस् त"न् मा पितु"र् गो"तमाद् **अ"न्वियाय** ।
त्व"न् नो अस्य" व"चसश् **चिकिद्धि**
हो"तर् यविष्ठ सु-क्रतो द"मूनाः *(=दान्तमनाः)*॥

किरणकीर्तिः⑤

अ॑-स्वप्न-जस् तर॑णयस् सु-शे॑वा *(=सुमुखाः)*
अ॑-तन्द्रासो ऽवृका॑ *(=अहिंसका)* अ॑-श्रमिष्ठाः ।
ते॑ *(रश्मयः)* पाय॑वस् **सध्रि॑यञ्चो** *(=सङ्गताः)* **निष॑द्य** *(=उपविश्य)*
+अ॑ग्ने त॑व नः **पान्त्व्** अमूर *(=अमर्त्य)* ॥

(उतथ्यभार्या ममता। तस्याम् बृहस्पतिर् रेतः स्थापयितुम् अयतत। तत्र वर्तमानं रेतोऽन्तरम् आक्षिपत्। बृहस्पतिर् अशपत् तम् दीर्घतमा भवेति। सोऽ अग्नेर् अलभत चक्षुः।)

ये॑ **पाय॑वो** मामतेय॑न् ते अग्ने
प॑श्यन्तो अन्ध॑न् दुरिता॑द् **अ॑रक्षन्** ।
रर॑क्ष ता॑न्त् सुकृ॑तो विश्व॑-वेदा
दि॑प्सन्त *(=दम्भितुकामाः)* इ॑द् रिप॑वो ना॑ ह **देभुः॑** *(=परिभवन्ति)* ॥

प्रतिज्ञानुवर्तनम्④

त्व॑या वयँ॑ सधन्य॑स् **त्वो॑तास्** *(त्वया +अविताः=रक्षिताः)*
त॑व **प्र॑णीत्या ऽश्याम** वा॑जान् *(=अन्नानि)* ।
उभा॑ *(पाप-)* **शँ॑सा** *(शत्रू)* **सूदय** सत्य-ताते *(=तते)*
ऽनुष्ठुया॑ *(=अनुक्रमेण)* **कृणुह्य्** *(हे!)* अ-ह्रयाण *(=अह्रि!)* ॥

अया॑ *(=अनया)* ते अग्ने समि॑धा **विधेम**
प्र॑ति स्तो॑मँ शस्य॑मानं **गृभाय** *(=गृहाण)* ।
द॑हा ऽश॑सो *(=अशंसो)* रक्ष॑सः **पाह्य्** +अ॑स्मा॑न्
द्रुहो॑ निदो॑ *(=निन्दकात्)* मित्र-महो *(=मित्रपूज्य!)* अवद्या॑त् *(=परिवादात्)* ॥

रक्षोह॑णं वाजि॑नम् *(=अन्नवन्तम्)* आ॑ऽऽजिघर्मि *(=दीपयामि)*
मित्रं॑ प्र॑थिष्ठम् *(=विस्तीर्णतमम्)* उ॑पयामि श॑र्म ।
शि॑शानो *(=तीक्ष्णः)* अग्निः॑ क्र॑तुभिस् स॑मिद्धस्
स॑ नो दि॑वा स॑ रिषः॑ *(=हिंसकात्)* पातु न॑क्तम् ॥

रक्षोहाग्निध्यानम्④

वि॑ ज्यो॑तिषा बृहता॑ **भात्य्** अग्नि॑र्
आवि॑र् वि॑श्वानि **कृणुते** महित्वा॑ *(=महत्तया)* ।
प्रा॑देवीर् माया॑स् **सहते** दुरे॑वाः *(=दुरत्ययः)*
शि॑शीते *(=तीक्ष्णीकरोति)* शृ॑ङ्गे र॑क्षसे विनि॑क्षे *(=विनाशाय)* ॥

उत॑ स्वाना॑सो *(=सस्वनाः)* दिवि॑ **षन्त्व्** अग्ने॑स्
तिग्मा॑युधा र॑क्षसे **ह॑न्तवा॑** उ ।
(अस्माकं) म॑दे *(=मदाय)* चिद् अस्य **प्र॑रुजन्ति** *(=भञ्जन्ति (अदेवीः))* भा॑मा*(=भासः रश्मयो)*,
न॑ वरन्ते *(अस्मान्)* परिबा॑धो अ॑देवीः ॥

१०. उपरव-निर्माण-मन्त्राः

हविर्धान(अभ्यन्तर)गतोपरवनिर्माणम्

सोमऋषिः

▼ ***भास्करोक्त-विनियोगः***

उपरवान् खनति पूर्वयोर् दक्षिणम् एवाग्रे - रक्षोहण इति ॥

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

र॒क्षो॒-हणो॑ *(अभिचार-हेतुक--निखात--)*वल-ग॒--हनो॑ वैष्ण॒वान् ख॑नामि ।

▼ ***Keith***

I dig those which slay the Raksas, which slay the spell, which are of Visnu.

▼ ***पद-पाठः***

र॒क्षो॒ह॒ण॒ इति॑ रक्षः-हनः॑ । व॒ल॒ग॒ह॒न॒ इति॑ वलग-हनः॑ । वै॒ष्ण॒वान् । ख॒ना॒मि॒ । 2B ।

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

उपरवान् खनति पूर्वयोर् दक्षिणम् एवाग्रे - रक्षोहण इति ॥ हन्तेः 'बहुलं छन्दसि' इति क्विप्, 'एकाजुत्तरपदे णः' इति णत्वम् । 'सर्वे विधयस्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इत्युपधालोपो न क्रियते । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

वलो नामासुरमुख्यः, तद्-गामिनस् तद्धृत्या **वलगाः** ।
यद्वा - वृणोतीति **वलो** मेघः । कपिलकादित्वाल् लत्वम् । स इव छादयन्तो ये गच्छन्ति ते

वलगाः असुरविशेषाः ।
यद्वा - जीर्ण-कट-पटादि-खण्ड-सम्भृताः अस्थि-नख-रोम पाद-पांसु-प्रभृतयः प्राणिनां मारणार्थं ये भूमौ निखन्यन्ते ते **वलगाः** । ते हि प्राणिनां बाधकतया वल-गामिनो वलवल् लक्ष्या भवन्ति ।
'अन्यत्रापि दृश्यते' इति गमेर्डः ।
तेषां हन्तारो **वलगहनः** । इर्दृशान्विष्णुदेवत्यानुपरवान् खनामि । 'वैष्णवा हि देवतयोपरवाः' इति ब्राह्मणम् ।

देवानां नासिकादिप्रास्थानीया उपरवाः । 'शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्धविर्धानं प्राणा उपरवाः' इति ब्राह्मणम् । ते च खन्यमाना रक्षांसि वलगांश्च निघ्नन्तीति । 'असुरा वै निर्यन्तः इति ब्राह्मणम् ॥

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

2पांसूनुद्वपति - इदमहमिति ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

इ॒दम् अ॒हन् तवँ् **वं॒लगम् उद्वं॑पामि॒**
यन् नं॑स् समा॒नो
यम् असं॑मानो निचु॒खानं॑।

▼ *Keith*

Here do I cast out the spell which an equal or an unequal hath buried against us.

▼ *पद-पाठः*

इ॒दम् । अ॒हम् । तम् । व॒ल॒गमिति॑ वल-गम् । उदिति॑ । व॒पा॒मि॒ । यम् । न॒ः । स॒मा॒नः । यम् । अस॑मानः । नि॒चु॒खानेति॑ नि-चु॒खान॑ ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

2पांसूनुद्वपति - इदमहमिति ॥ इदमिति क्रियाविशेषणम् । तं वलगमहमिदमुद्वपामि उद्धृत्य बहिः प्रक्षिपामि । कमित्याह – नः अस्माकं समानस्तुल्यः यं वलगं निचखान । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेरनुदात्तत्वम् । उदात्तवता तिङा' इति समासः । यश्चास्माकमसमानः अतुल्यः ऊनः उत्कृष्टो वा वलग निचखान, तमुद्वपामीति । 'द्वौ वाव पुरुषौ यश्चैव समानो यश्चासमानः' इत्यादि ब्राह्मणम् ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

इ॒दमे॑न॒म् **अध॑रङ् करोमि॒**
यो न॑स् सम॒ानो
योऽस॑मानो ऽराती॒यति॑
...

▼ *Keith*

Here do I overthrow him who equal or unequal is ill-disposed to us.

▼ *पद-पाठः*

इ॒दम् । ए॒न॒म् । अध॑रम् । कु॒रो॒मि॒ ।
यः । न॒ः । स॒मा॒नः ।
यः । अस॑मानः । अ॒रा॒ती॒यति॑ ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

किञ्च – एनमहमधरं अधोगतिं करोमि । इदमिति पूर्ववत्क्रियाविशेषणम् । कमित्याह - योस्माकं समानो यश्चासमानो जनः अरातीयति अरातिरिवाचरति । यद्वा - अस्मानरातीयति यस्समानोसमानो वा । 'उपमानादाचारे' इति क्यच् ।

▼ *प्रदीपसिंहः*

अत्र विश्वासप्रस्तुतौ मूले पि वाक्यविभागे दोषः भाति। निचखानेदम् इदं पूर्ववाक्यम् समाप्तमासीत् । इदम् इति पदम् अग्रिमवाक्यान्वयि । किञ्च – एनमहमधरं अधोगतिं करोमि । इदमिति पूर्ववत्क्रियाविशेषणम् । इति टीका । अतः व्यत्यासः कृतः

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

गाय॒त्रेण॒ छन्द॑सा ।

▼ *Keith*

The spell is overcome by the Gayatri metre.

▼ *पद-पाठः*

गा॒य॒त्रेण॑ । छन्द॑सा ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

गायत्रेण छन्दसा उद्वपामि । गायत्र्येव गायत्रम् । 'छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थ उपसङ्ख्यानम्' इत्यण्प्रत्ययः ।

एवं दक्षिणपूर्वमारभ्य सर्वेभ्य उद्वपति । त्रैष्टुभेन जागतेनानुष्टुभेनेति विशेषोन्यत्र ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

अव॑-बाढो*(=बद्धो)* व॒ल॒गः ।

▼ *पद-पाठः*

अव॑बाढ॒ इत्यव॑-बा॒ढ॒ः । व॒ल॒ग इति॑ वल-गः ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

3यजमानस्याधस्तात्पदपांसूनुद्वपति - अवबाढ इति ॥ यजमानस्य पादयोर् अधस्तात् **बाढो** बद्धो **वलगो** ऽस्तु । बाहृ प्रयत्ने, 'क्षुब्धस्वान्त' इत्यत्र निपातितः, 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

4उपरवान् क्रमेणावमृशतो ऽध्वर्युयजमानौ । ते चाधस्तात् सतृण्णाः । 'तस्मात्सतृण्णा अन्तरतः प्राणाः इति ब्राह्मणम् । बहिरसतृण्णाः । 'न सम्भिनत्ति तस्मादसभिन्नाः प्राणाः' इति ब्राह्मणम् । पूर्वयोर्दक्षिणमेवाध्वर्युरवमृशत्युत्तरं यजमानः ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

(अध्वर्यो!) किम् अत्र॑?

▼ ***Keith***

What is here?

▼ *पद-पाठः*

किम् । अत्र॑ ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

4उपरवान् क्रमेणावमृशतो ऽध्वर्युयजमानौ । ते चाधस्तात् सतृण्णाः । 'तस्मात्सतृण्णा अन्तरतः प्राणाः इति ब्राह्मणम् । बहिरसतृण्णाः । 'न सम्भिनत्ति तस्मादसभिन्नाः प्राणाः' इति ब्राह्मणम् । पूर्वयोर्दक्षिणमेवाध्वर्युरवमृशत्युत्तरं यजमानः ।
अथ यजमानः पृच्छति - अध्वर्यो किमत्रेति ॥

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

(भो यजमान!) भ॒द्रम्।

▼ ***Keith***

Good.

▼ ***पद-पाठः***

भ॒द्रम् ।

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

5इतर आह - भद्रमिति ॥ भद्रं भजनीयं कल्याणम् । भदि कल्याणे, रन्प्रत्ययः, उपधालोपश्च ॥

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

(अध्वर्यो!) तन् नौं स॒ह ।

▼ ***Keith***

Let it be ours.

▼ ***पद-पाठः***

तत् । नौ॒ । स॒ह ।

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

6यजमान आह - तन्नौ सहेति ॥ तद्भद्रमावयोस्सहैवास्तु । अथाध्वर्युः पृच्छति - यजमान किमत्रेति । भद्रमित्यादि यथायथम् । एवं सर्वत्र ॥

▼ ***भास्करोक्त-विनियोगः***

7-10उपरवान् अभिमृशति सर्वान् एवानुर्पूवं - विराडिति ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

वि॒राड् अ॑सि सपत्न॒हा ।

▼ *Keith*

Thou art Viraj, slaying our rivals;

▼ *पद-पाठः*

वि॒राडिति॑ वि-राट् । अ॒सि॒ । स॒प॒त्न॒हेति॑ सपत्न-हा ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

7-10उपरवान् अभिमृशति सर्वान् एवानुर्पूवं - विराडिति ॥ विविधं राजतीति विराट् । 'सत्सूद्विष' इति क्विप्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सपत्राश्शत्रवस्तेषां हन्ता । 'बहुलं छन्दसि' इति क्विप्। यस्मात्त्वं विविधं दीप्यसे तस्मात्सपत्नहा ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

स॒म्राड् अ॑सि भ्रातृव्य॒हा ।

▼ *Keith*

thou art Samraj, slaying our foes;

▼ *पद-पाठः*

स॒म्राडिति॑ सम्-राट् । अ॒सि॒ । भ्रा॒तृ॒व्य॒हेति॑ भ्रातृव्य-हा ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

सङ्गतं दीप्यत इति सम्राट् । 'मो राजि समः क्वौ' इति मस्य मः । यस्मादेवं तस्मात्त्वं भ्रातृव्यहा । भ्रातृव्यास्सपत्नाः । 'व्यन् सपत्ने' इति व्यन्प्रत्ययः । तेषां हन्ता बाह्याभ्यन्तरभेदेन नित्यानित्यभेदेन वा शत्रूणां पृथगभिधानम् ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

स्व॒राड् अ॑स्य् अभिमाति॒हा।

▼ *Keith*

thou art Svaraj, slaying the enemy;

▼ *पद-पाठः*

स्व॒राडिति॑ स्व-राट् । अ॒सि॒ । अ॒भि॒मा॒ति॒हेत्य॑भिमाति-हा ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

स्वायत्तं दीप्यस इति स्वराट् । यस्मादेवं तस्मात्त्वं अभिमातिहा । अभिमातिः पाप्मा । मन्यतेः क्तिनि नित्यमप्यनुनासिकलोपं बाधित्वा व्यत्ययेन 'अनुनासिकस्य क्विझलोः' इति दीर्घत्वम् । ततः 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनानुनासिकलोपः । तया हन्ता । महाबलेन हि पाप्मा निहन्तुं शक्यते ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

वि॒श्वा॒राड् अ॑सि॒ विश्वा॑सान् ना॒ष्ट्राणाँ॑ ह॒न्ता ।

▼ *Keith*

thou art Viśvaraj, slayer of all destructive things [1].

▼ *पद-पाठः*

वि॒श्वा॒राडिति॑ विश्व-राट् । अ॒सि॒ । विश्वा॑साम् । ना॒ष्ट्राणा॑म् । ह॒न्ता । [3]

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

विश्वेषु लोकेषु राजतीति **विश्वाराट्** । 'विश्वस्य वसुराटोः' इति दीर्घः ।
यस्मादेवं तस्माद् **विश्वासां नाष्ट्राणां** नाशयितॄणां दैवादि-प्रवृत्तीनां **हन्ता** नाशयिता त्वमसि । नशेर्ण्यन्तात् 'दादिभ्यश्छन्दसि' इति त्रन्प्रत्ययः 'तितुत्रतथ' इतीट्प्रतिषेधः, णिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण त्रन उदात्तत्वम्, 'व्रश्च' इत्यादिना षत्वम् ॥

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

11उपरवान्प्रोक्षति - रक्षोहण इति ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

र॒क्षो॒-हणो॑ वलग॒-हन॒ꣳ प्रोक्षा॑मि वैष्ण॒वान्।

▼ *Keith*

I sprinkle those which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu.

▼ *पद-पाठः*

क्षो॒हण॒ इति॑ रक्षः-हनः॑ । व॒ल॒ग॒हन॒ इति॑ वलग-हनः॑ । प्रेति॑ । उ॒क्षा॒मि॒ । वै॒ष्ण॒वान् ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

11उपरवान्प्रोक्षति - रक्षोहण इति ॥ युष्मान् प्रोक्षामीति सम्बन्धः ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

र॒क्षो॒हणो॑ वलग॒-हनोऽव॑ नयामि वैष्ण॒वान्।

▼ *Keith*

I pour down those which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu.

▼ *पद-पाठः*

र॒क्षो॒हण॒ इति॑ रक्षः-हनः॑ । व॒ल॒ग॒हन॒ इति॑ वलग-हनः॑ । अवेति॑ । न॒या॒मि॒ । वै॒ष्ण॒वान् ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

12उपरवेष्व् अपोवनयति - रक्षोहण इति ॥ एवंविधान् युष्मान्, अधस्तादपोवनयामि प्रापयामि आद्भिस्संयोजयामि । अवनयतिस्वभावादद्भिरेव गम्यते । नयतेश्च द्विकर्मकत्वाद्युष्मानपोवनयामीति भवति, युष्मास्वपोवनयामीति यावत्; यथा - 'अजां नयति ग्रामम्' इति । 'तस्मादार्द्रा अन्तरतः प्राणाः' `इति ब्राह्मणम् ॥

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

13तेषु यवान्प्रस्कन्दयति - यवोसीति ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

यवो॑ऽसि।
य॒वय॑(=अपनय) +अ॒स्मद्-द्वेषः॑ ।
य॒वय॒ +अरा॑तीः ।

▼ *Keith*

Thou art barley (yava);
bar (yavaya) from us foes,
bar evil spirits.

▼ *पद-पाठः*

यवः॑ । अ॒सि॒ ।
य॒वय॑ । अ॒स्मत् । द्वेषः॑ । [1] य॒वय॑ । अरा॑तीः ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

यावयति अपनयति क्षुधमिति **यवः** ।
यौतेः पृथग्भावकर्मणोन्तर्भावितण्यर्थात् 'पुंसि संज्ञायां घः', वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् ।
बहुलग्रहणाद्वा कर्तरि 'ऋदोरप्' इत्यप् । जात्याख्यायामेकवचनम् ।

ईदृशस् त्वम् **अस्मत्** अस्मत्तः **द्वेषः** द्वेष्यं रक्षःप्रभृति **यवय** अपनय विनाशय ।
यौतेर्णिचि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वृद्धिर्न क्रियते, तिङः परत्वान्न निहन्यते ।
यद्वा - द्विषेः 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति विच् । **द्वेषः** द्वेष्टॄन् विनाशय ।

किञ्च - अरातीः अदातॄन् शत्रूञ्श्च यवय । रातेः कर्तरि क्तिनि क्तिचि वा
नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्मदीयांश्च शत्रून्नाशयेत्यर्थः ।
अपदात्परत्वादिदमाख्यातं न निहन्यते । 'ऊर्ग्वै यवः' इत्यादि बाह्मणम् ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

13तेषु यवान्प्रस्कन्दयति - यवोसीति ॥ व्याख्यातम् । 'प्राणेष्वेवोर्जं दधाति' `इति ब्राह्मणम् ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

13तेषु यवान्प्रस्कन्दयति - यवोसीति ॥ व्याख्यातम् । 'प्राणेष्वेवोर्जं दधाति' `इति ब्राह्मणम् ॥

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

14उपरवान् बर्हिषा ऽवस्तृणाति - रक्षोहण इति ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

र॒क्षो॒हणो॑ वलग॒हनोऽव॑ स्तृणामि वैष्ण॒वान् ।

▼ *Keith*

I bestrew those which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu.

▼ *पद-पाठः*

र॒क्षो॒हण॒ इति॑ रक्षः-हनः॑ । व॒ल॒ग॒ह॒न॒ इति॑ वलग-हनः॑ । अवेति॑ । स्तृ॒णा॒मि॒ । वै॒ष्ण॒वान् ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

14उपरवान् बर्हिषा ऽवस्तृणाति - रक्षोहण इति ॥ युष्मानवस्तृणामीत्यधस्ताच्छादयामीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । 'तस्माल्लोमशा अन्तरतः प्राणाः' `इति ब्राह्मणम् ॥

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

15हिरण्यम् अन्तर्धाय स्रुवाहुत्या उपरवान् अभिजुहोति - रक्षोहण इति ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

र॒क्षो॒-हणो॑ वलग॒हनो॒ऽभि जु॑होमि वैष्ण॒वान् ।

▼ *Keith*

I pour the libation over those which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu. </details>

▼ *पद-पाठः*

र॒क्षो॒हण॒ इति॑ रक्षः-हनः॑ । व॒ल॒ग॒ह॒न॒ इति॑ वलग-हनः॑ । अ॒भीति॑ । जु॒हो॒मि॒ । वै॒ष्ण॒वान् ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

15हिरण्यम् अन्तर्धाय स्रुवाहुत्या उपरवान् अभिजुहोति - रक्षोहण इति ॥
युष्मानभिजुहोमीति युष्मानाज्येन व्याघारयामीति । 'प्राणेष्वेव तेजो दधाति' `इति ब्राह्मणम् ॥

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

16अधिषवणफलके उपदधाति - रक्षोहणाविति ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

र॒क्षो॒हणौं वलग॒हना॒व् उपं दधामि वैष्ण॒वी ।

▼ *Keith*

I lay down the two Which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu.

▼ *पद-पाठः*

र॒क्षो॒हणा॒विति॑ रक्षः-हनौं । व॒ल॒ग॒हना॒विति॑ वलग-हनौं । उपेति॑ । द॒धा॒मि॒ । वै॒ष्ण॒वी इति॑ ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

16अधिषवणफलके उपदधाति - रक्षोहणाविति ॥ एवंगुणे युवामुपदधामीति । वैष्णवी वैष्णव्यौ । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । 'हनू वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे' इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

17अधिषवणफलके प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्यूहति - रक्षोहणाविति ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

र॒क्षो॒हणौं वलग॒हनौ॒ पर्यूंहामि वैष्ण॒वी ।

▼ *Keith*

I surround the two which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu.

▼ *पद-पाठः*

र॒क्षो॒हणा॒विति॑ रक्षः-हनौं । व॒ल॒ग॒हना॒विति॑ वलग-हनौं । परीति॑ । ऊ॒हा॒मि॒ । वै॒ष्ण॒वी इति॑ ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

17अधिषवणफलके प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्यूहति - रक्षोहणाविति ॥ युवां पर्यूहामीति पुरीषेण परितः पूरयित्वा द्रढयामीति । 'उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनम्' इति परस्मैपदम् ॥

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

18एते बर्हिषा परिस्तृणाति - रक्षोहणाविति ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

रक्षोहणौं वलगहनौ परिं स्तृणामि वैष्णवी ।

▼ *Keith*

I bestrew the two which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu.

▼ *पद-पाठः*

क्षोहणाविति रक्षः-हनौं । वलगहनाविति वलग-हनौं । परीतिं । स्तृणामि । वैष्णवी इतिं ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

18एते बर्हिषा परिस्तृणाति - रक्षोहणाविति ॥ युवां परिस्तृणामीति ॥

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

19एते अभिमृशति

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

रक्षोहणौं वलगहनौं वैष्णवी ।

▼ *Keith*

The two which slay the Raksas, which slay the spell, and which are of Visnu.

▼ *पद-पाठः*

रक्षोहणाविति रक्षः-हनौं । वलगहनाविति वलग-हनौं । वैष्णवी इतिं ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

19एते अभिमृशति - रक्षोहणौ वलगहनौ वैष्णवी इति ॥

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

20फलके ग्राव्णोद्वादयति - बृहन्निति ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

बृ॒हन्न् अ॑सि बृ॒हद्-ग्रा॑वा ।
बृ॒ह॒तीम् इन्द्रा॑य॒ वाचव॑ँ वद ॥ [4]

▼ *Keith*

Thou art great, with a great pressing stone;
call forth to Indra with a great voice.

▼ *पद-पाठः*

बृ॒हन् । अ॒सि॒ । बृ॒हद्ग्रा॒वेति॑ बृ॒हत्-ग्रा॒वा॒ ।
बृ॒ह॒तीम् । इन्द्रा॑य । वाच॑म् । व॒द॒ ॥ [4]

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

20फलके ग्राव्णोद्वादयति - बृहन्निति ॥ हे ग्रावन् बृहन्महानसि वीर्येण । शतृवद्भावात् 'उगिदचाम्' इति नुम् । न परं वीर्येण, अपि तु शरीरेणापि बृहन्नसीत्याह - बृहद्ग्रावा महापाषाणः । अवयवभूता ग्रावाणोपि गृह्यन्ते । यद्वा - गृणन्तीति ग्रावाणः शब्दकारिणोवयवाः, बृहन्तो ग्रावाणो यस्य । गॄ निगरणे, क्वनिप्, आडागमः ।

यस्मादेवं तस्मादिन्द्रार्थं बृहतीं वाचं वद, यथेन्द्र इमां वाचं श्रुत्वा आगच्छति । शतृवद्भावात् 'उगितश्च' इति ङीप् । 'बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानम्' इति नद्या उदात्तत्वम् । 'शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्धविर्धानं प्राणा उपरवा हनू अधिषवणे जिह्वा चर्म ग्रावाणो दन्ताः' इत्यादि ब्राह्मणम् ।
एतदुक्तं भवति - शिरस्स्थानीये हविर्धाने प्राणस्थानीयेषूपरवेषु हनूस्थानीयाभ्यामधिषवणफलकाभ्यां परिगृहीते जिह्वास्थानीये चर्मणि दन्तस्थानीयैः ग्रावभिः खादनस्थानीयमभिषवं कृत्वा मुखस्थानीये आहवनीये हुत्वा प्रत्यग्गत्वा उदरस्थानीये सदसि भक्षयन्तीति । 'यो वै विराजो यज्ञमुखे' इत्यादि च ॥

इति तृतीये द्वितीयोनुवाकः ॥

[[147]]

महापितृयज्ञे हौत्रमन्त्राः②

११. महापितृयज्ञे हौत्रमन्त्राः (तै. सं. २-६-१२)

त्रिष्टुप् , १, १२ अनुष्टुप्, ५ जगती विश्वेदेवा ऋषयः

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

महापितृयज्ञे सामिधेनी एकैव त्रिरुच्यते ।

उश॑न्तस् त्वा नि॑ धीमहि उश॑न्तः स॑म् इधीमहि उश॑न्न् उशत॑ आ॑ वह पितॄ॑न् हवि॑षे अ॑त्तवे
उ॒शन्त॑स्त्वा॒ नि धी॑मह्यु॒शन्तः॒ समि॑धीमहि । उ॒शन्नु॑श॒त आ व॑ह पि॒तॄन्ह॒विषे॒ अत्त॑वे ॥

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - अग्निः
- ऋषिः - दमनो यामायनः
- छन्दः - अनुष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

उश॑न्तस् त्वा नि॑ धीमहि
उश॑न्तः स॑म् इधीमहि
उश॑न्न् उशत॑ आ॑ वह
पितॄ॑न् हवि॑षे अ॑त्तवे

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

---

Pāda-label
popular;; epic anuṣṭubh (424)
popular;; epic anuṣṭubh (424)

popular;; epic anuṣṭubh (424)
popular;; epic anuṣṭubh (424)

Morph

dhīmahi ← √dhā- 1 (root)
{number:PL, person:1, mood:OPT, tense:AOR, voice:MED}

ní ← ní (invariable)
{}

tvā ← tvám (pronoun)
{case:ACC, number:SG}

uśántaḥ ← √vaś- (root)
{case:NOM, gender:M, number:PL, tense:PRS, voice:ACT}

idhīmahi ← √idh- 1 (root)
{number:PL, person:1, mood:OPT, tense:AOR, voice:MED}

sám ← sám (invariable)
{}

uśántaḥ ← √vaś- (root)
{case:NOM, gender:M, number:PL, tense:PRS, voice:ACT}

ā́ ← ā́ (invariable)
{}

uśán ← √vaś- (root)
{tense:PRS, voice:ACT}

uśatáḥ ← √vaś- (root)
{case:ACC, gender:M, number:SG, tense:PRS, voice:ACT}

vaha ← √vah- (root)
{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

áttave ← √ad- (root)
{case:DAT, number:SG}

havíṣe ← havís- (nominal stem)
{case:DAT, gender:N, number:SG}

pitṝ́n ← pitár- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

▼ *पद-पाठः*

उ॒शन्तः॑ । त्वा॒ । नि । धी॒म॒हि॒ । उ॒शन्तः॑ । सम् । इ॒धी॒म॒हि॒ ।
उ॒शन् । उ॒श॒तः । आ । व॒ह॒ । पि॒तॄन् । ह॒विषे॑ । अत्त॑वे ॥

▼ *पद-पाठः-तैत्तिरीयः*

उ॒शन्तः॑ । त्वा॒ । ह॒वा॒म॒हे॒ । उ॒शन्तः॑ । समिति॑ । इ॒धी॒म॒हि॒ ॥ उ॒शन्न् । उ॒श॒तः । एति॑ । व॒ह॒ । पि॒तृन् । ह॒विषे॑ । अत्त॑वे ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *uśantas* ← *uśantaḥ* ← *vaś*
- [verb noun], nominative, plural
- “desire; agree; call; care; like; love.”

- *tvā* ← *tvad*
- [noun], accusative, singular
- “you.”

- *ni*
- [adverb]
- “back; down.”

- *dhīmahy* ← *dhīmahi* ← *dhā*
- [verb], plural, Aorist inj. (proh.)

- “put; give; cause; get; hold; make; provide; lend; wear; install; have; enter (a state); supply; hold; take; show.”

- *uśantaḥ* ← *vaś*
- [verb noun], nominative, plural
- “desire; agree; call; care; like; love.”

- *sam*
- [adverb]
- “sam; together; together; saṃ.”

- *idhīmahi* ← *indh*
- [verb], plural, Present optative
- “kindle; ignite; set ablaze.”

- *uśann* ← *uśan* ← *vaś*
- [verb noun], nominative, singular
- “desire; agree; call; care; like; love.”

- *uśata* ← *uśataḥ* ← *vaś*
- [verb noun], accusative, plural
- “desire; agree; call; care; like; love.”

- *ā*
- [adverb]
- “towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix].”

- *vaha* ← *vah*
- [verb], singular, Present imperative
- “transport; bring; marry; run; drive; vāhay; drive; run; pull; nirvāpay; blow; transport; discharge; assume; remove.”

- *pitṝn* ← *pitṛ*
- [noun], accusative, plural, masculine
- “father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather.”

- *haviṣe* ← *havis*
- [noun], dative, singular, neuter
- “Havya; offering; ghee; havis [word].”

- *attave* ← *ad*
- [verb noun]
- “eat; devour.”

▼ ***रङ्गनाथः***

उशन्तः- कामयमानाः। त्वा- भवन्तम्। नि धीमहि- वयं स्थापितवन्तः। उशन्तः। समिधीमहि- सम्यक् ध्यायामः। उशन्- कामयन्। उशतः- कामयतः। पितॄन्- पूर्वपुरुषानाचार्यान्। हविषे अत्तवे- हव्यभक्षणाय। आ वह- प्रापय॥१२॥

▼ ***सायण-भाष्यम्***

हे अग्ने उशन्तः कामयमानाः वयं त्वा त्वां निधीमहि कर्मार्थं स्थापितवन्तः । उशन्तो वयं समिधीमहि सन्दीपयामः । त्वमपि उशन् कामयमानोहविरादिकं उशतः आगन्तुकामान् पितॄन् अस्मिन्यज्ञे आवह हविषे अस्माभिः प्रत्तं हविः अत्तवे अत्तुम् । अदेस्तुमर्थे तवेन् प्रत्ययः क्रियाग्रहणङ्कर्तव्यमितिकर्मणः सम्प्रदानसञ्ज्ञा ॥ १२ ॥

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

1उशन्त इत्यनुष्टुप् ॥ **उशन्तः** कामयमानाः पितॄन् त्वा **हवामहे** आह्वयामः । तानेव कामयमानास्त्वां समिधीमहि सम्यग्दीपयामः । त्वमपि तान् पितॄन् उशन्नावह । कीदृशान् **उशतः** हविरत्तुं कामयमानान् **हविषे अत्तवे** हविर्भोक्तुं । तुमर्थे तवै प्रत्ययः, कर्मणस्सप्रदानत्वाच्चत्तुर्थी ॥

▼ ***Wilson***

English translation:

"Longing we set you down; longing we kindle you; do you longing bring the longing **Pitṛs** to eat of the(sacrificial) viands."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Kavya: an offering to sages, i.e. pitṛs

▾ *Jamison Brereton*

Eagerly we would install you; eagerly we would kindle you.
Eagerly convey the eager forefathers here, to eat the oblation.

▾ *Griffith*

Right gladly would we set thee down, right gladly make thee burn and glow.
Gladly bring yearning Fathers nigh to cat the food of sacrifice.

▾ *Geldner*

Willig wollen wir dich einsetzen, willig dich anzünden. Willig fahre die willigen Väter hierher, um die Opferspende zu essen!

▾ *Grassmann*

Begehrend setzen wir dich hin, begehrend zünden wir dich an, Die Väter fahr zum Opfermahl, begehrend die begehrenden.

▾ *Elizarenkova*

Радостные, мы устроили тебя,
Радостные, воспламеним.
Радостный, радостных привози.
Отцов для вкушения жертвенной пищи!

▾ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- अग्निः
- दमनो यामायनः
- निचृदनुष्टुप्
- गान्धारः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (उशन्तः-त्वा निधीमहि-उशन्तः-समिधीमहि) हे अग्ने ! जिससे कि हम सदैव निज इष्ट की इच्छा करते हुए तुझको अन्त्येष्टिपर्यन्त सब संस्कारों में स्थापित करते हैं तथा इष्ट चाहते हुए ही प्रज्वलित करते हैं, (उशन्-उशतः पितॄन् हविषे-अत्तवे-आवह) इसलिये तू भी हमारा इष्ट चाहती हुई, अपने जैसे इष्ट चाहती हुई सूर्यरश्मियों को यज्ञ में प्रयुक्त कर, जिस से तेरे अन्दर डाली हवि सूक्ष्म बन कर फैल जावे ॥१२॥

▼ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - संस्कारों और मङ्गलकार्यों में अग्निहोम करना चाहिये ॥१२॥

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (उशन्तः-त्वा निधीमहि-उशन्तः-समिधीमहि) हे-अग्ने ! यतो वयमिच्छन्तस्त्वां स्थापयेम तथा-इच्छन्त एव च सन्दीपयेम, तस्मात्त्वमपि (उशन्-उशतः पितॄन् हविषे-अत्तवे-आवह) अस्मदिष्टमिच्छन्-अस्मदिष्टमिच्छतः पितॄन् प्रति हविषे-हविरत्तवेऽत्तुं ग्रहीतुम् 'तुमर्थे तवेन् प्रत्ययः'। आवह-प्रयोजय ॥१२॥

तुवं॑ सोम प्र॑ चिकितो मनीषा॑
तुवं॑ र॑जिष्ठम् अ॑नु नेषि प॑न्थाम्
त॑व प्र॑णीती पित॑रो न इन्दो
देवे॑षु र॑त्नम् अभजन्त धी॑राः त्वं सो॑मु प्र चिं॑कितो मनी॒षा त्वं रजिं॑ष्ठ॒मनुं॑ नेषि॒ पन्थां॑म् ।
तव॒ प्रणीं॑ती पि॒तरों॑ न इन्दो दे॒वेषु॒ रत्नं॑मभजन्त॒ धीराः॑ ॥

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - सोमः
- ऋषिः - गोतमो राहूगणः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

तुवं॑ सोम प्र॑ चिकितो मनीषा॑
तुवं॑ र॑जिष्ठम् अ॑नु नेषि प॑न्थाम्

त॑व प्र॑णीती पित॑रो न इन्दो
देवे॑षु र॑त्नम् अभजन्त धी॑राः

▾ *Vedaweb annotation*

Strata
Normal on metrical evidence alone

Pāda-label
genre M
genre M
genre M
genre M

Morph
cikitaḥ ← √cit- (root)
{number:SG, person:2, mood:INJ, tense:AOR, voice:ACT}

manīṣā́ ← manīṣā́- (nominal stem)
{case:INS, gender:F, number:SG}

prá ← prá (invariable)
{}

soma ← sóma- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

tvám ← tvám (pronoun)
{case:NOM, number:SG}

ánu ← ánu (invariable)
{}

neṣi ← √nī- (root)
{number:SG, person:2, mood:IMP, voice:ACT}

pánthām ← pánthā- ~ path- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

rájiṣṭham ← rájiṣṭha- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

tvám ← tvám (pronoun)
{case:NOM, number:SG}

indo ← índu- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

naḥ ← ahám (pronoun)
{case:ACC, number:PL}

pitáraḥ ← pitár- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

práṇītī ← práṇīti- (nominal stem)
{case:INS, gender:F, number:SG}

táva ← tvám (pronoun)
{case:GEN, number:SG}

abhajanta ← √bhaj- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:IPRF, voice:MED}

devéṣu ← devá- (nominal stem)
{case:LOC, gender:M, number:PL}

dhī́rāḥ ← dhī́ra- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

rátnam ← rátna- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

▼ *पद-पाठः-तैत्तिरीयः*

त्वम् । सो॒म॒ । प्र । चि॒कि॒तः॒ । म॒नी॒षा । त्वम् । रजि॑ष्ठम् । अनु॑ । ने॒षि॒ । पन्था॑म् ।
तव॑ । प्रऽनी॑ती । पि॒तरः॑ । नः॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । दे॒वेषु॑ । रत्न॑म् । अ॒भ॒ज॒न्त॒ । धीराः॑ ॥

▼ पद-पाठः

त्वम् । सो॒म॒ । प्रचि॑कित॒ इति॒ प्र-चि॒कि॒तः॒ । म॒नी॒षा । त्वम् । रजि॑ष्ठम् । अन्विति॑ । ने॒षि॒ । पन्था॑म् ॥ तव॑ । प्रणी॒तीति॒ प्र-नी॒ती॒ । पि॒तरः॑ । नः॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । दे॒वेषु॑ । रत्न॑म् । अ॒भ॒ज॒न्त॒ । धीराः॑ ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *tvaṃ* ← *tvam* ← *tvad*
- [noun], nominative, singular
- “you.”

- *soma*
- [noun], vocative, singular, masculine
- “Soma; moon; soma [word]; Candra.”

- *pra*
- [adverb]
- “towards; ahead.”

- *cikito* ← *cikitaḥ* ← *cit*
- [verb], singular, Perfect conjunctive (subj.)
- “notice; observe; attend to; intend.”

- *manīṣā*
- [noun], instrumental, singular, feminine
- “hymn; inspiration; idea; thinking; wish; consideration; intelligence.”

- *tvaṃ* ← *tvam* ← *tvad*
- [noun], nominative, singular

- “you.”

- *rajiṣṭham* ← *rajiṣṭha*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “honest.”

- *anu*
- [adverb]
- “subsequently; behind; along; towards; because.”

- *neṣi* ← *nī*
- [verb], singular, Present indikative
- “bring; lead; spend; decant; enter (a state); remove; take out; take away; enforce; marry; carry; fill into; bring; learn; go out; add.”

- *panthām* ← *pathin*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “way; road; path [word]; journey; method.”

- *tava* ← *tvad*
- [noun], genitive, singular
- “you.”

- *praṇītī* ← *praṇīti*
- [noun], instrumental, singular, feminine
- “guidance; guidance.”

- *pitaro* ← *pitaraḥ* ← *pitṛ*
- [noun], nominative, plural, masculine

- “father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather.”

- *na* ← *naḥ* ← *mad*
- [noun], genitive, plural
- “I; mine.”

- *indo* ← *indu*
- [noun], vocative, singular, masculine
- “moon; Soma; drop; anusvāra; one; Candra; silver; camphor; point; juice.”

- *deveṣu* ← *deva*
- [noun], locative, plural, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *ratnam* ← *ratna*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “jewel; wealth; best; treasure; vajra; property; jewel; ruby; jewelry.”

- *abhajanta* ← *bhaj*
- [verb], plural, Imperfect
- “eat; enjoy; enter (a state); worship; love; flee; possess; fall to one's share; partake; share; get; approach; love; use.”

- *dhīrāḥ* ← *dhīra*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “expert; wise; intelligent; versed; adept.”

▼ *रङ्गनाथः*

सोम- रसाधिदैवत। जीवने यो धार्मिको रसोस्ति स सोमः। परमार्थतयाध्यात्मिकरसः सोमः। त्वम्। मनीषा- मनीषया। प्र- प्रकर्षेण। चिकितः- अनुभूतः। कित ज्ञाने। त्वम्। रजिष्टम्- ऋजुम्। पन्थाम्- मार्गम्। अनु नेषि- अनुक्रमेण प्रापयसि। तव- ते। प्रणीती- प्रकर्षनीत्या। इन्दो- स्यन्दनशील। धीराः- धारणासंपन्नाः। नः- अस्माकम्। पितरः- पूर्वजा गुरवः। देवेषु- द्योतनशक्तिषु। रत्नम्- रमणीयसंपदम्। अभजन्त- असेवन्त॥१॥

▼ *सायण-भाष्यम्*

हे सोम **त्वं मनीषा** मनीषयास्मदीयया बुद्ध्या **प्र चिकितः** प्रकर्षेण ज्ञातोऽसि वयं त्वां स्तुतिभिरज्ञासिष्मेत्यर्थः । अतः **त्वं** रजिष्ठम् ऋजुतममकुटिलं **पन्थां** पन्थानं कर्मफलावाप्तिहेतुभूतं मार्गम् **अनु नेषि** अस्माननुक्रमेण प्रापयसि । किंच हे **इन्दो** उन्दनशील सर्वं जगदमृतेन क्लेदयित: सोम **तव प्रणीती** प्रणीत्या त्वत्कर्तृकेण प्रकृष्टनयनेन **धीराः** धीमन्तः कर्मवन्तः प्रज्ञावन्तो वा **नः** अस्माकं **पितरः देवेषु** इन्द्रादिषु **रत्नं** रमणीयं धनम् **अभजन्त** असेवन्त प्राप्नुवन् । अतोऽस्मानपि तादृशं धनं प्रापयेत्यर्थः ॥ प्र चिकितः । ‘ कित ज्ञाने ' । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । छान्दसं द्विर्वचनम् । यद्वा । यङ्लुगन्तात् निष्ठा । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् ‘ गुणो यङ्लुकोः' इति अभ्यासस्य गुणाभावः । यद्वा । ‘ छन्दस्युभयथा ' इति निष्ठायाः सार्वधातुकसंज्ञायां शप् । जुहोत्यादिवत् तस्य श्लुः । श्लौ ' इति द्विर्वचनम् । गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । मनीषा। सुपां सुलुक् ' इति तृतीयाया डादेशः । रजिष्ठम् । ऋजुशब्दात् इष्ठनि ' विभाषर्जोश्छन्दसि ' (पा. सू. ६. ४. १६२) इति रत्वम् । ‘टेः' इति टिलोपः । नेषि । नयतेर्लटि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । पन्थाम् । “ पथिमथ्यृभुक्षामात् ' (पा. सू. ७. १. ८५) इति असावपि व्यत्ययेन आत्वम् । पथिमथोः सर्वनामस्थाने ' इत्याद्युदात्तत्वम् । प्रणीती । ‘ तादौ च इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ सुपां सुलुक् ' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

2सोमबर्हिषदग्निष्वात्तकव्यवाहनानां क्रमेण द्वेद्वे पुरोनुवाक्ये एकैकस्य तूत्तरा याज्या सर्वास्त्रिष्टुभः । विशेषो वक्ष्यते -**त्वं सोमेति ॥** हे सोम! त्वं **प्रचिकितः** प्रकर्षेण ज्ञातः । निष्ठायां छान्दस्मं द्विर्वचनम्, यङ्लुकि वा अभ्यासविकाराभावः, 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । 'चिक' इति वा धात्वन्तरं द्रष्टव्यम् ।
मनीषा मनीषावद्भिः । यद्वा - विशिष्टया मनीषया व्यभिचाराभावात् । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराकारः ।
किंच – त्वं **रजिष्ठं** ऋजुतरं **पन्थां** पन्थानम् । ऋजुशब्दादिष्ठनि 'विभाषर्जोश्छन्दसि' इति रेफः । यद्वा - रजः उदकं अतिशयेन तद्वान् रजिष्ठः । रजश्शब्दादिष्ठन् 'विन्मतोर्लुक्', 'टेः' इति टिलोपः ।
ईदृशं पन्थानं **अनुनेषि** अनुक्रमेण प्रापयसि । नयतोर्लिटि शपो लुक् ।
किञ्च - हे **इन्दो!** सोम! तव **प्रणीती** प्रणीत्या परिचरणेन पुरस्कारेण वा । 'सुपां सुलुक्' इति

तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अस्माकं पितरः पूर्वेषु देवेषु **रत्नं** रमणीयं **हविः** अन्नम् अभजन्त **धीराः** धीमन्तः । मत्वर्थीयो रप्रत्ययः ॥

▼ *Wilson*

English translation:⑥

“You, **Soma**, are thoroughly apprehended by our understanding; you lead us along a straight path; by your guidance, **Indra**, our righteous fathers obtained wealth among the gods.”

▼ *Jamison Brereton*

You, Soma, have become conspicuous through our inspired thought. You—lead along the straightest path.
Through your guidance, o drop, our insightful forefathers had their
share in the treasure among the gods.

▼ *Jamison Brereton Notes*

The multiple possible meanings of the root(s) √cit and the unclear morphological identity of (prá) cikitaḥ make the interpretation of the first pāda somewhat difficult. I follow Thieme’s solution (Plusq.), adopted also by Kümmel (176-77), that it is underlyingly a medial injunctive to the perfect stem (that is, an unaugmented pluperfect), patterning with pf. cikité, etc. But the underspecification of this posited

*cikita caused it to be re-marked with an active ending (like root presents of the type aduha-t). It should not be a subjunctive, despite its thematic appearance, because of the zero-grade root syllable, and, pace Witzel Gotō, it should not be a trans./caus.

reduplicated aorist because of the light reduplicating syllable (expect *cīkitas) -- although I do have to admit that acikitat in VII.80.2 does seem to function like a redupl. aorist. Witzel Gotō supply pánthā́m, from b, as object in a, but this seems unnecessary. On a potential ring made by prá cikitaḥ here and prá cikitsā in the last pāda of the hymn (23d), see published introduction. The other question in pāda a is whose inspired thought is at issue. I assume that it is ours (that is, the poets'), in that the priests and poets create the ritual that makes soma manifest.

▼ *Griffith*

Thou, Soma, art preeminent for wisdom; along the straightest path thou art our leader.
Our wise forefathers by thy guidance, Indu, dealt out among the Gods their share of treasure.

▼ *Geldner*

Du, Soma, offenbare dich durch dichterische Gedanken, führe du uns den richtigsten Weg! Unter deiner Führung, du Saft, empfingen unsere weisen Väter von den Göttern das Kleinod.

▼ *Grassmann*

Du ragst, o Soma, hoch hervor an Weisheit, du führst, o Indu, auf dem gradsten Wege; Durch deine Leitung haben unsre Väter, die weisen, Schutz empfangen bei den Göttern.

▼ *Elizarenkova*

Ты, Сома, проявись через сознание!
Ты веди (нас) самым прямым путем!
Под твоим предводительством отцы наши, о сок,
Получили долю в богатстве у богов, (они,) мудрые.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- सोमः
- गोतमो राहूगणः
- स्वराट्पङ्क्ति
- पञ्चमः

▼ ***दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः***

अब तेईस मन्त्रवाले इक्कानवें सूक्त का आरम्भ है। उसके प्रथम मन्त्र में सोम शब्द के अर्थ का उपदेश किया है ।

▼ ***दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - हे (इन्दो) सोम के समान (सोम) समस्त ऐश्वर्य्ययुक्त (त्वम्) परमेश्वर वा अतिउत्तम विद्वान् ! जिस (मनीषा) मन को वश में रखनेवाली बुद्धि से (चिकितः) जानते हो वा (तव) आपकी (प्रणीती) उत्तम नीति से (धीराः) ध्यान और धैर्ययुक्त (पितरः) ज्ञानी लोग (देवेषु) विद्वान् वा दिव्य गुण कर्म और स्वभावों में (रत्नम्) अत्युत्तम धन को (प्र) (अभजन्त) सेवते हैं, उससे शान्तिगुणयुक्त आप (नः) हम लोगों को (रजिष्ठम्) अत्यन्त सीधे (पन्थाम्) मार्ग को (अनु) अनुकूलता से (नेषि) पहुँचाते हो, इससे (त्वम्) आप हमारे सत्कार के योग्य हो ॥ १ ॥

▼ ***दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - इस मन्त्र में श्लेषालङ्कार है। जैसे परमेश्वर अत्यन्त उत्तम विद्वान् अविद्या विनाश करके विद्या और धर्ममार्ग को पहुँचाता है, वैसे ही वैद्यकशास्त्र की रीति से सेवा किया हुआ सोम आदि ओषधियों का समूह सब रोगों का विनाश करके सुखों को पहुँचाता है ॥ १ ॥

▼ ***दयानन्द-सरस्वती (हि) - अन्वयः***

अन्वय: हे इन्दो सोम त्वं यया मनीषा चिकितस्तव प्रणीती धीराः पितरो देवेषु रत्नं प्राभजन्त तया नोस्मान् रजिष्ठं पन्थामनुनेषि तस्मात् त्वमस्माभिः सत्कर्त्तव्योऽसि ॥ १ ॥

▼ ***दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः***

अथ सोमशब्दार्थ उपदिश्यते ।

▼ ***दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (त्वम्) परमेश्वरो विद्वान् वा (सोम) सर्वेश्वर्यवन् (प्र) (चिकितः) जानासि। मध्यमैकवचने लेट्प्रयोगः। (मनीषा) मनस ईषया प्रज्ञानुरूपया। अत्र सुपां सुलुगिति

तृतीयास्थाने डादेशः। (त्वम्) (रजिष्ठम्) अतिशयेन ऋतु रजिष्ठम्। ऋजुशब्दादिष्ठनि। विभाषर्जोश्छन्दसि। अ० ६। ४। १६२। इति ऋकारस्य रेफादेशः। (अनु) (नेषि) प्रापयसि। अत्र नौधातोर्लटि बहुलं छन्दसीति शपो लुक्। अत्रान्तर्गतो ण्यर्थः। (पन्थाम्) पन्थानम्। अत्र छान्दसो वर्णलोपो वेति नकारलोपः। (तव) (प्रणीती) प्रकृष्टा चासौ नीतिस्तया। अत्र सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः। (पितरः) ज्ञानिनः (नः) अस्मभ्यम् (इन्दो) सोम्यगुणसम्पन्न (देवेषु) विद्वत्सु दिव्यगुणकर्मस्वभावेषु वा (रत्नम्) रमणीयं धनम् (अभजन्त) भजन्ति (धीराः) ध्यानधैर्ययुक्ताः ॥ १ ॥

▼ ***दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - अत्र श्लेषालङ्कारः। यथा परमेश्वरः परमविद्वान् वाऽविद्यां विनाश्य विद्याधर्ममार्गे प्रापयति तथैव वैद्यकशास्त्ररीत्या सेवितः सोमाद्योषधिगणः सर्वान् रोगान् विनाश्य सुखानि प्रापयति ॥ १ ॥

▼ ***सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - विषयः***

या सूक्तात अध्ययन, अध्यापन करणाऱ्या विद्या शिकणाऱ्या इत्यादी कामांची सिद्धी करणाऱ्या (सोम) शब्दाच्या अर्थाच्या कथनाने या सूक्ताच्या अर्थाची पूर्वसूक्ताच्या अर्थाबरोबर संगती जाणली पाहिजे.

▼ ***सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - या मंत्रात श्लेषालंकार आहे. जसा परमेश्वर किंवा अत्यंत उत्तम विद्वान अविद्येचा नाश करून विद्या व धर्ममार्गाकडे तसे वैद्यकशास्त्राच्या रीतीने सेवा केलेला सोम इत्यादी औषधींचा समूह सर्व रोगांचा नाश करतो व सुखी करतो. ॥ १ ॥

त्व"या हि" नः पित"रः सोम पू"र्वे
क"र्माणि चक्रुः" पवमान धी"राः
वन्व"न्न् अ"वातः परिधीँ"र् अ"पोर्णु
वीरे"भिर् अ"श्वैर् मघ"वा भवा नः त्वया॒ हि नः॑ पि॒तरः॑ सोम॒ पूर्वे॒ कर्मा॑णि च॒क्रुः प॑वमान॒ धीराः॑ ।
व॒न्वन्नवा॑तः परि॒धीँरपो॑र्णु वी॒रेभि॒रश्वै॑र्म॒घवा॑ भवा नः ॥

▼ ***अधिमन्त्रम् - sa***

- देवता - पवमानः सोमः
- ऋषिः - दैवोदासिः प्रतर्दनः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ ***Thomson & Solcum***

त्व᳚या हि᳚ नः पित᳚रः सोम पू᳚र्वे
क᳚र्माणि चक्रुः᳚ पवमान धी᳚राः
वन्व᳚न्न् अ᳚वातः परिधीँ᳚र् अ᳚पोर्णु
वीरे᳚भिर् अ᳚श्वैर् मघ᳚वा भवा नः

▼ *Vedaweb annotation*

Strata

Normal

Pāda-label

genre M

genre M

genre M

genre M

Morph

hí ← hí (invariable)
{}

naḥ ← ahám (pronoun)
{case:ACC, number:PL}

pitáraḥ ← pitár- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

pū́rve ← pū́rva- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

soma ← sóma- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

tváyā ← tvám (pronoun)
{case:INS, number:SG}

cakrúḥ ← √kr̥- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

dhī́rāḥ ← dhī́ra- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

kármāṇi ← kárman- (nominal stem)
{case:ACC, gender:N, number:PL}

pavamāna ← √pū- (root)
{case:VOC, gender:M, number:SG, tense:PRS, voice:MED}

ápa ← ápa (invariable)
{}

ávātaḥ ← ávāta- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

paridhī́n ← paridhí- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

ūrṇu ← √vr̥- (root)
{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

vanván ← √vanⁱ- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, tense:PRS, voice:ACT}

áśvaiḥ ← áśva- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:PL}

bhava ← √bhū- (root)
{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

maghávā ← maghávan- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

naḥ ← ahám (pronoun)
{case:ACC, number:PL}

vīrébhiḥ ← vīrá- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:PL}

▼ *पद-पाठः*

त्वया॑ । हि । नः॒ । पि॒तरः॑ । सो॒म॒ । पूर्वे॑ । कर्मा॑णि । च॒क्रुः । प॒व॒मा॒न॒ । धीराः॑ ।
व॒न्वन् । अवा॑तः । प॒रि॒ऽधीन् । अप॑ । ऊ॒र्णु॒ । वी॒रेभिः॑ । अश्वैः॑ । म॒घऽवा॑ । भ॒व॒ । नः॒ ॥

▼ *पद-पाठः-तैत्तिरीयः*

त्वया॑ । हि । नः॒ । पि॒तरः॑ । सो॒म॒ । पूर्वे॑ । कर्मा॑णि । च॒क्रुः । प॒व॒मा॒न॒ । धीराः॑ ॥ व॒न्वन्न् । अवा॑तः । प॒रि॒धीनिति॑ परि-धीन् । अपेति॑ । ऊ॒र्णु॒ । वी॒रेभिः॑ । अश्वैः॑ । म॒घवेति॑ म॒घ-वा॒ । भ॒व॒ । नः॒ ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *tvayā ← tvad*
- [noun], instrumental, singular
- “you.”

- *hi*
- [adverb]
- “because; indeed; for; therefore; hi [word].”

- *naḥ ← mad*
- [noun], genitive, plural
- “I; mine.”

- *pitaraḥ ← pitṛ*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather.”

- *soma*
- [noun], vocative, singular, masculine
- “Soma; moon; soma [word]; Candra.”

- *pūrve* ← *pūrva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “aforesaid(a); antecedent; previous(a); first; eastern; former(a); pūrva [word]; age-old; anterior; bygone; fore(a); predictive; firstborn; easterly; instrumental.”

- *karmāṇi* ← *karman*
- [noun], accusative, plural, neuter
- “action; saṃskāra; ritual; procedure; karman; treatment; object; function; production; job; operation; karman [word]; act; job; passive voice; activity; consequence; function; yajña; pañcakarman; cooking; occupation; profession; construction; duty; method; natural process; duty; therapy.”

- *cakruḥ* ← *kṛ*
- [verb], plural, Perfect indicative
- “make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture; appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; kṛ; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose.”

- *pavamāna* ← *pū*
- [verb noun], vocative, singular
- “purify; filter; blow; purify; purge; sift.”

- *dhīrāḥ* ← *dhīra*
- [noun], nominative, plural, masculine

- “expert; wise; intelligent; versed; adept.”

- *vanvann* ← *vanvan* ← *van*
- [verb noun], nominative, singular
- “obtain; gain; desire; get; like; love; overcome.”

- *avātaḥ* ← *avāta*
- [noun], nominative, singular, masculine

- *paridhīṃr* ← *paridhi*
- [noun], accusative, plural, masculine
- “covering; circumference; Paridhi; halo; fence.”

- *aporṇu* ← *apavṛ* ← *√vṛ*
- [verb], singular, Present imperative
- “open.”

- *vīrebhir* ← *vīrebhiḥ* ← *vīra*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- “hero; man; Vīra; vīra; vīra [word]; Vīra.”

- *aśvair* ← *aśvaiḥ* ← *aśva*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- “horse; aśva [word]; Aśva; stallion.”

- *maghavā* ← *maghavan*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “big.”

- *bhavā* ← *bhava* ← *bhū*

- [verb], singular, Present imperative
- “become; be; originate; transform; happen; result; exist; be born; be; be; come to life; grow; elapse; come to mind; thrive; become; impend; show; conceive; understand; stand; constitute; serve; apply; behave.”

- *naḥ* ← *mad*
- [noun], dative, plural
- “I; mine.”

▼ ***रङ्गनाथः***

पवमान सोम- पुनान रस। त्वया- भवता। हि- खलु। नः- अस्माकम्। धीराः- धारणाकुशलाः। पूर्वे पितरः- पूर्वाचार्याः। कर्माणि- पुण्यानि। चक्रुः- कृतवन्तः। अवातः- प्राणोपासनरहितानि। परिधीन्- आवरणानि। वन्वन्- हिंसन्। अपोर्णु- अपावृणु। वीरेभिः- वीर्यसंपन्नैः। अश्वैः- प्राणैः। नः- अस्मदर्थम्। मघवा- संपद्वान्। भव॥११॥

▼ ***सायण-भाष्यम्***

हे **पवमान** पूयमान **सोम धीराः** कर्मणि कुशलाः प्राज्ञाः **नः** अस्माकं **पितरः पूर्वे** पुरातना अङ्गिरसः **त्वया** । हिरवधारणे । त्वया सहायेनैव **कर्माणि** अग्निष्टोमादीनि **चक्रुः** कृतवन्तः । किंच **वन्वन्** स्तोतॄन संभजन् । यद्वा । वनतिर्हिंसार्थः। शत्रून् हिंसन’ । **अवातः** तैरभिगतस्त्वं **परिधीन्** । परिधीयत एभिः सर्वमिति परिधयो राक्षसाः। तान् **अपोर्णु** अपोर्णुहि अपच्छादय । जहीति यावत् । ऊर्णोतेर्लोटि छान्दसो हेर्लुक् । एतादृशस्त्वं **नः** अस्माकं पुत्रादियुक्तं धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

3त्वया हीति ॥ हे सोम **नः**अस्माकं पूर्वे पितरः त्वया खलु हेतुना त्वत्प्रसादेन **कर्माणि** ज्योतिष्टोमदीनि पितृयज्ञादीनि वा **चक्रुः** कृतवन्तः । धीराः । गतम् ।
हे **पवमान** शोधक तस्मात्कारणात् अस्माकमपि त्वं **वन्वन्** अस्माकं संभजन् **अवातः** वातरहितः स्वयमेव ज्वलन् ।
यद्वा - अकार उपमायां अयं वायुसदृशः, दीर्घकारित्वं साङ्श्यं । **परिधीन्** परितो धारयितॄन् आत्मनः प्रतिबन्धॄन् **अपोर्णु** अपानुद प्रतिबन्धकापनोदेन शीघ्रमागच्छेति ।
रुत्वानुनासिकावुक्तौ । **वीरेभिः** विक्रान्तैरश्वैः शीघ्रमागच्छेति । ततश्चागत्य नः अस्माकं **मघवा** धनवान् भव । अस्मभ्यं धनं दातुं हस्ते गृहाण ।

यद्वा - हविषा धनेन तद्वान् भव । 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीयो वनिप्रत्ययः ।
'द्व्यचोतस्तिङः' इति भवशब्दस्य संहितायां दीर्घः ॥

▼ *Wilson*

English translation:

"**Soma Pavamāna**, by you our ancient and wise progenitors performed their religious rites; harming the foes (yourself) unharmed slay the **rākṣasas** and be liberal in enriching us with **male** offspring and horses."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Yourself unharmed: **avataḥ** = tair, i.e. śatrubhir abhigataḥ

▼ *Jamison Brereton*

Because with you, self-purifying Soma, our insightful forefathers performed their (ritual) acts,
open up the barriers, vanquishing but unvanquished; become a benefactor to us with heroes and with horses.

▼ *Jamison Brereton Notes*

As Geldner (see n. 11c) and Ober (I.311 with n. 791) point out, the first hemistich depicts the Vala myth, with "forefathers" (pitáraḥ) a reference to the Aṅgirases - made clearer by a similar but more explicit passage in the next hymn, IX.97.39. This mythic episode - the forefathers opening the Vala cave with the help of soma - provides the model for the appeal in c, for Soma to open the paridhí- (paridhī́m̐r áporṇu): paridhí- is used explicitly of the barriers of the Vala cave in I.52.5. But as Geldner suggests (n. 11c), the poet here is calling on Soma to open up the livestock pens and provide us with the animals therein.

▼ *Griffith*

For our sage fathers, Soma Pavamana, of old performed, by thee, their sacred duties.
Fighting unvanquished, open the enclosures: enrich us with large gifts of steeds and heroes.

▼ *Geldner*

Denn mit dir, o Soma, haben unsere weisen Väter vormals ihre Taten getan, o Pavamana. Ein unüberwundener Überwinder öffne du die Schranken; sei gegen uns freigebig mit Söhnen und Rossen!

▼ *Grassmann*

Denn unsre alten weisen Väter thaten durch dich, o heller Soma, ihre Werke, Die Wehren brich unangefochten, siegreich, sei mächtig uns durch Helden und durch Rosse.

▼ *Elizarenkova*

Ведь это с тобой, о сома, наши древние отцы
Совершали обряды, о Павамана, (эти) мудрые.
Настигающий, (но) не настигнутый, раствори преграды!
Будь к нам щедрым на мужей и коней!

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पवमानः सोमः
- प्रतर्दनो दैवोदासिः
- त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ *आर्यमुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (सोमः) हे परमात्मन् ! (पूर्वे, पितरः) पूर्वकाल के पिता-पितामह (धीराः) जो धीर हैं (त्वया) तुम्हारी प्रेरणा से(कर्माणि, चक्रुः) कर्म्मों को करते थे। (पवमान) हे सबको पवित्र करनेवाले परमात्मन् ! (वन्वन्) आपका भजन करते हुए (अवातः) निश्चल होकर

(परिधीन्) राक्षसों को (अपोर्णु) दूर करें (वीरेभिः) वीरपुरुषों से (अश्वैः) और जो शक्तिसम्पन्न हैं, उनसे (नः) हमको (मघवा, भव) ऐश्वर्य्यसम्पन्न करें॥११॥

▼ ***आर्यमुनि - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - परमात्मा की आज्ञापालन करने से देश में ज्ञानी तथा विज्ञानी पुरुषों की उत्पत्ति होती है और देश ऐश्वर्य्यसम्पन्न होता है, इस प्रकार राक्षसभाव निवृत्त होकर सभ्यता के भाव का प्रचार होता है॥११॥

▼ ***आर्यमुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (सोम) हे परमात्मन् ! (पूर्वे, पितरः) पूर्वकालिकाः पितृपितामहादयः (धीराः) ये धीरास्ते (त्वया) त्वत्प्रेरणयैव (कर्माणि, चक्रुः) कर्माणि अकार्षुः (पवमान) हे सर्वपावक ! (वन्वन्) भवन्तं सेवमानः (अवातः) निश्चलः सन् (परिधीन्) राक्षसान् (अप, ऊर्णु) अपसारयाणि (वीरेभिः) वीरपुरुषैः (अश्वैः) शक्तिसम्पन्नैश्च अस्मान् (मघवा, भव) ऐश्वर्यसम्पन्नं कुर्याः॥११॥

तुवं" सोम पितृ"भिः संविदानो"
अ"नु द्या"वापृथिवी" आ" ततन्थ
त"स्मै त इन्दो हवि"षा विधेम
वयं" सियाम प"तयो रयीणा"म् त्वं सोम पितृभिः संविदानोऽनु द्यावापृथिवी आ ततन्थ ।
तस्मै त इन्दो हविषा विधेम वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥

▼ ***पद-पाठः***

त्वम् । सोम । पितृभिरिति पितृ-भिः । सवँविदान इति सम्-विदानः । अन्विति । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । एति । ततन्थ ॥ तस्मै । ते । इन्दो इति । हविषा । विधेम । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ ।

▼ ***अधिमन्त्रम् - sa***

- देवता - सोमः
- ऋषिः - प्रगाथः काण्वः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ ***Thomson & Solcum***

तुवं" सोम पितृ"भिः संविदानो"
अ"नु द्या"वापृथिवी" आ" ततन्थ

त॑स्मै त इन्दो हवि॑षा विधेम
वयं॑ सियाम प॑तयो रयीणा॑म्

▾ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for non-linguistic reasons

Pāda-label
genre D
genre D
genre D
genre D;; repeated line

Morph
pitŕ̥bhiḥ ← pitár- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:PL}

saṁvidānáḥ ← √vid- 2 (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, tense:PRF, voice:MED}

soma ← sóma- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

tvám ← tvám (pronoun)
{case:NOM, number:SG}

ā́ ← ā́ (invariable)
{}

ánu ← ánu (invariable)
{}

dyā́vāpr̥thivī́ ← dyā́vāpr̥thivī́- (nominal stem)
{case:NOM, gender:F, number:DU}

tatantha ← √tan- (root)
{number:SG, person:2, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

haviṣā ← havís- (nominal stem)
{case:INS, gender:N, number:SG}

indo ← índu- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

tásmai ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:DAT, gender:M, number:SG}

te ← tvám (pronoun)
{case:DAT, number:SG}

vidhema ← √vidh- (root)
{number:PL, person:1, mood:OPT, tense:AOR, voice:ACT}

pátayaḥ ← páti- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

rayīṇā́m ← rayí- ~ rāy- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:PL}

syāma ← √as- 1 (root)
{number:PL, person:1, mood:OPT, tense:PRS, voice:ACT}

vayám ← ahám (pronoun)
{case:NOM, number:PL}

▼ ***पद-पाठः***

त्वम् । सो॒म॒ । पि॒तृऽभिः॑ । स॒म्ऽवि॒दा॒नः । अनु॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । आ । त॒त॒न्थ॒ ।
तस्मै॑ । ते॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । ह॒विषा॑ । वि॒धे॒म॒ । व॒यम् । स्या॒म॒ । पत॑यः । र॒यी॒णाम् ॥

▼ ***पद-पाठः-तैत्तिरीयः***

त्वम् । सो॒म॒ । पि॒तृभि॒रिति॑ पि॒तृ-भिः॒ । स॒वँ॒वि॒दा॒न इति॑ सम्-वि॒दा॒नः । अन्विति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी
इति॒ द्यावा॑-पृ॒थि॒वी । एति॑ । त॒त॒न्थ॒ ॥ तस्मै॑ । ते॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । ह॒विषा॑ । वि॒धे॒म॒ । व॒यम् । स्या॒म॒ ।

पतंयः । र॒यी॒णाम् ॥ ।

▼ ***Hellwig Grammar***

- *tvaṃ* ← *tvam* ← *tvad*
- [noun], nominative, singular
- “you.”

- *soma*
- [noun], vocative, singular, masculine
- “Soma; moon; soma [word]; Candra.”

- *pitṛbhiḥ* ← *pitṛ*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- “father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather.”

- *saṃvidāno* ← *saṃvidānaḥ* ← *saṃvid* ← *√vid*
- [verb noun], nominative, singular
- “agree; know; match; recognize.”

- *'nu* ← *anu*
- [adverb]
- “subsequently; behind; along; towards; because.”

- *dyāvāpṛthivī*
- [noun], accusative, dual, feminine
- “heaven and earth; dyāvāpṛthivī [word].”

- *ā*
- [adverb]
- “towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix].”

- *tatantha* ← *tan*
- [verb], singular, Perfect indicative
- “expand; perform; cause; increase; write; spread; produce; spread; speak; propagate.”

- *tasmai* ← *tad*
- [noun], dative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *ta* ← *te* ← *tvad*
- [noun], dative, singular
- “you.”

- *indo* ← *indu*
- [noun], vocative, singular, masculine
- “moon; Soma; drop; anusvāra; one; Candra; silver; camphor; point; juice.”

- *haviṣā* ← *havis*
- [noun], instrumental, singular, neuter
- “Havya; offering; ghee; havis [word].”

- *vidhema* ← *vidh*
- [verb], plural, Present optative
- “worship; offer.”

- *vayaṃ* ← *vayam* ← *mad*
- [noun], nominative, plural

- “I; mine.”

- *syāma* ← *as*
- [verb], plural, Present optative
- “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

- *patayo* ← *patayaḥ* ← *pati*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “husband; overlord; king; deity; īśvara; ruler; pati [word]; commanding officer; leader; owner; mayor; lord.”

- *rayīṇām* ← *rayi*
- [noun], genitive, plural, masculine
- “wealth; property.”

▼ ***रङ्गनाथः***

सोम- रस। त्वम्। पितृभिः- पूर्वाचार्यैः। संविदानः- लब्धः। द्यावा पृथिवी- द्यावापृथिव्यौ। अनु। आ ततन्थ- विस्तृतवान्। तस्मै। ते- तुभ्यम्। इन्दो। हविषा। विधेम- परिचरेम। वयम्। रयीणाम्- सम्पदाम्। पतयः- पालकाः। स्याम- भवेम॥१३॥

▼ ***सायण-भाष्यम्***

हे **सोम त्वं पितृभिः** सह **संविदानः** संगच्छमानः **द्यावापृथिवी** द्यावापृथिव्यौ **अनु आ ततन्थ** क्रमेण विस्तारयसि । **तस्मै** सोमाय **हविषा विधेम** परिचरेम । **वयं रयीणां** धनानां **पतयः स्याम** भवेम ॥

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

4त्वं सोमेति ॥ हे सोम! **त्वं** पितृभिः पूर्वैरास्माकीनैः **संविदानः** ऐकमत्यं गतः इत्थं वयमस्मै कुर्म इति द्यावापृथिव्यौ **अन्वाततन्थ** अनुक्रमेण दीप्त्या ।
अततेः 'बभूथाततन्थ' इति निपात्यते ।
हे इन्दो! तस्मै तादृशाय **ते** तुभ्यं **हविषा विधेम** परिचरेम तदर्थां आततदीप्तिर्भव । प्रयोजनं च ब्रूमः ।
वयं **रयीणां** धनानां पतयः **स्याम** भूयास्मेति हविषा विधेम त्वाम्, त्वं च द्यावापृथिवी दीप्त्या

आततन्थ पितृभिश्च संविदानो भव इति ।
'समोगमृच्छि' इति विदेरात्मनेपदम् ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“**Soma**, you in conjunction with the fathers do stretch our successively heaven and earth-- to you let usdo worship with oblations, may we be lords of wealth.”

▼ *Jamison Brereton*

You, Soma, coming to agreement with the forefathers, extend through heaven and earth.
To you, drop, we would do ceremonial honor with an oblation. May we be lords of riches.

▼ *Griffith*

Associate with the Fathers thou, O Soma, hast spread thyself abroad through earth and heaven.
So with oblation let us serve thee, Indu, and so let us become the lords of riches,

▼ *Macdonell*

Uniting with the Fathers thou, O Soma, Hast over Heaven and Earth thyself extended. So, Indu, we would serve thee with oblation: Thus we would be the lords of ample riches.

▼ *Geldner*

Du, Soma, bist mit den Vätern im Einvernehmen, du reichst so weit wie Himmel und Erde. Dir, o Saft, wollen wir darum mit Opfer aufwarten; wir wollen Herren der Reichtümer sein.

▼ *Grassmann*

O Soma, du vereinigt mit den Vätern, hast dich verbreitet über Erd' und Himmel; Dem Indu möchten wir mit Opfer dienen, und möchten sein Besitzer aller Schätze.

▼ *Elizarenkova*

Ты, сома, находясь в согласии с отцами,
Простерся вдоль неба и земли.
Это тебя мы хотим почтить жертвенным возлиянием.
Да будем мы повелителями богатств!

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- सोमः
- प्रगाथः काण्वः
- पादनिचृत्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ *शिव शंकर शर्मा - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - मैं जैसे (ऋदूदरेण) शरीरहितकारी उदररक्षक (सख्या) मित्रसमान लाभदायक सोमरस को (सचेय) ग्रहण करता हूँ, तद्वत् अन्यान्य जन भी करें। (यः+पीतः) जो पीने पर (मा+न+रिष्येत्) मुझको हानि नहीं पहुँचाता है, वैसे स्वल्प पीने से किसी को हानि न पहुँचावेगा। (हर्य्यश्व) हे आत्मन् ! (अयम्+यः+सोमः) यह जो सोमरस (अस्मे+न्यधायि) हम लोगों के उदर में स्थापित है, वह चिरकाल तक हमें सुखकारी हो (तस्मै+प्रतिरम्+आयुः) उससे आयु अधिक बढ़े, ऐसी (इन्द्रम्+एमि) ईश्वर से प्रार्थना करता हूँ ॥१०॥

▼ *शिव शंकर शर्मा - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - ईश्वर से सब कोई प्रार्थना करें कि उत्तमोत्तम अन्न खा पीकर हम बलवान् और लोकोपकारी हों ॥१०॥

▼ *शिव शंकर शर्मा - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - अहम्। ऋदूदरेण=मृदूदरेण=उदरस्य अबाधकेन। सख्या=सखिभूतेन सख्येव वा हितकरेण सोमरसेन। सचेय=संगच्छेय। हे हर्य्यश्व=आत्मन् इन्द्रियस्वामिन् ! यः पीतः सन्। मा न रिष्येत्=न मां हिंस्येत्। अयं यः सोमः। अस्मे=अस्मासु। न्यधायि=निहितोऽभूत्। तस्मै=सोमाय। प्रतिरमायुः। इन्द्रमेमि=याचे ॥१०॥

अ॑ग्निष्वात्ताः पितर ए॑ह॑ गछत
स॑दः-सदः सदत सुप्रणीतयः
अत्ता॑ हवीं॑षि प्र॑यतानि बर्हि॑षि
अ॑था रयिं॑ स॑र्ववीरं दधातन अग्निंष्वात्ताः पितर् एह गंच्छत् सदंःसदः सदत सुप्रणीतयः ।
अ॒त्ता ह॒वींषि॒ प्रयंतानि ब॒र्हिष्यथां र॒यिं सर्वंवीरं दधातन ॥

▼ ***अधिमन्त्रम् - sa***

- देवता - पितरः
- ऋषिः - शङ्खो यामायनः
- छन्दः - जगती

▼ ***Thomson & Solcum***

अ॑ग्निष्वात्ताः पितर ए॑ह॑ गछत
स॑दः-सदः सदत सुप्रणीतयः
अत्ता॑ हवीं॑षि प्र॑यतानि बर्हि॑षि
अ॑था रयिं॑ स॑र्ववीरं दधातन

▼ ***Vedaweb annotation***

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

---

Pāda-label
popular
popular
popular
popular

Morph
á ← á (invariable)
{}

ágniṣvāttāḥ ← agniṣvātta- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:PL}

gachata ← √gam- (root)
{number:PL, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

ihá ← ihá (invariable)
{}

pitaraḥ ← pitár- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:PL}

sádaḥ-sadaḥ ← sádas- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

sadata ← √sad- (root)
{number:PL, person:2, mood:IMP, tense:AOR, voice:ACT}

supraṇītayaḥ ← supráṇīti- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:PL}

attá ← √ad- (root)
{number:PL, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

barhíṣi ← barhís- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:SG}

havī́ṁṣi ← havís- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

práyatāni ← √yam- (root)
{case:NOM, gender:N, number:PL, non-finite:PPP}

átha ← átha (invariable)
{}

dadhātana ← √dhā- 1 (root)
{number:PL, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

rayím ← rayí- ~ rāy- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

sárvavīram ← sárvavīra- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

▼ *पद-पाठः*

अग्निंऽस्वात्ताः । पि॒त॒रः॒ । आ । इ॒ह । ग॒च्छ॒त॒ । सदः॑ऽसदः । स॒द॒त॒ । सु॒ऽप्र॒नी॒त॒यः॒ । अ॒त्त । ह॒वींषि॑ । प्रऽयं॑तानि । ब॒र्हिषि॑ । अथ॑ । र॒यिम् । सर्वं॑ऽवीरम् । द॒धा॒त॒न॒ ॥

▼ *पद-पाठः-तैत्तिरीयः*

अग्निं॑ष्वात्ता॒ इत्यग्निं॑-स्वा॒त्ताः॒ । पि॒त॒रः॒ । एति॑ । इ॒ह । ग॒च्छ॒त॒ । सदः॑स्सद॒ इति॒ सदः॑-स॒दः॒ । स॒द॒त॒ । सु॒प्र॒णी॒त॒य॒ इति॑ सु-प्र॒णी॒त॒यः॒ ॥ अ॒त्त । ह॒वीँषि॑ । प्रयं॑ता॒नीति॒ प्र-य॒ता॒नि॒ । ब॒र्हिषि॑ । अथ॑ । र॒यिम् । सर्वं॑वीर॒मिति॒ सर्वं॑-वी॒र॒म् । द॒धा॒त॒न॒ ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *agniṣvāttāḥ* ← *agniṣvātta*
- [noun], vocative, plural, masculine
- “Agniṣvātta.”

- *pitara* ← *pitaraḥ* ← *pitṛ*
- [noun], vocative, plural, masculine
- “father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather.”

- *eha* ← *ā*
- [adverb]
- “towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix].”

- *eha* ← *iha*
- [adverb]
- “here; now; in this world; now; below; there; here; just.”

- *gacchata* ← *gam*
- [verb], plural, Present imperative
- "go; situate; enter (a state); travel; disappear; [in]; elapse; leave; reach; vanish; love; walk; approach; issue; hop on; gasify; get; come; die; drain; spread; transform; happen; discharge; ride; to be located; run; detect; refer; go; shall; drive."

- *sadaḥ* ← *sadas*
- [noun], accusative, singular, neuter
- "mansion; assembly; seat; seat."

- *sadaḥ* ← *sadas*
- [noun], accusative, singular, neuter
- "mansion; assembly; seat; seat."

- *sadata* ← *sad*
- [verb], plural, Aorist imperative
- "sit down; break down; slow; sink; crumble; fracture; perish; ride; stop; besiege; tire."

- *supraṇītayaḥ* ← *su*
- [adverb]
- "very; well; good; nicely; beautiful; su; early; quite."

- *supraṇītayaḥ* ← *praṇītayaḥ* ← *praṇīti*
- [noun], vocative, plural, masculine
- "guidance; guidance."

- *attā* ← *ad*
- [verb], plural, Present imperative

- "eat; devour."

- *havīṃṣi* ← *havis*
- [noun], accusative, plural, neuter
- "Havya; offering; ghee; havis [word]."

- *prayatāni* ← *prayam* ← *√yam*
- [verb noun], accusative, plural
- "give; emit; send; transmit."

- *barhiṣy* ← *barhiṣi* ← *barhis*
- [noun], locative, singular, neuter
- "Barhis; barhis [word]."

- *athā* ← *atha*
- [adverb]
- "now; then; furthermore; now; then."

- *rayiṃ* ← *rayim* ← *rayi*
- [noun], accusative, singular, masculine
- "wealth; property."

- *sarvavīraṃ* ← *sarva*
- [noun]
- "all(a); whole; complete; sarva [word]; every(a); each(a); all; entire; sāṃnipātika; manifold; complete; all the(a); different; overall."

- *sarvavīraṃ* ← *vīram* ← *vīra*
- [noun], accusative, singular, masculine
- "hero; man; Vīra; vīra; vīra [word]; Vīra."

- *dadhātana* ← *dhā*
- [verb], plural, Present imperative
- “put; give; cause; get; hold; make; provide; lend; wear; install; have; enter (a state); supply; hold; take; show.”

▼ *रङ्गनाथः*

अग्निस्वात्ताः- अग्निनास्वादिताः। हे पितरः। इह- अत्र। आ गच्छत। सुप्रणीतयः- स्वादर्शजीवनेन स्वसन्ततिनेतारः। सदःसदः। सदत- सीदत। बर्हिषि- उपासनाय दत्तदर्भासने चित्तासने वा। प्रयतानि- नियमयुक्तानि। हवींषि- चरुपुरोडाशध्यानभावनादिहव्यानि। अत्त- भक्षयत अनुभवत। अथ- ततः। सर्ववीरं रयिम्- सर्वेषां वीराणां वीर्यमयीं संपदम्। दधातन- दत्त॥११॥

▼ *सायण-भाष्यम्*

अग्निष्वात्ताः अग्निना स्वादिता एतन्नामकाः **पितरः** यूयम् **इह** अस्मिन् पितृकर्मणि **आ गच्छत** । आगत्य च हे सुप्रणीतयः अभिपूजितप्रणयनाः यूयं **सदःसदः** तत्तत्स्थानं **सदत** सीदत । तत्र तत्र स्थाने यथेष्टमुपविशतेत्यर्थः। उपविश्य च **बर्हिषि** आसादितानि **प्रयतानि** शुचीनि **हवींषि अत्त** भक्षयत । **अथ** अनन्तरं **सर्ववीरं** सर्वैर्वीरैः पुत्रपौत्रैरुपेतं **रयिं** धनं **दधातन** अस्मभ्यं दत्त ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

5अग्निष्वात्ता इति जगती ॥ हे **अग्निष्वात्ताः** अग्निष्वेव हवन्ते ये हविषां भोक्तारः आस्वादनिबद्धभावाः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हे पितरः! **इह** कर्मणि आ गच्छत । हे **सुप्रणीतयः** सुखपरिचरणाः सदस्सदः आत्मीयमात्मीयं सदनं **सदत** सीदत । सीदतिः प्राप्तिकर्माऽयमिदानीम् । यद्वा - 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् ।
सदस्सदः सदसिसदसि सीदत । विकरणव्यत्ययेन शः ।
ततश्चात्ताश्नीत हवींषि पितरो बर्हिषदः ।
ब्राह्मणं च, 'ये वै यज्वानः । ते पितरो बर्हिषदः ।' इति ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“**Agniṣvātta Pitṛs**, come to this solemnity; sit down, directors in the right way, in your appropriateplaces; eat the oblations spread on

the grass, and grant us riches and **male** posterity.”

▼ *Jamison Brereton*

Sweetened by Agni, o forefathers, come here. Sit each on his own seat, you of good guidance.
Eat the oblations set forth on the ritual grass. Then provide wealth in hale heroes.

▼ *Griffith*

Fathers whom Agni's flames have tasted, come ye nigh: ye kindly leaders, take ye each your proper place.
Eat sacrificial food presented on the grass: grant riches with a multitude of hero sons.

▼ *Geldner*

Ihr vom Feuer schmackhaft befundenen Väter, kommet hierher, setzet euch jeder an seinen Platz, ihr guten Führer! Esset die auf dem Barhis dargereichten Opferspenden und verleihet dann einen Schatz von lauter Söhnen!

▼ *Grassmann*

Ihr einst verzehrt vom Feuer naht, o Väter, euch, die schön ihr leitet, setzet euch auf Sitz für Sitz; Geniesst die dargereichten Speisen auf der Streu und schenkt uns Gut, das alle Männer reichlich nährt.

▼ *Elizarenkova*

О отцы, пришедшиеся Агни по вкусу, идите сюда,
Сядьте каждый на свое место, о вы, кого правильно ведут!
Ешьте жертвенные возлияния, поданные на жертвенной соломе,
А также дайте богатство из здоровых мужей!

▼ ***अधिमन्त्रम् (VC)***

- पितरः
- शङ्खो यामायनः
- निचृज्जगती
- निषादः

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (अग्निष्वात्ताः पितरः-इह आगच्छत सुप्रणीतयः सदःसदः सदत) यज्ञाग्नि को सम्यक् ग्रहण की हुई किरणें इस मण्डल में समन्तरूप से फैलें एवं सुसंचरित होकर घर-घर या स्थान-स्थान में भली प्रकार प्राप्त हों (बहिर्षि प्रयतानि हवींषि-आत्त-अध रयिं सर्ववीरं दधातन) यज्ञ में दी गई हव्यवस्तुओं को प्राप्त हों, पुनः सर्वप्रकार के वीरगुणयुक्त बल को हम में धारण करावें ॥११॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - सूर्य की रश्मियाँ यज्ञ के संपर्क से सुगन्धगुणयुक्त होकर यज्ञमण्डल के घर-घर में प्रवेश करती हैं और लाभप्रद होती हैं ॥११॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (अग्निष्वात्ताः पितरः इह-आगच्छत सुप्रणीतयः सदःसदः सदत) अग्निर्यज्ञः स्वात्तः सम्यग् गृहीतो यैस्ते पितरः-सूर्यरश्मयः “अग्निष्वात्ता ऋतुभिः संविदानाः” [तै०२।६।१६।२] “आयातु मित्र ऋतुभिः कल्पमानः संवेशयन् पृथिवीमुस्रियाभिः” [अथर्व०३।८।१] इहास्मद् गृहे समन्तात्प्राप्ता भवन्तु, ‘पुरुषव्यत्ययः’ तथा सुप्रणीतयः सु सम्यक् प्रणीतिः प्रणयनं घृतादिसम्पर्कः सञ्चारो येषां ते सदःसदः प्रतिसदं-प्रतिगृहं सदत गच्छन्तु (बर्हिषि प्रयतानि हवींषि-आ+अत्त अध रयिं सर्ववीरं दधातन) यज्ञे प्रदत्तानि हव्यानि वस्तूनि गृह्णन्तु, अध-अनन्तरं सर्ववीरम्-सर्वे वीरा यस्मात्तत्सर्ववीरं वीर्यं बलमस्मासु धारयन्तु ॥११॥

ब॑र्हिषदः पितर ऊती॑ अर्वा॑ग्
इमा॑ वो हव्या॑ चकृमा जुष॑ध्वम्
त॑ आ॑ गत अ॑वसा शं॑तमेन
अ॑था नः शं॑ यो॑र् अरपो॑ दधात बर्हिषदः पितर ऊ॒त्य१॒॑र्वागि॒मा वो॑ ह॒व्या च॑कृमा जु॒षध्व॑म् ।
त आ ग॒ताव॑सा॒ शन्त॑मे॒नाथा॑ नः॒ शं योर॑र॒पो द॑धात ॥

▼ ***अधिमन्त्रम् - sa***

- देवता - पितरः
- ऋषिः - शङ्खो यामायनः

- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

ब॑र्हिषदः पितर ऊती॑ अर्वा॑ग्
इमा॑ वो हव्या॑ चकृमा जुष॑ध्वम्
त॑ आ॑ गत अ॑वसा शं॑तमेन
अ॑था नः शं॑ यो॑र् अरपो॑ दधात

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label
popular
popular
popular
popular

Morph
arvā́k ← arvā́ñc- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

bárhiṣadaḥ ← barhiṣád- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:PL}

pitaraḥ ← pitár- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:PL}

ūtī́ ← ūtí- (nominal stem)
{case:INS, gender:F, number:SG}

cakr̥ma ← √kr̥- (root)
{number:PL, person:1, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

havyā́ ← havyá- (nominal stem)
{case:ACC, gender:N, number:PL}

imā́ ← ayám (pronoun)
{case:ACC, gender:N, number:PL}

juṣádhvam ← √juṣ- (root)
{number:PL, person:2, mood:IMP, tense:AOR, voice:MED}

vaḥ ← tvám (pronoun)
{case:ACC, number:PL}

ā́ ← ā́ (invariable)
{}

ávasā ← ávas- (nominal stem)
{case:INS, gender:N, number:SG}

gata ← √gam- (root)
{number:PL, person:2, mood:IMP, tense:AOR, voice:ACT}

śáṁtamena ← śáṁtama- (nominal stem)
{case:INS, gender:N, number:SG}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

arapáḥ ← arapás- (nominal stem)
{case:ACC, gender:N, number:SG}

átha ← átha (invariable)
{}

dadhāta ← √dhā- 1 (root)
{number:PL, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

naḥ ← ahám (pronoun)
{case:ACC, number:PL}

śám ← śám (invariable)
{}

yós ← yós (invariable)
{}

▼ *पद-पाठः*

बर्हि॑ऽसदः । पि॒त॒र॒ः । ऊ॒ती । अ॒र्वाक् । इ॒मा । व॒ः । ह॒व्या । च॒कृ॒म॒ । जु॒षध्वं॑म् ।
ते । आ । ग॒त॒ । अवं॑सा । शम्ऽतं॑मेन । अथ॑ । न॒ः । शम् । योः । अ॒र॒पः । द॒धा॒त॒ ॥

▼ *पद-पाठः*

बर्हि॑षद॒ इति॒ बर्हि॑-स॒द॒ः । पि॒त॒र॒ः । ऊ॒ती । अ॒र्वाक् । इ॒मा । व॒ः । ह॒व्या । च॒कृ॒म । जु॒षध्वं॑म् ॥ ते । एति॑ । ग॒त॒ । अवं॑सा । शन्तं॑मे॒नेति॒ शम्-त॒मे॒न॒ । अथ॑ । अ॒स्मभ्य॒मित्य॒स्म-भ्य॒म् । शम् । योः । अ॒र॒पः । द॒धा॒त॒ ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *barhiṣadaḥ* ← *barhiṣad*
- [noun], vocative, plural, masculine
- “Pitṛ.”

- *pitara* ← *pitaraḥ* ← *pitṛ*
- [noun], vocative, plural, masculine
- “father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather.”

- *ūty* ← *ūtī* ← *ūti*
- [noun], instrumental, singular, feminine
- “aid; favor; ūti [word].”

- *arvāg* ← *arvāk*
- [adverb]
- “here.”

- *imā ← idam*
- [noun], accusative, plural, neuter
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *vo ← vaḥ ← tvad*
- [noun], dative, plural
- “you.”

- *havyā ← havya*
- [noun], accusative, plural, neuter
- “Havya; offering; havya [word].”

- *cakṛmā ← cakṛma ← kṛ*
- [verb], plural, Perfect indicative
- “make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture; appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; kṛ; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose.”

- *juṣadhvam ← juṣ*
- [verb], plural, Present imperative
- “enjoy; endow; possess; frequent; accompany; induce; consume; approve; affect; attend; befit; blend; contract.”

- *ta ← te ← tad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there;

tad [word]; dative; once; same."

- *ā*
- [adverb]
- "towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix]."

- *gatāvasā* ← *gata* ← *gam*
- [verb], plural, Aorist imperative
- "go; situate; enter (a state); travel; disappear; [in]; elapse; leave; reach; vanish; love; walk; approach; issue; hop on; gasify; get; come; die; drain; spread; transform; happen; discharge; ride; to be located; run; detect; refer; go; shall; drive."

- *gatāvasā* ← *avasā* ← *avas*
- [noun], instrumental, singular, neuter
- "aid; favor; protection."

- *śantamenāthā* ← *śantamena* ← *śaṃtama*
- [noun], instrumental, singular, neuter
- "beneficent."

- *śantamenāthā* ← *athā* ← *atha*
- [adverb]
- "now; then; furthermore; now; then."

- *naḥ* ← *mad*
- [noun], accusative, plural
- "I; mine."

- *śaṃ* ← *śam*

- [noun], accusative, singular, neuter
- “luck; well-being; fortune.”

- *yor* ← *yoḥ* ← *yos*
- [noun], accusative, singular
- “fortune.”

- *arapo* ← *arapaḥ* ← *arapas*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “safe; unharmed; beneficial.”

- *dadhāta* ← *dhā*
- [verb], plural, Aorist imperative
- “put; give; cause; get; hold; make; provide; lend; wear; install; have; enter (a state); supply; hold; take; show.”

▼ ***रङ्गनाथः***

बर्हिषदः- हे लब्धभूमिकाः। पितरः। अर्वाक्- अर्वाचीनानामस्माकम्। ऊती- रक्षा कर्तव्या। इमा- एतानि। हव्या- हव्यानि। वः- युष्मदर्थम्। चकृम- कुर्मः। जुषध्वम्- तान् सेवध्वम्। ते- तादृशाः। आ गत- आगच्छत। शंतमेन- कल्याण्या। अवसा- रक्षया। नः- अस्मदर्थम्। शम्- मङ्गळम्। योः- अमङ्गळस्यापगमनम्। अपः- जीवोदकधाराः। दधात- दत्त॥४॥

▼ ***सायण-भाष्यम्***

हे **बर्हिषदः** । यज्ञे सीदन्तीति बर्हिषदः । अत्रापि ‘ ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषदः' (तै.ब्रा.१.६.९) इत्यत्र श्रुतत्वाद्यागं कृत्वा प्रेत्य पितृलोकं प्राप्ता बर्हिषदः । तादृशा हे **पितरः** **अर्वाक्** अर्वाचीनानामस्माकम् **ऊती** रक्षा भवद्भिः कर्तव्येति शेषः । **वः** युष्मदर्थम् **इमा हव्या** एतानि हवींषि **चकृम** अतस्तानि **जुषध्वम्** । **ते** हविर्जुष्टवन्तो यूयं **शंतमेन** सुखतमेन **अवसा** रक्षणेन निमित्तभूतेन **आ गत** आभिमुख्येनास्मान् प्राप्नुत । **अथ** अनन्तरं **नः** अस्मभ्यं **शं** सुखं **योः** दुःखवियोगम् **अरपः** पापरहितं च **दधात** दत्त ॥

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

6आमन्त्र्यन्ते - हे बर्हिषदः पितरः **ऊती** ऊत्या गमनेन अर्वाक् अस्मान् प्रत्यभिमुखा भूत्वा । 'ऊतियूति' इत्यादिना उदात्तः क्तिन्निपातितः, 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णः,

'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति ततःपरस्याकारस्य संहितायां स्वरितत्वम् ।
इमानि हव्यानि हवींषि । उभयत्र 'शेश्छन्दसि' इति लोपः ।
युष्मदर्थं **चकृम** कुर्मो वयम् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घत्वम् ।
तानि यूयं **जुषध्वं** सेवध्वम् । तिङः परत्वात् न निहन्यते ।
तदर्थं ते च यूयं आगत आगच्छत । लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ।
अवसा प्रीत्या **शन्तमेन** सुखतमेन मनुष्यादिप्रीतेः , अथ अनन्तरमागत्य हवींषि च सेवित्वा अस्मभ्यं शंयोश्च **अरपः** अपापः उभयलोकाविरुद्धं **दधात** दत्त । आपत्तापशमनं रोगाणां नाशनं यावनं भयानां पृथक्करणमागामिनो निरोधः ।
यौतेरसुनि गुणे अवादेशाभावश्छान्दसः ॥

▾ *Wilson*

English translation:

“**Pitṛs**, **Barhiṣads**, protect (us who are) in your presence; we have made these oblations for you,accept them; come with your most felicitous protection, and bestow upon us health and happiness; and pardonfrom sin.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

With your most felicitous protection: **avasā** śantamena = satisfied by most excellent food

▾ *Jamison Brereton*

You forefathers who sit on the ritual grass inclined this way with your aid, we have made these oblations for you. Enjoy!
Come here with your most luck-bringing help. Then provide for us luck and lifetime without flaw.

▾ *Griffith*

Fathers who sit on sacred grass, come, help us: these offerings have we made for you; accept them.
So come to us with most auspicious favour, and give us health and strength without a trouble.

▾ *Geldner*

Ihr Väter, die ihr auf dem Barhis sitzet, kommt mit eurer Gunst näher! Diese Spenden haben wir für euch bereitet, genießet! Kommet her mit heilvoller Gnade und schaffet uns Heil und Wohlsein ohne Gebreste!

▾ *Grassmann*

O Väter, auf der Streu, mit Hülfe naht euch; hier haben wir euch Trank gebraut, geniesst ihn; Mit segensreichster Hülfe kommet her nun und schenkt uns Heil und unversehrten Segen.

▾ *Elizarenkova*

О отцы, сидящие на жертвенной соломе, с помощью (придите) к нам!
Эти жертвенные напитки приготовила для вас – наслаждайтесь!
Придите сюда с самой благотворной поддержкой,
А также дайте нам счастье и благо без повреждения!

▾ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पितरः
- शङ्खो यामायनः
- पादनिचृत्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▾ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (बर्हिषदः पितरः-ऊती-अर्वाक्-वः-इमा हव्या-चकृम जुषध्वम्) यज्ञासन पर बैठे हुए हे विद्वानो ! हम अपनी रक्षा के लिये तुम्हारे वास्ते होम की वस्तुओं को तैयार करते हैं, इनको तुम अग्नि में डालकर काम में लाओ (ते शंतमेन-अवसा-आगत नः-अरपः शंयोः-दधात) वे तुम विद्वानो ! सुखमय रक्षण के कारण सदा प्राप्त हुआ करो और हमारे लिये शुद्धभाव, रोगनिवृत्ति और भय के दूरीकरण का उपाय करते रहो ॥४॥

▾ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - यज्ञ में विद्वानों को निमन्त्रित करके उनसे अपनी रोगनिवृत्ति और आपत्तियों से बचने के लिये कुछ न कुछ ज्ञान प्राप्त करना चाहिये ॥४॥

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (बर्हिषदः पितरः ऊती-अर्वाक्-वः-इमा हव्या-चकृम जुषध्वम्) यज्ञासन उपविष्टा ऊती-ऊत्यै-अस्मद्रक्षायै “सुपां सुपो भवन्ति” [अष्टा०७।१।३९ वार्तिकम्] विभक्तिव्यत्ययः। अत्र यज्ञे युष्मभ्यमिमानि हव्यानि कुर्मः सम्पादयामः सज्जीकुर्मो यूयं जुषध्वमग्नौ प्रक्षेपार्थं प्रयुङ्ध्वम् (ते शंतमेन-अवसा-आगत नः अरपः शंयोः दधात) ते यूयं विद्वांसः सुखमयेन रक्षणेन सदैव प्राप्नुत, अस्मभ्यं पापरहितं भावं रोगाणां शमनं यावनं च भयानां धारयत, तथा च निरुक्तम् [४।११] ॥४॥

आ"ह"म् पितॄ"न् सुविद"त्राँ अवित्सि
न"पातं च विक्र"मणं च वि"ष्णोः
बर्हिष"दो ये" स्वध"या सुत"स्य
भ"जन्त पित्व"स् त" इहा"गमिष्ठाः आहं पि॒तॄन्त्सु॑वि॒दत्राँ॑ अवित्सि॒ नपा॑तं च वि॒क्रम॑णं च॒ विष्णोः॑ ।
ब॒र्हि॒षदो॒ ये स्व॒धया॑ सु॒तस्य॒ भज॑न्त पि॒त्वस्त इ॒हाग॑मिष्ठाः ॥

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पितरः
- ऋषिः - शङ्खो यामायनः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

आ"ह"म् पितॄ"न् सुविद"त्राँ अवित्सि
न"पातं च विक्र"मणं च वि"ष्णोः
बर्हिष"दो ये" स्वध"या सुत"स्य
भ"जन्त पित्व"स् त" इहा"गमिष्ठाः

▼ *Vedaweb annotation*

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

---

Pāda-label
popular
popular
popular
popular

Morph
ā́ ← ā́ (invariable)
{}

ahám ← ahám (pronoun)
{case:NOM, number:SG}

avitsi ← √vid- 1 (root)
{number:SG, person:1, mood:IND, tense:AOR, voice:MED}

pitr̥̄́n ← pitár- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

suvidátrān ← suvidátra- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

ca ← ca (invariable)
{}

ca ← ca (invariable)
{}

nápātam ← nápat- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

vikrámaṇam ← vikrámaṇa- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

víṣṇoḥ ← víṣṇu- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

barhiṣádaḥ ← barhiṣád- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

sutásya ← √su- (root)
{case:GEN, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

svadháyā ← svadhā́- (nominal stem)
{case:INS, gender:F, number:SG}

yé ← yá- (pronoun)
{}

ā́gamiṣṭhāḥ ← ā́gamiṣṭha- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

bhájanta ← √bhaj- (root)
{number:PL, person:3, mood:INJ, tense:PRS, voice:MED}

ihá ← ihá (invariable)
{}

pitváḥ ← pitú- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:SG}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

▼ *पद-पाठः*

आ । अ॒हम् । पि॒तॄन् । सु॒ऽवि॒दत्रा॑न् । अ॒वि॒त्सि॒ । नपा॑तम् । च॒ । वि॒ऽक्रम॑णम् । च॒ । विष्णोः॑ । ब॒र्हि॒ऽसदः॑ । ये । स्व॒धया॑ । सु॒तस्य॑ । भज॑न्त । पि॒त्वः । ते । इ॒ह । आऽग॑मिष्ठाः ॥

▼ *पद-पाठः-तैत्तिरीयः*

एति॑ । अ॒हम् । पि॒तॄन् । सु॒वि॒दत्रा॒निति॑ सु-वि॒दत्रा॑न् । अ॒वि॒त्सि॒ । नपा॑तम् । च॒ । वि॒क्रम॑ण॒मिति॑ वि-क्रम॑णम् । च॒ । विष्णोः॑ ॥ ब॒र्हि॒षद॒ इति॑ बर्हि-सदः॑ । ये । स्व॒धयेति॑ स्व-धया॑ । सु॒तस्य॑ । भज॑न्त । पि॒त्वः । ते । इ॒ह । आग॑मिष्ठा॒ इत्या-ग॒मि॒ष्ठाः॒ ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *āham* ← *ā*
- [adverb]
- "towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix]."

- *āham* ← *aham* ← *mad*
- [noun], nominative, singular
- "I; mine."

- *pitṝn* ← *pitṛ*
- [noun], accusative, plural, masculine
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *suvidatrāṃ* ← *suvidatra*
- [noun], accusative, plural, masculine
- "beneficent."

- *avitsi* ← *vid*
- [verb], singular, Athematic s aor. (Ind.)
- "find; detect; marry; get; think."

- *napātaṃ* ← *napātam* ← *napāt*
- [noun], accusative, singular, masculine
- "grandson; nephew; napāt [word]."

- *ca*
- [adverb]
- "and; besides; then; now; even."

- *vikramaṇaṃ* ← *vikramaṇam* ← *vikramaṇa*
- [noun], accusative, singular, neuter

- *ca*
- [adverb]
- “and; besides; then; now; even.”

- *viṣṇoḥ* ← *viṣṇu*
- [noun], genitive, singular, masculine
- “Vishnu; Krishna; Viṣṇu; Om; Shiva.”

- *barhiṣado* ← *barhiṣadaḥ* ← *barhiṣad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Pitṛ.”

- *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “who; which; yat [pronoun].”

- *svadhayā* ← *svadhā*
- [noun], instrumental, singular, feminine
- “free will; offering; libation; nature; svadhā [word]; comfort; power.”

- *sutasya* ← *su*
- [verb noun], genitive, singular
- “press out; su.”

- *bhajanta* ← *bhaj*
- [verb], plural, Imperfect
- “eat; enjoy; enter (a state); worship; love; flee; possess; fall to one's share; partake; share; get; approach; love; use.”

- *pitvas ← pitvaḥ ← pā*
- [verb noun]
- “drink; gulp; soak; drink; suck; inhale.”

- *ta ← te ← tad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *ihāgamiṣṭhāḥ ← iha*
- [adverb]
- “here; now; in this world; now; below; there; here; just.”

- *ihāgamiṣṭhāḥ ← āgamiṣṭhāḥ ← āgamiṣṭha*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “arriving(a).”

▼ ***रङ्गनाथः***

अहम्। विदत्रान्- विदुषः। पितॄन्- पूर्वपुरुषानाचार्यान् मार्गदर्शिनः। अवित्सि- लब्धवान्। विष्णोः- व्यापनशीलस्य ब्रह्मणः। नपातं च- विनाशाभावं च। विक्रमणं च- व्याप्तिं च। लब्धवान्। ये। बर्हिषदः- लब्धभूमिकाः। सुतस्य- निष्पादितरसस्य। पित्वः- हव्यस्य च सारम्। स्वधया- आत्मधारणया। भजन्त- सेवन्ते। ते। इह- अत्र। आगमिष्ठाः- आगच्छन्तु॥३॥

▼ ***सायण-भाष्यम्***

अहं यजमानः **सुविदत्रान्** मदीयां भक्तिं सुष्ठु जानतः **पितॄन् अवित्सि** आभिमुख्येन लब्धवानस्मि । **विष्णोः** व्यापिनो यज्ञस्य **नपातं च** विनाशाभावं च **विक्रमणं च** विशेषेण प्रवृत्तिं च लब्धवानस्मि । **ये** पितरः **बर्हिषदः** बर्हिषि सीदन्ति **ते इह** अस्मिन् कर्मणि **आगमिष्ठाः** अतिशयेनागताः। आदरपूर्वं समागत्य **स्वधया** पुरोडाशाद्यन्नेन सह **सुतस्य** अभिषुतस्य सोमलक्षणस्य **पित्वः** पितोरन्नस्य भागं **भजन्त** सेवन्ते उपयुञ्जते ॥

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

7आहमिति ॥ **सुविदत्रान्** शोभनवेदनान् सुष्ठु वदन्तीति सुविदत्राः । विदेः कर्तृप्रत्ययः, कृदुत्तपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहं तान् **आवित्सि** आभिमुख्येन लब्धवानस्मि । विन्दतेर्लुङि 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्वम् ।
किञ्च - **विष्णोः** यज्ञात्मनो नपातं च विक्रमणं च आवित्सीत्येव तेषामेव प्रसादान्नपातनमभ्रेषः कर्माङ्गानाम् । ण्यन्तात्क्विपि नञ्समासे 'नभ्राण्नपात्' इति नलोपाभावो निपात्यते ।
विविधं सङ्क्रममणं **विक्रमणं** विश्लिष्टकर्मनिष्पत्तिः । विशिष्टफलप्राप्तिहेतुत्वं वा कर्मणः ।
कस्मादेवमुच्यते इत्याह - ये बर्हिषदः पितरः **स्वधया** अन्नेन सह सुतस्य सोमस्यान्नं सोमं च **भजन्त** अभजन्त यज्वान इति यावत् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपि' इत्यडभावः ।
ते पितरः इह अस्मिन् कर्मणि **पित्वः** पिन्वन्ति ।
आगमिष्ठाः। 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्याः स्वादेशः । अतिशयेन गन्तारः । 'तुश्छन्दसि' इत्यागन्तृशब्दादिष्ठन्प्रत्ययः, 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इति लोपः ॥

▾ *Wilson*

English translation:

“I have brought to my presence the **Pitṛs** who are well cognizant (of my worship), the infallibility, andfood of the effused (**Soma**) with the sacrificial cake.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

The infallibility...sacrifice: napātam, vikramaṇam = paths ofthe gods, whence there is no falling and where there is going and coming-- both as the consequence of sacrifice(**Yajus**. 29.56)

▾ *Jamison Brereton*

I have found here the forefathers good to find and the grandson and the wide stride of Viṣṇu.
Those who, sitting on the ritual grass, share in the pressed soma and the food at (the cry of) “svadhā,” they are the most welcome arrivals here.

▾ *Griffith*

1 have attained the gracious-minded Fathers, I have gained son and progeny from Visnu.
They who enjoy pressed juices with oblation seated on sacred grass, come oftenest hither.

▾ *Geldner*

Ich habe die leicht aufzufindenden Väter aufgefunden, den Enkel und den Schritt des Vishnu. Die Manen, die auf dem Barhis sitzend nach Herzenslust vom ausgepreßten Trank genießen, die kommen am liebsten hierher!

▾ *Grassmann*

Ich hab' entdeckt die gabenreichen Väter, die Kinder und den höchsten Schritt des Vischnu, Sie, die mit Lust den saft'gen Trank geniessen, wenn auf der Streu sie sitzen, kommen gern her.

▾ *Elizarenkova*

Я нашел легконаходимых отцов,
Потомка и (высший) шаг Вишну.
(Те) сидящие на жертвенной соломе, что по своему желанию вкушают
Выжатый напиток, они сюда приходят охотнее всех.

▾ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पितरः
- शङ्खो यामायनः
- त्रिष्टुप्
- धैवतः

▾ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (अहं सुविदत्रान् पितॄन्-आ-अवित्सि विष्णोः नपातं विक्रमणं च) मैं शुभविद्यासम्पन्न पालक जनों, विद्वानों तथा यज्ञ की प्रसाररूप व्याप्ति को भली प्रकार जानता हूँ (ये बहिर्षदः सुतस्य पित्वः स्वधया भजन्त ते-इह आगमिष्ठाः) इस यज्ञावसर पर तुम सब

विद्वानो ! शुभासन पर विराजित हुए स्वेच्छा से भोजन खाओ, अतएव यहाँ आकर विराजो ॥ ३॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - यज्ञक्रिया का फल बहुत दूर तक व्यापता है और उस यज्ञ का अनुष्ठान परिचित शुभविद्यासम्पन्न विद्वानों के द्वारा करना चाहिये। पुनः उन विद्वानों को उनकी इच्छानुसार भोजन खिलाना चाहिये ॥३॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (अहं सुविदत्रान् पितॄन्-आ-अवित्सि-विष्णोः-नपातं विक्रमणं च) अहं कल्याणविद्यान् पालकजनान् तथा विष्णोर्यज्ञस्य स्थिरत्वं व्याप्तित्वं विक्रमणं चान्तरिक्षे सञ्चारविशेषं चावित्सि-आस्मरामि मनसि धारयामि “यज्ञो वै विष्णुः” [श०१३।१।८।८] अवित्सि ‘विद् विचारणे’ लुङि रूपम्। (ये बर्हिषदः सुतस्य पित्वः स्वधया भजन्त ते-इह-आगमिष्ठाः) ये बर्हिषदो यज्ञासने सीदन्ति ते सुतस्य सम्पादितस्य पक्वस्य पित्वोऽन्नस्य “पितुरन्ननाम” [नि०२।७] स्वधया स्वधारणया स्वेच्छया भजन्त भजत सेवेध्वम्, ‘अत्र नकारोपजनशछान्दसः’। अत एव यूयमत्रागमिष्ठाः-आगच्छत। स्वधा-स्व-धारणा स्वं दधाति स्वधा “आतोऽनुपसर्गे कः” [अष्टा०३।२।३] स्त्रियां स्वधा ॥३॥

उ॑पहूताः पित॑रः सोमिया॑सो
बर्हिषि॑येषु निधि॑षु प्रिये॑षु
त॑ आ॑ गमन्तु त॑ इह॑ श्रुवन्तु
अ॑धि ब्रुवन्तु ते॑ अवन्तु अस्मा॑न् उप॑हूताः पि॒तरः॑ सो॒म्यासो॑ बर्हि॒ष्ये॑षु नि॒धिषु॑ प्रि॒येषु॑ ।
त आ ग॑मन्तु॒ त इ॒ह श्रु॑व॒न्त्वधि॑ ब्रुवन्तु॒ ते॑ऽवन्त्व॒स्मान् ॥

▼ ***अधिमन्त्रम् - sa***

- देवता - पितरः
- ऋषिः - शङ्खो यामायनः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ ***Thomson & Solcum***

उ॑पहूताः पित॑रः सोमिया॑सो
बर्हिषि॑येषु निधि॑षु प्रिये॑षु
त॑ आ॑ गमन्तु त॑ इह॑ श्रुवन्तु
अ॑धि ब्रुवन्तु ते॑ अवन्तु अस्मा॑न्

▼ ***Vedaweb annotation***

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

---

Pāda-label
popular
popular
popular;; repeated line
popular

Morph
pitáraḥ ← pitár- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

somyā́saḥ ← somyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

úpahūtāḥ ← √hū- (root)
{case:NOM, gender:M, number:PL, non-finite:PPP}

barhiṣyèṣu ← barhiṣyà- (nominal stem)
{case:LOC, gender:M, number:PL}

nidhíṣu ← nidhí- (nominal stem)
{case:LOC, gender:M, number:PL}

priyéṣu ← priyá- (nominal stem)
{case:LOC, gender:M, number:PL}

ā́ ← ā́ (invariable)
{}

gamantu ← √gam- (root)
{number:PL, person:3, mood:IMP, tense:AOR, voice:ACT}

ihá ← ihá (invariable)
{}

śruvantu ← √śru- (root)
{number:PL, person:3, mood:IMP, tense:AOR, voice:ACT}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

ádhi ← ádhi (invariable)
{}

asmā́n ← ahám (pronoun)
{case:ACC, number:PL}

avantu ← √av^{i}- (root)
{number:PL, person:3, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

bruvantu ← √brū- (root)
{number:PL, person:3, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

▼ *पद-पाठः*

उप॑ऽहूताः । पि॒तरः॑ । सो॒म्यासः॑ । ब॒र्हि॒ष्ये॑षु । नि॒ऽधिषु॑ । प्रि॒येषु॑ ।
ते । आ । ग॒म॒न्तु॒ । ते । इ॒ह । श्रु॒व॒न्तु॒ । अधि॑ । ब्रु॒व॒न्तु॒ । ते । अ॒व॒न्तु॒ । अ॒स्मान् ॥

▼ *पद-पाठः-तैत्तिरीयः*

उप॑हूता॒ इत्युप॑-हूता॒ः । पि॒तरः॑ । सो॒म्यासः॑ । ब॒र्हि॒ष्ये॑षु । नि॒धिष्विति॑ नि-धिषु॑ । प्रि॒येषु॑ ॥ ते । एति॑ । ग॒म॒न्तु॒ । ते । इ॒ह । श्रु॒व॒न्तु॒ । अधीति॑ । ब्रु॒व॒न्तु॒ । ते । अ॒व॒न्तु॒ । अ॒स्मान् ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *upahūtāḥ* ← *upahvā* ← *√hvā*

- [verb noun], nominative, plural
- "call; raise."

- *pitaraḥ ← pitṛ*
- [noun], nominative, plural
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *somyāso ← somyāsaḥ ← somya*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "saumya."

- *barhiṣyeṣu ← barhiṣya*
- [noun], locative, plural, masculine

- *nidhiṣu ← nidhi*
- [noun], locative, plural, masculine
- "hoard; receptacle; treasure; ocean; instrument."

- *priyeṣu ← priya*
- [noun], locative, plural, masculine
- "beloved; pleasant; dear; fond(p); wanted; priya [word]; favorite; good; liked; suitable; proper."

- *ta ← te ← tad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

- *ā*

- [adverb]
- “towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix].”

- *gamantu* ← *gam*
- [verb], plural, Present imperative
- “go; situate; enter (a state); travel; disappear; [in]; elapse; leave; reach; vanish; love; walk; approach; issue; hop on; gasify; get; come; die; drain; spread; transform; happen; discharge; ride; to be located; run; detect; refer; go; shall; drive.”

- *ta* ← *te* ← *tad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *iha*
- [adverb]
- “here; now; in this world; now; below; there; here; just.”

- *śruvantv* ← *śruvantu* ← *śru*
- [verb], plural, Aorist imperative
- “listen; come to know; hear; hear; listen; study; heed; learn.”

- *adhi*
- [adverb]
- “on; from; accordingly.”

- *bruvantu* ← *brū*
- [verb], plural, Present imperative

- “say; tell; describe; speak; state; answer; call; explain; address; proclaim; talk; talk; choose.”

- *te* ← *tad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *'vantv* ← *avantu* ← *av*
- [verb], plural, Present imperative
- “support; help; prefer; prefer; like.”

- *asmān* ← *mad*
- [noun], accusative, plural, masculine
- “I; mine.”

▼ ***रङ्गनाथः***

बर्हिष्येषु- लब्धभूमिकेषु। प्रियेषु- प्रेमपात्रेषु। निधिषु। सोम्यासः- प्रसन्नाः। पितरः। उपहूताः- आहूताः। ते। आ गमन्तु- आगच्छन्तु। ते। इह- अत्र। श्रुवन्तु- शृण्वन्तु। अधि ब्रुवन्तु- धर्ममुपदिशन्तु। ते- अमी। अस्मान्- नः। अवन्तु- रक्षन्तु॥५॥

▼ ***सायण-भाष्यम्***

सोम्यासः सोम्या अस्मदनुग्रहपराः सोमसंपादिनो वा **पितरः बर्हिष्येषु** यागार्हेषु .**प्रियेषु** तृप्तिकरेषु **निधिषु** निधिसदृशेषु हविःषु निमित्तभूतेषु सत्सु **उपहूताः** अस्माभिराहूताः **ते** पितरः **आ गमन्तु** आगच्छन्तु । आगत्य च **इह** अस्मिन् कर्मणि अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीः **श्रुवन्तु** शृण्वन्तु । श्रुत्वा च **अधि ब्रुवन्तु** । साधुरयं यजमान इत्यादरेण कथयन्तु । **ते** तादृशाः पितरः **अस्मान् अवन्तु** रक्षन्तु ॥ ॥ १७ ॥

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

8उपहूताः ये पितरः अस्मिन् कर्मणि अस्माभिरुपहूताः **सोम्यासः** सोमार्हाः । 'सोममर्हति' इति यप्रत्ययः । **बर्हिष्येषु** यागसंबन्धिषु । भवे साधौ वा यः ।

सन्निधिषु निधीयन्त इति निधयः हवींषि । 'उपसर्गे घोः किः' तेषु निमित्तेषु सप्तमी ।
प्रियेषु इष्टतमेषु ये आहूताः **आगमन्तु** आगच्छन्तु । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति छत्वाभावः ।
अतः इह कर्मणि अस्मत्प्रयुक्तास्स्तुतीः **श्रुवन्तु** शृण्वन्तु । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ।
अधिब्रुवन्तु तेऽस्मान् पक्षपातेन वा अस्मान् आधिक्येन ब्रुवन्तु साधुकृतमेभिरिति । अवन्तु चास्मान्पितरस्ते ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“May the **Pitṛs** who are entitled to the **Soma** come, when invoked by us, to the agreeable treasuresconnected with the sacred grass; let them here listen (to our praises), let them speak (their approbation in reply);let them protect us.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Entitled to the Soma: somyāsaḥ = **anugraha parāḥ**, kind or favourable,somasampādinaḥ, obtaining the Soma

▼ *Jamison Brereton*

The forefathers deserving of soma have been summoned here to the dear stores on the ritual grass.
Let them come hither, let them listen (to us) here; let them speak on
(our) behalf, let them help us.1394 X.16

▼ *Griffith*

May they, the Fathers, worthy of the Soma, invited to their favourite oblations.
Laid on the sacred grass, come nigh and listen: may they be gracious unto us and bless us.

▼ *Geldner*

Die somawürdigen Väter sind jetzt geladen zu den beliebten, auf das Barhis gesetzten Auftischungen. Die sollen herkommen, die sollen hier zuhören, die sollen uns Fürsprecher und gewogen sein!

▼ *Grassmann*

Geladen sind die Soma-frohen Väter zu lieben Speisen, welche auf der Streu stehn; Sie mögen kommen und uns hier erhören und freundlich zu uns reden und uns helfen.

▼ *Elizarenkova*

Призваны отцы, достойные Сомы,
Для приятных угощений на жертвенной соломе.
Пусть придут они, пусть послушают здесь!
Пусть заступятся они и поддержат нас!

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पितरः
- शङ्खो यामायनः
- निचृदार्चीत्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (बहिर्ष्येषु प्रियेषु निधिषु-उपहूताः सोम्यासः पितरः) यज्ञसम्बन्धीस्वानुकूल दक्षिणरूप गौ आदि धनों के निमित्त निमन्त्रित जो सोमवान् सोमौषधिरससम्पादन आदि क्रिया में कुशल विद्वान् ज्ञानिजन हैं (ते-आगमन्तु ते-इह श्रुवन्तु ते-अधि ब्रुवन्तु-ते-अस्मान्-भवन्तु) वे विद्वान् यहाँ आवें, हमारे प्रश्नों को सुनें, उपदेश दें या समाधान करें, इस प्रकार श्रवण और उपदेश से हमारी रक्षा करें ॥५॥

▼ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - यज्ञ में क्रियाकुशल विद्वानों को निमन्त्रित करना तथा उनसे अपने विविध प्रश्नों का समाधान और उपदेश सुनना चाहिये और सत्कारार्थ इच्छानुकूल गौ आदि पदार्थ दक्षिणा में देने चाहियें ॥५॥

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (बर्हिष्येषु प्रियेषु निधिषु-उपहूताः सोम्यासः पितरः) यज्ञसम्बन्धिषु स्वानुकूलेषु दक्षिणारूपगवादिधनेषु निमन्त्रिताः सोमसम्पादिनः सोमवन्तः सोमौषधिरससम्पादनादिक्रियाकुशलाः ज्ञानिजनाः सन्ति “तद्ये सोमेनेजानास्ते पितरः सोमवन्तः” [श०२।६।१।७] (ते-आगमन्तु ते इह श्रुवन्तु ते-अधि ब्रुवन्तु ते-अस्मान् अवन्तु) पूर्वोक्तास्ते विद्वांस इहात्रागच्छन्तु श्रुवन्त्वस्मत्प्रश्नान् शृण्वन्त्वधि ब्रुवन्तु पश्चादुपदिशन्त्वित्थं श्रवणोपदेशाभ्यामस्मान् रक्षन्तु ॥५॥

उ॑द् ईरताम् अ॑वर उ॑त् प॑रास
उ॑न् मध्यमाः॑ पित॑रः सोमिया॑सः
अ॑सुं य॑ ईयु॑र् अवृका॑ ऋतज्ञा॑स्
ते॑ नो अवन्तु पित॑रो ह॑वेषु
उदी॑रता॒मव॑र॒ उत्परा॑स॒ उन्म॑ध्य॒माः पि॒तरः॑ सो॒म्यासः॑ ।
असुं॒ य ई॒युर॑वृ॒का ऋ॑त॒ज्ञास्ते नो॑ऽवन्तु पि॒तरो॒ हवे॑षु ॥

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पितरः
- ऋषिः - शङ्खो यामायनः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

उ॑द् ईरताम् अ॑वर उ॑त् प॑रास
उ॑न् मध्यमाः॑ पित॑रः सोमिया॑सः
अ॑सुं य॑ ईयु॑र् अवृका॑ ऋतज्ञा॑स्
ते॑ नो अवन्तु पित॑रो ह॑वेषु

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label
popular
popular
popular
popular

Morph

ávare ← ávara- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

īratām ← √r̥- 1 (root)
{number:PL, person:3, mood:IMP, tense:PRS, voice:MED}

párāsaḥ ← pára- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

út ← út (invariable)
{}

út ← út (invariable)
{}

madhyamā́ḥ ← madhyamá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

pitáraḥ ← pitár- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

somyā́saḥ ← somyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

út ← út (invariable)
{}

ásum ← ásu- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

avr̥kā́ḥ ← avr̥ká- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

īyúḥ ← √i- 1 (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

ṛtajñā́ḥ ← ṛtajñā́- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)
{}

avantu ← √avⁱ- (root)
{number:PL, person:3, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

háveṣu ← háva- (nominal stem)
{case:LOC, gender:M, number:PL}

naḥ ← ahám (pronoun)
{case:ACC, number:PL}

pitáraḥ ← pitár- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

▼ *पद-पाठः*

उत् । ई॒र॒ता॒म् । अव॑रे । उत् । परा॑सः । उत् । म॒ध्य॒माः । पि॒तरः॑ । सो॒म्यासः॑ ।
असु॑म् । ये । ई॒युः । अ॒वृ॒काः । ऋ॒त॒ऽज्ञाः । ते । नः॒ । अ॒व॒न्तु॒ । पि॒तरः॑ । हवे॑षु ॥

▼ *पद-पाठः-तैत्तिरीयः*

उदिति॑ । ई॒र॒ता॒म् । अव॑रे । उदिति॑ । परा॑सः । उदिति॑ । म॒ध्य॒माः । पि॒तरः॑ । सो॒म्यासः॑ ॥ असु॑म् । ये । ई॒युः । अ॒वृ॒काः । ऋ॒त॒ज्ञा इत्यृ॑त-ज्ञाः । ते । नः॒ । अ॒व॒न्तु॒ । पि॒तरः॑ । हवे॑षु ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *ud*
- [adverb]
- “up.”

- *īratām* ← *īr*

- [verb], plural, Present imperative
- “go.”

- *avara* ← *avare* ← *avara*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “worst; avara [word]; lower; nearer; base; short; low; abject; later(a); worse; antecedent.”

- *ut* ← *ud*
- [adverb]
- “up.”

- *parāsa* ← *parāsaḥ* ← *para*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “best; other; following; devoted(p); extreme; highest; otherwordly; better; hostile; maximal; distant; another(a); para [word]; upper; concluding; foreign; earlier; worse; longer; finest; excessive.”

- *un* ← *ud*
- [adverb]
- “up.”

- *madhyamāḥ* ← *madhyama*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “intermediate; middle; average; second; average; adult; central; moderate; mean; center(a).”

- *pitaraḥ* ← *pitṛ*
- [noun], nominative, plural

- “father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather.”

- *somyāsaḥ* ← *somya*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “saumya.”

- *asuṃ* ← *asum* ← *asu*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “life.”

- *ya* ← *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “who; which; yat [pronoun].”

- *īyur* ← *īyuḥ* ← *i*
- [verb], plural, Perfect indicative
- “go; travel; enter (a state); return; walk; continue; reach; ask.”

- *avṛkā* ← *avṛkāḥ* ← *avṛka*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “protective; safe.”

- *ṛtajñās* ← *ṛta*
- [noun], neuter
- “truth; order; fixed order; ṛta [word]; law; custom; custom.”

- *ṛtajñās* ← *jñāḥ* ← *jña*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “conversant(p); aware(p); wise.”

- *te ← tad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- "this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same."

- *no ← naḥ ← mad*
- [noun], accusative, plural
- "I; mine."

- *'vantu ← avantu ← av*
- [verb], plural, Present imperative
- "support; help; prefer; prefer; like."

- *pitaro ← pitaraḥ ← pitṛ*
- [noun], nominative, plural
- "father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather."

- *haveṣu ← hava*
- [noun], locative, plural, masculine
- "invocation."

▼ ***रङ्गनाथः***

अवरे परासः मध्यमाः- उत्तमाधममध्यमाः। सोम्यासः- प्रसन्नाः। पितरः- पूर्वाचार्याः पूर्वपुरुषा मार्गदर्शकाः। उदीरताम्- हव्यं प्राप्नुवन्तु। असुम्- प्राणम्। ये। ईयुः- उपासते। ते। ऋतज्ञाः- प्रकृतिनियत्यनुस्यूतधर्मज्ञाः। पितरः- पूर्वपुरुषाः पूर्वाचार्या मार्गदर्शकाः। नः- अस्मान्। हवेषु- आह्वानेषु। अवन्तु- रक्षन्तु॥१॥

▼ ***सायण-भाष्यम्***

त्रिविधाः पितर उत्तमा मध्यमा अधमाश्चेति । यथाविधं श्रौतं कर्मानुष्ठाय पितृत्वं प्राप्ता उत्तमाः । स्मार्तकर्ममात्रपरा मध्यमाः । अत्रापि कैश्चित्संस्कारैर्विकला अधमाः। एतदेवाभिप्रेत्य • ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धाः' इत्यादिमन्त्रः समाम्नातः । तेषु **अवरे** निकृष्टाः **उदीरताम्** उत्तमं हविः प्राप्नुवन्तु । **परासः** उत्तमाः **पितरः उत्** ईरताम् । मध्यमाः पितरश्च उत् ईरताम् । ते सर्वेऽप्यस्मद्विषये **सोम्यासः** सोम्या अनुग्रहपराः सन्तु । **ये** पितरः **अवृकाः** वृकवदरण्यश्ववदस्मासु हिंसामकुर्वन्तः **ऋतज्ञाः** अस्मदनुष्ठितं यज्ञं जानन्तः **असुम्** अस्मत्प्राणम् **ईयुः** रक्षितुं प्राप्ताः **ते पितरः हवेषु** अस्मदीयेष्वाह्वानेषु **नः** अस्मान् **अवन्तु** रक्षन्तु ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

9उदीरतामिति ॥ **उदीरतां** उदीर्णा भवन्तु उद्गच्छन्तु । ईर गतौ, आदादिकः 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः ।
अवरे अधस्तात् स्थिताः पृथिवीस्थिता वा निकृष्टा वा **परासः** पराः उत्कृष्टा उच्छ्रितस्थानस्था वा ते च पितर उदीरतां मध्यमाश्च पितर उदीरतां **सोम्यासः** सोमार्हाः । 'सोममर्हति' इति यः । ये **असुं** प्राणं हेतुत्वेन वारकत्वेन **ईयुः प्रविष्टाः** अवृकाः बाधकस्वभावरहिताः । कुक वृक आदाने, इगुपलक्षणः कः ।
ऋतज्ञाः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा ज्ञातारः ते तथा महानुभावाः नः **अवन्तु** प्रीणयन्तु वा **हवेषु** आह्वानेषु अस्मान् तृप्यन्तु वा अस्मद्यज्ञेषु ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“Let the lower, the upper, the intermediate **Pitṛs**, rise up, accepting the **Soma** libation; may thoseprogenitors who, unlike wolves, acknowledging our offerings, have come to preserve our lives, protect us uponour invocations.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Pitṛs: three chief classes of the Pitṛs or manes are enumerated. RV 10.14.6 enumerated **aṅgirasas**, atharvasand **bhṛgus**; in **Manu**, the three classes are: agniśvāttas, **barhiṣads** and **saumyās**; Manu's enumerationoccurs in this **sūkta**; lower, upper and intermediate pitṛs: the degrees of merit arise first from the steadydischarge of duties enjoined by the **Vedas**; secondly, by performance of those

enjoined by the law books; andfinally, when there has been some deficiency in some of the purificatory rites (**saṃskāras**);

Udiratam = let themobtain the best oblation; or, urdhvalokam gacchantu, let them go to the upper region (**Yajus**. 19.49);

Unlikewolves: avṛkāḥ = not wolves, i.e., not mischievous;

Ṛtajñaḥ = knowing truth; or, grateful for what has beendone in their honour; asum ya īyuḥ = who have gone to life, or breath, asmatprāṇam rakṣitum prāptaḥ; or,identical with air, having assumed the form of the air

▾ *Jamison Brereton*

Let the nearer ones rise up, up the further, up those in the middle —the forefathers deserving of soma.
Those who have gone to (their next) life avoiding the wolf, knowing the truth, let those forefathers help us at the invocations.

▾ *Griffith*

MAY they ascend, the lowest, highest, midmost, the Fathers who deserve a share of Soma-
May they who have attained the life of spirits, gentle and righteous, aid us when we call them.

▾ *Geldner*

Es sollen sich die näheren, die ferneren und die mittleren somawürdigen Väter aufmachen, die ungefährdet zum Leben eingegangen sind, des Rechten kundig. Diese Väter sollen uns bei den Anrufungen gewogen sein.

▾ *Grassmann*

Erheben mögen sich die ersten Väter, die letzten und die mittelsten, die frommen, Die ohne Leid ins Geisterreich gelangt

sind, bei Festen sein uns hold die opferkund'gen.

▼ *Elizarenkova*

Пусть поднимутся ближние, под(нимутся) дальние,
Под(нимутся) средние отцы, достойные Сомы!
Кто, зная закон, ушел беспрепятственно ушел в жизнь духов,
Да помогут нам эти отцы в призывах!

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पितरः
- शङ्खो यामायनः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ *ब्रह्ममुनि - विषयः*

इस सूक्त के प्रथम मन्त्र की व्याख्या निरुक्त में की गई है, जो नीचे मन्त्रभाष्य मेंउद्धृतहै। उसमें निरुक्तकार ने आधिदैविक विषय को दर्शाया है। तथा ‘तस्मान्माध्यमिकान् पितॄन् मन्यन्ते’इस निरुक्तवचन से भी विशेष स्पष्टीकरण हो जाता है। सम्पूर्ण सूक्त के देवता पितर हैं और इसमें मुख्यरूपेण यज्ञप्रक्रिया का विधान है, जिसमें दो प्रकार के पितर उपयुक्त होते हैं। एक जड़ पितर सूर्य की रश्मियाँ, दूसरे चेतन पितर ज्ञानी लोग। लोकप्रत्यक्ष भी यही है। यज्ञ का उत्तम उपयोग बिना सूर्यकिरणों और ज्ञानी पुरुषों के नहीं हो सकता, अत एव सूर्योदय के पश्चात् से सूर्यास्त से पूर्व-पूर्व यज्ञ करने का याज्ञिक सिद्धान्त है तथा ब्रह्मा, अध्वर्यु, उद्गाता, होता आदि ज्ञानी जनों के द्वारा यज्ञ करने का आदेश भी है। अत एव इस सूक्त में संक्षेप से यज्ञप्रक्रियाविज्ञान है। साथ-साथ पितृपरिचय, ज्ञानजनों का यज्ञ में कर्तव्य और सूर्यरश्मियों का उपयोगविज्ञान दर्शाया है। यज्ञ के तीन सवन, पृथिवीभ्रमण से अहोरात्रवृत में सूर्यरश्मियों के मुख्यस्थान या केन्द्र, यज्ञ के योग से किरणों का पोषक और बलदायक बनना, बुद्धि का विकसित करना, उदित, तृप्त और शान्त रश्मियों का वर्तन, उत्तरायण और दक्षिणायन में सूर्यरश्मियों का यज्ञ में लाभ और यज्ञाहुति का रश्मियों द्वारा प्रसार, ज्ञानी जनों के द्वारा यज्ञ का सेवन और उनका सत्कार, निज सन्देहों या प्रश्नों का उनसे समाधान तथा उपदेश प्राप्त करना आदि-आदि उपयोगी बातों का वर्णन है।

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (अवरे पितरः सोम्यासः उदीरताम्-उत्-मध्यमाः उत्-परासः) उत्पन्न हुए जगत् पदार्थों में रस को सम्पादन करनेवाली प्रातःसवनीय सूर्यरश्मियाँ उन जगत्पदार्थों को उन्नत करती हैं एवं मध्यसवन और तृतीयसवन की रश्मियाँ भी उनको उन्नत करती हैं, जब कि

यज्ञ से संयुक्त हुई रश्मियाँ फैलती हैं (ये-असुम् ईयुः-अवृकाः-ऋतज्ञाः-ते पितरः नः हवेषु-अवन्तु) और वे सूर्यरश्मियाँ जीवमात्र में सङ्गत होती हैं, अतएव हम से संश्लिष्ट होकर यज्ञ के उपयुक्त ज्ञान की साधक बन हमारे आन्तरिक विकासों में उन्नति के लिए प्राप्त होती हैं ॥१॥

▼ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - यज्ञ के योग से सूर्य की रश्मियाँ जड़-चेतन प्राणीमात्र के जीवनरस कोउन्नतकरनेवाली बनती हैं। अत एव यज्ञ के उपयोग-ज्ञान से उन रश्मियों को अपने जीवन के लियेउन्नायकबनावें ॥१॥

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (उदीरताम्-अवरे-उत्-परासः-उत् मध्यमाः पितरः सोम्यासः) “उदीरतामवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसम्पादिनस्ते” [निरु०११।१८] अवरे प्रातःसवनीयाः सोमसम्पादिन उत्पद्यमानेषु रससम्पादिनः सूर्यरश्मयो रसयुक्तान् पदार्थानुदीरतामुन्नयन्तु मध्यमा माध्यन्दिनसवनीयाः पूर्ववद् रससम्पादिनो रविकिरणा उदीरताम्-उन्नयन्तु तानेव पदार्थान्। परे वर्तमानास्तृतीयसवनिकाः सूर्यरश्मय उदीरतामुन्नयन्तु तानेव। एवं त्रीणि सवनानि यज्ञस्य भवन्ति तत्सम्बद्धाः सर्वे हि सूर्यरश्मय उन्नयन्तु (असुं ये-ईयुः-अवृकाः-ऋतज्ञाः-ते नः-पितरः-हवेषु-अवन्तु) “असुं ये प्राणमन्वीयुरवृका अनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा ते न आगच्छन्तु पितरो हवेषु” [निरु०११।१८] ये पितरः सूर्यरश्मयोऽसुं प्राणं प्राणवन्तं जीवमात्रमीयुः प्राप्ताः सन्ति तेऽवृका अनमित्रा अस्माभिः सह संश्लिष्टा ऋतज्ञा यज्ञज्ञा वा यज्ञस्य ज्ञानसाधकाः। ‘कृतो बहुलमित्यपि करणे कः’ अस्माकं ह्वानेषु विचारस्पर्द्धासून्नेतुमागच्छन्तु-आगच्छन्ति ॥१॥

इद"म् पितृ"भ्यो न"मो अस्तु अद्य"
ये" पू"र्वासो य" उ"परास ईयुः"
ये" पा"र्थिवे र"जसि आ" नि"षत्ता
ये" वा नूनं" सुवृज"नासु विक्षु" इ॒दं पि॒तृभ्यो॒ नमो॑ अस्त्व॒द्य ये पूर्वा॑सो॒ य उप॑रास ई॒युः ।
ये पार्थि॑वे॒ रज॒स्या निष॑त्ता॒ ये वा॑ नू॒नं सु॑वृ॒जना॑सु वि॒क्षु ॥

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पितरः
- ऋषिः - शङ्खो यामायनः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

इद᳚म् पितृ᳚भ्यो न᳚मो अस्तु अद्य᳚
ये᳚ पू᳚र्वासो य᳚ उ᳚परास ईयुः᳚
ये᳚ पा᳚र्थिवे र᳚जसि आ᳚ नि᳚षत्ता
ये᳚ वा नूनं᳚ सुवृज᳚नासु विक्षु᳚

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label
popular
popular
popular
popular

Morph
adyá ← adyá (invariable)
{}

astu ← √as- 1 (root)
{number:SG, person:3, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

idám ← ayám (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

námaḥ ← námas- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

pitŕ̥bhyaḥ ← pitár- (nominal stem)
{case:DAT, gender:M, number:PL}

īyúḥ ← √i- 1 (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

pū́rvāsaḥ ← pū́rva- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

úparāsaḥ ← úpara- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)
{}

yé ← yá- (pronoun)
{}

ā́ ← ā́ (invariable)
{}

níṣattāḥ ← √sad- (root)
{case:NOM, gender:M, number:PL, non-finite:PPP}

pā́rthive ← pā́rthiva- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:SG}

rájasi ← rájas- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:SG}

yé ← yá- (pronoun)
{}

nūnám ← nūnám (invariable)
{}

suvr̥jánāsu ← suvr̥jána- (nominal stem)
{case:LOC, gender:F, number:PL}

vā ← vā (invariable)
{}

vikṣú ← víś- (nominal stem)
{case:LOC, gender:F, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)
{}

▼ पद-पाठः

इ॒दम् । पि॒तृऽभ्यः॑ । नमः॑ । अ॒स्तु॒ । अ॒द्य । ये । पूर्वा॑सः । ये । उप॑रासः । ई॒युः ।
ये । पार्थि॑वे । रज॑सि । आ । निऽस॑त्ताः । ये । वा॒ । नू॒नम् । सु॒ऽवृ॒जना॑सु । वि॒क्षु ॥

▼ पद-पाठः-तैत्तिरीयः

इ॒दम् । पि॒तृभ्य॒ इति॑ पि॒तृ-भ्यः॒ । नमः॑ । अ॒स्तु॒ । अ॒द्य । ये । पूर्वा॑सः । ये । उप॑रासः । ई॒युः ॥ ये । पार्थि॑वे । रज॑सि । एति॑ । निष॑त्ता॒ इति॒ नि-स॒त्ताः॒ । ये । वा॒ । नू॒नम् । सु॒वृ॒जना॒स्विति॑ सु-वृ॒जना॑सु । वि॒क्षु ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *idam* - \[noun\], nominative, singular, neuter - “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *pitṛbhyo* ← *pitṛbhyaḥ* ← *pitṛ*
- [noun], dative, plural, masculine
- “father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather.”

- *namo* ← *namaḥ* ← *namas*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “adoration; court; namas [word]; bow; salute.”

- *astv* ← *astu* ← *as*
- [verb], singular, Present imperative
- “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

- *adya*
- [adverb]
- “now; today; then; nowadays; adya [word].”

- *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “who; which; yat [pronoun].”

- *pūrvāso* ← *pūrvāsaḥ* ← *pūrva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “aforesaid(a); antecedent; previous(a); first; eastern; former(a); pūrva [word]; age-old; anterior; bygone; fore(a); predictive; firstborn; easterly; instrumental.”

- *ya* ← *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “who; which; yat [pronoun].”

- *uparāsa* ← *uparāsaḥ* ← *upara*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “later(a); future(a); nether.”

- *īyuḥ* ← *i*
- [verb], plural, Perfect indicative
- “go; travel; enter (a state); return; walk; continue; reach; ask.”

- *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “who; which; yat [pronoun].”

- *pārthive* ← *pārthiva*
- [noun], locative, singular, neuter
- “earthly; earthen; mundane; royal; tellurian; sublunar.”

- *rajasy ← rajasi ← rajas*
- [noun], locative, singular, neuter
- “powder; menorrhea; dust; Rajas; atmosphere; rajas; pollen; passion; rajas [word]; sindūra; rust; tin; impurity; dark; sky.”

- *ā*
- [adverb]
- “towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix].”

- *niṣattā ← niṣattāḥ ← niṣad ← √sad*
- [verb noun], nominative, plural
- “sit down; sit; put.”

- *ye ← yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “who; which; yat [pronoun].”

- *vā*
- [adverb]
- “or; optionally; either.”

- *nūnaṃ ← nūnam*
- [adverb]
- “now; surely; immediately; just.”

- *suvṛjanāsu ← su*
- [adverb]
- “very; well; good; nicely; beautiful; su; early; quite.”

- *suvṛjanāsu ← vṛjanāsu ← vṛjanā*

- [noun], locative, plural, feminine

- *vikṣu* ← *viś*
- [noun], locative, plural
- “people; tribe; Vaisya; national; viś; real property; Vaisya.”

▼ *रङ्गनाथः*

ये। पूर्वासः- अस्मत्पूर्वजाः। ये। उपरासः- अस्मदुपरि अनन्तरमुत्पन्नाः। ईयुः- पितृलोकं गताः। तेभ्यः। पितृभ्यः। अद्य- इदानीम्। इदम्- एतत्। नमः- वन्दनम्। अस्तु- भवतु। ये। पार्थिवे रजसि- भूलोके। निषत्ताः- हव्यस्वीकाराय आगत्य अस्मद्यज्ञे सन्निविष्टाः। ये। सुवृजनासु विक्षु- पापवर्जितप्रजासु। निषत्ताः। तेभ्यो नमः॥२॥

▼ *सायण-भाष्यम्*

पूर्वासः यजमानोत्पत्तेः पूर्वमुत्पन्ना ज्येष्ठभ्रातृपितामहादयः **ये ईयुः** पितृलोकं प्राप्ताः । **ये** चान्ये **उपरासः** यजमानजन्मन उपरि उत्पन्नाः कनिष्ठभ्रातृस्वपुत्रादय ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । **ये** अप्यन्ये **पार्थिवे** पृथिवीसंबन्धिनि **रजसि** रजोगुणकार्येऽस्मिन् कर्मणि **आ निषत्ताः** हविः स्वीकर्तुमागत्योपविष्टाः । **ये वा** केचिदन्ये बन्धुवर्गरूपाः पितरः **विक्षु** बन्धुरूपासु प्रजासु आ निषत्ताः श्राद्धादिस्वीकारायागत्योपविष्टाः । कीदृशीषु विक्षु। **सुवृजनासु** । वृज्यते परित्यज्यते दारिद्र्यमनेनेति वृजनं धनम् । शोभनं वृजनं यासां ताः सुवृजनाः । तादृशीषु धनसमृद्ध्या श्राद्धादिकर्मपरास्वित्यर्थः । सर्वेभ्य उक्तेभ्यः **पितृभ्यः अद्य** अस्मिन् कर्मणि **इदं नमः अस्तु** । अयमाहुतिप्रदानपूर्वको नमस्कारो भवतु ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

10इदमिति ॥ इदं नमः अन्नं प्रणामो वा पितृभ्योऽस्तु । **अद्य** अस्मिन् कर्मणि केभ्यः ये **पूर्वासः ईयुः** पूर्वमेव स्वर्गं गता ये च **उपरास ईयुः** उपरिभूतास्तेषां समीपभूता अन्तरिक्षस्थाः तेषां वा कुले अन्तरिक्षे स्थिताः ये च **पार्थिवे** रजसि लोके **आनिषत्ताः** आनिषण्णाः सर्वतः । 'पृथिव्या ञाञौ' इति स्वार्थिको ञः ।
यद्वा - पृथिवीसंबन्धिनि लोके स्थिताः । नूनमिति पादपूरणे । ये वा सुवृजनासु शोभनधनासु विक्षु प्रजासु कर्मशीलासु निषण्णाः । यद्वा - उपरासः उपरणशीलाः निवृत्तिप्रधानाः **पार्थिवे** पृथिव्यां भवे **रजसि** कर्मणि पुण्यापुण्यात्मके व्यामिश्रे निषण्णाः **सुवृजनासु** शोभनधनासु कर्मशेषधनासु धार्मिकेषु अपापासु प्रजासु निषण्णाः तेभ्यस्सर्वेभ्यो नमोऽस्त्विति ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“Let this our adoration be today addressed to those **Pitṛs** our predecessors, to those our successors,who have departed (to the world of the manes); to those who are seated in the terrestrial sphere, to those whoare present among opulent people.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Our successors: pūrvāsaḥ = elder brother, father, grandfather, and thelike, born before the birth of the worshipper; uparāsaḥ means younger brothers, sons, etc. ; or, those who havegone to **svarga**; uparāsaḥ, those who have ceased or rested, who have gone to the world of **brahmā** (Yajuṣ19.68); in the terrestrial sphere: pārthive **rajasi** = pṛthivīsambandhini rajo guṇakāryesmin karmaṇi, at thisritw which is connected with the earth is the effect of (or has for its effect) the quality of **rajas** (passion, or theactive principle);

Rajas = **jyotiṣ**, light-- terrestrial light or fire-- the phrase no doubt refers to the fire altar (Yajuṣ19.68)

▾ *Jamison Brereton*

Let this homage here today be for the forefathers—those who went previously, those who went later,
those who are seated here in the earthly realm, or who are now among the clans of good community.

▾ *Griffith*

Now let us pay this homage to the Fathers, to those who passed of old and those who followed,
Those who have rested in the earthly region, and those who dwell among the Mighty Races.

▾ *Geldner*

Diese Verbeugung soll heute den Vätern gelten, die früher und die später gegangen sind, die sich in der irdischen Welt niedergesetzt haben, oder die jetzt bei verbündeten Clanen sind.

▼ *Grassmann*

Dies Andachtswerk sei heut geweiht den Vätern, die früher und die später heimgegangen, Die in der Luft, der Erde wohnen, oder in schönbewohnten Dörfern nun verweilen.

▼ *Elizarenkova*

Пусть будет сегодня это поклонение отцам,
Которые раньше, которые позже отправились,
Которые осели в земном пространстве
Или которые теперь среди племен с прекрасными жертвенными общинами.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पितरः
- शङ्खो यामायनः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (पितृभ्यः-इदं नमः अस्तु) सूर्यरश्मियों के लिए यज्ञ हो (अद्य ये पूर्वासः-ये उपरासः-ईयुः-ये पार्थिवे रजसि आ निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु विक्षु) आज जो पूर्वदिशासम्बन्धी सूर्यरश्मियाँ प्राप्त होती हैं तथा जो पश्चिम दिशा में वर्तमान हैं या जो किरणें पृथिवी के अन्दर और जो आकाश में रहनेवाले लोकों या प्राणीवर्ग में वर्तमान हैं, उन सभी किरणों को उपयोगी बनाने के लिये यज्ञ है ॥२॥

▼ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - सूर्य के पूर्व पश्चिम रूप उदयास्त मार्ग से प्राप्त किरणों तथा पृथिवी के अन्दरपार्थिव वस्तुओं और आकाशस्थ पदार्थों से प्राप्त रश्मियों को यज्ञक्रिया से उपयोगी बनाना चाहिये ॥२॥

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (पितृभ्यः-इदं नमः अस्तु) सूर्यरश्मिभ्य इदं नमोऽयं यज्ञोऽस्तु। “यज्ञो वै नमः” [श०२।४।२।२४] कतमेभ्यः ? (अद्य ये पूर्वासः-ये-उपरासः ईयुः-ये-पार्थिवे रजसि-आ निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु विक्षु) अद्यास्मिन्दिनेऽद्यतने ये पूर्वदिशासम्बन्धिनः सूर्यरश्मय ईयुः प्राप्ताः सन्ति ये-उपरासः-पश्चिमदिशामीयुः प्रतिगताः सूर्यरश्मयो ये पार्थिवे रजसि-पृथिवीलोके पृथिवीतले वा सम्प्रविष्टा रश्मयः। “लोका रजांस्युच्यन्ते” [निरु०४।१९] ये वा सुवृजनासु सुस्पष्टं निर्मलं वृजनमन्तरिक्षमाकाशं यासां तासु-अन्तरिक्षवासिनीषु विक्षु प्रजासु समन्तात्प्रविष्टाः सन्ति तेभ्यः सूर्यरश्मिभ्यः पूर्वोक्तो यज्ञोऽस्तु “वृजनमन्तरिक्षम्” [उणादि० दयानन्दः] ॥२॥

अ॑धा य॑था नः पित॑रः प॑रासः
प्रत्ना॑सो अग्न ऋत॑म् आशुषाणाः॑
शु॑ची॑द् अयन् दी॑धितिम् उक्थशा॑सः
क्षा॑मा भिन्द॑न्तो अरुणी॑र् अ॑प व्रन् अधा॒ यथा॑ नः पि॒तर॒ः परा॑सः प्र॒त्नासो॑ अग्न ऋ॒तमा॑शुषा॒णाः ।
शुचीद॑य॒न्दीधि॑तिमुक्थ॒शास॒ः क्षामा॑ भि॒न्दन्तो॑ अरु॒णीरप॑ व्रन् ॥

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - अग्निः
- ऋषिः - वामदेवो गौतमः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

अ॑धा य॑था नः पित॑रः प॑रासः
प्रत्ना॑सो अग्न ऋत॑म् आशुषाणाः॑
शु॑ची॑द् अयन् दी॑धितिम् उक्थशा॑सः
क्षा॑मा भिन्द॑न्तो अरुणी॑र् अ॑प व्रन्

▼ *Vedaweb annotation*

Strata

Strophic

Pāda-label

genre M

genre M
genre M
genre M

Morph
ádha ← ádha (invariable)
{}

naḥ ← ahám (pronoun)
{case:ACC, number:PL}

párāsaḥ ← pára- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

pitáraḥ ← pitár- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

yáthā ← yáthā (invariable)
{}

agne ← agní- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

āśuṣāṇā́ḥ ← √śvasⁱ- (root)
{case:NOM, gender:M, number:PL, tense:PRS, voice:MED}

pratnā́saḥ ← pratná- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

ṛtám ← ṛtá- (nominal stem)
{case:ACC, gender:N, number:SG}

ayan ← √i- 1 (root)
{number:PL, person:3, mood:SBJV, tense:PRS, voice:ACT}

dī́dhitim ← dī́dhiti- (nominal stem)
{case:ACC, gender:F, number:SG}

ít ← ít (invariable)
{}

śúci ← śúci- (nominal stem)
{case:ACC, gender:N, number:SG}

ukthaśā́saḥ ← ukthaśás- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

ápa ← ápa (invariable)
{}

aruṇī́ḥ ← aruṇá- (nominal stem)
{case:ACC, gender:F, number:PL}

bhindántaḥ ← √bhid- (root)
{case:NOM, gender:M, number:PL, tense:PRS, voice:ACT}

kṣā́ma ← kṣā́man- (nominal stem)
{case:ACC, gender:N, number:SG}

vran ← √vṛ- (root)
{number:PL, person:3, mood:INJ, tense:AOR, voice:ACT}

▼ ***पद-पाठः***

अध॑ । यथा॑ । नः॒ । पि॒तरः॑ । परा॑सः । प्र॒त्नासः॑ । अ॒ग्ने॒ । ऋ॒तम् । आ॒शु॒षा॒णाः ।
शुचि॑ । इत् । अ॒य॒न् । दीधि॑तिम् । उ॒क्थ॒ऽशसः॑ । क्षामा॑ । भि॒न्दन्तः॑ । अ॒रु॒णीः । अप॑ । व्र॒न् ॥

▼ ***पद-पाठः-तैत्तिरीयः***

अध॑ । यथा॑ । नः॒ । पि॒तरः॑ । परा॑सः । प्र॒त्नासः॑ । अ॒ग्ने॒ । ऋ॒तम् । आ॒शु॒षा॒णाः ॥ शुचि॑ । इत् ।
अ॒य॒न् । दीधि॑तिम् । उ॒क्थ॒शास॒ इत्यु॑क्थ-शासः॑ । क्षाम॑ । भि॒न्दन्तः॑ । अ॒रु॒णीः । अपेति॑ । व्र॒न् ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *adhā* ← *adha*
- [adverb]
- “then; and; therefore; now.”

- *yathā*
- [adverb]
- “equally; as; so that; like; how; yathā [word]; that; wherein.”

- *naḥ* ← *mad*
- [noun], genitive, plural
- “I; mine.”

- *pitaraḥ* ← *pitṛ*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather.”

- *parāsaḥ* ← *para*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “best; other; following; devoted(p); extreme; highest; otherwordly; better; hostile; maximal; distant; another(a); para [word]; upper; concluding; foreign; earlier; worse; longer; finest; excessive.”

- *pratnāso* ← *pratnāsaḥ* ← *pratna*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “age-old; pratna [word].”

- *agna* ← *agne* ← *agni*
- [noun], vocative, singular, masculine
- “fire; Agni; sacrificial fire; digestion; cautery; Plumbago zeylanica; fire; vahni; agni [word]; agnikarman; gold; three; jāraṇa; pyre; fireplace; heating.”

- *ṛtam* ← *ṛta*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “truth; order; fixed order; ṛta [word]; law; custom; custom.”

- *āśuṣāṇāḥ* ← *āśuṣ* ← *√śuṣ*
- [verb noun], nominative, plural

- *śucīd* ← *śuci*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “clean; clean; pure; bright; clear; honest; śuci [word]; clear; impeccant.”

- *śucīd* ← *id*
- [adverb]
- “indeed; assuredly; entirely.”

- *ayan* ← *i*
- [verb], plural, Present conjunctive (subjunctive)
- “go; travel; enter (a state); return; walk; continue; reach; ask.”

- *dīdhitim* ← *dīdhiti*
- [noun], accusative, singular, feminine
- “beam.”

- *ukthaśāsaḥ* ← *uktha*
- [noun], neuter
- “hymn; praise; uktha [word]; encomium.”

- *ukthaśāsaḥ* ← *śāsaḥ* ← *śās*
- [noun], nominative, plural, masculine

- “śās; command; ruler; commander.”

- *kṣāmā* ← *kṣam*
- [noun], accusative, dual, feminine
- “Earth; heaven and earth.”

- *bhindanto* ← *bhindantaḥ* ← *bhid*
- [verb noun], nominative, plural
- “break; incise; burst; divide; cut; cleave; destroy; cure; disturb; lance; break; distinguish; disclose; pierce; tear; separate; transgress; break open; scratch; penetrate; sever; bribe; grind; betray; fester; strike.”

- *aruṇīr* ← *aruṇīḥ* ← *aruṇī*
- [noun], accusative, plural, feminine
- “dawn.”

- *apa*
- [adverb]
- “away.”

- *vran* ← *vṛ*
- [verb], plural, Aorist inj. (proh.)
- “surround; accompany; cover; cover; obstruct; check; spread; envelop.”

▼ *रङ्गनाथः*

अध- अथ। यथा। नः- अस्माकम्। पितरः- आचार्याः पूर्वपुरुषा वा मार्गदर्शकाः। परासः- श्रेष्ठाः। प्रत्नासः- पुराणाः। अग्ने। ऋतम्- प्रकृतिनियतिभूतसत्यम्। आशुषाणा- व्याप्नुवन्तः। शुचि- शुद्धम्। दीधितिम्- ज्योतिः। अयन्- प्रपन्नाः। उक्थशासः- मन्त्रोच्चारकाः। क्षाम- ६

क्षयकारणमन्धकारम्। भिन्दन्तः- नाशयन्तः। अरुणीः- उषःसम्बन्धिनो विद्यासम्बन्धिनश्चित्किरणान्। अप व्रन्- अपावृण्वन्॥१६॥

▾ *सायण-भाष्यम्*

हे **अग्ने अध** अपि च **परासः** श्रेष्ठाः **प्रत्नासः** पुराणाः **ऋतं** सत्यभूतं यज्ञं **यथा** यथावत् **आशुषाणाः** अश्नुवानाः **नः** अस्माकं **पितरः** अङ्गिरसः **शुचि** दीप्तं स्थानम् **अयन्** अगच्छन् । तथा **दीधितिं** तेजश्चागच्छन् । किंच **उक्थशासः** उक्थानां शस्त्राणां शंसितारः **क्षाम** क्षयकारणं तमः पापं वा **भिन्दन्तः** विनाशयन्तोऽङ्गिरसः **अरुणीः** अरुणवर्णाः पणिभिरपहृता गा उषसो वा **अप व्रन्** अपावृण्वन् । प्रकाशितवन्त इत्यर्थः ॥ अयन् । ‘ इण् गतौ ' । लङि ‘ इणो यण् ' इति यण् । व्यत्ययेन अडागमः । दीधितिम् । ‘दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' इत्यस्मात् क्तिनि ह्रस्वश्छान्दसः । नित्त्वादाद्युदात्तः । उक्थशासः । उक्थशब्द उपपदे: शंसु स्तुतौ ' इत्यस्मात् ‘ मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ' (पा. सू. ३. २. ७१) इति ण्विन् नकारलोपश्च निपातनादेव । पदकाले ह्रस्वश्छान्दसः । अरुणीः । गौरादिङीषन्तः । एकादेशस्वरः । व्रन् । वृणोतेर्लुङि ‘मन्त्रे घस इत्यादिना च्लेर्लुक् । निघातः ॥

▾ *भट्टभास्कर-टीका*

11अधेति ॥ **अध** अत एव कर्मसामर्थ्यात् अस्माकं **परासः** पूर्वे पितरः **प्रत्नासः** ततोपि पूर्वे पितरः हे अग्ने **ऋतं** सत्यं यज्ञं वा **आशुषाणा** अश्नुवानाः । अश्नोतेः छान्दसे लिटि रूपम्, तत्र क्वसुकानचोश्छान्दसस्समावेशः । अयस्मयादित्वेन भत्वाद्द्वयोस्संप्रसारणम् । यद्वा - द्विविकरणत्वं लिटि व्यत्ययेन भवति, उप्रत्ययः ।
ते च **शुचि** शुद्धं स्थानम् । **इत्** इत्यवधारणे । शुच्येव स्थानं यथा **आयन्** आगच्छन् **दीधितिं** स्थानं तद्योगात्ताच्छब्द्यम् । **उक्थशासः** उक्थैः स्तोत्रैः । यत्प्रत्ययः ॥

▾ *Wilson*

English translation:

“Thus, **Agni**, our excellent and ancient forefathers, celebrators of holy sacrifice, proceeded to (the region of) pure light, and, reciting prayers and dispersing gloom, they made manifest the purple (kine).”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Yajus. 19.69; proceeded to the region of pure light: śucid **ayan** dīdhitim dīptam sthānam **tejas** cāgacchan: **ravi**-maṇḍalam, the orb

of the sun; the last phrases: may we, dividing the rays of the sun and piercing the earth (with sacrificial **posts**), also proceed by the path of the gods; or to heaven;

Apavran = apāvṛṇumaḥ, with the sense of the potential

▼ *Jamison Brereton*

Then like our further forefathers of old, panting over the truth, o Agni, those reciting solemn speech (now) will come to the blazing (udder of sacrifice [=Vala]), to visionary power. Splitting (heaven and) earth, they (will) unclose the ruddy (cows [=dawns]).

▼ *Jamison Brereton Notes*

On ṛtám āśuṣāṇā́ḥ see comm. ad IV.1.13.

This vs. has double temporal reference, to the Aṅgirases of long ago using sacred speech to split the Vala cave and release the cows and to the current priests, who imitate the speech of the Aṅgirases in order to release the dawns from darkness.

The failure to realize the double reference to both the opening of Vala and the beginning of the current dawn sacrifice has caused interpretational difficulties. To begin with, śúci in c has been puzzled over. Oldenberg (SBE) attempted to make it a fem. adj. modifying dī́dhitim, but in the Noten opts rather for an adverbial neut.

Most other tr. interpr. it as an abstract ‘Klarheit’ vel sim. (Geldner, Renou, Scarlatta [530], sim.

Schmidt [Bṛhaspati und Indra 43-44]), while Witzel Gotō take it as the modifier of ṛtám in the preceding pāda. I do not know of other exx. of śúci- in abstract value; I interpr. it rather in conjunction with the phrase śúcy ū́dhaḥ ... gávām “the gleaming/blazing udder of cows” in the preceding hymn (IV.1.19). As noted in the comm.

there, I take this as a ref. to the Vala cave. But this “blazing (udder)” can also refer to the current sacrifice, with the newly kindled fire at its focus. The priests approach this with their sacred speech to set the ritual in motion and achieve dī́dhitim ‘visionary power’.

I think pāda c is appropriate for both the ancient Aṅgirases and the presentday ritualists, and so I would modify the published translation somewhat. The verb ayan is a subjunctive to the root present of √i and therefore primarily applicable to the ritualists and the actions they will now perform. But I also think that it’s possible to interpr. it as a backformed injunctive to the same root present. Since augmented imperfects to stems beginning with a vowel always have lengthened augment (here, well-attested 3rd pl. āyan ‘they went’), it would be possible to form an injunctive by “subtracting” the augment a-, producing ayan, rather than the more proper yan (found only in III.4.5). By such an interpr. the Aṅgirases could also be subjects of the verb: they came (inj.) to the gleaming/blazingVala cave (represented by śúci), and the priests will come (subj.) to the gleaming/blazing place of sacrifice.

The Pp. reads kṣā́mā in d as kṣā́ma, and most interpr. (save for Witzel Gotō) follow the Pp. and take this form as a singular, tr. “splitting the earth” -- as a reference only to the Vala myth (even though it is not the earth that gets split in that myth). But I think we should take the Saṃhitā form seriously, as the elliptical dual it appears to be, extracted from the dual dvandva dyā́vā-kṣā́mā. The phrase “splitting (heaven and) earth” would refer to the visual experience of dawn, when the appearance of the dawn light at the horizon seems to split sky from earth, allowing the light to flood in through the resulting slit.

▼ ***Griffith***

As in the days of old our ancient Fathers, speeding the work of holy worship, Agni,

Sought pure light and devotion, singing praises; they cleft the ground and made red Dawns apparent.

▼ *Oldenberg*

And as our first, ancient fathers, O Agni, were aspiring after Rita 1 —they attained to pure devotion 2, chanting their litanies. Cleaving the earth they disclosed the red (cows).

▼ *Geldner*

Und wie unsere fernsten Ahnen, die sich vor alters für das Rechte ereiferten, o Agni, so mögen jetzt die in Liedern Redenden zur Klarheit, zur Erkenntnis kommen. Den Boden spaltend sollen sie die rötlichen Usas aufdecken.

▼ *Grassmann*

Als unsre Väter, sie die frühern, alten, anfachten einst das heil'ge Feur, o Agni, Da gingen strahlend zum Gebet die Sänger, den Boden spaltend fanden sie die Kühe.

▼ *Elizarenkova*

И вот, подобно нашим отдаленным отцам,
Древним, о Агни, радевшим о законе,
Сказители гимнов уйдут в чистую (область), в мир видения.
Раскалывая землю, они откроют алых (коров).

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- अग्निः
- वामदेवो गौतमः
- त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः*

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - हे (अग्ने) अग्नि के सदृश वर्त्तमान राजन् ! (यथा) जिस प्रकार से (नः) हम लोगों के (परासः) होनेवाले (प्रत्नासः) हुए (पितरः) उत्पन्न करनेवाले पितृ लोग (शुचि) पवित्र, शुद्धि करनेवाले (ऋतम्) सत्य न्याययुक्त व्यवहार को (आशुषाणाः) सब प्रकार बाँटते और (उक्थशासः) प्रशंसित शासनोंवाले (क्षाम) पृथिवी को (भिन्दन्तः) विदारते हुए (दीधितिम्) नीति के प्रकाश को (अयन्) प्राप्त होते हैं (अध) इसके अनन्तर (अरुणीः) प्राप्त प्रजाओं को (अप) (व्रन्) स्वीकार करें, वैसे (इत्) ही आप हम लोगों में वर्त्ताव करो ॥१६॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - इस मन्त्र में उपमालङ्कार है। जो राजा और राजपुरुष प्रजाओं में पिता के सदृश वर्त्ताव करके सत्य, न्याय का प्रकाश कर और अविद्या को दूर करके प्रजाओं को शिक्षा देते हैं, वे पवित्र गिने जाते हैं ॥१६॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - अन्वयः*

अन्वय: हे अग्ने ! यथा नः परासः प्रत्नासः पितरः शुच्यृतमाशुषाणा उक्थशासः क्षाम भिन्दन्तो दीधितिमयन्। अधाऽरुणीरपव्रँस्तथेदेव त्वमस्मासु वर्त्तस्व ॥१६॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः*

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (अध) आनन्तर्य्ये। अत्र निपातस्य चेति दीर्घः। (यथा) येन प्रकारेण (नः) अस्माकम् (पितरः) जनकाः (परासः) भविष्यन्तः (प्रत्नासः) भूताः (अग्ने) पावकवद्वर्त्तमान राजन् (ऋतम्) सत्यं न्याय्यम् (आशुषाणाः) समन्ताद्विभजन्तः (शुचि) पवित्रं शुद्धिकरम् (इत्) एव (अयन्) प्राप्नुवन्ति (दीधितिम्) नीतिप्रकाशम् (उक्थशासः) प्रशंसितशासनाः (क्षाम) पृथिवीम्। क्षामेति पृथिवीनामसु पठितम्। (निघं०१.१) अत्र संहितायामिति दीर्घः। (भिन्दन्तः) विदृणन्तः (अरुणीः) प्राप्ताः प्रजाः (अप) (व्रन्) वृणुयुः ॥१६॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - अत्रोपमालङ्कारः। यो राजा राजपुरुषाश्च प्रजासु पितृवद्वर्त्तित्वा सत्यं न्यायं प्रकाश्याऽविद्यां निवार्य्य प्रजाः शिक्षन्ते ते पवित्रा गण्यन्ते ॥१६॥

▼ *सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - या मंत्रात उपमालंकार आहे. जे राजे व राजपुरुष प्रजेशी पित्याप्रमाणे वर्तन करून सत्य न्यायाचा प्रकाश करतात, अविद्या दूर करून प्रजेला शिक्षण देतात, ते पवित्र समजले जातात. ॥ १६ ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

यद॑ग्ने कव्यवाहन पि॒तॄन्यक्ष्यृ॑ता॒वृधः॑ ।
प्र च॑ ह॒व्यानि॑ वक्ष्यसि दे॒वेभ्य॑श्च पि॒तृभ्य॒ आ ।

▼ *पद-पाठः*

यत् । अ॒ग्ने॒ ।। क॒व्य॒वा॒ह॒नेति॑ कव्य-वा॒ह॒न॒ । पि॒तॄन् । यक्षि॑ । ऋ॒ता॒वृध॒ इत्यृ॑त-वृधः॑ ॥ प्रेति॑ । च॒ । ह॒व्यानि॑ । व॒क्ष्य॒सि॒ । दे॒वेभ्यः॑ । च॒ । पि॒तृभ्य॒ इति॑ पि॒तृ-भ्यः॒ । आ ॥ 2N ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

12यदिति अनुष्टुप् ॥ हे अग्ने **कव्यवाहन** हविषो वाहक यत् यस्मात् पितॄन् **ऋतावृधः** ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितॄन् **यक्षि** यजसि । बहुलं छन्दसि इति शपो लुक् ।
तस्मात्त्वमेव हव्यानि **प्रवक्ष्यसि** प्रवहसि देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च । आकारस्समुच्चये । तस्मादेवं महानुभावं त्वामेव वयं यजाम इति ॥

▼ *प्रदीपसिंहः*

इयं ऋक् शाकलसंहितायां पठ्यते ।

तुव"म् अग्न ईळितो" जातवेदो अ"वाड् ढव्या"नि सुरभी"णि कृत्वी" प्रा"दाः पितृ"भ्यः स्वध"या ते" अक्षन्न् अद्धि" त्वं" देव प्र"यता हवीं"षि त्वम॑ग्न ईळि॒तो जा॑तवे॒दोऽवा॑ड्ढ॒व्यानि॑ सु॒र॒भीणि॑ कृ॒त्वी । प्रादाः॑ पि॒तृभ्यः॑ स्व॒धया॒ ते अ॑क्षन्न॒द्धि त्वं दे॑व॒ प्रय॑ता ह॒वींषि॑ ॥

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पितरः
- ऋषिः - शङ्खो यामायनः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

तुव"म् अग्न ईळितो" जातवेदो
अ"वाड् ढव्या"नि सुरभी"णि कृत्वी"
प्रा"दाः पितृ"भ्यः स्वध"या ते" अक्षन्न्
अद्धि" त्वं" देव प्र"यता हवीं"षि

▼ *Vedaweb annotation*

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

---

Pāda-label

popular
popular
popular
popular

Morph

agne ← agní- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

īḷitáḥ ← √īḍ- ~ √īḷ- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, non-finite:PPP}

jātavedaḥ ← jātávedas- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

tvám ← tvám (pronoun)
{case:NOM, number:SG}

ávāṭ ← √vah- (root)
{number:SG, person:2, mood:IND, tense:AOR, voice:ACT}

havyā́ni ← havyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

kr̥tvī́ ← √kr̥- (root)
{}

surabhī́ṇi ← surabhí- (nominal stem)
{case:ACC, gender:N, number:PL}

adāḥ ← √dā- 1 (root)
{number:SG, person:2, mood:IND, tense:AOR, voice:ACT}

akṣan ← √ghas- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:AOR, voice:ACT}

pitŕ̥bhyaḥ ← pitár- (nominal stem)
{case:DAT, gender:M, number:PL}

prá ← prá (invariable)
{}

svadháyā ← svadhā́- (nominal stem)
{case:INS, gender:F, number:SG}

té ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

addhí ← √ad- (root)
{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

deva ← devá- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

havī́ṁṣi ← havís- (nominal stem)
{case:ACC, gender:N, number:PL}

práyatā ← √yam- (root)
{case:ACC, gender:N, number:PL, non-finite:PPP}

tvám ← tvám (pronoun)
{case:NOM, number:SG}

▼ ***पद-पाठः***

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । ई॒ळि॒तः । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । अवा॑ट् । ह॒व्यानि॑ । सु॒र॒भीणि॑ । कृ॒त्वी ।
प्र । अ॒दाः॒ । पि॒तृऽभ्यः॑ । स्व॒धया॑ । ते । अ॒क्ष॒न् । अ॒द्धि । त्वम् । दे॒व॒ । प्रऽय॑ता । ह॒वींषि॑ ॥

▼ ***पद-पाठः-तैत्तिरीयः***

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । ई॒ड्डि॒तः । जा॒त॒वे॒द॒ इति॑ जात-वे॒द॒ः । अवा॑ट् । ह॒व्यानि॑ । सु॒र॒भीणि॑ । कृ॒त्वा ॥ प्रेति॑ । अ॒दा॒ः । पि॒तृभ्य॒ इति॑ पि॒तृ-भ्य॒ः । स्व॒धयेति॑ स्व-धया॑ । ते । अ॒क्ष॒न् । अ॒द्धि । त्वम् । दे॒व॒ । प्रय॒तेति॒ प्र-य॒ता॒ । ह॒वींषि॑ ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *tvam* ← *tvad*
- [noun], nominative, singular
- “you.”

- *agna* ← *agne* ← *agni*
- [noun], vocative, singular, masculine
- “fire; Agni; sacrificial fire; digestion; cautery; Plumbago zeylanica; fire; vahni; agni [word]; agnikarman; gold; three; jāraṇa; pyre; fireplace; heating.”

- *īḍito* ← *īḍitaḥ* ← *īḍ*
- [verb noun], nominative, singular
- “praise; invite; raise.”

- *jātavedo* ← *jātavedaḥ* ← *jātavedas*
- [noun], vocative, singular, masculine
- “Agni; fire.”

- *'vāḍḍhavyāni* ← *avāṭ* ← *vah*
- [verb], singular, Root aorist (Ind.)
- “transport; bring; marry; run; drive; vāhay; drive; run; pull; nirvāpay; blow; transport; discharge; assume; remove.”

- *'vāḍḍhavyāni* ← *havyāni* ← *havya*
- [noun], accusative, plural, neuter
- “Havya; offering; havya [word].”

- *surabhīṇi* ← *surabhi*
- [noun], accusative, plural, neuter
- “fragrant; perfumed; surabhi [word].”

- *kṛtvī* ← *kṛ*
- [verb noun]
- “make; perform; cause; produce; shape; construct; do; put; fill into; use; fuel; transform; bore; act; write; create; prepare; administer; dig; prepare; treat; take effect; add; trace; put on; process; treat; heed; hire; act; produce; assume; eat; ignite; chop; treat; obey; manufacture; appoint; evacuate; choose; understand; insert; happen; envelop; weigh; observe; practice; lend; bring; duplicate; plant; kṛ; concentrate; mix; knot; join; take; provide; utter; compose.”

- *prādāḥ* ← *pradā* ← *√dā*
- [verb], singular, Root aorist (Ind.)
- “give; perform; add; administer; put; fuel; sacrifice; offer; hand over; use.”

- *pitṛbhyaḥ* ← *pitṛ*
- [noun], dative, plural, masculine
- “father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather.”

- *svadhayā* ← *svadhā*
- [noun], instrumental, singular, feminine
- “free will; offering; libation; nature; svadhā [word]; comfort; power.”

- *te* ← *tad*
- [noun], nominative, plural, masculine

- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *akṣann* ← *akṣan* ← *ghas*
- [verb], plural, Root aorist (Ind.)
- “eat.”

- *addhi* ← *ad*
- [verb], singular, Present imperative
- “eat; devour.”

- *tvaṃ* ← *tvam* ← *tvad*
- [noun], nominative, singular
- “you.”

- *deva*
- [noun], vocative, singular, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *prayatā* ← *prayam* ← *√yam*
- [verb noun], accusative, plural
- “give; emit; send; transmit.”

- *havīṃṣi* ← *havis*
- [noun], accusative, plural, neuter
- “Havya; offering; ghee; havis [word].”

▼ रङ्गनाथः

अग्ने- सर्वभूतहितरत्युद्भूतसङ्कल्प। आधिभौतिके तु वेदिकास्थपावक। त्वम्। ईळितः- स्तुतः। जातवेदः- जातप्रज्ञ। हव्यानि। सुरभीणि- सुगन्धीनि। कृत्वी- कृत्वा। अवाट्- अवहः। पितृभ्यः- अस्मत्पूर्वपुरुषेभ्यः। प्रादाः- दत्तवानसि। ते। स्वधया- स्वशक्तया। अक्षन्- अन्वभवन्। देव- हे द्योतनशीलाग्ने। त्वम्। प्रयता हवींषि- नियमदत्तहव्यानि। अद्धि- भुङ्क्ष्व॥१२॥

▼ *सायण-भाष्यम्*

हे **जातवेदः** । जातं सर्वं जगद्वेत्तीति जातवेदाः । तथाविध हे अग्ने **ईळितः** अस्माभिः स्तुतः **त्वं हव्यानि** अस्मदीयानि हवींषि **सुरभीणि** सुगन्धीनि **कृत्वी** कृत्वा **अवाट्** वहनं कृतवानसि । कृत्वा च **पितृभ्यः प्रादाः**। **ते** च पितरः **स्वधया** स्वधाकारेण दत्तं हविः **अक्षन्** अदन्तु । हे **देव त्वम्** अपि **प्रयता** प्रयत्नसंपादितानि **हवींषि अद्धि** भक्षय ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

13त्वमिति ॥ हे अग्ने **जातवेदः** जातानां वेदितः प्रजावेदितः त्वं ईडितः स्तुतः अवाट् हव्यानि । वहेश्छान्दसो लुङ् । ततश्च तानि सुरभीणि कृत्वा पितृभ्यः प्रादाः प्रदेहि स्वधया अन्नेन सहैव । ततस्ते पितरः तानि प्रयतानि शुद्धानि हवींषि अक्षन् अदन्तु । अदेश्छान्दसो 'लुङ्सनोर्घस्लृ' इति घस्लादेशः, 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक्, 'घसिभसोर्हलि च' इत्युपधालोपः । देव त्वमपि तानि हवींषि अद्धि भक्षय सततमस्मानुपकारिणः कुर्विति भावः ॥

▼ *Wilson*

English translation:

"**Agni Jātavedas**, who are glorified (by us), having made our oblations fragrant, you have borne themoff, and have presented them to the **Pitṛs**; may they partake of them with the **Svadhā**; and do you also, divineAgni, feed upon the offered oblations."

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Yajus. 19.66: jātavedas = **kavyavāhana**; with the svadhā:svadhākāreṇa, i.e., with the exclamation, svadhā! or, it may mean, along with the svadhā or **pitṛ**-oblationitself

▼ *Jamison Brereton*

You, Agni Jātavedas, reverently invoked, have conveyed the oblations, having made them very fragrant.
You have presented them to the forefathers; they have eaten them at
(the cry of) “svadhā.” (Now) you, o god—eat the oblations set forth.

▾ *Griffith*

Thou, Agni Jatavedas, when entreated, didst bear the offerings which thou madest fragrant,
And give them to the Fathers who did cat them with Svadha. Eat, thou God, the gifts we bring thee.

▾ *Geldner*

Du, Agni Jatavedas, hast dazu berufen die Opferspende duftig gemacht und sie befördert. Du hast sie den Vätern übergeben, die haben sie nach eigenem Ermessen gegessen; iß auch du, Gott, die dargereichten Spenden!

▾ *Grassmann*

Du Wesenkenner, Agni, bist gepriesen, du fuhrst die Opfer jetzt, sie duftig schmückend, Gabst sie den Vätern, die mit Lust sie assen; iss du, o Gott, die dargereichten Speisen.

▾ *Elizarenkova*

О Агни-Джатаведас, когда тебя призвали,
Ты увез жертвы, сделав (их) душистыми.
Ты предал (их) отцам. Они вкусили (их) по своему обычаю.
Ешь (и) ты, о бог, предложенные жертвенные возлияния!

▾ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पितरः
- शङ्खो यामायनः

- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (जातवेदः-अग्ने त्वम्-ईडितः-हव्यानि सुरभीणि कृत्वी-अवाट्) सब उत्पन्न पदार्थों में विद्यमान अग्ने ! तू यज्ञ में प्रेरित प्रज्वलित होकर हव्य वस्तुओंकोसुगन्धवाली बना कर वहन करती है (देव प्रयता हवींषि-त्वम्-अधि पितृभ्यः प्रादाः स्वधया ते-अक्षन्) हे अग्निदेव ! दी हुई उन हव्य वस्तुओं को खा, अर्थात् सूक्ष्म बना और पुनः सूर्यरश्मियों के सुपुर्द कर, वे भी अपनी धारणशक्ति से सूक्ष्म करके सर्वत्र फैला दें ॥१२॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - अग्नि में हव्य वस्तु अति सुगन्ध को प्राप्त होती है और पुनः अग्नि में सूक्ष्म होकर किरणों के आधार पर और भी सूक्ष्म बन कर फैल जाती है ॥१२॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (जातवेदः-अग्ने त्वम्-ईडितः हव्यानि सुरभीणि कृत्वी-अवाट्) हे जातेषु विद्यमानाग्ने ! यज्ञाग्ने ! त्वं यज्ञे-अध्येषितः प्रेरितः सन् हव्यानि वस्तूनि सुगन्धीनि कृत्वी-कृत्वाऽवाड्-ऊढवान् (देव प्रयता हवींषि त्वम्-अद्धि पितृभ्यः प्रादाः स्वधया ते अक्षन्) हे अग्निदेव ! दत्तानि हव्यानि वस्तूनि त्वमद्धि-भक्षय सूक्ष्मी-कुरु, सूर्यरश्मिभ्यः प्रादाः-देहि ते च रश्मयः स्वधया स्वधारणशक्त्याऽक्षन् भक्षयन्तु सूक्ष्मीकृत्य प्रसारयन्त्विति यावत् ॥१२॥

मा॑तली कव्यइ॑र् यमो॑ अ॑ङ्गिरोभिर्
बृ॑हस्प॑तिर् ऋ॑क्वभिर् वावृधानः॑
यां॑श् च देवा॑ वावृधु॑र् ये॑ च देवा॑न्
स्वा॑हा अन्ये॑ स्वध॑यान्ये॑ मदन्ति मात॑ली क॒व्यैर्य॒मो अङ्गि॑रोभि॒र्बृह॒स्पति॒र्ऋक्व॑भिर्वावृधा॒नः ।
याँश्च॑ दे॒वा वा॑वृ॒धुर्ये च॑ दे॒वान्त्स्वाहा॒न्ये स्व॒धया॒न्ये म॑दन्ति ॥

▼ ***अधिमन्त्रम् - sa***

- देवता - यमः
- ऋषिः - यमः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ ***Thomson & Solcum***

मा॑तली कव्यइ॑र् यमो॑ अ॑ङ्गिरोभिर्
बृ॑हस्प॑तिर् ऋ॑क्वभिर् वावृधानः॑

याँ॑श् च दे॒वा॑ वा॑वृ॒धु॑र् ये॑ च दे॒वा॑न्
स्वा॑हा॒ अ॒न्ये॑ स्व॒ध॑या॒न्ये॑ मदन्ति

▼ *Vedaweb annotation*

Strata

Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label

popular
popular
popular
popular

Morph

áṅgirobhiḥ ← áṅgiras- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:PL}

kavyaíḥ ← kavyá- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:PL}

mā́talī ← mā́talī- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

yamáḥ ← yamá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

bṛ́haspátiḥ ← bṛ́haspáti- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

ṛ́kvabhiḥ ← ṛ́kvan- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:PL}

vāvṛdhānáḥ ← √vṛdh- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, tense:PRF, voice:MED}

ca ← ca (invariable)
{}

ca ← ca (invariable)
{}

devā́ḥ ← devá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

devā́n ← devá- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

vāvr̥dhúḥ ← √vr̥dh- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRF, voice:ACT}

yā́n ← yá- (pronoun)
{case:ACC, gender:M, number:PL}

yé ← yá- (pronoun)
{}

anyé ← anyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

anyé ← anyá- (nominal stem)
{number:PL}

madanti ← √mad- (root)
{number:PL, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

svadháyā ← svadhā́- (nominal stem)
{case:INS, gender:F, number:SG}

svā́hā ← svā́hā (invariable)
{}

▼ ***पद-पाठः***

मातली । कव्यैः । यमः । अङ्गिरःऽभिः । बृहस्पतिः । ऋक्वऽभिः । ववृधानः ।
यान् । च । देवाः । ववृधुः । ये । च । देवान् । स्वाहा । अन्ये । स्वधया । अन्ये । मदन्ति ॥

▼ *पद-पाठः-तैत्तिरीयः*

मातली । कव्यैः । यमः । अङ्गिरोभिरित्यङ्गिरः-भिः । बृहस्पतिः । ऋक्वभिरित्यृक्व-भिः । वावृधानः ॥ यान् । च । देवाः । वावृधुः । ये । च । देवान् । स्वाहा । अन्ये । स्वधयेति स्व-धया । अन्ये । मदन्ति ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *mātalī* ← *mātali*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Mātali.”

- *kavyair* ← *kavyaiḥ* ← *kavya*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- “Kavya.”

- *yamo* ← *yamaḥ* ← *yama*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Yama; yama; twin; yam; Yama; two; bridle; yama [word]; Asvins.”

- *aṅgirobhir* ← *aṅgirobhiḥ* ← *aṅgiras*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- “Aṅgiras; Aṅgiras; Brahman; Atharva-Veda; aṅgiras [word]; Aṅgiras.”

- *bṛhaspatir* ← *bṛhaspatiḥ* ← *bṛhaspati*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Brihaspati; Jupiter; Bṛhaspati.”

- *ṛkvabhir* ← *ṛkvabhiḥ* ← *ṛkvan*

- [noun], instrumental, plural, masculine
- “singing.”

- *vāvṛdhānaḥ* ← *vṛdh*
- [verb noun], nominative, singular
- “increase; grow; vṛdh; increase; succeed; strengthen; grow up; spread.”

- *yāṃś* ← *yān* ← *yad*
- [noun], accusative, plural, masculine
- “who; which; yat [pronoun].”

- *ca*
- [adverb]
- “and; besides; then; now; even.”

- *devā* ← *devāḥ* ← *deva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *vāvṛdhur* ← *vāvṛdhuḥ* ← *vṛdh*
- [verb], plural, Perfect indicative
- “increase; grow; vṛdh; increase; succeed; strengthen; grow up; spread.”

- *ye* ← *yad*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “who; which; yat [pronoun].”

- *ca*

- [adverb]
- “and; besides; then; now; even.”

- *devān ← deva*
- [noun], accusative, plural, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *svāhānye ← svāhā*
- [noun], instrumental, singular, feminine
- “Svāhā; svāhā [word].”

- *svāhānye ← anye ← anya*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “other; another(a); remaining; different; anya [word]; other than; more(a); fresh; any(a).”

- *svadhayānye ← svadhayā ← svadhā*
- [noun], instrumental, singular, feminine
- “free will; offering; libation; nature; svadhā [word]; comfort; power.”

- *svadhayānye ← anye ← anya*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “other; another(a); remaining; different; anya [word]; other than; more(a); fresh; any(a).”

- *madanti ← mad*
- [verb], plural, Present indikative
- “rut; intoxicate; delight; revel; rejoice; drink; ramp; exult.”

▼ *रङ्गनाथः*

मातली- इन्द्र ईशनाधिदेवता। मतं लातीति मातलिः। ला आदाने। तद्वान् मातली। स्वमतानुकूलसेवकसम्पन्न इति भावः। कव्यैः- सूक्ष्मदर्शनैः। यमः- नियमाधिदेवता। अङ्गिरोभिः- अङ्गनशीलैः सत्क्रतुभिः। बृहस्पतिः- मेधाधिदेवता। ऋक्वभिः- मन्त्रैः। वावृधानः- वृद्धो भवति। यान्। देवाः- इन्द्रादिदेवताः। ववृधुः- वृष्ट्यादिप्रदानेन। वर्धितवन्तः। ये च। देवान्- देवताः। हव्यादिप्रदानेन वर्धितवन्तः। तेषु। अन्ये- एके। स्वाहा- मन्त्रवृद्धशोभनाह्वानेन। मदन्ति- तुष्यन्ति। अन्ये। स्वधया- स्वधारणया। मदन्ति॥३॥

▼ *सायण-भाष्यम्*

मातली । मातलिरिन्द्रस्य सारथिः । तद्वानिन्द्रो मातली । स च **कव्यैः** कव्यभाग्भिः पितृभिः सह **ववृधानः** वर्धमानो भवति । **यमः** च **अङ्गिरोभिः** पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति । - - - । तत्र **देवाः** इन्द्रादयः **यांश्च** कव्यभागादीन् पितॄन् **ववृधुः** वर्धयन्ति **ये च** कव्यभागादयः पितरः **देवान्** इन्द्रादीन् वर्धयन्ति तेषां मध्ये **अन्ये** इन्द्रादयः **स्वाहा मदन्ति** स्वाहाकारेण हृष्यन्ति । **अन्ये** पितरः **स्वधया** स्वधाकारेण हृष्यन्ति ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

14वावृधान इति ॥ प्रत्येकं कव्यादिभिस्संपद्यते । मातलिना तद्वानिन्द्रो मातलिः । छान्दस इनिर्व्रीह्यादिवद्द्रष्टव्यः । स **कव्यैः** कव्यवाहिभिः पितृभिः सह **वावृधानः** वर्धमानः । शपः श्लुः, ताच्छीलिकश्चानश् ।**यमः** पितृराजः सोऽङ्गिरोभिः पितृविशेषैः सह वावृधानः । बृहस्पतिः **ऋक्वभिः** मन्त्रवद्भिः स्तुतिमद्भिर्वा पितृविशेषैः सह वावृधानः । 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप्प्रत्ययः, अयस्मयादित्वेन पदत्वात्कुत्वं, भत्वाज्जश्त्वाभावः ।
यांश्च पितॄन् देवाः **वावृधुः** वर्धयन्ति । व्यतयेन परस्मैपदम्, तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् । ये च पितरो देवान् वावृधुरिति । ये च तत्रान्ये एके देवाः पितॄणां वर्धयितारः स्वाहाकारेण **मदन्ति** मोदन्ताम् । अथान्ये एके पितरः स्वधया स्वधाकारेण मदन्तीत्येव । माद्यतेर्व्यत्ययेन शः ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“Mātalin prospers with the **Kavyas**; **Yama** with the **Aṅgirasas**; **Bṛhaspati** with the Ṛkvans; they whomthe gods augment, and they who augment the gods, these rejoice in **Svāhā**, those in the **Svadhā**.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

MātaliṅMātalī is the name of the charioteer of **Indra**; so Mātalin (having **Mātalī**) is a name of Indra

▼ *Jamison Brereton*

Mātalī having been strengthened along with the poets, Yama with the Aṅgirases, Bṛhaspati with the versifiers,
both those whom the gods strengthen and who strengthen the gods— the ones [=gods] become exhilarated on (the cry) “svāhā,” the others [=forefathers] on “svadhā.”

▼ *Griffith*

Mitali prospers there with Kavyas, Yama with Angiras' sons, Brhaspati with Rkvans:
Exalters of the Gods, by Gods exalted, some joy in praise and some in our oblation.

▼ *Geldner*

Matali mit den Kavya´s, Yama mit den Angiras, Brihaspati von den Sängern erhöht, welchen die Götter zur Erhöhung verholfen haben und welche den Göttern: die einen ergötzen sich unter Svaharuf, die anderen an der Götterspeise.

▼ *Grassmann*

Dort freut sich Matali mit Kavja's, Jama mit Angiras, Brihaspati mit Rikvan's, Gelabt von Göttern sie, von diesen jene, durch Heilsruf jene, und durch Trank die andern.

▼ *Elizarenkova*

Матали с Кавьями, Яма с Ангирасами,
Брихаспати, возвеличенный песнопевцами,
Кого возвеличили боги, и кто – богов:
Одни радуются (возгласу) Свага!, другие – Свадха!

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- यमः
- यमः
- निचृत्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (मातली कव्यैः यमः अङ्गिरोभिः बृहस्पतिः ऋक्वभिः ववृधानः) मातली-पृथिवीस्थानी अग्नि, वह दो प्रकार का है–एक प्राणी के अन्तर्गत जीवनाग्नि कव्य अन्नादि भोजनों से तथा भौतिक अग्नि कव्य पृथिवी से उत्पन्न पार्थिव अन्न-घृत-तैल-काष्ठ आदि ईन्धन द्रव्यों से बढ़ाता है, यम मध्यस्थानी देव प्राणी के अन्तवर्ती जीवनकाल। दूसरा, भौतिक लोकों का अन्तकारी विश्वकाल; अङ्गिरों, प्राणों, प्राणक्रियाओं तथा प्राणनामक कालविभागों, सूर्यरश्मियों से निष्पन्नकाल गतियों से बढ़ता है, बृहस्पति ऊर्ध्वस्थानी देव। प्राणी के अन्तर्वर्ती जीवन-प्राण और दूसरा भौतिक वर्षा का नियामक देव, जो कि मेघमण्डल में वर्तमान जलवृष्टि से प्रजा को जीवन प्रदान करता है। वह ऋक्वों-विविधगुणवाली कृत्रिम और स्वाभाविक वाणियों स्तनयित्नुरूप गर्जन शब्दों से वृद्धि को प्राप्त होता है। ऐसा होने पर (देवाः यान्-च ववृधुः) पूर्वोक्त वृद्धि को प्राप्त हुए अग्नि देवों ने जिन लोगों को बढ़ाया तथा (ये च देवान्) और जिन लोगों ने पूर्वोक्त अग्नि आदि देवों को बढ़ाया, वे (अन्ये स्वधया मदन्ति) कुछ एक जन तो अन्नादि भोजनों से उन शरीर के अन्तर्वर्ती अग्नि आदि देवों को तृप्त करते हैं (अन्ये स्वाहा मदन्ति) कतिपय जन आहुति प्रदान करके भौतिक अग्नि आदि देवों का सेवन करते हैं ॥३॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - भावार्थः***

भावार्थभाषाः - मनुष्यों को चाहिए कि अपने व्यक्तिगत जीवन की उन्नति के लिए निज जीवनाग्नि, जीवनकाल और जीवनप्राण को उत्तममोत्तम भोजनों के सेवन से उपयुक्त बनावें तथा समाज वा सर्वप्राणियों के हितार्थ अग्निहोत्र से भौतिक अग्नि, सामष्टिक काल और मेघमण्डल को उपयुक्त करते रहें ॥३॥ ‘मातलिरिन्द्रस्य सारथिस्तद्वानिन्द्रो मातली’ (सायण) यहाँ ‘मातलि इन्द्र का सारथि और उस सारथि से युक्त मातली इन्द्र है’ यह तथा मातली का इन्द्र अर्थ करना सर्वथा अनुपपन्न है, क्योंकि प्रथम तो मातली इन्द्र का सारथि हो, इसके लिए निरुक्तादि वैदिक साहित्य में स्थान नहीं, दूसरे इकारान्त शब्द से मत्वर्थीय इन् प्रत्यय हो ही नहीं सकता, उसका विधान अकारान्त से है। इसलिये मातली का इन्द्र अर्थ करना अनुचित है ॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (मातली कव्यै-यमः-अङ्गिरोभिः-बृहस्पतिः-ऋक्वभिः-ववृधानः) मातली कव्यैर्ववृधानो यमोऽङ्गिरोभिर्ववृधानो बृहस्पतिर्ऋक्वभिर्ववृधानो भवति। मातली-भूतली-

पृथिवीतली पृथिवीस्थानी पृथिवीस्थानोऽग्निर्देवः, “मा-पृथिवी” “अयं वै पृथिवीलोको माऽयं हि लोको मित इव [श०८।३।३।५] तस्यास्तलमस्यातीति मत्वर्थे इनौ मातली पृथिवीस्थानोऽग्निः, स च द्विविधः प्राण्यन्तर्वर्ती जीवनाग्निरपरो भौतिकाग्निः, अस्ति चात्र मन्त्रे श्लेषालङ्कारः। तत्र प्राण्यन्तर्वर्ती जीवनाग्निः कव्यैरन्नादिभोजनैर्भौतिकश्चाग्निः कुः पृथिवी तत्र भवैः कव्यैः पार्थिवैर्घृततैलान्नकाष्ठादीन्धनद्रव्यैर्वर्धमानो भवति-वर्धत इति सिद्धान्तः। कुः पृथिवीत्यत्र प्रमाणम् “रविवर्षार्द्धं देवाः पश्यन्त्युदितं रविं तथा प्रेताः। शशिमासार्द्धं पितरः शशिगाः कुदिनार्द्धमिह मनुजाः [आर्यभट्टीयज्यौतिषम्, गीतिका १७] “जीर्यन्मर्त्यः क्वधःस्थः प्रजानन्” [कठो०१।१।२८] “दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम्। तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः” ॥ [मनु०३।१३०] इत्यत्र कव्येनान्नादिभोजनं गृह्यते। यमो मध्यस्थानो देवः प्राण्यन्तर्वर्ती जीवनकालोऽपरश्च भौतिको लोकानामन्तकृद् विश्वकालोऽङ्गिरोभिः-अङ्गानां रसैः प्राणैः प्राणसञ्चरणैस्तत्तुल्यकालावयवैः सूर्यरश्मिभिस्तन्निष्पन्नकालगतिभिर्वा वर्धते, “अङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः प्राणो वाऽङ्गानां रसः” [बृहदारण्य०१।३९।३] “प्राणो वाऽङ्गिराः” [श०६।१।२।२८] प्राणः कालावयवः “प्राणादिः कथितो मूर्त्तः (कलनात्मकः कालः)” [सूर्यसिद्धान्ते १।११] बृहस्पतिरूर्ध्वस्थानः प्राण्यन्तवर्ती जीवनप्राणः, न तु श्वासप्रश्वासात्मकः, अपि तु जीवयति यः प्राणिनं स जीवनशक्तिरूपः प्राणः जीवनप्राणः, यथा बृहदारण्यके “एष उ एव प्राणो बृहस्पतिर्वाग् वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः” [१।२।२०] द्वितीयश्च भौतिको वर्षाधिपतिर्देवः, यथा निरुक्ते “बृहस्पतिर्बृहतः पाता वा पालयिता वा” [निरु० १०। १२] “द्यौर्वै बृहत्” [श०९।१।२।३७] “असौ द्युलोको बृहत्” [ऐत०८।२] द्यौश्च मेघमण्डलम् “असौ वै द्युलोकः समुद्रो नभस्वान्” [श०९।४।२।५] “द्यौर्वाऽपां सदनं दिवि ह्यापः सन्नाः [श०७।५।२।५६] एवं मत्वा यास्केनर्गुदाहृता-तस्यैषा भवति-अश्नापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम्। निष्टज्जभार चमसं न वृक्षाद् बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य” [०१०।६८।८] व्यापनवता मेघेन जलमपिनद्धमासीत्तद् विशेषशब्देन बृहस्पतिर्निहृतवान् पृथिव्यामिति निरुक्तार्थः। स एवं द्विविधः शरीरभुवनभेदाभ्यां जीवनः प्राणो वर्षाधिपतिश्च बृहस्पतिर्देव ऋक्वभिर्विविधगुणवतीभिः कृत्रिमस्वाभाविकवाग्भिः विरवैः स्तनयित्नुभिर्गर्जनशब्दैर्वर्धते वृद्धिं महत्त्वमाप्नोति। वाग्विरवयोः सम्बन्धश्च बृहस्पतिना सह समीपं दर्शित इव।ऋक्वभिरित्यत्र शब्दश्च सामान्यो धात्वर्थः, यथा निरुक्ते-“मित्रो जनान्यातयति प्रब्रुवाणः-शब्दं कुर्वन्” [निरु०१०।२२] एवं सति (देवाः-यान्-च ववृधुः) पूर्वोक्ता मातल्यादिनामभिर्व्यवहृता अग्न्यादयो देवा वर्धमानाः सन्तो यांश्च जनान् ववृधुर्वर्धितवन्तस्तथा (ये च देवान्) ये जनाश्च देवान् पूर्वोक्ताग्न्यादीन् ववृधुर्वर्धितवन्तस्ते जनाः (अन्धे स्वधया-अन्ये स्वाहा मदन्ति) अन्ये केचित् स्वधयाऽन्नादिभोजनैर्मदन्ति तानग्न्यादीन् शरीरदेवान् तर्पयन्ति। ‘अत्र मदेस्तृप्त्यर्थः’ केचित् स्वाहाहुतिप्रदानेन मदन्ति तानग्न्यादीन् भौतिकदेवान् युञ्जतेऽनुतिष्ठन्ति, ‘मद तृप्तियोगे’ तृप्तिश्च योगश्च “सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद् भवति” [महाभाष्य १।२।६३] ॥३॥

इमं॑ यम प्रस्तर॑म् आ॑ हि॑ सी॑द
अ॑ङ्गिरोभिः पितृ॑भिः संविदानः॑
आ॑ त्वा म॑न्त्राः कविशस्ता॑ वहन्तु

एना॑ राजन् हवि॑षा मादयस्व इ॒मं यं॑म प्रस्त॒रमा हि सीदाङ्गि॑रोभिः पि॒तृभिः॑ संविदा॒नः ।
आ त्वा॒ मन्त्राः॑ कविश॒स्ता वं॑हन्त्वे॒ना रां॑जन्ह॒विषां॑ मादयस्व ॥

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - यमः
- ऋषिः - यमः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

इमं॑ यम प्रस्तर॑म् आ॑ हि॑ सी॑द
अ॑ङ्गिरोभिः पितृ॑भिः संविदानः॑
आ॑ त्वा म॑न्त्राः कविशस्ता॑ वहन्तु
एना॑ राजन् हवि॑षा मादयस्व

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

---

Pāda-label
popular
popular
popular
popular

Morph
ā́ ← ā́ (invariable)
{}

hí ← hí (invariable)
{}

imám ← ayám (pronoun)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

prastarám ← prastará- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

sī́da ← √sad- (root)
{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

yama ← yamá- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

áṅgirobhiḥ ← áṅgiras- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:PL}

pitŕ̥bhiḥ ← pitár- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:PL}

saṁvidānáḥ ← √vid- 2 (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, tense:PRF, voice:MED}

ā́ ← ā́ (invariable)
{}

kaviśastā́ḥ ← kaviśastá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

mántrāḥ ← mántra- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

tvā ← tvám (pronoun)
{case:ACC, number:SG}

vahantu ← √vah- (root)
{number:PL, person:3, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

enā́ ← ayám (pronoun)
{case:INS, gender:M, number:SG}

havíṣā ← havís- (nominal stem)
{case:INS, gender:N, number:SG}

mādayasva ← √mad- (root)
{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:MED}

rājan ← rā́jan- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

▼ *पद-पाठः*

इ॒मम् । य॒म॒ । प्र॒ऽस्त॒रम् । आ । हि । सीद॑ । अङ्गि॑रःऽभिः । पि॒तृऽभिः॑ । स॒म्ऽवि॒दा॒नः ।
आ । त्वा॒ । मन्त्राः॑ । क॒वि॒ऽश॒स्ताः । व॒ह॒न्तु॒ । ए॒ना । रा॒ज॒न् । ह॒विषा॑ । मा॒द॒य॒स्व॒ ॥

▼ *पद-पाठः-तैत्तिरीयः*

इ॒मम् । य॒म॒ । प्र॒स्त॒रमिति॑ प्र-स्त॒रम् । एति॑ । हि । सीद॑ । अङ्गि॑रोभि॒रित्यङ्गि॑रः-भि॒ः । पि॒तृभि॒रिति॑ पि॒तृ-भि॒ः । स॒व॒ँवि॒दा॒न इति॑ सम्-वि॒दा॒नः ॥ एति॑ । त्वा॒ । मन्त्राः॑ । क॒वि॒श॒स्ता इति॑ कवि-श॒स्ताः । व॒ह॒न्तु॒ । ए॒ना । रा॒ज॒न् । ह॒विषा॑ । मा॒द॒य॒स्व॒ ॥ 2।

▼ *Hellwig Grammar*

- *imaṃ* ← *imam* ← *idam*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *yama*
- [noun], vocative, singular, masculine
- “Yama; yama; twin; yam; Yama; two; bridle; yama [word]; Asvins.”

- *prastaram* ← *prastara*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “stone; seat.”

- *ā*
- [adverb]
- “towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix].”

- *hi*
- [adverb]
- “because; indeed; for; therefore; hi [word].”

- *sīdāṅgirobhiḥ* ← *sīda* ← *sad*
- [verb], singular, Present imperative
- “sit down; break down; slow; sink; crumble; fracture; perish; ride; stop; besiege; tire.”

- *sīdāṅgirobhiḥ* ← *aṅgirobhiḥ* ← *aṅgiras*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- “Aṅgiras; Aṅgiras; Brahman; Atharva-Veda; aṅgiras [word]; Aṅgiras.”

- *pitṛbhiḥ* ← *pitṛ*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- “father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather.”

- *saṃvidānaḥ* ← *saṃvid* ← *√vid*
- [verb noun], nominative, singular
- “agree; know; match; recognize.”

- *ā*
- [adverb]
- “towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix].”

- *tvā* ← *tvad*
- [noun], accusative, singular
- “you.”

- *mantrāḥ ← mantra*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “mantra; Mantra; consultation; advice; consultation; mantra [word]; speech; plan.”

- *kaviśastā ← kavi*
- [noun], masculine
- “poet; wise man; bard; Venus; Uśanas; kavi [word]; Kavi; prophet; guru; Brahma.”

- *kaviśastā ← śastāḥ ← śaṃs*
- [verb noun], nominative, plural
- “recommend; tell; praise; approve; communicate; recite; commend; bode; name; agree.”

- *vahantv ← vahantu ← vah*
- [verb], plural, Present imperative
- “transport; bring; marry; run; drive; vāhay; drive; run; pull; nirvāpay; blow; transport; discharge; assume; remove.”

- *enā ← idam*
- [noun], instrumental, singular, neuter
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *rājan*
- [noun], vocative, singular, masculine
- “king; Kshatriya; rājan [word]; best; rājāvarta; Yakṣa.”

- *haviṣā ← havis*
- [noun], instrumental, singular, neuter
- “Havya; offering; ghee; havis [word].”

- *mādayasva ← māday ← √mad*
- [verb], singular, Present imperative
- “delight; enjoy; intoxicate.”

▼ *रङ्गनाथः*

अङ्गिरोभिः- अङ्गनशीलैः। पितृभिः- पूर्वपुरुषैः पूर्वाचार्यैर्मार्गदर्शिभिः। संविदानः- सम्यक् ज्ञातः सन्। यम- नियमाधिदैवत। इमम्- एतत्। प्रस्तरम्- विस्तीर्णमुपासनमागत्य। सीद- उपविश। त्वा- भवन्तम्। कविशस्ताः- क्रान्तदर्शिप्रयुक्ताः। मन्त्राः। आ वहन्तु। राजन्- स्वामिन्। एना- अनेन। हविषा- हव्येन। मादयस्व- हर्षय॥४॥

▼ *सायण-भाष्यम्*

हे **यम अङ्गिरोभिः** एतन्नामकैः **पितृभिः संविदानः** ऐकमत्यं गतस्त्वम् **इमं प्रस्तरं** विस्तीर्णं यज्ञविशेषम् **आ सीद** आगत्योपविश । **हि** यस्मादेवं तस्मात् **कविशस्ताः** विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः प्रयुक्ताः **मन्त्राः त्वा** त्वाम् **आ वहन्तु** । हे **राजन् एना** एतेन **हविषा** तुष्टः **मादयस्व** यजमानं हर्षय ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

15इममिति ॥ हे पितृराज इमे **प्रस्तरं** प्रस्तीर्णमाश्रमं आसीद **अङ्गिरोभिः** पितृविशेषैः **संविदानः** ऐकमत्यं गच्छन् । तत आसीदन्तं त्वां **कविशस्ताः** कविभिर्मेधाविभिः आस्माकीनैः ऋत्विग्भिः शस्ताः मन्त्राः **आ वहन्तु** प्राप्नुवन्तु । ततः **एना** अनेन हविषा **राजन् **राजनशील मादयस्व । मद तृप्तियोगे, चौरादिकः ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“**Yama**, who are associated with the **Aṅgirasa Pitṛs**, sit down at this sacrifice; may the prayers recitedby the priests bring you here; be exhilarated, Sovereign, (Yam), by this oblation.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

At this sacrifice: **prastara** = acouch or bed (something strewed)

▼ *Jamison Brereton*

This strewn grass here, Yama—just sit here on it, in concord with the Aṅgirases, our forefathers.
Let mantras pronounced by poets convey you hither. Become exhilarated on this oblation, o king.

▼ *Griffith*

Come, seat thee on this bed of grass, O Yama, in company with Angirases and Fathers.
Let texts recited by the sages bring thee O King, let this oblation make thee joyful.

▼ *Macdonell*

Upon this sacred grass sit down, O Yama, Uniting with the Aṅgiras, our fathers. Let spells recited by the sages bring thee; Do thou, O king, rejoice in this oblation.

▼ *Geldner*

Setze dich, Yama, darum auf diesen Grasbüschel in Eintracht mit den Angiras´, den Vätern! Die von den Sehern vorgetragenen Dichterworte sollen dich herführen. Ergötze dich an diesem Opfer, o König!

▼ *Grassmann*

So setz dich, Jama, hin auf diesen Grassitz, vereint den Angiras und unsern Vätern; Dich fahre her der Liederklang der Sänger, ergötz dich hier an unserm Trank, o König.

▼ *Elizarenkova*

Поэтому, Яма, садись на эту солому
В единении с Ангирасами, отцами!

Да привезут тебе молитвы, произнесенные поэтами!
Этой жертве радуйся, о царь!

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- यमः
- यमः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (यम-अङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः इमं प्रस्तरं हि-आसीद) हे जीवनकाल ! तू प्राणों के साथ अनुकूल होता हुआ मेरे इस शरीररूपी यज्ञ को जीवनवृद्धि के हेतु अवश्य भली प्रकार प्राप्त हो (कविशस्ताः मन्त्राः त्वा आवहन्तु) शरीर-विद्यावेत्ता विद्वानों के निर्दिष्ट मन्तव्य तुझ को मेरे शरीर में चिरकाल तक रखें, अत एव (राजन्-एना-हविषा मादयस्व) हे राजमान देव ! इस हविर्दान तथा खाने योग्य पदार्थ से मुझ को सन्तुष्ट, सजीवन कर ॥४॥

▼ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - प्राणशक्ति के अभ्यास और वैद्यक सिद्धान्तों के अनुसार खानपान हवनादि क्रियाओं से मनुष्य दीर्घजीवी और सुखी हो सकता है ॥४॥

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (यम-अङ्गिरोभिः-पितृभिः-संविदानः-इमं प्रस्तरं हि-आसीद) यम-हे जीवनकाल ! अङ्गानां रसैः प्राणैः सहानुकूलः संस्त्वमिमं प्रस्तरम्-शरीररूपं यज्ञं जीवनवृद्धिहेतोरवश्यमासीद्-समन्तात्प्राप्तो भव “यज्ञो वै प्रस्तरः” [श०१।३।४।१०] ‘पुरुषो वाव यज्ञः” [छन्दो०३।६।१] “पुरुषो वै यज्ञस्तस्य शिर एव हविर्धानं मुखमाहवनीयः” [गो०५।४] (कविशस्ताः-मन्त्राः-त्वा आवहन्तु) विद्वत्प्रोक्तानि शरीरविद्या-वित्प्रोक्तानि मन्तव्यानि त्वामावहन्तु-अत्र शरीरे समन्तात् प्रापयन्तु चिरं रक्षन्त्वित्यर्थः, अत एव (राजन्-एना हविषा-मादयस्व) राजन्-हे राजमान देव ! अनेन हविर्दानेनादानयोग्येन वस्तुना वा मां मादयस्व-युङ्क्ष्व-संतोषय सजीवनं कुर्वित्यर्थः ॥४॥

अ॑ङ्गिरोभिर् आ॑ गहि यज्ञि॑येभिर्
य॑म वैरूपइ॑र् इह॑ मादयस्व
वि॑वस्वन्तं हुवे यः॑ पिता॑ ते
अस्मि॑न् यज्ञे॑ बर्हि॑षि आ॑ निष॑द्य अङ्गि॑रोभि॒रा ग॑हि य॒ज्ञियें॑भि॒र्यम॑ वैरू॒पैरि॒ह मा॑दयस्व ।
विव॑स्वन्तं हुवे॒ यः पि॒ता ते॒ऽस्मिन्य॒ज्ञे ब॒र्हिष्या नि॒षद्य॑ ॥

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - यमः
- ऋषिः - यमः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

अ॑ङ्गिरोभिर् आ॑ गहि यज्ञि॑येभिर्
य॑म वैरूपइ॑र् इह॑ मादयस्व
वि॑वस्वन्तं हुवे यः॑ पिता॑ ते
अस्मि॑न् यज्ञे॑ बर्हि॑षि आ॑ निष॑द्य

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

Pāda-label
popular
popular
popular
popular

Morph
ā́ ← ā́ (invariable)
{}

áṅgirobhiḥ ← áṅgiras- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:PL}

gahi ← √gam- (root)
{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:AOR, voice:ACT}

yajñíyebhiḥ ← yajñíya- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:PL}

ihá ← ihá (invariable)
{}

mādayasva ← √mad- (root)
{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:MED}

vairūpaíḥ ← vairūpá- (nominal stem)
{case:INS, gender:M, number:PL}

yáma ← yamá- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

huve ← √hū- (root)
{number:SG, person:1, mood:IND, tense:PRS, voice:MED}

pitā́ ← pitár- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

te ← tvám (pronoun)
{case:DAT, number:SG}

vívasvantam ← vívasvant- (nominal stem)
{case:ACC, gender:M, number:SG}

yáḥ ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

ā́ ← ā́ (invariable)
{}

asmín ← ayám (pronoun)
{case:LOC, gender:M, number:SG}

barhíṣi ← barhís- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:SG}

niṣádya ← √sad- (root)
{non-finite:CVB}

yajñé ← yajñá- (nominal stem)
{case:LOC, gender:M, number:SG}

▼ *पद-पाठः-तैत्तिरीयः*

अङ्गिंरःऽभिः । आ । ग॒हि॒ । य॒ज्ञियें॑भिः । यमं । वै॒रू॒पैः । इ॒ह । मा॒द॒य॒स्व॒ ।
विवं॑स्वन्तम् । हु॒वे॒ । यः । पि॒ता । ते॒ । अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । ब॒र्हिषिं । आ । नि॒ऽसद्यं ॥

▼ *Hellwig Grammar*

- *aṅgirobhir* ← *aṅgirobhiḥ* ← *aṅgiras*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- “Aṅgiras; Aṅgiras; Brahman; Atharva-Veda; aṅgiras [word]; Aṅgiras.”

- *ā*
- [adverb]
- “towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix].”

- *gahi* ← *gam*
- [verb], singular, Aorist imperative
- “go; situate; enter (a state); travel; disappear; [in]; elapse; leave; reach; vanish; love; walk; approach; issue; hop on; gasify; get; come; die; drain; spread; transform; happen; discharge; ride; to be located; run; detect; refer; go; shall; drive.”

- *yajñiyebhir* ← *yajñiyebhiḥ* ← *yajñiya*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- “sacrificial; divine; devoted.”

- *yama*
- [noun], vocative, singular, masculine
- “Yama; yama; twin; yam; Yama; two; bridle; yama [word]; Asvins.”

- *vairūpair* ← *vairūpaiḥ* ← *vairūpa*
- [noun], instrumental, plural, masculine
- “Vairūpa.”

- *iha*
- [adverb]
- “here; now; in this world; now; below; there; here; just.”

- *mādayasva* ← *māday* ← *√mad*
- [verb], singular, Present imperative
- “delight; enjoy; intoxicate.”

- *vivasvantaṃ* ← *vivasvantam* ← *vivasvant*
- [noun], accusative, singular, masculine
- “Surya; sun; Vivasvant; Vivasvant.”

- *huve* ← *hvā*
- [verb], singular, Present indikative
- “raise; call on; call; summon.”

- *yaḥ* ← *yad*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “who; which; yat [pronoun].”

- *pitā* ← *pitṛ*
- [noun], nominative, singular, masculine

- “father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather.”

- *te* ← *tvad*
- [noun], genitive, singular
- “you.”

- *'smin* ← *asmin* ← *idam*
- [noun], locative, singular, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); here.”

- *yajñe* ← *yajña*
- [noun], locative, singular, masculine
- “yajña; religious ceremony; Vishnu; yajña [word]; Yajña; Shiva.”

- *barhiṣy* ← *barhiṣi* ← *barhis*
- [noun], locative, singular, neuter
- “Barhis; barhis [word].”

- *ā*
- [adverb]
- “towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix].”

- *niṣadya* ← *niṣad* ← *√sad*
- [verb noun]
- “sit down; sit; put.”

▼ ***रङ्गनाथः***

यज्ञियेभिः- यज्ञार्हैः। अङ्गिरोभिः- अङ्गनशीलैर्भवद्गणैः। आ गहि- आगच्छ। यम- नियमाधिदैवत। वैरूपैः- नानारूपैस्तैः। इह- अत्र। मादयस्व- हर्षय। यः। ते- तव पिता जनकस्तम्। विवस्वन्तम्-

आत्मसूर्यम्। हुवे- आह्वये। अस्मिन्- एतस्मिन्। यज्ञे। बर्हिषि- दर्भासने चित्ताकाशे वा। आ निषद्य- उपविश्य। स विवस्वान् हर्षयतु॥५॥

▼ *सायण-भाष्यम्*

हे **यम वैरूपैः** विविधरूपयुक्तैर्वैरूपसामप्रियैर्वा **यज्ञियेभिः** यज्ञयोग्यैः **अङ्गिरोभिः** सह **आ गहि** आगच्छ । आगत्य च **इह** अस्मिन् यज्ञे **मादयस्व** यजमानं हर्षय । **यः** विवस्वान् **ते** तव **पिता** अस्ति **अस्मिन् यज्ञे** तं **विवस्वन्तं हुवे** आह्वयामि । स चास्तीर्णे **बर्हिषि आ निषद्य** उपविश्य यजमानं हर्षयतु ॥ ॥ १४ ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

16अङ्गिरोभिरिति ॥ हे यम अङ्गिरोभिस्सह **आगहि** आगच्छ । पूर्ववत् शपो लुक् । **यज्ञियेभिः** यज्ञार्हैः **वैरूपैः** विविधकर्मरूपसंबन्धिभिः, वैरूपसामप्रियैर्वा । यद्वा - स्वार्थिकोऽण् । विरूपैः विविधरूपैस्सह इह कर्मणि मादयस्व । अथ यस्तव पिता तं विवस्वन्तं **हुवे** आह्वयामि । सोप्यस्मिन् यज्ञे आगत्य बर्हिषि निषद्य माद्यताम् ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“Come here, **Yama**, with the venerable multiform **Aṅgirasas**, and be exhilarated; I summon **Vivasvat**,who is your father, to this sacrifice; be seated on the sacred grass (delight the sacrificer).”

▼ *Jamison Brereton*

With the Aṅgirases, deserving of the sacrifice, come hither; Yama, become exhilarated here along with the Vairūpas—
I call upon Vivasvant, who is your father—once having sat down at this sacrifice, on this ritual grass here.

▼ *Griffith*

Come, Yama, with the Angirases the Holy, rejoice thee here with children of Virupa.
To sit on sacred grass at this our worship, I call Vivasvan, too, thy Father hither.

▼ *Macdonell*

Come hither with the Aṅgiras, the holy: Here with Virūpa's sons, O Yama revel, Vivasvant I invoke, who is thy father, When at this rite upon the straw he's seated.

▼ *Geldner*

Komm mit den opferwürdigen Angiras´! O Yama, ergötze dich hier mit den Vairupa´s - ich lade auch den Vivasvat, der dein Vater ist - nachdem du bei diesem Opfer auf dem Barhis Platz genommen hast.

▼ *Grassmann*

Komm, Jama, mit den heil'gen Angirasen, berausch dich hier mit den Virupa-Söhnen; Ich rufe den Vivasvat, deinen Vater, bei diesem Opfer auf der Streu zu sitzen.

▼ *Elizarenkova*

Приди с Ангирасами, достойными жертвы!
О, Яма, радуйся здесь с Варупами!
Я призываю Вивасвата, кто отец тебе,
Когда (ты) сел на солому при этом жертвоприношении.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- यमः
- यमः
- पादनिचृत्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (यज्ञियेभिः-वैरूपैः-अङ्गिरोभिः-यम-आगहि इह मादयस्व) यज्ञ के योग्य नानाविध सायं-प्रातः, अमावस्या, पूर्णिमा, आदि सन्धियों के मुहूर्तरूप कालावयवों के साथ हे समय ! तू प्राप्त हो और इस यज्ञ में हमको अपने लाभ से तृप्त कर (यः ते पिता तं विवस्वन्तं

बर्हिष्या निषद्य-अस्मिन् यज्ञे हुवे) और जो तेरा पिता सूर्यदेव है, उसका भी मैं आसनोपविष्ट इस यज्ञ में आहुतिप्रदान द्वारा प्रयोग करता हूँ ॥५॥

▼ *ब्रह्ममुनि - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - भिन्न-भिन्नपर्व दिवसों में जबकि सूर्यरश्मियाँ भी यज्ञ में संयुक्त हों, ऐसे स्थान पर पार्वण यज्ञ समयानुकूल बनाने के लिए करने चाहिये ॥५॥

▼ *ब्रह्ममुनि - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (यज्ञियेभिः-वैरूपैः-अङ्गिरोभिः-यम-आ गहि इह मादयस्व) यज्ञार्हैर्यज्ञयोग्यैर्विभिन्नरूपैरङ्गिरोभिः-सायम्प्रातरमावस्यापौर्णमास्यादि-सन्धि-समप्राणैः कालावयवैः सह हे समय ! त्वमागह्यागच्छ तथाऽऽगत्येहास्मिन् यज्ञेऽस्मान्मादयस्व तर्पय (यः-ते पिता तं विवस्वन्तं बर्हिष्या निषद्य-अस्मिन् यज्ञे हुवे) यश्च ते पिता विवस्वान् सूर्योऽस्ति तमहमासनमुपविश्योपविष्टः सन्नस्मिन् क्रियमाणे यज्ञे हुवे-आहुतिप्रदानेनाददे युनज्मि। 'अत्र हु धातुरादानार्थः' "हु दानादनयोरादाने च" [जुहोत्यादिः] ॥५॥

अ"ङ्गिरसो नः पित"रो न"वग्वा
अ"थर्वाणो भृ"गवः सोमिया"सः
ते"षां वयं" सुमतउ" यज्ञि"यानाम्
अ"पि भद्रे" सौमनसे" सियाम अङ्गि॑रसो नः पि॒तरो॒ नव॑ग्वा॒ अथ॑र्वाणो॒ भृग॑वः सो॒म्यासः॑ ।
तेषां॑ व॒यं सु॑म॒तौ य॒ज्ञिया॑ना॒मपि॑ भ॒द्रे सौ॑मन॒से स्या॑म ॥

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - लिङ्गोक्तदेवताः
- ऋषिः - यमः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

अ"ङ्गिरसो नः पित"रो न"वग्वा
अ"थर्वाणो भृ"गवः सोमिया"सः
ते"षां वयं" सुमतउ" यज्ञि"यानाम्
अ"पि भद्रे" सौमनसे" सियाम

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Popular for linguistic reasons, and possibly also for non-linguistic reasons

---

Pāda-label
popular
popular
popular
popular;; repeated line

Morph
áṅgirasaḥ ← áṅgiras- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

naḥ ← ahám (pronoun)
{case:ACC, number:PL}

návagvāḥ ← návagva- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

pitáraḥ ← pitár- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

átharvāṇaḥ ← átharvan- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

bhŕ̥gavaḥ ← bhŕ̥gu- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

somyā́saḥ ← somyá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:PL}

sumataú ← sumatí- (nominal stem)
{case:LOC, gender:F, number:SG}

téṣām ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:GEN, gender:M, number:PL}

vayám ← ahám (pronoun)
{case:NOM, number:PL}

yajñíyānām ← yajñíya- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:PL}

ápi ← ápi (invariable)
{}

bhadré ← bhadrá- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:SG}

saumanasé ← saumanasá- (nominal stem)
{case:LOC, gender:N, number:SG}

syāma ← √as- 1 (root)
{number:PL, person:1, mood:OPT, tense:PRS, voice:ACT}

▼ ***पद-पाठः-तैत्तिरीयः***

अङ्गिंरसः । नः॒ । पि॒तरः॑ । नवं॑ऽग्वाः । अथ॑र्वाणः । भृगं॑वः । सो॒म्यासः॑ ।
तेषां॑म् । व॒यम् । सु॒ऽम॒तौ । य॒ज्ञियां॑नाम् । अपिं । भ॒द्रे । सौ॒म॒न॒से । स्या॒म॒ ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *aṅgiraso* ← *aṅgirasaḥ* ← *aṅgiras*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Aṅgiras; Aṅgiras; Brahman; Atharva-Veda; aṅgiras [word]; Aṅgiras.”

- *naḥ* ← *mad*
- [noun], genitive, plural
- “I; mine.”

- *pitaro ← pitaraḥ ← pitṛ*
- [noun], nominative, plural
- “father; Pitṛ; ancestor; parent; paternal ancestor; pitṛ [word]; forefather.”

- *navagvā ← navagvāḥ ← navagva*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Navagva.”

- *atharvāṇo ← atharvāṇaḥ ← atharvan*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Atharvan; Atharvavedin.”

- *bhṛgavaḥ ← bhṛgu*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “Bhṛgu; precipice; Bhṛgu; Bhṛgu; Venus; bhṛgu [word].”

- *somyāsaḥ ← somya*
- [noun], nominative, plural, masculine
- “saumya.”

- *teṣāṃ ← teṣām ← tad*
- [noun], genitive, plural, masculine
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *vayaṃ ← vayam ← mad*
- [noun], nominative, plural
- “I; mine.”

- *sumatau* ← *sumati*
- [noun], locative, singular, feminine
- “benevolence; favor; Sumati.”

- *yajñiyānām* ← *yajñiya*
- [noun], genitive, plural, neuter
- “sacrificial; divine; devoted.”

- *api*
- [adverb]
- “besides; even; surely; though; furthermore; among; contrastingly; assuredly.”

- *bhadre* ← *bhadra*
- [noun], locative, singular, neuter
- “auspicious; lovely; good; happy; bhadra [word]; lucky; fine-looking; beautiful.”

- *saumanase* ← *saumanasa*
- [noun], locative, singular, neuter
- “favor; satisfaction.”

- *syāma* ← *as*
- [verb], plural, Present optative
- “be; exist; become; originate; happen; result; be; dwell; be born; stay; be; equal; exist; transform.”

▼ ***रङ्गनाथः***

अङ्गिरसः- अङ्गनशीलाः। नः- अस्माकम्। पितरः- पूर्वपुरुषाः पूर्वाचार्या मार्गदर्शकाः। नवग्वाः- अद्याप्ययातयामगतयः। अथवा स्तुतिभूतमन्त्रमयगतयः। नु स्तुतौ। अथर्वाणः- चित्तवृत्तिनिरोधकाः। थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेध इति यास्कः। भृगवः- तेजस्विनः। सोम्यासः-

रसिकाः प्रसन्ना वा। वयम्। तेषाम्। यज्ञियानाम्- पूजार्हाणाम्। सुमतौ। भद्रे- कल्याणे। सौमनसे- शोभनचित्तप्रदे संप्रदाये। स्याम- भवाम॥६॥

▼ *सायण-भाष्यम्*

अङ्गिरसः अङ्गिरोनामकाः **अथर्वाणः** अथर्वनामकाः **भृगवः** भृगुनामकाश्च **नः** अस्माकं **पितरः** **नवग्वाः** अभिनवगमनयुक्ताः । सदा नूतनवत्प्रीतिजनका इत्यर्थः। ते च **सोम्यासः** । सोममर्हन्तीति सोम्याः । **यज्ञियानां** यज्ञार्हाणां **तेषां सुमतौ** अनुग्रहयुक्तायां बुद्धौ **वयं स्याम** सर्वदा तिष्ठेम । **अपि** च **सौमनसे भद्रे** सौमनसस्य कारणे कल्याणे फले स्याम सर्वदा तिष्ठेम ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

17अङ्गिर इति ॥ अङ्गिरसः पितृविशेषाः अस्माकं च पितरः **नवग्वाः** अभिनवागमनाः आगमने अभिनवा इव प्रियाः । क्विपि 'ऊङ् च गमादीनाम्' इत्यूकारः । आगमनमायातु उपसर्गयोस्स्वस्थानविनिमयः वा बहुव्रीहौ ।
नवग्वा अथर्वाणश्च भृगवश्च पितृविशेषाः प्रशस्ताः **सोम्यासः** सोमार्हाः येऽप्येवंविधा महानुभावाः पितरस्तेषां **यज्ञियानां** यज्ञार्हाणां **सुमतौ** शोभनायां मतौ सानुग्रहायां वयं स्याम भूयास्म ।
अपि च, **भद्रे** भजनीये कल्याणे **सौमनसे** सौमनस्यहेतुके तत्प्रदानहेतुके सर्वाभिमतसिद्धिरूपे कल्याणे च स्यामेति । येऽत्र अविनियुक्ता मन्त्राः ते लिङ्गेन क्वाप्यनुरूपे कर्मणि विनियोक्तव्याः ॥

▼ *मानसतरङ्गिणीकृत्*

The a~Ngirasas, the atharvANs, the bhR^igus, are our ancestors who performed the soma pouring, nine month rite;
may we be favored as these venerable ones and be auspiciously protected.

▼ *Wilson*

English translation:

“The **Aṅgirasas**, the **Atharvas**, the **Bhṛgus**, who are entitled to the **Soma**, are our recent progenitors;may we ever have a plural ce in the favour of these venerable (pitṛs); may we be ever held in their auspiciousregard.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Our recent progenitors: navagvā = having recently arrived, or inspiring affliction, as something new;also applied to the three classes; or, navanīya, those condition is to be praised

▼ *Jamison Brereton*

The Aṅgirases, our forefathers, the Navagvas, the Atharvaṇas, the Bhr̥gus deserving of soma—
may we be in the favor of these who are deserving of the sacrifice; may we be also in their propitious benevolence.

▼ *Griffith*

Our Fathers are Angirases, Navagvas, Atharvans, Bhrgus who deserve the Soma.
May these, the Holy, look on us with favour, may we enjoy their gracious loving-kindness.

▼ *Macdonell*

The Aṅgiras, our fathers, the Navagvas, The Bhṛgus and Atharvans, Soma-loving: May we abide for ever in the favour And the good graces of those holy sages.

▼ *Geldner*

Unsere Väter, die Angiras, die Navagva´s, die Atharvan´s, Bhrigu´s, die Somawürdigen - in der Gunst dieser Opferwürdigen und in ihrem glückbringenden Wohlwollen möchten wir sein.

▼ *Grassmann*

Die Angiras, die Neuner, und die Väter, die Feuerpriester und die frommen Bhrigu's, Sie mögen fest in ihrer Huld uns halten, die heiligen im Segen ihrer Liebe.

▼ *Elizarenkova*

Ангирасы – наши отцы, Навагва,
Атхарваны, Бхригу, достойные Сомы,
Да будем мы в милости у них, достойных жертвы,
И в добром (их) расположении!

▼ ***अधिमन्त्रम् (VC)***

- लिङ्गोक्ताः
- यमः
- विराट्त्रिष्टुप्
- धैवतः

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (अङ्गिरसः पितरः-नवग्वाः-अथर्वाणः) ग्रीष्म ऋतु सम्बन्धी सूर्यरश्मियाँ वर्षाऋतु सम्बन्धी सूर्यकिरणों, शरदृतु संबन्धी भानुरश्मियाँ, हेमन्तऋतु संबन्धी दिवाकर किरणें, शिशिरऋतु संबन्धी सूर्यरश्मियाँ, वसन्तऋतु संबन्धी आदित्यकिरणें, हमारे जीवन के लिये हैं (तेषां यज्ञियानां सुमतौ भद्रे-अपि सौमनसे वयं स्याम) उन यज्ञयोग्य सूर्यकिरणों के विचारणीय विज्ञानव्यवहार में हम कल्याण मन से सुखयुक्त होकर रहें ॥६॥ प्रत्येक ऋतु को स्वानुकुल और सुखमय बनाने के लिए पुष्कल ऋतुयोग करने चाहियें ॥६॥

▼ ***ब्रह्ममुनि - पदार्थः***

पदार्थान्वयभाषाः - (अङ्गिरसः पितरः नवग्वाः-अथर्वाणः-भृगवः सोम्यास-नः) अङ्गिरसः-ग्रीष्मर्तुसम्बन्धिसूर्यरश्मयः, पितरः वर्षर्तुसम्बन्धिरविकिरणाः, नवग्वः-शरदृतुसम्बन्धिभानुरश्मयः, अथर्वाणः-हेमन्तर्तुसम्बन्धिरवि-किरणाः, भृगवः शिशिरर्तुसम्बन्धिसूर्यरश्मयः, सोम्यासः-वसन्तर्तु- सम्बन्धिसूर्यकिरणाः, नः-अस्मभ्यं जीवनाय सन्ति। पूर्वस्मिन्मन्त्रे ‘विवस्वन्तं हुवे’ इति वचनात् तेन विवस्वता साकमृतवस्तत्सहिताः सूर्यरश्मयश्चापि युज्यन्त इति दर्शयितुमङ्गिरःप्रभृतीनां वचनम्। अन्यत्रापि-“आयातु मित्र ऋतुभिः कल्पमानः संवेशयन् पृथिवीमुस्रियाभिः” [अथ०३।८।१] सूर्यः, ऋतुभिरुस्रियाभिश्च सह आयातीति सिद्धान्तः। अत्र तु ते रश्मय ऋतुसहचरिता वर्णिताः सन्ति। एवंवच्च विज्ञानम्। “वीळु चिद् दृढा पितरो न उक्थैरद्रिं रुजन्नङ्गिरसो रवेण। चक्रुर्दिवो बृहती गातुमस्मे अहः स्वर्विविदुः केतुमुस्राः” [ऋ०१।१।२] अन्नापि दर्शितं यदङ्गिरसो ग्रीष्मर्तुसम्बन्धिनः सूर्यरश्मयोऽद्रिं मेघं चक्रुः कृतवन्तस्तमेवाद्रिं मेघं पितरो वर्षर्तुसम्बन्धिरविकिरणा रुजन् भङ्गयन्ति नीचैर्निपातयन्ति पुनश्चोस्रा विविधगुणवासयितारः शारदाः सूर्यकिरणा आदित्यं दिनं पृथिवीं प्राप्नुवन्ति, एवमृतुसाम्यं दर्शितम्। ऋतुत्रयत्वमपि भवति यथा चरके-“विकृतास्त्वेनं महता विपर्ययेणोपपादयन्ति, ऋतवस्त्रय इव” [चरके १२।१३] तथा कृत्वैवात्र पितर इति

शब्दो न विशेषणरूपेणापित्वङ्गिरआदिवद्देवतारूपेण स्वतन्त्र एव। सायणेन ‘पितरो नवग्वाः सोम्यासः’ त्रयोऽप्यङ्गिरआदीनां विशेषणवाचकाः सन्तीति व्याख्यातं परन्तु सूक्तभाष्यावतरणे “अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा इति षष्ठ्या अङ्गिरःपित्रथर्वभृगुलक्षणा लिङ्गोक्ता देवताः” एवमत्र तु सायणेन ‘पितरः’ इति शब्दस्य देवतात्वं प्रतिपादितम्। अस्तु, निरुक्तेऽप्यस्मद्वत् पितर इत्यस्य स्वतन्त्रं देवतात्वमेव प्रतिपादितमङ्गिरआदीनामर्थाश्च यथा–“पिता पाता वा पालयिता वा......पिता दुहितुर्गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः” [निरु०४।२१] इति लक्ष्यीकृत्योक्तमत्र “पितरो व्याख्याताः। अङ्गारेष्वङ्गिराः अर्चिषि भृगुः संबभूव” इति कृत्वैवोक्तं यास्केन। “अङ्गिरसो व्याख्याताः, भृगवो व्याख्याताः, अथर्वाणोऽथर्वन्तः, थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेधः। तेषामेषा साधारणा भवति-‘अङ्गिरसो नः पितरो.........।’ अङ्गिरसो नः पितरो नवगतयो नवनीतगतयो वाथर्वाणो भृगवः सोम्याः सोमसम्पादिनः” [निरु०११।१९] “रसः सोमः” [श०७।३।१।३] सोम्यासः सोमसम्पादिनो रससम्पादिनो वसन्तर्तुसम्बन्धिसूर्यरश्मय इत्यर्थः। एवं नात्राङ्गिरआदयो मृतपितरोऽपि तु सन्ति देवा ऋतुयुक्तसूर्यरश्मयः। उक्तं च निरुक्ते ‘पितर’ इत्याख्यानम्। “माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः” [निरु०११।९९] रश्मयो देवाः-“उदिता देवाः सूर्यस्य” (तेषां यज्ञियानां सुमतौ भद्रे-अपि सौमनसे वयं स्याम) “तेषां यज्ञियानां सुमतौ कल्याण्यां मतौ भद्रे भन्दनीये भाजनवति वा कल्याणे मनसि स्याम” [निरु०११।१९] तेषां पूर्वोक्तानां यज्ञार्हाणां सुमन्तव्ये व्यवहारे भाजनवति कल्याणे मनसि सुखयुक्ते प्रसन्नभावे वर्तेमहि ॥६॥

१२. सोमभक्ष-मन्त्राः②

सोमभक्षमन्त्राः (तै. सं. ३-२-५)

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

आ॒पूर्या॑स् स्थ,
+आ मा॑ पूरयत प्र॒जया॑ च॒ धने॑न च ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

ए॒तत् ते॑ तत॒ ये च॒ त्वाम् अनु॑।
[ए॒तत् ते॑] पितामह [ये च॒ त्वाम् अनु॑]।
[ए॒तत् ते॑] प्रपितामह॒ [ये च॒ त्वाम् अनु॑]।
अत्र॑ पितरो यथाभा॒गम्म॑न्दध्वम् ।

▼ *Keith*

This for thee, O father, and for thy line;
This for thee, O grandfather, great-grandfather, and for thy line

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

एनदन्नं ते तव भवतु हे तत तात ।
ये च त्वामनुगता आश्रिताः अन्ये, तेषाञ्चैतदन्नं भवतु । एतत्ते अन्नं हे पितामह, ये च त्वामनुगताः तेषां च । पितुः पिता पितामहः । एवमेतत्ते अन्नं हे प्रपितामह, ये चान्ये त्वामनुगताः, तेषाञ्च । पितामहस्य पिता प्रपितामहः ।

हे तत तात एतदशनं तव ये चान्ये त्वामनुगताः । एतत्ते पितामह, ये च त्वामनुगताः । एतत्ते प्रपितामह, ये च त्वामनुगताः ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

अत्र॑ पितरो यथाभा॒गम् म॑न्दध्वम् ।

▼ *Keith*

Do ye Pitrs rejoice in your portions.

Rejoice therein, O fathers, according to your shares.

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अधुना सर्वेपि सामान्येनोच्यन्ते । अत्र अस्मिन् कर्मणि हे पितरः पातारः पितृप्रभृतयो वा पितृपितामहप्रपितामहाः यथाभागं योयो यस्य भागः तेनतेन । 'यथाऽसादृश्ये' इत्यव्ययीभावः । यूयं मन्दध्वं मोदध्वम् । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नगतिषु ॥

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

18षड्भिर्नमस्कारैरुपतिष्ठते - नमो व इति ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमो॑ व३ पितरो॒ रसा॑य । [पित॑रो॒ नमो॑ वः।],

▼ *Keith*

Homage to your taste, O fathers;

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

हे पितरः युष्मभ्यं नमः नमस्करोमि रसाय रसार्थं रसवान् भूयासमिति । 'पितरो नमो वः' इत्यादिकं षट्स्वप्यजुषज्यते ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमो॑ व॒ पितर॒श् शुष्मा॑य *(पित॑रो॒ नमो॑ वः)*,,

▼ *Keith*

homage to your birth, O fathers;

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

शुष्मो बलम् ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमो॑ व॒ पितरो जी॒वाय । [पित॑रो॒ नमो॑ वः।],

▼ *Keith*

homage to your life, O fathers;

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

जीवः प्राणः ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमो॑ व॒ पि॒त॒र॒स् स्व॒धायै॑ । [पित॑रो॒ नमो॑ वः।],,

▼ *Keith*

homage to your [5] custom, O fathers;

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

स्वधा अन्नम् ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमो॑ व॒ पितरो म॒न्यवे॑ । [पित॑रो॒ नमो॑ वः।],,

▼ *Keith*

homage to your anger, O fathers;

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

मन्युर्दीप्तिः, क्रोधो वा ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमो॑ व॒ पितरो घो॒राय॑ ,
पित॑रो॒ नमो॑ वः ।

▼ *Keith*

homage to your terrors, O fathers; O fathers, homage to you.

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

घोरः क्रूरम् । एतयोः स्थाने प्राधान्यं प्रार्थ्यते । हे पितरः युष्मभ्यं नमः । फलमनपेक्ष्य सप्तमोयं नमस्कारः क्रियते । पुनर्वचनं फलनिरपेक्षया नमस्कारार्थम् । अन्य आहुः - पितृसंबन्धिभ्यो रसादिभ्यः प्रथमं षण्णमस्काराः, ततः पितृभ्य एव सप्तम इति ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

य ए॒तस्मि॑ल्ँ लो॒के स्थ यु॒ष्माँस्तेऽनु॑ ।

▼ *Keith*

Ye that are in that world, may they follow you;

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

ये एतस्मिन् लोके पितरः स्थ । एतस्मिन्निति पितृलोकं व्यपदिशति । स्थेति सर्वपित्रभिप्रायेणोक्तम् । ते सर्वे युष्माननुसन्तु युष्मत्प्रधाना भवन्तु । 'हीने' इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । युष्मानिति पित्रादित्रयं व्यपदिशति ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

ये॑ऽस्मिल्ँ लो॒के मान् तेऽनु॑ ।

▼ *Keith*

ye that are in this world, may they follow me.

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अस्मिन् मनुष्यलोके मनुष्याः स्थ, ते सर्वे मामनु सन्तु मत्प्रधाना भवन्तु ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

य ए॒तस्मि॑ल्ँ लो॒के स्थ यू॒यन् तेषा॑व्ँ॒ वसि॑ष्ठा भूयास्त ।

▼ *Keith*

Ye that are in that world, of them be ye the most fortunate;

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

ये यूयमेतस्मिन् लोके स्थ तेषां पितॄणां यूयं वसिष्ठाः वसुमत्तमा भूयास्त ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

ये॑ऽस्मिल्ँ लो॒के॑ ऽहन् तेषा॑व्ँ॒वसि॑ष्ठो भूयासम् ।

▼ *Keith*

ye that are in this world, of these may I be the most fortunate.

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

येऽस्मिन् लोके सन्ति मनुष्यास्तेषां मनुष्याणामहं वसिष्ठो वसुमत्तमो भूयासम् । वसुशब्दादिष्ठनि 'विन्मतोर्लुक्' इति लुक्, 'टेः' इति टिलोपः ॥

प्र॑जापते न॑ त्व॑द् *(विश्वा जातानि→)* एता॑न्य् अन्यो॑
वि॑श्वा जाता॑नि **प॑रि** ता॑ **बभूव** ।
य॑त्-कामास् ते जुहम॑स् त॑न् नो **अस्तु**
वयँ॑ **स्याम** प॑तयो रयीणा॑म्॥

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

20-22शकलैश् चरन्ति - देवकृतस्येति ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

दे॒वकृ॑त॒स्यैन॑सो **ऽव॒यज॑नम् असि** ।
म॒नु॒ष्य॑कृतस्यैन॑सोऽव॒यज॑नमसि ।
पि॒तृकृ॑त॒स्यैन॑सोऽव॒यज॑नमसि ।

▼ *Keith*

Thou art the expiation of sin committed by the gods, thou art the expiation of sin committed by men, thou art the expiation of sin committed by the fathers.

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

देवादिविषये यदस्माभिः कृतमेनः अधर्मः तस्यावयजनं नाशनं असि । 'क्षेपे' इति सप्तम्यास्समासः, सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा - देवादिभिरस्मद्विषये, यत्कृतमेनःफलं दुखं तस्यावयजनमसि । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्ववम् । एतेनोभे व्याख्याते ॥

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

23अथावभृथभक्षमन्त्रः - अप्सु धौतस्येत्यादि ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

अ॒प्सु **धौ॒तस्य॑** सोम देव ते॒
नृभि॑स् **सु॒तस्य॑**+
इ॒ष्ट-य॑जुषस् **स्तु॒त**-स्तो॑मस्य श॒स्तोक्थ॑स्य॒
यो भ॒क्षो अ॑श्व॒-सनि॒र् यो गो॒-सनि॒स्
तस्य॑ ते पि॒तृभि॑र् **भ॒क्षङ् कृ॑त॒स्योप॑हूत॒स्योप॑हूतो भक्षयामि** ॥

▼ *Keith*

Of thee, O god Soma, that art purified in the waters, that art pressed by men, over whom the Yajus is spoken, the Stoma sung, the Śastra recited, who art made by the fathers into food to win horses and cows, and who art invited, I invited eat.

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अप्सु धौतस्य प्रक्षालितस्य नृभिः मनुष्यैः चेतनैः अभिषुतस्य ।

इष्टयजुष इत्यादि । व्याख्यातम् ।
(**इष्टयजुषः** अध्वर्युभिर्यज्ञे इष्टानि विनियुक्तानि सर्वाणि यजूंषि प्रायोगत्वत्संस्कारार्थानीति इष्टयजुष्ट्वम् ।
स्तुतस्तोमस्य उद्गातृभिश्च स्तुतास्सोमाः स्तोत्राणि त्वदर्थमिति स्तुतस्तोमत्वम् ।
शस्तोक्थस्य होतृभिश्शस्तान्युक्थानि शस्त्राणि त्वदर्थमिति शस्तोक्थत्वम् ।)

हे सोम देव तवेदृशस्य यो भक्षः भक्षणं अश्वसनिः अश्वानां संभक्ता । यो गोसनिः गवां संभक्ता । 'छन्दसि वनसन' इतीन्प्रत्ययः । तस्य ते तव पितृभिः भक्षंकृतस्य । 'च्वौ' इतीत्वापवादः पूर्वपदस्य छान्दसो मुमागमः, 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति गतित्वात् 'गतिरन्तरः' इति तस्य प्रकृतिस्वरत्वम् ।

उपहूतस्येत्यादि । गतम् ॥ (**उपहूतस्य** इन्द्रादिभिरनुज्ञातस्य ईदृशस्य तव अहं **उपहूतः** देवैस्सहभक्षिभिरनुज्ञातः **भक्षयामि** ।)

इति तृतीये द्वितीये पञ्चमोनुवाकः ॥

[[149]]

१३. एकविंशतिरात्रः②

१३. एकविंशतिरात्रः (तै. सं. ७-३-१०)

परिचयः⑥

- अतिरात्रः
- पृष्ठ्यष्षडहः
- परस्-सामानस् त्रयः
- विषूवान् दिवाकीर्त्यम्
- आवृत्ताः परस्-सामानः प्रतीचीनास् त्रयः
- पृष्ठ्यष् षडहः
- अतिरात्रः

फलम्⑥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

अ॒साव् आ॑दि॒त्यो॑ ऽस्मिल्ँ लो॒क आ॑सीत् ।
तन् दे॒वाः॑ पृ॒ष्ठैः॑ *(षड्भिरहोभिः)* प॑रि॒गृह्य॑ सुव॒र्गल्ँ लो॒कम् अ॑गमयन् ।
परैर्॑ *(त्रिभिरहोभिः)* अ॒वस्ता॒त् *(=पृष्ठतः)* पर्य॑गृह्णन्।
दिवाकी॒र्त्ये॑न *(विषुव-प्रातर्-गीयमानेन साम्ना)* सुव॒र्गे लो॒के प्रत्य॑स्थापय॒न् ।
परैः॑ *(त्रिभिरहोभिः)* प॒रस्ता॒त् पर्य॑गृह्णन् *(अवतरणात् प्राक्)*।
पृ॒ष्ठैर् *(षड्भिरहोभिः)* उ॒पावा॑रोहन् ।
स वा अ॒साव् आ॑दि॒त्यो॑ ऽमुष्मिल्ँ लो॒के परैर्॑ उभ॒यत॒ः॑ परि॑गृहीतः ।

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

यत् पृ॒ष्ठानि॒ *(षडहगतानि)* भव॑न्ति , सु॒व॒र्गम् ए॒व तैर् लो॒कयँ॒ यज॑माना यन्ति ।
परैर्॑ *(त्रिभिरहोभिः)* अ॒वस्ता॒त् परि॑ गृह्णन्ति *(आरोहणात् प्राक्)*। दि॒वा॒की॒र्त्ये॑न *(विषुव-प्रातर्-गीयमानेन साम्ना)* सु॒व॒र्गे लो॒के प्रति॑ तिष्ठन्ति । [25]
परैः॑ *(त्रिभिरहोभिः)* प॒रस्ता॒त् परि॑गृह्णन्ति *(अवतरणात् प्राक्)*।
पृ॒ष्ठैर् *(षड्भिरहोभिः)* उ॒पाव॑रोहन्ति ।

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

यत् परे॑ *(त्रीण्य् अहानि +उत्तरार्धे)* प॒रस्ता॒न् न स्युः॑, परा॑ञ्चस् *(उपरि)* सु॒व॒र्गाल् लो॒कान् निष्प॑द्येर॒न् *(अतिवर्तित्वात्)*।
यद् *(त्रीण्य् अहानि +पूर्वार्धे)* अ॒वस्ता॒न् न स्युः॑, प्र॒जा *(पृथिवीस्थानं च)* निर् द॑हेयुः *(अतिवर्तित्वात्)*।

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

अ॒भितो॑ दिवाकी॒र्त्य॑म् *(त्र्यहोभ्यां)* पर॑स्-सामानो भवन्ति ।
(स्वर्गस्थितान् आदित्यादिदेवान्) सु॒व॒र्ग ए॒वैनाल्ँ लो॒क उ॑भ॒यत॒ः॑ परि॑ गृह्णन्ति *(आरोहणावरोहण-कालयोः)*।

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

यज॑माना॒ वै दि॑वाकी॒र्त्य॑म् *(→विषुवन्तम्)* । *(विषुवस्थानयोर् मध्ये वर्तमावाभ्यां खचक्रार्धाभ्यां युक्तः)* सव॒ँव॒त्स॒रः॑ पर॑स्सामानः ।
अ॒भितो॑ दिवाकी॒र्त्य॑म् पर॑स्सामानो भवन्ति ।
सव॒ँव॒त्स॒र ए॒वोभ॒यत॒ः॑ प्रति॑ तिष्ठन्ति ।[26]

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

पृ॒ष्ठव्ँ॑ वै दि॑वाकी॒र्त्य॑म् *(साम)*, पा॒र्श्वे पर॑स्सामानः ।
अ॒भितो॑ दिवाकी॒र्त्य॑म् पर॑स्सामानो भवन्ति ।
तस्मा॑द् अ॒भित॒ः॑ पृ॒ष्ठम् पा॒र्श्वे *(प्रजानाम्)*।

ग्रहविचारः⑥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

भूयिंष्ठा ग्रहा गृह्यन्ते । भूयिंष्ठँ शस्यते ।
यज्ञस्यैव तन् मंध्यतो ग्रन्थङ् ग्रंथ्नन्त्य् अविंस्रँसाय ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

(त्रिषु परस्सामसु त्रीन् अतिग्राह्यान् गृह्णाति 'उपयामगृहीतोस्यद्भ्यस्त्वौषधीम्यः' इत्यादिभिः त्रिभिः, तान् ऊर्ध्वान् आवृत्तांश् च विषूवति । तेषां मध्ये सूर्यमुदुत्यं जातवेदसमिति ।)
(ततः -) सप्त गृंह्यन्ते ।
सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः*(=रन्ध्राणि)* ।
प्राणान् एव यजंमानेषु दधति ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

यत् परांचीनांनि पृष्ठानि भवंन्ति , अमुम् एव तैर् लोकम् अभ्यारोंहन्ति ।
यद् इमलँ् लोकन् न प्रत्यवरोहेंयुर्, उद् वा माद्येंयुर्, यजंमाना॰ प्र वा मीयेरन् ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

यत् प्रतीचीनांनि पृष्ठानि भवंन्ति-
इमम् एव तैर् लोकम् प्रत्यवंरोहन्ति ।
अथों अस्मिन्न् एव लोके प्रतिं तिष्ठन्त्य् अनुंन्मादाय ।

फलम्⑥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

इन्द्रो वा अप्रंतिष्ठित आसीत् ।
स प्रजापंतिम् उपांधावत् ।
तस्मा एतम् एंकविंँशति-रात्रम् प्रायंच्छत् ।
तम् आहंरत् । तेनांयजत ।
ततो वै स प्रत्यंतिष्ठत् ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

ये बंहुया॒जिनो ऽप्रंतिष्ठितास् स्युस्, [28] त एंकविँशतिरा॒त्रम् आंसीरन् ।
द्वादंश॒ मासा॒ऽ, पञ्च॒र्तव॒स्, त्रयं इ॒मे लो॒का, अ॒साव् आंदि॒त्य एंकवि॒ँशः ।
ए॒तावंन्तो॒ वै देंवलो॒काः ।
तेष्वे॒व यंथापू॒र्वम् प्रतिं तिष्ठन्ति ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

अ॒साव् आंदि॒त्यो न व्यंरोचत ।
स प्र॒जापंति॒म् उपांधावत्।
तस्मां ए॒तम् एंकविँशतिरा॒त्रम् प्रायंच्छत ।
तम् आहंरत । तेनांयजत ।
ततो॒ वै सोंऽरोचत ।
य ए॒ववँ वि॒द्वाँस एकविँशतिरा॒त्रम् आसंते॒ , रोचंन्त ए॒व ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

ए॒क॒वि॒ँश॒ति॒रा॒त्रो भंवति । रुग् वा एंक-वि॒ँशः । रुचंम् ए॒व गंच्छ॒न्त्य् अथों प्रति॒ष्ठाम् ए॒व । प्रंति॒ष्ठा ह्य् एंकवि॒ँशः ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

अ॒ति॒रा॒त्राव॒भितों भवतो, ब्रह्मवर्च॒सस्य॒ परिंगृहीत्यै ॥ [29]

१४. संवत्सरसत्र-मन्त्राः②

१४. संवत्सर सत्र मन्त्राः (तै. ब्रा. १-२-३)

ग्रहप्रामुख्यम्⑥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

(संवत्सर-पक्षयोस्) सन्तंति॒र् वा ए॒ते *(विषूवति गृह्यमाणा)* ग्रहा॒
यत् परंस्-सामानः ।
(कुत इति चेत् -) वि॒षूवान् *(=पक्षद्वयवान्)* दिंवा-की॒र्त्यंम् *(दिनम्)*।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

1 सन्ततिर्वा इत्यादि ॥
सन्ततिः सन्तननम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् ।
पूर्वोत्तरयोः पक्षयोर् विषुवति सन्तानार्था **एते ग्रहाः ये परस्सामानः**,
तात्स्थ्यात् ताच्छब्द्यं 'मञ्चाः क्रोशन्ति'इतिवत् ।
परस् सामदिवसेषु गृह्यमाणा अतिग्राह्याः **ग्रहाः** ते सन्तननार्थाः सन्ततरज्जुस्थानीया इति ।
ग्रह-रूपत्वात् **दिवाकीर्त्यं** यद् अहः
तत् विषूवान् -
विष्वङ् नाना पक्ष-द्वयावलम्बिनी स्थितिर् अस्येति **विषुवान्**
वंश-काष्ठ-स्थानीयो दिवसो मध्यमः, एतेन सन्तत्य्-अपेक्षा दर्शिता ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

यथा॒ शाला॑यै॒ पक्षा॑स्य्,
ए॒वँ स॑वँ॒वत्स॒रस्य॒ पक्षा॑सी ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

इदानीं तामेव सन्ततिं दर्शयितुं सन्तन्यमानं दर्शयति - यथेति । शालायाः पक्षाविव पक्षस्थानीयौ संवत्सरस्य पक्षौ ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

यद् ए॒ते न गृ॒ह्ये॒र॒न्न्
विषू॑ची*(=विष्वग्-गमने)* स॑वँ॒वत्स॒रस्य॒ पक्षा॑सी॒ व्य्-अव॑स्रँसेयाताम् ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

तत्र यद्य् अतिग्राह्याः सन्तनन-रज्जु-स्थानीया न गृह्येरन्
ततो **विषूची** विष्वग्गमने संवत्सरस्य पक्षसी **व्यवस्रंसेयातां** भिन्नदिक्के पतिते स्याताम् ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

आर्ति॒म् आर्च्छे॑युः ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

ततश्च आर्तिं गच्छेयुः यजमानाः कर्मनाशात् ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

यद् ए॒ते गृ॒ह्यन्ते॒ ,
यथा॒ शाला॑यै॒ पक्षसी मध्य॒मवँ॒ वँ॒शम् अ॒भि-सं॒मा॒यच्छ॑त्य्

ए॒वँ सव्ँ॒वत्स॒रस्य॒ पक्षं॑सी दिवा-की॒र्त्य॑म् अ॒भि-सन्तं॑न्वन्ति ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

एषां तु ग्रहणे शालायाः पक्षौ मध्यमं वंशमभिसमायच्छति लौकिक इव । संवत्सरस्य पक्षसी दिवाकीर्त्यमभिसन्तन्वन्ति आभिमुख्येनानीय आबध्नन्ति वंश इव दिवाकीर्त्ये सत्रिणः ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नार्ति॒म् आर्च्छं॑न्ति ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

ततो नार्तिं गच्छन्ति ॥

स्तोमाः⑥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

(स्तोमसङ्ख्यया) ए॒क॒-विँ॒शम् अह॑र् भवति ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

2 एतच्च अहर् एकविंशं एकविंशस्तोमकं भवति ।

ग्रहा ऽतिग्राह्याश् च⑥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

शु॒क्राग्रा॒ ग्रहा॑ गृह्यन्ते॒ - प्रत्य् उत्तं॑ब्ध्यै, सयु॒त्वाय॑*(←षिङ् बन्धने)* ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

प्रत्युत्तब्ध्यै प्रत्युत्तम्भनाय वंशकाष्ठस्थानीयस्य उच्छ्रितावस्थानाय प्रतिष्ठात्वाद् एकविंशस्य । शुक्राग्रा ग्रहा गृह्यन्ते।

सयत्वाय संश्लिष्यमाणत्वाय स्थाने शुक्रप्राधान्यात् संजज्ञानेरबन्धता(??) यथा स्यादिति ।
उत्तानास्यः **सयः**; षिङ् बन्धने पचाद्यजन्तात् भावप्रत्ययः ।

सौर्योऽतिग्राह्यः⑥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

सौ॒र्यँ ए॒तद्-अह॑ऽ॒ प॒शुर् आल॑भ्यते ।
सौ॒र्यो॑ ऽति-ग्रा॒ह्यो॑ गृह्यते *(सप्तमः)* ।
अह॑र् ए॒व रू॒पेण॒ सम॑र्धयन्ति ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

सौर्य इत्यादि । पश्वतिग्राह्ययोस्सौर्यत्वेन सूर्यसम्बन्धादह्नो रूपसमृद्धिर्भवति । दिवाकीर्त्यत्वं समृद्धं भवति । उभयत्रापि छन्दसमन्तस्वरितत्वम् ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

अथो॒ अह्न॑ ए॒वैष ब॒लिर् ह्रि॑यते ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अथो अपिच एषोऽह्नो बलिर्ह्रियते पूजा क्रियते, योऽयं सप्तमः सौर्योऽतिग्राह्यः ॥

सप्तत्वम्⑥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

स॒प्त+ एतद्-अह॑र् अति-ग्रा॒ह्या॑ गृह्यन्ते ॥34॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

3 अस्मिन् अह्नि सप्तातिग्राह्या गृह्यन्ते ये परस्सामसम्बन्धिनः त्रयः पूर्वे त्रय उत्तरे तेपां मध्ये सौर्य इति सप्तास्मिन्नह्नि गृह्यन्ते ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

(चक्षुःश्रोत्र-नासिकास्य-सङ्ख्यया) स॒प्त वै शी॑र्ष॒ण्या᳚ प्रा॒णाः ।
अ॒साव् आ॑दि॒त्यश् शिर॑᳚ प्र॒जाना॑म् ।

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

सप्त वा इत्यादि । द्वे चक्षुषी द्वे श्रोत्रे द्वे नासिके एकमास्यमिति ।*(5)*
आदित्यश् शिरस्-स्थानीयः प्रजानाम् उच्छ्रितत्वात्,
एकविंशश् च ज्योतिः तेषां स्तोमानाम् उच्छ्रितः ।

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

शी॒र्षन्न्*(=शिरसि)* ए॒व प्र॒जाना॑म् प्रा॒णान् द॑धाति ।
तस्मा॑थ् *(सप्तातिग्राह्य-ग्रहणात्)* स॒प्त शी॒र्षन्*(=शिरसि)* प्रा॒णाः ।

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

तस्माद् एकविंशे दिवाकीर्त्ये सप्तातिग्राह्य-ग्रहणात्
प्रजानां शिरसि **सप्त प्राणान् दधाति** स्थापयति
अत एव शिरसि सप्त प्राणाः ॥

उत्तर-पक्ष-ग्रहाः⑥

विश्वकर्मणो ग्रहः⑥

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

इन्द्रो॑ वृ॒त्रँ ह॒त्वाऽसु॑रान् परा॒भाव्य॒ स इ॒माल्ँ लो॒कान् अ॒भ्य॑जयत् ।

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

4 इन्द्रो वृत्रं हत्वेत्यादि ॥ गतम् । पराभाव्य पराभूतान् जितान् कृत्वा ।

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

तस्या॒सौ लो॒को ऽन॑भिजित आसीत् ।
तवँ् वि॒श्वक॑र्मा भू॒त्वा ऽभ्य॑जयत् ।

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

असौ लोको द्युलोकः ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

यद् वैँश्वकर्म॒णो गृ॒ह्यतेँ सुव॒र्गस्यं लो॒कस्या॒भिजिंत्यै ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अस्मिन्नह्नि वैश्वकर्मणस्य ग्रहणं स्वर्गस्याभिजित्यै भवति ॥

आदित्य-ग्रहः⑥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

प्र वा ए॒तेँ ऽस्माल् लो॒काच् च्यंवन्ते॒ ये वैँश्वकर्म॒णङ् गृ॒ह्णतेँ ।
आ॒दि॒त्यश् श्वो गृंह्यते ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

इ॒यवँ् वा अदिंतिर् - अ॒स्याम् ए॒व प्रतिंतिष्ठन्ति ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

5 प्रवा इत्यादि ॥ अस्माल्लोकात् भूलोकात् । उत्तरेद्युरदितिदेवत्यस्य ग्रहणात् पुनरस्यां प्रतिष्ठा भवति ।

ग्रहणक्रमः⑥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

अ॒न्योंऽन्यो *(=पृथक्)* गृह्येते ।
विश्वा॑न्य् ए॒वान्येन॒ कर्मा॑णि कुर्वा॒णा यंन्ति ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अन्योन्य इत्यादि । अन्यो वा कदाचिद्वैश्वकर्मणादित्यौ पृथक् गृह्येते न सह ।
तत्र अन्येन वैश्वकर्मणेन विश्वानि कर्माणि स्वर्गाद्यभिजयसाधनानि कुर्वाणा यन्ति कर्मसमाप्तिं गच्छन्ति ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

(आदित्यग्रहेण) अ॒स्याम् अ॒न्येन॒ प्रतिं-तिष्ठन्ति ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अन्येन आदित्येन अस्यां प्रतितिष्ठन्ति । 'क्रियासमभिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतस्समासवच्च बहुलम्'इति द्विर्वचनं समासश्च । 'अनुदत्तं च'इति द्वितीयं निहन्यते ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

ताव् आऽपंरा॒र्धात् सवँ॑वत्स॒रस्य *(प्रत्यहं)*
+अ॒न्योंन्यो गृह्येते ।
ताव् उ॒भौ स॒ह मंहा-व्र॒ते गृंह्येते ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

6 ताविरयादि ॥ **तौ** वैश्वकर्मणादित्यौ संवत्सरस्य आपरार्धात्
आ अपरपक्षसमाप्तेः प्रत्यहं अन्योन्यः एकैको गृह्यते । अथ महाव्रते उपांत्येऽह्नि तौ सह गृह्येते ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

य॒ज्ञस्य+ ए॒वान्तंङ् गत्वो॒भयोंर् लो॒कयो॒ꣳ प्रतिं-तिष्ठन्ति ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अन्तं गत्वेति । समाप्तप्रायत्वात् । उभयोरिति । उत्तरयोर्वैश्वकर्मणादित्ययोः सहग्रहणात् ।

उक्थ्यम्⑥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

अ॒र्क्यम् उ॒क्थम् भंवत्य्
अ॒न्नाद्य॒स्याव॑रुध्यै *('अर्को वै देवानाम् अन्नम्' इति हेतुना)*॥ 36॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अर्क्यम् इति शस्त्रविशेषः ।
अन्नाद्यस्येति ।
'अर्को वै देवानाम् अन्नम्' इति तद्धेतुत्वाच्च ॥

इति द्वितीये तृतीयोऽनुवाकः ॥

काठके (नाचिकेताग्नि-ध्यानम्)②

काठके (नाचिकेतानि ध्यानम्) (२ - ७, ८, ९)

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

अ॒यवँ॒ वाव यः पव॑ते *(वायुः)*,
सों॑ऽग्निर्ना॑चिके॒तः ।

स यत् प्राङ् पव॑ते,
तद् अ॑स्य॒ शिरः॑ ।

अथ॒ यद् द॑क्षि॒णा,
स दक्षि॑णः प॒क्षः ।

अथ॒ यत्प्र॒त्यक्, तत्पुच्छ॑म् ।

यद् उदङ्ङ्, स उत्त॑रः प॒क्षः ॥ 37 ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

1 अथ नाचिकेतं ब्राह्मणं त्रयोऽनुवाकाः - अयं वावेत्यादि ॥
वायुत्वेन नाचिकेतस् स्तूयते ।
योऽयं पवते पवमानो वायुर् विश्वस्य पावयिता शोधयिता
स एव नाचिकेतोऽग्निः विश्वस्थितिहेतुत्वात् ।
तस्य **प्राक्**-पवनादीनि शिरः-प्रभृतिस्थानीयानि ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

अथ॒ यत् सवँ॒ वाति॑,
तद् अ॑स्य *(कल्पित-शरीरस्य)* स॒मञ्च॑नञ्*(→सङ्कोचः)* च प्र॒सार॑णञ् च ।
अथो॑ स॒म्पद् ए॒वास्य॒ सा ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

संवानं संगतं वानं, समं वानं वा दिगन्तरविशिष्टं,
तदस्याग्नेश् शरीरस्य **समञ्चनं** संकोचः **प्रसारणं** विस्तारश्च ।
शरीरगता या चेष्टा अवयव-संकोच-विस्तारात्मिका
तत्स्थानीयं संवानमिति । अपिचास्याग्नि-शरीरस्य **सा संपत्** वृद्धिः जीवनवत्त्वं यदन्तर्वानं,
यद्वा - अस्य अग्नेः **सा संपत्** माहात्म्यं यत्पवमानवत् सर्वगामित्वम् ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

सँ ह॒ वा अ॑स्मै॒ सकाम॑ः पद्यते,
यत्का॑मो॒ यज॑ते,
यो॑ऽग्निन्ना॑चिके॒तञ् चि॑नु॒ते,
य उ॑ चैनम् ए॒वव॑ँ वेद॑।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

सँ ह वा इत्यादिर् यष्टुर् विदुषश् च प्रशंसा ॥ यं कामयत इति **यत्कामः** । 'शीलिकामि'
इत्यादिना णः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

यो ह॒ वा अ॒ग्नेर् ना॑चिके॒तस्या॒यत॑नं प्रति॒ष्ठाव॑ँ वेद॑,
आ॒यत॑नवान्भवति ।
गच्छ॑ति प्रति॒ष्ठाम् ॥ 38 ॥

हिर॑ण्यव॒ँ वा अ॒ग्नेर् ना॑चिके॒तस्या॒त॑नं प्रति॒ष्ठा ।
य ए॒वव॑ँ वेद॑,
आ॒यतन॑वान्भवति ।
गच्छ॑ति प्रति॒ष्ठाम् ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

यो ह वा इत्यादि । **आयतनं** स्थानं **प्रतिष्ठा** स्थितिहेतुः।
हिरण्यं तदुभयं, हिरण्येष्टकाभिर् उपधानात् ।
विदित्वा यष्टुः प्रथमं फलं, द्वितीयं वेदितुः ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

यो ह॒ वा अ॒ग्नेर् ना॑चिके॒तस्य॒ शरी॑रव॒ँ वेद॑,
सश॑रीर ए॒व स्व॒र्गल॑ँ लो॒कम् ए॑ति ।

हिर॑ण्यवँ॒ वा अ॒ग्नेर् ना॑चिके॒तस्य॒ शरी॑रम् ।
य ए॒ववँ॒ वेद॑,
सश॑रीर ए॒व स्व॒र्गलँ॒ लो॒कमे॑ति ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

हिरण्यं नाचिकेतस्य शरीरं हिरण्यात्मकत्वात्तस्य ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

अथो॒ यथा॑ रु॒क्म*(=स्वर्णम्)* उत्त॑प्तो भा॒य्यात् ॥ 39 ॥,
ए॒वम् ए॒व स तेज॑सा॒ यश॑सा,
अ॒स्मिँश्च॑ लो॒केंऽमुष्मिँ॑श्च भाति ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

3 अथो यथेति ॥ अपिच उत्तप्तं स्वर्णं यथा भाय्यात् भायात् । छान्दसो द्वितीययकारोपजनः, यकारान्तं वा धात्वन्तरं द्रष्टव्यं, स्वार्थिकण्यन्तो वा भातिर्द्रष्टव्यः । एवमेव स नाचिकेतयाजी तद्वेदी च तेजसा यशसा च अस्मिँश्च लोकेऽमुष्मिँश्च भाति ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

उ॒रवो॑ ह॒ वै नाम॒ैते लो॒काः,
ये ऽव॑रेणादि॒त्यम् ।
अथ॑ ह॒ैते वरी॑याँसो लो॒काः,
ये परे॑णादि॒त्यम् ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

4 उरवो ह वा इत्यादि ॥ द्वये लोकाः उरवो महान्तश्च वरीयांस उरुतराश्च । 'प्रियस्थिर' इत्यादिना वरादेशः । तत्रादित्यस्याधस्तादुरव उपरि वरीयांसः ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

अन्त॑वन्तँ ह॒ वा ए॒ष क्ष॒य्यलँ॒ लो॒कञ्ज॑यति ,
योऽव॑रेणादि॒त्यम् ।
अथ॑ ह॒ैषो॑ऽन॒न्तम॑पा॒रम॑क्ष॒य्यलँ॒ लो॒कञ्ज॑यति ,
यः परे॑णादि॒त्यम् ॥ 40 ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

तत्रैष यजमानः कश्चिदन्तवन्तं क्षय्यं क्षपितुं शक्यं लोकं जयति योऽवरेणादित्यं वर्तते, अथ कश्चिद्यजमानः अनन्तं अविनाशं अपारं अपर्यवसानभोगं अक्षय्यं क्षपयितुमशक्यं च लोकं जयति यः परेणादित्यं वर्तते । 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति द्वितीया ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

अ॒न॒न्तँ ह॒ वा अ॑पा॒रम॑क्ष॒य्यल॑ँ लो॒कञ्ज॑यति,
यो॑ऽग्निन्ना॑चिके॒तञ्चि॑नु॒ते,
य उ॑ चैनमे॒वव॑ँ वेद॑ ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

तत्र कोऽनन्तमपारमक्षय्यं लोकं जयतीति चेत्, ब्रूम इत्याह - अनन्तं हेत्यादि । नाचिकेतयाजी नाचिकेतवेदी च तादृशस्य लोकस्य जेतेति वेदितव्यमिति ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

अथो॒ यथा॒ रथे॒ तिष्ठ॒न्
(अधो वर्तमाने) पक्ष॑सी *(→चक्रे)* पर्या॒वर्त॑माने प्र॒त्यपे॑क्षते,
ए॒वम् अ॑होरा॒त्रे प्र॒त्यपे॑क्षते ।

(आदित्याद् अध एव वर्तमानत्वान्)
नास्या॑होरा॒त्रे लो॒कम् आ॑प्नुतः,
यो॑ऽग्निन् ना॑चिके॒तञ् चि॑नु॒ते,
य उ॑ चैनमे॒वव॑ँ वेद॑ ॥ 41 ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अथो यथेति ॥
अपिच **यथा** रथस्योत्सङ्गे उपरि तिष्ठन्
अधस्तात् **पर्यावर्तमाने पक्षसी** पुनःपुनः परिवर्तमाने चक्रे
प्रत्यपेक्षते तद्विषयिणी अपेक्षा प्रत्यपेक्षणम् ।
एवम् अहोरात्रे आदित्य-वशेनाधस्तात् प्रवर्तमाने अयं प्रत्यपेक्षते,
न ह्यस्य लोकं स्थानं आदित्याद् उपरि स्थितं अहोरात्रे प्राप्नुतः,
तस्मात् कालतो ऽनवच्छिन्नत्वाद् अनन्तत्वम् इति ।
योऽग्निमिति । गतम् ॥

[[152]]

नाचिकेतोपाख्यानम्②

नाचिकेतोपाख्यानम्

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

उ॒शन्ह॒ वै वा॑जश्रव॒सस्स॑र्व-वेद॒सन्*(=धनं)* द॑दौ ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

1 उशन्नित्यादि ॥ उशन्नाम याजश्रवसोऽपत्यं सर्ववेदसं सर्वस्वं ददौ । सर्वं वेदो धनं सर्ववेदसम् । 'अनसन्नन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि' इत्यच् समासान्तः ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

तस्य॑ ह॒ नचि॑केता॒ नाम॑ पु॒त्र आ॑स ।
तँ ह॑ कुमा॒रँ सन्त॒ं
दक्षि॑णासु नी॒यमा॑नासु श्र॒द्धा वि॑वेश ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

तस्य नचिकेता नाम पुत्रो बभूव । छान्दसो भूभावाभावः । न चिकेत न जज्ञौ पितुर्भावमिति नचिकेता इति केचित् । पृषोदरादिः ।
अथ **तं** पुत्रं **कुमारम्** एव बालम् एव **सन्तं**
दक्षिणासु नीयमानासु दक्षिणानयनकाले पितुः **श्रद्धा** दानाभिनिवेशो विवेश प्राप,
श्रद्धातिशयेन पुत्रम् अपि दक्षिणात्वेन देयम् अमन्यत ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

स हो॑वाच -
"तत॒ कस्मै॒ मान्दा॑स्य॒सी"ति॑,
द्वि॒तीय॑न्, तृ॒तीय॑म् ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अथ विदिताभिप्रायः पुत्र उवाच पितरं - हे तात! कस्मै मां दास्यसि? इति ।
एवं द्वितीयं तृतीयं च पुनःपुनः पप्रच्छ ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

तँ ह॒ परी॑त उवाच -
"मृ॒त्यवे॑ त्वा दद॒मी"ति॑ ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अथ एवं पुत्रेण **परीतः** पर्याक्रान्तः पुनःपुनर्निर्बन्धितः पिता क्रुद्ध इव पुत्रमुवाच - मृत्यवे त्वा ददामीति ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

तँ ह॒ स्मोत्थि॑तव॒ँ वाग॒भिव॑दति ॥ 42 ॥
"गौत॑म! कुमा॒रम्?" इति॑ ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अथ पितृवचनानन्तरं मृत्युसकाशं गन्तुम् **उत्थितं** सहसोच्चलितं पुत्रम् अभिलक्ष्याकाशे काचिद् **वाग् अभिवदति स्म** उत्तस्थौ ।
कीदृशी? आह -
हे गौतम! किं **कुमारम्** इति किमेवं बालं मृत्यवे ददासि?
किमिदं गौतमगोत्रस्य तव युज्यते? इति दर्शयितुं गौतमग्रहणम् ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

स हो॑वाच -
परे॑हि मृ॒त्योर् गृ॒हान् । *(यतो)* मृ॒त्यवे॒ वै त्वां॑ऽदा॒मिति॑ ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अथ पितोवाच - परेहि मृत्योर् गृहान्
यथाऽहं पापो न स्यां,
मृत्यवे खलु **त्वाम् अदां** दत्तवान् अहं
नेदानीं दत्तं निवर्तयितुम् उत्सहे
न तद् अन्यथा भाति,
तस्मात् पुत्र परेहि मृत्योर् गहान् यास्यसीति ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

"तव॒ँ वै प्र॒वस॑न्तङ् ग॒न्ताऽसी"ति॑ होवाच -

> तस्य॑ स्म ति॒स्रो रात्री॒रना॑श्वान्गृ॒हे व॑सतात् ।
> स यदि॑ त्वा पृ॒च्छेत् -
> "कुमा॑र॒ कति॒ रात्री॑र् अवात्सी॒र्" इति॑,
> "ति॒स्र" इति॒ प्रति॑ ब्रूतात् ।

(स यदिं त्वा पृच्छेत् -)
"किं प्रंथमाँ रात्रिंम् आश्ना" इतिं ॥ 43 ॥
"प्रजां त" इतिं *(प्रतिं ब्रूतात्)*।

(स यदिं त्वा पृच्छेत् -)
"किन् द्वितीयाम्" इतिं ।
"पशूँस् त" इतिं *(प्रतिं ब्रूतात्)*।

(स यदिं त्वा पृच्छेत् -)
किन्तृतीयाम् इतिं -
साधुकृत्यां त इतिं *(प्रतिं ब्रूतात्)*।

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

अथ पिता पुत्रमुवाच - तं मृत्युं प्रवसन्तं गृहे असंनिहितं गन्तासि, असन्निहिते तस्मिन् मृत्यौ तस्य गृहा गन्तव्यास्त्वयेति यावत् । इत्थं च कर्तव्यमित्याह - तस्य गृहे तिस्रो रात्रीरनाश्वान् अनश्नन्नेव वसतात् वस । अथ स आगतो यदि त्वां पृच्छेत् हे कुमार! कति रात्रीर्मम गृहे अवात्सीः उषितवानसि इति, तिस्रो रात्रीरिति प्रतिब्रूतात् प्रतिब्रूहि । अथ स यदि पुनः पृच्छेत् प्रथमां रात्रिं किमाश्नाः अशितवानसि इति, तदैवं प्रतिब्रूयाः प्रजां आश्नामिति ।

अथ पुनरपि यदि पृच्छेत् द्वितीयां रात्रिं किमाश्ना इति, तदाऽपीत्थं ब्रूयाः पशूंस्ते आश्नामिति ।

यदि भूयोपि पृच्छेत् तृतीयां रात्रिं किमाश्ना इति, तदा चेत्थं प्रतिब्रूहि साधुकृत्यां सुकृतं त्वदीयमाश्नामिति ।

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

तवँ वै प्रवसंन्तञ् जगाम ।
तस्यं ह तिस्रो रात्रीरनांश्वान्गृह उंवास ।

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

एवं पित्रोक्ते पुत्रोऽपि तथैव कृतवानित्याह - तं वा इत्यादि । गतम् । परोक्षे लिट् ॥

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

तमागत्यं पप्रच्छ ।
कुमांर कति रात्रींरवात्सीरितिं ।
तिस्र इति प्रत्युंवाच ॥ 44 ॥

किं प्र॑थ॒माँ रात्रि॑माश्ना॒ इति॑ ।
प्र॒जान्त॒ इति॑ ।

किन्द्वि॒तीया॒मिति॑ ।
प॒शूँस्त॒ इति॑ ।

किन्तृ॒तीया॒मिति॑ ।
सा॒धु॒कृ॒त्यान्त॒ इति॑ ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

"नम॑स्ते अस्तु भगव॒" इति॑ होवाच -
"वरव्ँ॑ वृणी॒ष्वे"ति॑ ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

2 अथ मृत्युरुवाच - हे भगवः! नमस्ते अस्तु प्रसीदेति । पुनरप्याह स्म - वरं वृणीष्वेति ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

पि॒तर॑मे॒व जीव॑न्न् अया॒नीति॑ ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अथ नचिकेता ब्रवीति स्म - पितरमहं जीवन्नेव अयानि गच्छानीति ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

द्वि॒तीयव्ँ॑ वृणी॒ष्वेति॑ ॥ 4
"इ॒ष्टा॒पू॒र्तयो॒र्मेऽक्षि॑तिं ब्रू॒ही"ति॑ होवाच ।
तस्मै॑ है॒तम् अ॒ग्निन् ना॑चिके॒तम् उ॑वाच ।
तता॒ वै तस्ये॑ष्टापू॒र्ते नाक्षी॑येते ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अथ तत्तथाऽस्तु, द्वितीयमपि वृणीष्वेति तेनोक्ते
नचिकेता वदति स्म -
इष्टापूर्तयोः **क्षितिं** स्थानं मे ब्रूहीति *(←स्वरकलने देषः)* ।
तत् तस्मै एतं नाचिकेतम् अग्निमुवाच । ततस्तस्येष्टापूर्ते नाक्षीयेताम् । छान्दसं ङेरेत्वम् ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नास्येष्टापूर्ते क्षीयेते - योऽग्निन्नाचिकेतञ्चिनुते । य उचैनमेवव् वेद ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

नास्येत्यादि विदुषस्स्तुतिः ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

"तृतीयव् वृणीष्वे"ति ।
"पुनर्मृत्योर्मेऽपजितिं ब्रूही"ति होवाच ।
तस्मै हैतमग्निन्नाचिकेतम् उवाच ।
ततो वै सोऽप पुनर्मृत्युम् अजयत् ॥ । 46 ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

ततस्तृतीयं वरं वृणीष्वेति तेनोक्तो नचिकेता ब्रूते स्म - पुनर्मृत्योरपजितिं मे ब्रूहीति । पुनः पुनर्मृतिः पुनर्मृत्युः तस्यापजयोऽमृतत्वम् । तस्मै हेत्यादि । गतम् ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

अप पुनर्मृत्युञ्जयति -
योऽग्निन् नाचिकेतञ् चिनुते,
य उ चैनम् एवव् वेद ।

नाचिकेताग्नि-प्रयोगविधिः②

नाचिकेताग्निप्रयोगः

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

तँ हैतमेके पशुबन्ध एवोत्तरवेद्याञ् चिन्वते -
(सावित्रवद् उत्तर-वेदि-देशे चितत्वात्) "उत्तरवेदि-सम्मित एषो ऽग्निर्" इति वदन्तः ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

1 तँ हैतमित्यादि ॥ **तमेतं** नाचिकेतमग्निं केचित् **पशुबन्ध** एवोत्तरवेद्यां **चिन्वते** ।
उत्तरवेदि-संमित उत्तरवेदि-स्थानीय एषो ऽग्निः
सावित्रवद् उत्तर-वेदि-देशे चितत्वात् । उत्तरवेदिमतां प्रथमः पशुबन्धः, तस्मात्तत्रैव चेतव्यो नान्यत्रेति वदन्तः पशुबन्ध एव चिन्वते ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

तन्न तथा॑ कु॒र्यात् ।
ए॒तम् अ॒ग्निङ् *(भूयिष्ठाहुति-)*कामे॑न॒ व्य॑र्द्धयेत्*(=वियोजयेत्)* ।
स ए॑न॒ङ् कामे॑न॒ व्यृ॑द्धः, *(यजमानम् अपि)* कामे॑न॒ व्य॑र्द्धयेत् ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

तत् तथा न कुर्यात्,
तथा ऽकुर्वन्न्
एतम् अग्निं हि **कामेन** भूयिष्ठाहुतिलाभाभिलाषेण **व्यर्धयेत्** वियोजयेत्,
ततोऽसौ **वृद्धिकामो** यजमानम् अपि तदीयेन कामेन व्यर्धयेत् ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

सौ॒म्ये वावैनं॑म् अध्व॒रे चिं॑न्वी॒त ।
यत्रं॑ वा॒ भूयिं॑ष्ठा॒ आहुं॑तयो हू॒येरं॑न् ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

तस्मात्सौम्येऽध्वरे चेतव्यः । यत्र वा चातुर्मास्यादौ भूयिष्ठा बहुतरा आहुतयो हूयेरन् तत्र चेतव्यः ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

ए॒तम् अ॒ग्निङ् कामे॑न॒ सम॑र्द्धयति ।
स ए॑न॒ङ् कामे॑न॒ समृ॑द्धः कामे॑न॒ सम॑र्द्धयति ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

एतमग्निमित्यादि । गतम् ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

अथ॑ हैनं पु॒रर्षं॑य उत्तरवे॒द्याम् ए॒व स॒त्रियं॑म् *(नाचिकेताग्निम्)* अचिन्वत ।
तत॒ो वै तेऽविं॑न्दन्त प्र॒जाम् ।
अ॒भि स्व॒र्गलँ॑ लो॒कमं॑जयन् ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

2 अथ हैनमित्यादि ॥ सत्रीयं सत्रे भवम् । गतमन्यत् ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

वि॒न्दत॑ ए॒व प्र॒जाम्, अ॒भि स्व॒र्गल्ँ लो॒कञ्ज॑यति,
यो॑ऽग्निन्ना॑चिके॒तञ्चि॑नु॒ते ।
य उ॑ चैनम् ए॒वव्ँ वेद॑ ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

अथ॑ हैनव्ँ वा॒युर् ऋद्धि॑कामो
यथान्यु॒प्तम्*(=यथापातम्)* ए॒वोप॑दधे *(चिताव् इष्टिकाः)* ।
तता॒ वै स ए॒ताम् ऋद्धि॑माध्नोत्
याम् इ॒दव्ँ वा॒युर् ऋ॒द्धः ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

3 अथ हैनमिति ॥
यथान्युप्तं यथा-निपतितेष्टकम्
अञ्जलिना गृहीत्वा वेद्यां चेतिता इष्टका
यथा पतितास् तथैवोपहितवान् ।

ततो वायुर् **एताम् ऋद्धिम् आर्ध्नोत्**। याम् ऋद्धिम् ऋद्धो वायुर् इदानीम् अस्माभिर् गृह्यते ।
इदम् इति क्रिया-विशेषणम् ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

ए॒ताम् ऋद्धि॑म् ऋध्नोति -
याम् इ॒दव्ँ वा॒युर् ऋ॒द्धः,
यो॑ऽग्निन् ना॑चिके॒तञ् चि॑नु॒ते,
य उ॑चैनम् ए॒वव्ँ वेद॑ ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

एताम् इत्य्-आदि फल-स्तुतिः ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

अथ॑ हैनङ्गोबलो वार्ष्णः॑ प॒शु-का॑मः ।
पाङ्क्त॑म् ए॒व चि॑क्ये -
पञ्च॑ पु॒रस्ता॑त्,
पञ्च॑ दक्षिण॒तः,
पञ्च॑ प॒श्चात्,
पञ् चो॑त्तर॒त,
एका॒ं मध्ये॑ ।

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

4 अथ हेति ॥ गोवलो नाम वृष्णेरपत्यं पाङ्क्तं **चिक्ये** चितवान् चतसृषु दिक्षु पक्ष पञ्च, एकां मध्ये । एवं पञ्चत्वान्वयात् पाङ्कत्वम् ।

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

तत॒ो वै स स॒हस्रं॑ प॒शून् प्राप्नो॑त् ।
प्र स॒हस्रं॑ प॒शून् आ॑प्नोति॒,
यो॑ऽग्निन् ना॑चिके॒तञ् चिं॑नु॒ते,
य उं॑ चैनम् ए॒वव॒ँ वेदं॑ ।

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

पाङ्क्तस्य चेता वेदिता च सहस्रं पशून् प्राप्नोति ॥

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

अथ॑ हैनं प्र॒जाप॑ति॒र् ज्यैष्ठ्य॑-काम॒ो यश॑स्-कामः प्र॒जन॑न-कामः -
(संख्या-त्रयान्वितं) त्रि॒-वृत॑म् ए॒व चिं॑क्ये - स॒प्त पु॒रस्ता॑त् ,
ति॒स्रो द॑क्षिण॒तः ,
स॒प्त प॒श्चात् ,
ति॒स्र उ॑त्तर॒तः ,
एका॒ं मध्ये॑ ।

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

5 अथेति ॥ **ज्यैष्ठ्यं** प्राधान्यं, **यशः** ख्यातिः, **प्रजननं** प्रजासमृद्धिः ।
'शीलिकामि' इति नप्रत्ययः,
पूर्व-पद-प्रकृति-स्वरत्वं च ।
त्रिवृतं संख्या-त्रयान्वितम् ।
पुरस्तात्पश्चाच्च सप्त सप्त,
दक्षिणत उत्तरतश्च तिस्रस्तिस्रः,
एकां मध्य इति ।

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

तत॒ो वै स प्र यश॒ो ज्यैष्ठ्य॑म् आप्नोत् ।
ए॒तां प्र॒जा॑ति॒ं *(शक्तिं)* प्राजा॑यत *(=प्राजनयत्)*,
याम् *(अवलम्ब्य)* इ॒दं प्र॒जाः प्र॒जाय॑न्ते ।

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

एतां प्रजातिम् इति ।
एतां प्रजातिं प्रजनन-सामर्थ्यं प्राप्नोत्
यां प्रजा इदं प्रजायन्ते ।

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

त्रि॒वृद् वै ज्यैष्ठ्यं॑म् -
(यथा लोके-) मा॒ता पि॒ता पु॒त्रः ॥

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

त्रिवृद्वा इत्यादि ।
त्र्यवयवं **ज्यैष्ठ्यं** -
मात्रादयस् त्रयस् संयुक्ताः
प्रशस्यतमा लोके भवन्तीति ।

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

त्रि॒वृत् प्र॒जनं॑नम् -
उ॒पस्थो॒ योनिं॑र् मध्य॒मा *(→शण्डाः)* ।

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

प्रजननं च त्र्यवयवम् उपस्थादित्रयस्य प्रजनन-हेतुत्वात् । योनिमध्यस्थितं गर्भस्थानं मध्यगा ।
केचिदाहुः - उपस्थः पुमान्, योनिः स्त्री, मध्यमा गतिः नपुंसकमिति,
सर्वप्रजननावृत्त्यभावादसमीचीनम् ।

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

प्र यशो॒ ज्यैष्ठ्यं॑म् आप्नोति, ए॒तां प्रजा॑ति॒ं प्रजा॑यते *(=प्रजनयति)* -
याम् *(अवलम्ब्य)* इ॒दं प्र॒जाः प्र॒जाय॑न्ते,
योऽग्निन् ना॑चिके॒तञ् चिं॑नु॒ते,
य उं॑ चैनम् ए॒वव्ँ वेदं॑ ।

▼ ***भट्टभास्कर-टीका***

प्रयश इत्यादि फलस्तुतिः ॥

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

अथ॑ है॒न॒म् इन्द्रो॒ ज्यैष्ठ्य॑-कामः -
ऊ॒र्ध्वा ए॒वोप॑दधे ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

6 अथ हेति ॥
ऊर्ध्वाः मध्याद् आरभ्य ऊर्ध्व-रीतिकाः
आ स्वयम् आतृण्णायाः प्राचीर् इत्य् अर्थः,
तस्याश् शिरस्-स्थानीयत्वाद् **ऊर्ध्वा** इत्य् उक्तम् ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

तो॒ वै स ज्यैष्ठ्य॑म् अगच्छत् ॥ ज्यैष्ठ्य॑ङ् गच्छति॒,
यो॑ऽग्निन् ना॑चिके॒तञ् चि॑नु॒ते,
य उ॑ चैनमे॒वव्ँ वेद॑ ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

अथ॑ हैनमु॒सावा॑दि॒त्यस्स्व॒र्गका॑मः॒ प्राची॑र् ए॒वोप॑दधे ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

7 अथ हेति ॥ प्राचीः पश्चिमस्वयम्-आतृण्णाम् आरभ्य आहवनीयाद् उत्सर्पेद् इति केचित् ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

तो॒ वै सो॑ऽभि स्व॒र्गल्ँ लो॒कम॑जयत् ।
अ॒भि स्व॒र्गल्ँ लो॒कञ्ज॑यति॒,
यो॑ऽग्निन्ना॑चिके॒तञ्चि॑नु॒ते,
य उ॑ चैनमे॒वव्ँ वेद॑ ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

स यदी॒च्छेत् -
"ते॒ज॒स्वी य॑श॒स्वी ब्र॑ह्मवर्च॒सी स्या॒म्" इति॒
प्राङ् आ होतु॒र्धिष्ण्या॒द् उत्स॑र्पे॒त् -
"येयं प्राग॒ाद् यश॑स्वती॒, सा मा॒ प्रोर्णो॑तु॒ तेज॑सा॒ यश॑सा ब्रह्मवर्च॒सेने"ति॑ ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

मन्त्रार्थस्तु - **येयं** वेदिः **प्रागात्** प्राची एति गच्छति । छान्दसो लुङ् ।
यशस्वती अन्नवती हविषामाधारत्वात् ।

सा तादृशीं हविर्भिर् आसादितैश् छादिता
माम् अपि तेजःप्रभृतिभिः **प्रोर्णोतु** प्रच्छादयत्विति ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

तेजस्व्येव यशस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

अथ यदीच्छेत् -
"भूयिष्ठं मे श्रद्दधीरन् । भूयिष्ठा दक्षिणा नयेयुर्" इति -
दक्षिणासु नीयमानासु

> प्राच्येहि प्राच्येहीति *(प्रेर्यमाणा)*,
> प्राचीं जुषाणा,
> वेत्व् आज्यस्य स्वाहा

+इति स्रुवेणोपहत्याहवनीये जुहुयात् ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

भूयिष्ठम् एवास्मै श्रद्दधते,
भूयिष्ठा दक्षिणा नयन्ति ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

पुरीषम् उपधाय,
('चित्तिमचित्तिम्' इत्य्-आदिभिश्) चितिक्लृप्तिभिर् अभिमृश्य,
अग्निं प्रणीयोपसमाधाय,
चतस्र एता आहुतीर् जुहोति -

"त्वमग्ने रुद्र" इति शतरुद्रीयस्य रूपम्,
"अग्नाविष्णू" इति वसोर्धाराया *(रूपम्)*,
"अन्नपत" इत्य् अन्नहोमः,
"सप्त ते अग्ने समिधस्सप्त जिह्वा" इति विश्वप्रीः ॥

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

9 पुरीषमुपधायेत्यादि ॥
चात्वालात् **पुरीषम्** आहृत्य **चिताव्** उपधाय
'चित्तिमचित्तिम्' इत्य्-आदिभिश् **चिति-क्लृप्तिभिर्** अभिमृश्याग्निं **प्रणीयोपसमाधाय**

उपसमिध्य
चतुर्गृहीतेन **चतस्र** आहुतीर् जुहोति
'त्वमग्ने रुद्रः' इत्य्-आदिभिर् एतत्-प्रपाठकाम्नातैश् चतुर्भिर् अनुवाकैः ।
तत्र 'नमस्ते रुद्र' इति शतरुद्रीयस्य रूपं
तत्स्थानीयं "त्वमग्ने रुद्र" इति प्रथमोऽनुवाकः ।
शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रीयम् । 'छ च' इति छः ।

वसोर्धाराया रूपं द्वितीयोऽनुवाकः,
तृतीयोऽनुवाको ऽन्नहोमाख्यः अन्नसिद्धि-हेतुः,
चतुर्थोऽनुवाको विश्वप्रीर् नाम विश्वदेवताप्रीतिहेतुत्वात् ।
विश्वान् देवान् प्रीणातीति विश्वप्रीः ॥ इति द्वितीये काठके नवमोऽनुवाकः ॥

[[154]]

[[155]]

त्रिसुपर्णमन्त्राः②

त्रिसुपर्णमन्त्राः

48⑥

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः - यजुः***

ब्रह्म॑मेतु॒ माम् । मधु॑मेतु॒ माम् । ब्रह्म॑मे॒व मधु॑मेतु॒ माम् ।

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः - यजुः***

यास्ते॑ सोम प्र॒जाव॒त्सोभि॒ सो अ॒हम् । दुस्व॑प्न॒हन्दु॑रुष्व॒हा ।
यास्ते॑ सोम प्रा॒णाँस्ताञ्जु॑होमि ।

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः - यजुः***

त्रिसु॑पर्ण॒मया॑चितं ब्राह्म॒णाय॑ दद्यात् ।
ब्र॒ह्म॒ह॒त्यावँ॑ वा ए॒ते घ्न॑न्ति ।

ये ब्रा॑ह्म॒णास्त्रि॑सुप॒र्णं पठ॑न्ति ।
ते सोम॒ं प्राप्नु॑वन्ति ।
आ॒स॒ह॒स्रात्प॒ङ्क्तिं पुन॑न्ति । ओम् । (63)

49⑥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः - यजुः*

ब्रह्म॑ मे॒धया॑ । मधु॑ मे॒धया॑ । ब्रह्म॑मे॒व मधु॑ मे॒धया॑ ।

अद्या" नो देव सवितः
प्रजा"वत् **सावीः** सौ"भगम् ।
प"रा दुष्-ष्व"प्न्यं **सुव** ॥

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - सविता
- ऋषिः - श्यावाश्व आत्रेयः
- छन्दः - गायत्री

▼ *Thomson & Solcum*

अद्या" नो देव सवितः
प्रजा"वत् सावीः सउ"भगम्
प"रा दुष्व"प्नियं सुव

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Archaic

Pāda-label
genre M
genre M
genre M

Morph

adyá ← adyá (invariable)
{}

deva ← devá- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

naḥ ← ahám (pronoun)
{case:ACC, number:PL}

savitar ← savitár- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

prajā́vat ← prajā́vant- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

saúbhagam ← saúbhaga- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

sāvīḥ ← √sū- 1 (root)
{number:SG, person:2, mood:INJ, tense:AOR, voice:ACT}

duṣvápnyam ← duṣvápnya- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

párā ← párā (invariable)
{}

suva ← √sū- 1 (root)
{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

▼ ***पद-पाठः***

अ॒द्य । नः॒ । दे॒व॒ । स॒वि॒त॒रिति॑ । प्र॒जाऽव॑त् । सा॒वीः॒ । सौभ॑गम् ।
परा॑ । दुः॒ऽस्वप्न्य॑म् । सु॒व॒ ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *adyā ← adya*

- [adverb]
- “now; today; then; nowadays; adya [word].”

- *no* ← *naḥ* ← *mad*
- [noun], dative, plural
- “I; mine.”

- *deva*
- [noun], vocative, singular, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *savitaḥ* ← *savitar* ← *savitṛ*
- [noun], vocative, singular, masculine
- “Savitar; sun; Surya; Savitṛ.”

- *prajāvat*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “prolific.”

- *sāvīḥ* ← *sū*
- [verb], singular, Aorist inj. (proh.)
- “give birth; urge; bestow; cause.”

- *saubhagam* ← *saubhaga*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “well-being.”

- *parā*
- [adverb]
- “away.”

- *duṣṣvapnyaṃ ← duṣṣvapnyam ← duḥṣvapnya*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “nightmare.”

- *suva ← sū*
- [verb], singular, Present imperative
- “give birth; urge; bestow; cause.”

▼ *रङ्गनाथः*

अद्य- इदानीम्। देव- द्योतक। सवितः- प्रेरक सूर्यात्मन्। प्रजावत्- धर्मसन्ततिवत्। सौभगम्- सौभाग्यम्। नः- अस्मभ्यम्। सावीः- प्रेरय। दुःष्वप्न्यम्- दुस्स्वप्नम्। परा सुव- दूरे प्रेरय॥४॥

▼ *सायण-भाष्यम्*

हे **सवितः देव नः** अस्मभ्यम् **अद्य** अस्मिन् यागदिने **प्रजावत्** पुत्राद्युपेतं **सौभगं** धनं **सावीः** प्रेरय । **दुःष्वप्न्यं** दुःस्वप्नं दुःस्वप्नवद्दुःखकरं दारिद्र्यं **परा सुव** दूरे प्रेरय ॥

8अथाष्टमीमाह - हे सवितर्देव! अद्यास्मिन्कर्मणि नोऽस्माकं प्रजावत् पुत्रपौत्राद्युपेतं सौभगं सौभाग्यं सावीः अनुजानीहि । दुष्ष्वप्नियं दुस्स्वप्ननिमित्तं दोषं परासुव विनाश्य ॥

▼ *Wilson*

English translation:

“Grant us today, divine **Savitā** affluence with progeny, and drive away evil dreams.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Para duhṣvapnyam **suva**: duhṣvapnyam = dāridryam, poverty

▼ *Jamison Brereton*

Today, god Savitar, you have impelled to us a good portion consisting of offspring.
Impel away the bad dream.

▼ *Griffith*

Send us this day, God Savitar, prosperity with progeny.
Drive thou the evil dream away.

▼ *Geldner*

Mögest du, Gott Savitri, uns heute kinderreiches Glück zuweisen.
Weise üblen Traum ab!

▼ *Grassmann*

O schaffe heut, Gott Savitar, uns kinderreichen Segen her; Fort schaffe böses Traumgesicht.

▼ *Elizarenkova*

Сегодня, о бог Савитар, вызови к жизни
Для нас удачу, заключающуюся в потомстве!
Прочь отзови дурной сон!

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- सविता
- श्यावाश्व आत्रेयः
- निचृद्गायत्री
- षड्जः

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः*

फिर उसी विषय को कहते हैं ॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - हे (सवितः) सम्पूर्ण ऐश्वर्य्य के देनेवाले स्वामिन् (देव) शोभित ! आप कृपा से (नः) हम लोगों के लिये वा हम लोगों के (अद्या) आज (प्रजावत्) बहुत प्रजायें विद्यमान

जिसके उस (सौभगम्) सुन्दर ऐश्वर्य के भाग को (सावीः) उत्पन्न कीजिये और (दुःष्वप्न्यम्) दुष्ट स्वप्नों में उत्पन्न दुःख को (परा, सुव) दूर कीजिये ॥४॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - जो परमेश्वर की प्रार्थना करके धर्म्मयुक्त पुरुषार्थ करते हैं, वे बहुत ऐश्वर्य्यवाले होकर दुःख और दारिद्र्य से रहित होते हैं ॥४॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - अन्वयः*

अन्वय: हे सवितर्देव ! त्वं कृपया नोऽद्या प्रजावत्सौभगं सावीर्दुःष्वप्न्यं परा सुव दूरं गमय ॥४॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः*

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (अद्या) अद्य। अत्र निपातस्य चेति दीर्घः। (नः) अस्मभ्यमस्माकं वा (देव) प्रकाशमान (सवितः) सर्वैश्वर्य्यप्रदेश्वर (प्रजावत्) बह्व्यः प्रजा विद्यन्ते यस्य तत् (सावीः) जनय (सौभगम्) शौभनैश्वर्य्यस्य भागम् (परा) (दुःष्वप्न्यम्) दुष्टेषु स्वप्नेषु भवं दुःखम् (सुव) प्रेरय ॥ ४॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - ये परमेश्वरं प्रार्थयित्वा धर्म्यं पुरुषार्थं कुर्वन्ति ते महदैश्वर्या भूत्वा दुःखदारिद्र्यविरहा जायन्ते ॥४॥

▼ *सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - जे परमेश्वराची प्रार्थना करून धर्मयुक्त पुरुषार्थ करतात. ते अत्यंत ऐश्वर्यवान होऊन दुःख व दारिद्र्यरहित होतात. ॥ ४ ॥

वि॑श्वानि देव सवितर्
दुरिता॑नि प॑रा सुव
य॑द् भद्रं॑ त॑न् न आ॑ सुव

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - सविता
- ऋषिः - श्यावाश्व आत्रेयः

- छन्दः - गायत्री

▾ *Thomson & Solcum*

वि॑श्वानि देव सवितर्
दुरिता॑नि प॑रा सुव
य॑द् भद्रं॑ त॑न् न आ॑ सुव

▾ *Vedaweb annotation*

Strata
Archaic

Pāda-label
genre M
genre M
genre M

Morph
deva ← devá- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

savitar ← savitár- (nominal stem)
{case:VOC, gender:M, number:SG}

víśvāni ← víśva- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

duritā́ni ← duritá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:PL}

párā ← párā (invariable)
{}

suva ← √sū- 1 (root)
{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

ā́ ← ā́ (invariable)
{}

bhadrám ← bhadrá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

naḥ ← ahám (pronoun)
{case:ACC, number:PL}

suva ← √sū- 1 (root)
{number:SG, person:2, mood:IMP, tense:PRS, voice:ACT}

tát ← sá- ~ tá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

yát ← yá- (pronoun)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

▼ ***पद-पाठः***

विश्वा॑नि । दे॒व॒ । स॒वि॒तः॒ । दुः॒ऽइ॒तानि॑ । परा॑ । सु॒व॒ ।
यत् । भ॒द्रम् । तत् । नः॒ । आ । सु॒व॒ ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *viśvāni* ← *viśva*
- [noun], accusative, plural, neuter
- “all(a); whole; complete; each(a); viśva [word]; completely; wholly.”

- *deva*
- [noun], vocative, singular, masculine
- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *savitar* ← *savitṛ*
- [noun], vocative, singular, masculine

- “Savitar; sun; Surya; Savitṛ.”

- *duritāni* ← *durita*
- [noun], accusative, plural, neuter
- “danger; sin; difficulty; difficulty; evil.”

- *parā*
- [adverb]
- “away.”

- *suva* ← *sū*
- [verb], singular, Present imperative
- “give birth; urge; bestow; cause.”

- *yad* ← *yat* ← *yad*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “who; which; yat [pronoun].”

- *bhadraṃ* ← *bhadram* ← *bhadra*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “auspicious; lovely; good; happy; bhadra [word]; lucky; fine-looking; beautiful.”

- *tan* ← *tat* ← *tad*
- [noun], nominative, singular, neuter
- “this; he,she,it (pers. pron.); respective(a); that; nominative; then; particular(a); genitive; instrumental; accusative; there; tad [word]; dative; once; same.”

- *na* ← *naḥ* ← *mad*
- [noun], dative, plural

- “I; mine.”

- *ā*
- [adverb]
- “towards; ākāra; until; ā; since; according to; ā [suffix].”

- *suva* ← *sū*
- [verb], singular, Present imperative
- “give birth; urge; bestow; cause.”

▼ *रङ्गनाथः*

देव सवितः। विश्वा- सर्वाणि। दुरितानि- अघानि। परा सुव- दूरे प्रेरय। यत्। भद्रम्- कल्याणम्। तत्। नः- अस्मभ्यम्। आ सुव- आभिमुख्येन प्रेरय॥५॥

▼ *सायण-भाष्यम्*

हे सवितः **देव** त्वं विश्वानि दुरितानि परा सुव । यद्भद्रं प्रजापशुगृहादिकं तत् **नः** अस्मभ्यम् “ **सुव** अस्मदभिमुखं प्रेरय। ‘प्रजा वै भद्रं पशवो भद्रं गृहं भद्रम् ' इति हि श्रुतिः ॥ ॥ २५ ॥

9अथ नवमीमाह - हे सवितर्देव विश्वानि दुरितानि परासुव विनाशय । यद्भद्रं कल्याणमस्ति तन्मे मम आसुव सर्वतोऽनुजानीहि ।

▼ *Wilson*

English translation:

“Remove from us, divine **Savitā**, all misfortunes; bestow upon us that which is good,”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

Bhadram = progeny, cattle, dwelling, **prajā** vai bhadram, **pasa**'vo bhadram, gṛham bhadram iti

▼ *Jamison Brereton*

All difficulties impel away, god Savitar.
What is beneficial, that impel here to us.

▼ *Griffith*

Savitar, God, send far away all sorrows and calamities,
And send us only what is good.

▼ *Geldner*

Weise alle Gefahren ab, Gott Savitri. Was Glück bringt, das weise uns zu!

▼ *Grassmann*

O schaffe alles Ungemach von uns hinweg, Gott Savitar; Was heilsam ist, das schaff uns her.

▼ *Elizarenkova*

Все, о бог Савитар,
Бедствия прочь отзови,
Что благого – то к жизни вызови для нас!

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- सविता
- श्यावाश्व आत्रेयः
- गायत्री
- षड्जः

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः*

मनुष्य किसलिये ईश्वर की प्रार्थना करें, इस विषय को कहते हैं ॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - हे (सवितः) संपूर्ण संसार के उत्पन्न करनेवाले (देव) और संपूर्ण संसार को प्रकाशित करनेवाले जगदीश्वर ! (विश्वानि) संपूर्ण (दुरितानि) दुष्ट आचरणों को आप (परा, सुव) दूर कीजिये और (यत्) जो (भद्रम्) कल्याणकारक है (तत्) उसको (नः) हम लोगों के लिये (आ, सुव) सब प्रकार से प्राप्त कीजिये ॥५॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - हे परमेश्वर ! आप कृपा से जितने हम लोगों में दुष्ट आचरण हैं, उनको अलग करके धर्म्मयुक्त गुण, कर्म्म और स्वभावों को स्थापित कीजिये ॥५॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - अन्वयः*

अन्वय: हे सवितर्देव जगदीश्वर ! विश्वानि दुरितानि त्वं परा सुव यद्भद्रं तन्न आ सुव ॥५॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - विषयः*

मनुष्यैः किमर्थमीश्वरः प्रार्थनीय इत्याह ॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - पदार्थः*

पदार्थान्वयभाषाः - (विश्वानि) सर्वाणि (देव) सकलजगत्प्रकाशक (सवितः) सर्वविश्वोत्पादक (दुरितानि) दुष्टाचरणानि (परा) (सुव) दूरे प्रक्षिप (यत्) (भद्रम्) कल्याणकरम् (तत्) (नः) अस्मभ्यम् (आ) (सुव) समन्तात् प्रापय ॥५॥

▼ *दयानन्द-सरस्वती (हि) - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - हे परमेश्वर ! भवान् कृपया यावन्त्यस्मासु दुष्टाचरणानि सन्ति तावन्ति पृथक्कृत्य धर्म्यगुणकर्मस्वभावान् स्थापयतु ॥५॥

▼ *सविता जोशी ← दयानन्द-सरस्वती (म) - भावार्थः*

भावार्थभाषाः - हे परमेश्वरा! आमचे जेवढे दुष्ट आचरण आहे ते तुझ्या कृपेने नाहीसे होऊन धर्मयुक्त गुण, कर्म, स्वभाव बनू दे. ॥ ५ ॥

मधु॒ नक्त॑म् उ॒तोष॑सि॒
मधु॑म॒त् पार्थि॑वँ॒ रजः॑ ।
मधु॒ द्यौर॑स्तु नः पि॒ता ॥

मधु॑मान् नो॒ वन॒स्पति॒र्
मधु॑माँ अस्तु॒ सूर्यः॑ ।
माद्ध्वी॒र् गावो॑ भवन्तु नः ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः - यजुः*

य इ॒मन्त्रिसु॑पर्ण॒मया॑चितं ब्राह्म॒णाय॑ दद्यात् ।
भ्रू॒ण॒ह॒त्यावँ॒ वा ए॒ते घ्नं॑न्ति ।

ये ब्रा॑ह्म॒णास्त्रिसु॑पर्णं॒ पठ॑न्ति ।
ते सोम॒ं प्राप्नु॑वन्ति ।
आ॒स॒ह॒स्रात्प॒ङ्क्तिं पुन॑न्ति । ओम् । (63)

50⑥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः - यजुः*

ब्रह्म॑ मे॒धवा॑ । मधु॑ मे॒धवा॑ । ब्रह्म॑मे॒व मधु॑ मे॒धवा॑ ।

ब्रह्मा॑ देवा॑नां, पदवीः॑ *(=पद्धति-कृत्)* कवीना॑म्
ऋ॑षिर्वि॑प्राणां महिषो॑ मृगा॑णाम् ।
श्येनो॑ गृ॑ध्राणां स्व॑धितिर् *(=परशुः/ वज्रः)* व॑नानां *(=हिंसकानां)*

(ब्रह्मा, कवयः, ऋषयः इति चारु क्रमः। महिषः, श्योनः, वना इत्यपि। वज्रो वै स्वधितिः इति श्रुतौ दृश्यते।)

सो॑मः पवि॑त्रम॑त्येति रे॑भन् *(=शब्दायमानः)* ६

▼ *अधिमन्त्रम् - sa*

- देवता - पवमानः सोमः
- ऋषिः - दैवोदासिः प्रतर्दनः
- छन्दः - त्रिष्टुप्

▼ *Thomson & Solcum*

ब्रह्मा॑ देवा॑नाम् पदवीः॑ कवीना॑म्
ऋ॑षिर् वि॑प्राणाम् महिषो॑ मृगा॑णाम्
श्येनो॑ गृ॑ध्राणां स्व॑धितिर् व॑नानां
सो॑मः पवि॑त्रम् अ॑ति एति रे॑भन्

▼ *Vedaweb annotation*

Strata
Normal

Pāda-label
genre M
genre M
genre M
genre M

Morph
brahmā́ ← brahmán- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

devā́nām ← devá- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:PL}

kavīnā́m ← kaví- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:PL}

padavī́ḥ ← padavī́- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

mahiṣáḥ ← mahiṣá- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

mr̥gā́ṇām ← mr̥gá- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:PL}

ŕ̥ṣiḥ ← ŕ̥ṣi- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

víprāṇām ← vípra- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:PL}

gŕ̥dhrāṇām ← gŕ̥dhra- (nominal stem)
{case:GEN, gender:M, number:PL}

svádhitiḥ ← svádhiti- (nominal stem)
{case:NOM, gender:F, number:SG}

śyenáḥ ← śyená- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

vánānām ← vána- (nominal stem)
{case:GEN, gender:N, number:PL}

áti ← áti (invariable)
{}

eti ← √i- 1 (root)
{number:SG, person:3, mood:IND, tense:PRS, voice:ACT}

pavítram ← pavítra- (nominal stem)
{case:NOM, gender:N, number:SG}

rébhan ← √ribh- (root)
{case:NOM, gender:M, number:SG, tense:PRS, voice:ACT}

sómaḥ ← sóma- (nominal stem)
{case:NOM, gender:M, number:SG}

▼ ***पद-पाठः***

ब्र॒ह्मा । दे॒वानां॑म् । प॒द॒ऽवीः । क॒वी॒नाम् । ऋषिः॑ । विप्रा॑णाम् । म॒हि॒षः । मृ॒गाणा॑म् ।
श्ये॒नः । गृध्रा॑णाम् । स्वऽधि॑तिः । वना॑नाम् । सोमः॑ । प॒वित्र॑म् । अति॑ । ए॒ति॒ । रेभ॑न् ॥

▼ ***Hellwig Grammar***

- *brahmā ← brahman*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Brahma; Brahmin; dhak; Brahman; brahman [word]; Brahman; Brahmin; Brahmapurāṇa; Vishnu; Brihaspati.”

- *devānām ← deva*
- [noun], genitive, plural, masculine

- “Deva; Hindu deity; king; deity; Indra; deva [word]; God; Jina; Viśvedevās; mercury; natural phenomenon; gambling.”

- *padavīḥ* ← *padavī*
- [noun], nominative, singular, feminine
- “path; padavī [word].”

- *kavīnām* ← *kavi*
- [noun], genitive, plural, masculine
- “poet; wise man; bard; Venus; Uśanas; kavi [word]; Kavi; prophet; guru; Brahma.”

- *ṛṣir* ← *ṛṣiḥ* ← *ṛṣi*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Ṛṣi; spiritual teacher; ascetic; Mantra.”

- *viprāṇām* ← *vipra*
- [noun], genitive, plural, masculine
- “Brahmin; poet; singer; priest; guru; Vipra.”

- *mahiṣo* ← *mahiṣaḥ* ← *mahiṣa*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Old World buffalo; Mahiṣa; Mahiṣa.”

- *mṛgāṇām* ← *mṛga*
- [noun], genitive, plural, masculine
- “game; deer; animal; antelope; mṛga [word]; Mṛgaśiras.”

- *śyeno* ← *śyenaḥ* ← *śyena*
- [noun], nominative, singular, masculine

- “hawk; bird of prey; falcon; Śyena; eagle; śyena [word]; Śyena.”

- *gṛdhrāṇāṃ* ← *gṛdhrāṇām* ← *gṛdhra*
- [noun], genitive, plural, masculine
- “vulture.”

- *svadhitir* ← *svadhitiḥ* ← *svadhiti*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “ax; knife.”

- *vanānāṃ* ← *vanānām* ← *vana*
- [noun], genitive, plural, neuter
- “forest; wood; tree; grove; vana [word]; forest; brush.”

- *somaḥ* ← *soma*
- [noun], nominative, singular, masculine
- “Soma; moon; soma [word]; Candra.”

- *pavitram* ← *pavitra*
- [noun], accusative, singular, neuter
- “strainer.”

- *aty* ← *ati*
- [adverb]
- “very; excessively; beyond; excessively.”

- *eti* ← *i*
- [verb], singular, Present indikative
- “go; travel; enter (a state); return; walk; continue; reach; ask.”

- *rebhan* ← *ribh*
- [verb noun], nominative, singular
- “moo; murmur; praise.”

▼ ***रङ्गनाथः***

३ देवानाम्- देवतानाम्। ब्रह्मा- हिरण्यगर्भः। कवीनाम्- क्रान्तदर्शिनाम्। पदवीः- उत्तमपदगन्ता। विप्राणाम्- मेधाविनाम्। ऋषिः- सूक्ष्मद्रष्टा। मृगाणाम्- पशूनाम्। महिषः- महान् सिंहः। गृध्राणाम्- द्विजानाम्। श्येनः। वनानाम्- वननीयानाम्। स्वधितिः- स्वधारणा। सोमः- रसः। पवित्रम्- शोधकं प्रतीकम्। रेभन्- मन्त्रान् शब्दयन्। अत्येति- अतिक्रम्य सरति। सर्वेषां सारभूतः सोम इति भावः॥६॥

▼ ***सायण-भाष्यम्***

सोम एवं-रूपो भवति।

देवानां स्तोत्रकारिणाम् ऋत्विजां **ब्रह्मा** ब्रह्माख्यर्त्विक् स्थानी यो भवति,
यद् वा **देवानां** द्योतमानानाम् इन्द्रादीनां **ब्रह्मा** राजाभवति ।

तथा **कवीनां** क्रान्तप्रज्ञानां **पदवीः** स्खलन्ति पदानि साधुत्वेन यो योजयति सपदवीः ।
वीगत्यादिष्व् इत्येतस्मात् क्विपि रूपम् ।

तथा **विप्राणां** मेधाविनाम्मध्ये ऋषिर्भवति । यः परोक्षम्पश्यति सऋषिः । ऋषिर्दर्श- नादिति । मृगाणां महिषोभवति महिषाख्योबलवान् राजाभवति । तथा गृध्राणां पक्षि- विशेषाणां श्येनः शंसनीयः पक्षिराजोभवति । वनानां वनतिर्हिंसाकर्मा । हिंसकानां छेदका- नाम्मध्ये स्वधितिः एतन्नामकः छेदकोसि । एवम्प्रभावः सोमः रेभन् शब्दायमानःसन् पवि त्रमूर्णास्तुकेन कृतमत्येति अतिगच्छति ॥ ६ ॥

▼ ***Wilson***

English translation:

“The **Brahmā** of the gods, the guide of the sages, the ṛṣi of the pious, the buffalo of wild animals, the falcon of the vultures, the hatchet of deadly weapons, the **Soma** passes through the filter with a roar.”

Commentary by Sāyaṇa: Ṛgveda-bhāṣya

The Brahmā of the gods: i.e., the king of the gods; or, it may mean the **brāhmaṇa** of the priests; the ṛṣi: yaḥ **parokṣam** paśyati sa ṛṣiḥ, ṛsirdarśanāt (**Nirukta** 2.11)

▼ *Jamison Brereton*

Formulator for the gods, trail-blazer for the sage poets, seer for the inspired poets, buffalo of the wild beasts,
falcon of the birds of prey, axe of the trees—Soma goes rasping through the filter.

▼ *Jamison Brereton Notes*

Though the syntax is kept absolutely constant - nom. sg. + gen. pl. - there is a shifting functional relationship between the head noun and its genitive in the seven phrases here: the first two are roles Soma performs for the group identified by the gen., the next three a particular, and superior, individual token from the group (though the third pairing, “seer for/of the inspired poets,” is ambiguous between the first type and the second), and the last is sort of a negative version of the role he plays for the group.

▼ *Griffith*

Brahman of Gods, the Leader of the poets, Rsi of sages, Bull of savage creatures,
Falcon amid the vultures, Axe of forests, over the cleansing sieve goes Soma singing.

▼ *Geldner*

Der Hohepriester der Götter, der Pfadfinder der Seher, der Rishi unter den Beredten, der Büffel unter den wilden Tieren, der Adler unter den Geiern, die Axt für die Bäume, geht Soma laut redend durch die Seihe.

▼ *Grassmann*

Der Götter Beter und der Priester Führer, der Sänger Dichter und der Stier der Thiere, Der Geier Adler und die Axt der Wälder, der Soma wandert singend durch die Seihe.

▼ *Elizarenkova*

Брахман богов, пролагатель пути поэтов,
Риши среди вдохновенных, буйвол среди диких животных,
Орел среди хищных птиц, топор для деревьев,
Сома проходит сквозь цедилку, распевая.

▼ *अधिमन्त्रम् (VC)*

- पवमानः सोमः
- प्रतर्दनो दैवोदासिः
- निचृत्त्रिष्टुप्
- धैवतः

(अहं) ह॒ँसश् शु॑चि॒-षद्, वसु॑र् अन्तरिक्ष॒-सद्,
+होता॑ वेदि॒-षद्, अति॑थिर् दुरोण॒-सत् ।
नृ॒-षद्, व॑र॒-सद्, ऋ॑त॒-सद् व्यो॑म॒-सद्,
अ॒ब्-जा, गो॒-जा, ऋ॑त॒-जा, अ॑द्रि॒-जा, ऋ॒तं बृ॒हत् ॥

▼ *Keith*

I The gander seated in purity, the bright one seated in the atmosphere,
The Hotr seated at the altar, the guest seated in the house,
Seated among men, seated in the highest, seated in holy order, seated in the firmament, Born of the waters, born of the cows, born of holy order, born of the mountain, the great holy order.

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अध्यात्ममधिदैवमधियज्ञं चाधिकृत्य त्रेधेमं मन्त्रं व्याचक्षते । तत्र प्रकरणानुरूपोर्थविशेषो गृहीतव्यः । अध्यात्मे तावत् - हंसः आत्मा । शुचिषु स्थानेषु सीदतीति शुचिषत् । वासयिता

वसुः वरिष्ठो वा । अन्तरिक्षे हृदयाकाशादिषु सीदतीति अन्तरिक्षसत् । होता आह्वाता देवानामादाता वा । वेद्यां यागार्थं सीदतीति वेदिषत् । अतिथिस्सततगतिः, तिथिकृतविशेषरहितो वा । दुःखरक्षणेषु गृहादिषु सीदतीति दुरोणसत् । नृषु प्राणिशरीरेषु तद्भावेन सीदतीति नृषत् । वरेषु फलेषु भोक्तृत्वेन सीदतीति वरसत् । ऋते यज्ञे सत्ये वा सीदतीति ऋतसत् । विविधे रक्षणे तृप्तौ वा सीदतीति व्योमसत् । अद्भ्यो जातः अब्जाः शरीराभिप्रायं, शुक्क्लाज्जातत्वात् । यथा 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति । अपां वा यागद्वारेण जनयिता । अन्तर्भावितण्यर्थात् 'जनसनखन' इति विट्, 'विड्वनोः' इत्यात्वम् । गोषु पशुषु अनुग्राहकतया जातः गोजाः । ऋते यज्ञे ऋतार्थं वा जातः प्रादुर्भूतः ऋतजाः । अद्रिजाः पर्वतादिष्वपि प्रादुर्भूतः । ऋतं सत्यरूपं बृहद्ब्रह्म । अथाधिदैवे - हंस आदित्यः । शुचिनि मण्डले सीदतीति शुचिषत् । होता अपामादाता । वेद्यामाराध्यतया सीदतीति वेदिषत् । अतिथिस्सततगतिः । दुरोणेषु गृहेषु मेषादिषु सीदतीति दुरोणसत् । वराणां दातृत्वेन तेषु सीदतीति वरसत् । अपो जनयतीत्यब्जाः । गोजाः रश्मिसमूहवर्ती । ऋते सत्ये जात ऋतजाः । अद्रिजाः उदयाचलात्प्रादुर्भूतः । समानमन्यत् ।

अथाधियज्ञे - हंसो रथः हन्ति पृथिवीमिति । शुचौ देवयजने रथवाहने च सीदतीति शुचिषत् । शुचिर्यजमानः सीदत्यस्मिन्निति वा शुचिषत् । होतेव वेद्यां सीदतीति वेदिषत् । अतिथिस्सर्वत्राप्रतिहतगतिः । नृषत् मनुष्यार्थं शूरार्थं वा सीदतीति नृषु वा उपकारार्थं सीदतीति नृषत् । ऋतार्थं सत्यार्थं यज्ञार्थं वा सीदतीति ऋतसत् । अब्जाः उदकाज्जातः । गोजाः गोविकारचर्मादिग्रथितत्वात् ततो जात इत्युच्यते । अद्रिभिर्दारुभिरुत्पादितत्वात्ततो जात इत्युच्यते अद्रिजाः । गतमन्यत् ॥

इत्यष्टमे पञ्चदशोनुवाकः ॥

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः - यजुः***

य इ॒मन्त्रि॑सु॒प॑र्ण॒मया॑चितं ब्राह्म॒णाय॑ दद्यात् ।
वी॒र॒ह॒त्यावँ॒ वा ए॒ते घ्नं॑न्ति ।

ये ब्रा॑ह्म॒णास्त्रि॑सु॒प॑र्ण॒ं पठ॑न्ति ।
ते सोम॒ं प्राप्नु॑वन्ति ।
आ॒स॒ह॒स्रात्प॒ङ्क्तिं पुन॑न्ति । ओम् । (63)

२१. अन्नसूक्तम्②

▼ ***सायणोक्त-विनियोगः***

1सप्तमे सौर्यादिपशूनां सूक्तान्यभिहितानि । अष्टमे वेहदादिपशूनां सूक्तान्युच्यन्ते । ते च पशवः शाखान्तरे समाम्नाताः । तत्र सूत्रकारणोदाहृतम् - 'सान्नाय्ये वेहतभालभेत' इत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यामाह - बह्वृचा आरण्यकाण्डे त्रिविधमन्नमामनन्ति - 'त्रेधा

विहितं वा इदमन्नमशनं पानं खादः' इति । तस्याशनादेस्त्रिविधस्यान्नस्याभिमानिनी या देवता तदीयानि वचनान्यस्मिन्सूक्ते प्रतिपाद्यन्ते ।

अ॒हम् **अ॑स्मि** प्रथम॒जा *(=प्रथमजनयिता)* ऋ॒तस्य॑ *(=यज्ञस्य)* । पूर्वं॑ दे॒वेभ्यो॑ अ॒मृत॑स्य॒ नाभिः॑ । यो मा॒ **ददा॑ति॒**, स इद् ए॒व मा *(अन्नरूपं)* **ऽऽवाः॑** *(=आवृणोति [पश्चात्])*। अ॒हम् *(दात्रे)* अन्न॒म्, *(अदत्वा)* अन्न॑म् अ॒दन्त॑म् **अद्मि**।

▼ ***सायण-टीका***

अहं अन्नस्वामी देवः ऋतस्य यज्ञस्य प्रथमजाः प्रथमं जनयिताऽस्मि । यज्ञस्य हविर्जन्यत्वाद्धविषोऽन्न रूपत्वात् ।

तादृशोऽहमन्नस्वामी पूर्वं पुरा देवभ्यः देवार्थं अमृतस्य नाभिः बन्धकोऽस्मि । नह्यति बध्नात्यमृतमिति नाभिः । देवा ह्यमृतमुपजीवन्ति । अमृतं चान्नविशेषः, तस्मादहमेवामृतस्य संपादकः ।

यः श्रद्धालुः पुमान् मा मामन्नरूपं ददाति ब्राह्मणादिभ्यः प्रयच्छति स हदेव स दाता स्वयमेव मा मामन्नदेवं **आवाः** आवृणोति स्वीकरोतीत्यर्थः । द्वौ हि लोके पुरुषौ दाता चादाता च । तत्राऽद्यः कालान्तरे भोक्तुं मां संगृह्णाति । यावद् अन्नम् इदानीं दीयते तावदेव कालान्तरे शतधा सहस्रधा वर्धते । तस्माद् दातैव मां संगृह्णाति ।

यस् त्व् अन्तिमो माम् अदत्त्वा स्वयम् एवात्ति
अहम् एवान्नम् अद्मीत्य् अभिमन्यते
तम् अन्नम् अदत्ताभिमानिनम् अन्न-देवो ऽहम् **अद्मि**
तं विनाशयामि ।
अदातुः कालान्तरेऽन्नाभावात् ॥

▼ ***सायणोक्त-विनियोगः***

2अथ वपाया याज्यामाह -

पूर्व॑म् *(मरण/नरक-)*अ॒ग्नेर् अपि॑ **दह॒त्य्** अन्न॑म् *(अदातारम्)*। य॒त्तौ *(→ऽदाता, दाता च)* हा॑ **ऽऽसते**, अहम्-उत्त॒रेषु॑ । व्यात्त॑म् अस्य *(=अन्न-देवस्य)* प॒शव॑स् *(=ये ऽदातारस् तान्प्रति)* सु॒जम्भ॑म् । **पश्य॑न्ति॒** धीरा॒ *(→दातारः)*, **प्रच॑रन्ति॒** पाकाः॑ *(=मूढा [अदातारः])* ।

▼ ***सायण-टीका***

यद् इदम् अन्नम् **अग्नेर् अपि पूर्वम्**
अदातृभिर् भुज्यते
तद् इदम् अन्नं तं भोक्तारं **दहति** ।

अथ भुक्तम् अन्नम् उदराग्निर्
दिन-मात्रेण **दहति** पाचयति ।

आदाता तु भोक्ता भुज्यमानेनान्नेन तदानीम् एव दह्यते
नरकहेतोः प्रत्यवायस्य तदैवोत्पन्नत्वात् ।
अत एवाहुः - 'अदाता विषमश्नुते' इति ।

यत्तौ हा प्रयत्नवन्ताव् एव **आसाते** दाता चादाता चेत्युभौ तिष्ठतः । दाता हि दानार्थं प्रयत्नं करोति, इतरस्तु भोजनार्थम् । तयोर्मध्ये ये पुरुषा दातुः पक्षे वर्तन्ते त एवोत्तराः श्रेष्ठाः । **तेषूत्तरेषु** दातृषु कालान्तरेष्व् **अहम्** अक्षीणो वसामि ।

ये **पशवो** मूढा अदातारः तान्प्रति अस्य अन्नदेवस्य मुखं व्यात्तं विवृत्तं **सुजम्भं** तीक्ष्णदन्तोपेतं वर्तते खादयाम्य् अदातॄनिति सर्वदोद्युङ्क्त इत्यर्थः । एतमन्नदेवस्याभिप्रायं दातारो **धीराः** बुद्धिमन्तः पश्यन्ति जानन्ति । अत एवाददतः **पाकाः** बाला मूढाः **प्रचरन्ति** प्रकर्षेण भक्षयन्त्येव न तु किंचिदपि ददति ॥

▼ ***सायणोक्त-विनियोगः***

3अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह - अन्नदेवोऽहमन्नमदातारं जहामि परित्यजामि ।

जहा॑म्य् अ॒न्यन्, **न ज॑हाम्य्** अ॒न्यम् । अ॒हम् अन्नं॒, *(उक्त-नियम-)*व॒श॒म् इच् **च॑रामि** । *(दात्रदात्रोः)* स॒मा॒नम् अर्थं॒ *(→नियमं)* **पर्ये॑मि** *(केवलम्)* - "भु॒ञ्जत् *(=पालयन्)* । को माम् अन्नं॑ मनु॒ष्यो॑ **दयेत**?"।

▼ ***सायण-टीका***

अन्यं तु दातारं न जहामि । **अहमन्नं** अन्नदेवरूपोऽहं **वशम् इत्** स्ववशमेव यथा भवति तथा **चरामि** ।
अदातुः परित्यागो दातृस्वीकारश्चेत्य् एतत् स्ववशत्वम् ।
यः पुमान् भोगदानयोः **समानः** सन् धनमर्थयते तं **समानं** अर्थयितारं **भुञ्जन्** पालयन्नहं **पर्येमि** परितः प्राप्नोमि ।
यातु भोगमात्रलम्पटस्तं न पालयामि नापि तं पर्येमीत्यभिप्रायः ।
एवम् अदातृ-परित्यागेन दातृ-पक्षपातेन च वर्तमानं मां **को** मनुष्यो **दयेत** रक्षेन् निवारयेत् ।
न कोपि मां निवारयितुं शक्त इत्यथः ॥

▼ ***सायणोक्त-विनियोगः***

4अस्य पुरोडाशस्य याज्यामाह -

परा॑के॒ *(→लोके)* अन्नं॒ **निहि॑तं** लो॒क ए॒तत् । विश्वै॑र् दे॒वैः पि॒तृभि॑र् **गु॒प्तम्** अन्नं॑म् । यद् **अ॒द्यते॑ लु॒प्यते॒**, यत् **प॑रो॒प्यते॑** *(=बहिस्त्यज्यते) (अस्मिलँ् लोके)* । श॒त॒त॒मी *(=.०१)*, **सा

त॒नूर्** में बभूव *(पर-लोके)* ।

▼ *सायण-टीका*

प्रूर्वस्मिन् मन्त्रे वशम् इच्चरामि मां को दयेतेति यत् स्वातन्त्र्यम् उक्तं
तदुपपादयितुं स्वमाहात्म्यमत्र वर्ण्यते ।
द्विविधो ह्यन्नस्य व्यवहारः पारलौकिक ऐहिकश्चेति ।
तत्र **पराके** परलोके दूरस्थे पित्रादिलोके एतद् अन्नं निहितम् । दाता हि देवलोके पितृलोके वा ममेदं भूयादित्यभिप्रेत्यैव ब्राह्मणेभ्यो ददाति । अतो दत्तमन्नं दूरस्थे लोके निहितं भवति । तच्चान्नं तत्तल्लोके विश्वैः सर्वैः देवैः पितृभिश्च स्वार्थं गुप्तं रक्षितं भवति । यदग्नौ हुतं यच्च ब्राह्मणेभ्यो दत्तं तदेवोपजीव्य देवाः पितरश्च वर्तन्ते । एवं पारलौकिकोऽन्नव्यवहार उक्तः । ऐहिकोऽपि व्यवहार उच्यते - यदन्नमद्यते प्राणिभिर्भक्ष्यते, यच्च विदग्धं सत् भाण्डे अपि भवति पर्युषितत्वेन वा पूतीभवति तादृशं लुप्यते नष्टं भवति । यच्च परोप्यते स्वकीयैश्वर्यप्रकटनाय बहिः परित्यज्यते सा सर्वाप्यैहिकामुष्मिकान्नरूपा मे अन्नस्वामिनो देवस्य शततमी शतसंख्यापूरणी तनूः । स च सर्वोऽपि लेश एवेत्यर्थः । ईदृशं मदीयं माहात्म्यम् ॥

▼ *सायणोक्त-विनियोगः*

5अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह -

म॒हान्तौ॑ च॒रू *(=कुम्भौ)* स॑कृद् दु॒ग्धेन॑ **पप्रौ**(←पूरणे) । दिवं॑ च **पृश्नि** *(=स्वल्पम् [अपि])* पृथि॒वीं च॑ सा॒कम् । तत् **सं॒पिब॑न्तो॒ न मि॑नन्ति** *(=हिंसन्ति आत्मनः)* वे॒धसः॑ । नैतद् भू॒यो **भव॑ति॒**, नो कनी॑यः *(अपि च पर्याप्तः)* ।

▼ *सायण-टीका*

पुनरपि माहात्म्यमेव प्रपञ्च्यते ।
तत्रायं दृष्टान्तः -
यथा लोके बहुक्षीर-प्रदाया गोः सकृद् दुग्धेन
महान्तौ चरू प्रौढौ कुम्भौ पूरयति एवमत्रापि **पृश्नि** स्वल्पमपि दत्तमन्नं दिवं च पृथिवीं च साकं लोकद्वयमपि सह पूरयति । अग्नौ ब्राह्मणेषु वा दत्तमन्नं मन्त्रपूतं सत्सहस्रधा फलति । अत एवान्यत्राम्नायते - 'यावदेका देवता कामयते यावदेका तावदाहुतिः प्रथते' इति । तदन्नं संपिबन्तः सम्यग्भक्षयन्तः वेधसः बुद्धिमन्तः न मिनन्ति न हिंसन्ति स्वात्मानमन्नं वा न विनाशयन्ति । दानपूर्वकं भक्षणं सम्यग्भक्षणं तत्कुर्वन्तः पुरुषा अन्नं न हिंसन्ति, दत्तस्यान्नस्य च वर्धमानत्वात् । स्वात्मानमपि न हिंसन्ति, प्रवृद्धस्यान्नस्य च चिरभोक्तृत्वात् । अपि चैतद्भोजनार्थमन्नं न भूयो नापि कनीयः, भूयस्त्वे स्यादजीर्तिः कनीयस्त्वे नास्ति क्षुन्निवृत्तिः । एतदेवाभिप्रेत्य स्मर्यते - 'नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः' इति । एवं दानपुरस्सरं युक्तेन प्रमाणेन भुञ्जानान्पुरुषान् लोकद्वये पालयतीत्यर्थः ॥

▼ *सायणोक्त-विनियोगः*

6अथ हविषो याज्यामाह -

अन्नं॑ प्रा॒णम्, अन्न॑म् अपा॒नम् **आ॑हुः** । अन्नं॑ मृ॒त्युं तम् उ॑ जी॒वातु॑म् *(=जीवनौषधिम्)* **आहुः** । अन्न॑म् ब्र॒ह्माणो॑ ज॒रसँ॑ **वदन्ति** । अन्न॑म् **आहु॒** प्र॒जन॑नम् प्र॒जाना॑म् ।

▼ ***सायण-टीका***

सर्वव्यवहारकारणत्वादस्यान्नस्य माहात्म्यमविवादम् । तत्कथमिति तदुच्यते - योयं प्राणवायुरूर्ध्वं संचरति यश्चापानवायुरधः संचरति तावुभावन्नजन्यबलादेव संचरतः । अतस्तयोरन्नात्मकत्वमाहुः । रसवैषम्येण व्याधिद्वारा मारकत्वादन्नं मृत्युमाहुः । तमेवान्नदेवं जीवातुं जीवनौषधमाहुः । तच्च लोके प्रसिद्धम् । ब्रह्माणः आयुर्वेदशास्त्राभिज्ञा ब्राह्मणाः अन्नमेव जरसं वदन्ति जराहेतुमाहुः । केनचिदाहारविशेषण सहसा अतिपलितत्वप्राप्तिरित्यायुर्वेदप्रसिद्धिः । अन्नमेवेन्द्रियवृद्धिद्वारा प्रजानां प्रजननं उत्पादकमाहुः ॥

▼ ***सायणोक्त-विनियोगः***

7अथ हविष एव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह -

मोघ॒म् अन्नँ॑ **विन्दते॒** अ-प्र॑-चेताः *(अदातृत्वेन लक्षितः)* । स॒त्यम् **ब्र॑वीमि** व॒ध इत्स तस्य॑ । नार्य॒मण॒म् **पुष्य॑ति॒** नो सखा॑यम् । केव॑लाघो **भवति** केवला॒दी ।

▼ ***सायण-टीका***

योऽयमदाता सोऽयं **अप्रचेताः** प्रकृष्टज्ञानरहितः मोघं व्यर्थमेव अन्नं **विन्दते** लभते । तदेतत्सत्यं ब्रवीमि न केवलं वैयर्थ्यं किंतु सः अयमदत्तोऽन्नपदार्थः तस्य दानरहितस्य पुरुषस्य वध इत् वध एव वधवद्बाधकमेवेत्यर्थः । तत्र वैयर्थ्यं तावत्स्पष्टीक्रियते - योऽयमदाता सोऽयमन्नेनार्यमादिकं देवं न पुष्यति अग्नावाहुत्यभावात् । सखायं अतिथ्यादिरूपं मनुष्यं न पुष्यति दानाभावात् । अतः परलोके अनुपयोगेन वैयर्थ्यम् । वधहेतुत्वं स्पष्टीक्रियते - केवलादी केवलं भुङ्क्ते न तु ददाति सोऽयं केवलाधो भवति पापमेव संपादयति न तु किञ्चिदपि पुण्यम् सोऽयं वध एव, नरकहेतुत्वात् ॥

▼ ***सायणोक्त-विनियोगः***

8अथ हविषो विकल्पिता याज्यामाह -

अ॒हम् मे॒घस् स्त॒नय॒न् **वर्ष॑न्न् अस्मि** । माम् **अ॑दन्त्य्**, अ॒हम् **अ॑द्म्य्** अ॒न्यान् ॥ 61 ॥ अ॒हँ सद् अ॒मृतो॑ **भवामि** । मद् आ॑दि॒त्या अधि॒ सर्वे॑ **तपन्ति** ।

▼ ***सायण-टीका***

योऽयं मेघः स्तनयन् गर्जन् वर्षश्च वर्तते सोऽयं मेधोऽपि अहमन्नदेवः अस्मि । अग्नौ हुतस्यान्नस्य मेघरूपेण परिणतत्वात् । अत एव स्मर्यते - 'अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः' इति । दातारो ये सन्ति ते मामदन्ति सुखेन भक्षयन्ति । अन्यांस्तु दानरहितानहमेवाद्मि विनाशयामि । अहमेव दातॄणां पथ्यं सत् अमृतो भवामि अमरणहेतुर्भवामि देवत्वं प्रापयामीत्यर्थः । सर्वेऽप्यादित्या मत् अन्ननिमित्तत्वादधिकत्वेन तपन्ति । अन्नाभावे ते स्वयमेव न जीवेयुः कुतस्तपेयुरित्यर्थः ॥

[[156]]

---

1. https://vishvAsa.github.io/vedAH_yajuH/taittirIyam/sArasvata-vibhAgaH/saMhitA/sarva-prastutiH/4/4/12_ashva-medha-dasha-haviShkeShTi-yAjyA-puronuvAkyA/

2. https://archive.org/stream/Anandashram_Samskrita_Granthavali_Anandashram_Sanskrit_Series/ASS_042_Krishna_Yajurvediya_Taittiriya_Samhita_Part_1_-_Kasinath_Sastri_Agase_1940#page/n325/mode/2up

3. https://archive.org/stream/RgVedaWithSayanasCommentaryPart2/rv_sayanabhasya_part2#page/n573/mode/2up

4. https://archive.org/stream/Anandashram_Samskrita_Granthavali_Anandashram_Sanskrit_Series/ASS_042_Krishna_Yajurvediya_Taittiriya_Samhita_Part_1_-_Kasinath_Sastri_Agase_1940#page/n327/mode/2up

०९ निमन्त्रितैर् जपाः①

१. दोग्ध्री जपः -②

▼ *भास्करोक्त-विनियोगः*

1अथ ब्रह्मवर्चसं उपजुहोति - आ ब्रह्मन्नित्यादि ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

आ ब्रह्म॑न् *(जातौ)* ब्राह्म॒णो ब्र॑ह्म-वर्च॒सी जा॑यताम् ।
आऽस्मिन् रा॒ष्ट्रे रा॑ज॒न्य॑ इष॒व्य॑श् शूरो॑ महार॒थो जा॑यताम् ।
दोग्ध्री॑ धे॒नुर् , वोढा॑ऽन॒ड्वान् , आ॒शुस् सप्ति॒ः , पुर॑न्धि॒र् योषा॑ , जि॒ष्णू र॑थे॒ष्ठास् ,
स॒भेयो॒ युवा , अस्य यज॑मानस्य वी॒रो जा॑यताम् ।
नि॒का॒मेनि॑कामे नः प॒र्जन्यो॑ वर्षतु ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

ब्रह्मन् ब्रह्मणि ब्राह्मणजातौ अस्य यजमानस्य सम्बन्धी सर्वो ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी आजायताम् । अस्मिन्राष्ट्रे यजमानस्य सम्बन्धी राजन्यः सर्वोपि क्षत्रः इषव्यः इष्वादिषु साधुः शूरः महावीरः महारथः रथचर्यायां प्रकृष्टश्च आजायताम् । 'राजश्वशुराद्यत्' 'राज्ञोपत्ये जातिग्रहणम्' ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

दोग्ध्री॑ धे॒नुर् , वोढा॑ऽन॒ड्वान् , आ॒शुस् सप्ति॒ः , *(सुन्दर-)*पुर॑न्*(=कायं)*-धि॒र् योषा॑ , जि॒ष्णू र॑थे॒ष्ठास् ,
स॒भेयो॒ युवा , अस्य यज॑मानस्य वी॒रो जा॑यताम् ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

दोग्ध्री बहुक्षीरा सुदोहा च धेनुराजायतां अस्य यजमानस्य । साधुकारिणि तृन् । वोढा साधुवाही अनड्वानाजायताम् । आशुश्शीघ्रगतिः सप्तिराजायताम् । **पुरन्धिः** रूपवती पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किः । पूर्वपदस्याम्भावश्छान्दसः । दासीभारादिः । पुरुभिर्वा ध्यातव्या पुरन्धिः । पृषोदरादिः । ईदृशी योषा योषित् अस्य यजमानस्य आजायताम् । जिष्णुः जयशीलः रथेष्ठाः रथे स्थातुं शक्तः । रथे तिष्ठति सङ्ग्रामेष्विति 'सुपि स्थः' इति कः, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक्, वचनव्यत्ययः । सभेयः सभायां साधुः रूपवत्तया, 'डश्छन्दासि; इति डः । युवा तरुणः । वीरः विक्रान्तः । एवं जिष्ण्वित्यादिगुणयुकः पुरुषोस्य यजमानस्य आजायताम् ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नि॒का॒मेनिंकामे न॒ प॒र्जन्यों वर्षतु ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

निकामेनिकामे इच्छायां नः अस्माकं पर्जन्यो वर्षतु ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

फ॒लिन्यों न॒ ओषंधय॒ पच्यन्ताम् ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

फलिन्यः बहुफला ओषधयः अस्माकं राष्ट्रे पच्यन्ताम् । कर्मकर्तरि यत् ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

यो॒ग॒क्षे॒मो नं॑ कल्पताम् ॥ [44]

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

योगसहितः क्षेमः योगक्षेमः । शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समासः । इतरेतरयोगद्वन्द्वे वा वचनव्यत्ययः । समाहारद्वन्द्वे वा लिङ्गव्यत्ययः ।

योगश्च क्षेमश्चास्मिन् राष्ट्रे प्रजानां कल्पतां सम्पद्यताम् । अलब्धलाभो योगः । लब्धस्य परिपालनं क्षेमः ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये सप्तमे काण्डे पञ्चमे प्रश्ने अष्टादशोनुवाकः ॥

२. नियोगानन्तरं निषङ्गिणी②

नियोगानन्तरं २. निषङ्गिणी

[[105]]

▼ *विश्वास-टिप्पनी*

निषङ्गिणी।

▼ *सायण-टीका*

द्वितीयानुवाक उभयतोनमस्काराणि कानिचिद्यजूंष्य् उक्तानि ।
अथावरणि तथाविधान्येव तृतीयेऽस्पष्टार्थानि द्वादश यजूंष्य् उच्यन्ते ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नम॒: सह॑मानाय निव्या॒धिने॑
आव्या॒धिनी॑ना॒ं पत॑ये॒ नम॑:

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

तत्र प्रथमं यजुराह- नमः सहमानायेति । सहमानो विरोधिनोऽभिभवन् । नितरां विरोधिनो विध्यतीति **निव्याधी**, तादृशाय रुद्राय नमः ।
आ समन्ताद्विष्यन्तीत्य् **आव्याधिन्यः** शूराः सेनास्तासां पालकाय नमः ।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नम॑: ककु॒भाय॑*(=महते)* निष॒ङ्गिणे॑
स्ते॒नाना॒ं पत॑ये॒ नम॑:

▼ *सायण-टीका*

अथ द्वितीयं यजुराह- नमः ककृभायेति।
ककुभाय ककुभ-सदृशाय प्रधानभूतायेत्यर्थः।
निषङ्गी खड्गहस्तस्तस्मै नमः।
स्तेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः।
रुद्रो हि लीलया नट इव तत्तद्वेषं धत्ते।
यद्वा तस्य सर्वजगदात्मकत्वाद्ये यत्र यथा वर्तन्ते तत्र तथारूपेण रुद्रो वर्तत इति रुद्रस्य सार्वात्म्यमनुसंधातुं मन्त्रेरेवमुच्यते।
स्तेनादिशरीरेषु रुद्रो द्वेधा वर्तते जीवरूपेणेश्वररूपेण च।
तत्र च यज्जीवरूपं तत्स्तेनादिशब्दानां वाच्योऽर्थः।
स एव शास्त्रेषु निन्द्यः।
यत्त्वीश्वररूपं तत्स्ते नादिशब्दैरुपलक्ष्यते।
तदनुसंधानं तु पापक्षय-हेतुत्वेन परमपुरुषार्थ इति लक्ष्यार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः प्रयुज्यन्त इति द्रष्टव्बम्।
उपलक्षकवाच्यार्थद्वारेण लक्ष्यार्थो मुग्धैरपि सहसा सम्यग्बोद्धुं शक्यते।
यथा शाखाग्रे चन्द्र इत्यत्र।
तस्माल्लक्ष्यार्थस्यैव विवक्षायामपि सुखावबोधद्वारत्वेन मुख्यार्थवाचकाः शब्दाः प्रयोक्तव्याः

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमो॑ निष॒ङ्गिणं॑ इषुधि॒मते॒
तस्क॑राणा॒ं पत॑ये॒ नमः॑

▼ *सायण-टीका*

अथ तृतीयं यजुराह— नमो निषङ्गिण इति।
धनुषि संधातुं हस्ते घृतो बाणो निषङ्गः।
पृष्ठे वद्धो बाणाधार इषुधिः तदुभययुक्ताय नमः।
तस्काराः प्रकटचोरास्तेषां पालकाय नमः।

[[2119]]

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमो॑ वञ्च॑ते परि॒वञ्च॑ते
स्तायू॒नां*(←स्तै वेष्टने)* पत॑ये॒ नमः॑

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

अथ चतुर्थं यजुराह— नमो वञ्चत इति।
स्वामिन आप्तो भूत्वा तदीय-क्रय-विक्रयादि-व्यवहारेषु
यत्र क्वापि यत्-किंचित्-तद्द्रव्यापह्नवो **वञ्चनम्**।
सर्वेष्वपि व्यवहरिष्वपह्नवः **परिवञ्चनं**, तदुभयरूपाय नमः।
गुप्तचोरा द्विविधाः-
दूराद् आगत्य रात्राव् अज्ञाताः सन्तः
कपाटोद्घाटनेन ये द्रव्यापहर्तारस्ते **स्तेनाः**।
स्वकीया एव भूत्वा
रात्राव् अह्नि वाऽन्यैर् अज्ञाताः सन्तो
ऽपहर्तारो ये ते **स्तायव**।
तेषां स्तायूनां पालकाय नमः।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमो॑ निचे॒रवे॑*(←चर्)* परिचु॒रायार॑ण्याना॒ं पतये॒ नमः॑

▼ *सायण-टीका*

अथ पञ्चमं यजुराह— नमो निचेरव इति।
स्वामिगृह एव कदाऽपहरिष्यामीत्यनया बुद्ध्या
सावधानो निरन्तरं चरणशीलो

निचेरुः परित आपणवीथिप्रवाटिकादावपहारबुद्ध्या चरणशीलः परिचरस्तदुभयरूपाय नमः।
मार्गे गन्तुर्द्रव्यापहारेण बाधितृ निरन्तरमरण्ये वर्तमानाश्चोरा अरण्यास्तेषां पालकायनमः।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नम॑ सृका॒विभ्यो॒*(←सृक=बाणः)* जिघाँ॑सद्भ्यो
मुष्ण॒तां पत॑ये॒ नमः॑

▼ *सायण-टीका*

अथ षष्ठं यजुराह— २१२१
नमः सृकाविभ्य इति।
सृकशब्दो वज्रवाची।
तेन स्वशररिमवन्ति रक्षन्तीति सृकाविनः, प्राणिनो हन्तुमिच्छन्तश्चोरा जिघांसन्तस्तदुभयरूपाय नमः।
कृषिकाः सन्तः स्वामिघान्यानामपहर्तारो मुष्णन्तस्तेषां पालकाय नमः।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमो॑ऽसि॒मद्भ्यो॒ नक्तं॒ चर॑द्भ्यः
प्रकृ॒न्ताना॒ं पत॑ये॒ नमः॑

▼ *सायण-टीका*

अथ सप्तमं यजुराह— नमोऽसिमद्भ्य इति।
असिमन्तः खड्गधारिणश्चोराः।
ये रात्रौ चरन्तो वीथ्यां निर्गतान्प्राणिनो वाधमानाश्चोरास्ते नक्तं चरन्तः।
तदुभयरूपाय नमः।
हत्वैवापहरन्तः प्रकृन्तास्तेषां पालकाय नमः।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नम॑ उष्णी॒षिणे॑ गिरिच॒राय॑
कु-लु॒ञ्चाना॒ं पत॑ये॒ नमः॑

▼ *सायण-टीका*

अथाष्टमं यजुराह— नम उष्णीषिण इति।
शिरोवेष्टनवानुष्णीषी।
ग्राम्यजनवदुष्णीषेण शिरो वेष्टयित्वा तन्मध्ये प्रविश्य वर्तमानश्चोर उष्णीषी, गिरौ

काष्ठादिसंपादकानां वस्त्रादिकम-पहर्तुं चरतीति गिरिचरस्तदुभयरूपाय नमः।
कुं भूमिं गृहक्षेत्रादिरूषां लुञ्चन्त्य् अपहरन्तीति **कुलुञ्चास्** तेषां पालकाय नमः।

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

नम॒ इषु॑मद्भ्यो
धन्वा॒विभ्य॑श् च वो॒ नमः॑

▼ ***सायण-टीका***

अथ नवमं यजुराह– नम इषुमद्भ्य इति।
भीषयितुं हस्ते बाणधारिण इषुमन्तः।
तथा भीषयितुं हस्ते धनुर्धारिणो धन्वाविनः।
तदुभयरूपा हे रुद्रा वो युष्मभ्यं नम इति विशेषणद्वयेन वाक्यं भेत्तुं द्विर्नमस्कारः।

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

नम॑ आतन्वा॒नेभ्यः॑
प्रति॒दधा॑नेभ्यश्च नमः॑

▼ ***सायण-टीका***

अथ दशमं यजुराह— नम आतन्वानेभ्य इति।
धनुषि ज्यामारोपयन्त आतन्वानास्तद्रूपेभ्यो युष्मभ्यं रुद्रेभ्यो नमः।
धनुषि बाणं संदधानाः प्रतिदधानास्तद्रूपेभ्यो बुष्मभ्यं नमः।

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

नम॑ आ॒यच्छ॑द्भ्यो विसृ॒जद्भ्य॑श्च वो॒ नमः॑

▼ ***सायण-टीका***

अथैकादशं यजुराह— नम आयच्छद्भ्य इति।
ज्याकर्षणं कुर्वन्त आयच्छन्तो वाणं मुञ्चन्तो विसृजन्तः।
शेषं पूर्वद्व्याख्येयम्।

▼ ***मूल-प्रस्तुतिः***

नमोऽस्य॑द्भ्यो॒ विध्य॑द्भ्यश्च वो॒ नमः॑

▼ ***सायण-टीका***

अथ द्वादशं यजुराह— नमोऽस्यद्भ्य इति।
मुक्तस्य बाणस्य लक्ष्यपर्यन्तं नमनमसनं तरय कर्ता-रोऽस्यन्तः।
लक्ष्यसमीपं गतस्य बाणस्य लक्ष्ये प्रवेशो वेधस्तस्य कर्तारो विध्यन्तः।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नम॒ आसीने॑भ्यः॒ शया॑नेभ्यश्च वो॒ नमः॑

▼ *सायण-टीका*

अथ त्रयोदशयजुरारभ्य सप्तदशयजुःपर्यन्तानि स्पष्टार्थानि यजूंष्याह-नम आसीनेभ्य इति।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमः॒ स्व॒पद्भ्यो॒ जाग्र॑द्भ्यश्च वो॒ नमः॑

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नम॒स् तिष्ठ॑द्भ्यो॒ धाव॑द्भ्यश्च वो॒ नमः॑

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमः॑ स॒भाभ्यः॑ स॒भाप॑तिभ्यश्च वो॒ नमः॑

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमो॒ अश्वे॒भ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो॒ नमः॑ [२] ।।

▼ *विस्तारः (द्रष्टुं नोद्यम्)*

अग्निर्ऋषिः

▼ *सायण-टीका*

(अथ चतुर्थाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः)।
षष्ठेऽनुवाकि यान्य् अन्यतरतोनमस्काराणि यजूंष्युक्तानि
तेभ्योऽन्यानि कानिचिद् यजूंषि सप्तमेऽभिधीयन्ते।
तत्र विद्यमानानि षोडश यजूंष्याह— नमो दुन्दुभ्यायेति।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमो॑ दुन्दु॒भ्या॑य चाहन॒न्या॑य *(शब्दाय)* च ।

▼ *सायण-टीका*

दुन्दुभौ भेर्यां भवः शब्दो दुन्दुभ्यः।
आहन्यते ताड्यतेऽनेत्याहननं दुन्दुभ्याघातार्थो दण्डस्तत्र ताडनरूपेणोत्पन्न आहनन्यः।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमो॑ धृ॒ष्णवे॑ च प्रमृ॒शाय॑ च ।

▼ *सायण-टीका*

घृष्णुर्युद्धे पलायनरहितः।

प्रमृशः परसैन्यवृत्तान्तपरामर्षकः।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमो॑ दू॒ताय॑ च॒ प्रहि॑ताय च ।

▼ *सायण-टीका*

दूतस्तद्वृत्तान्तज्ञापनकुशलः।

प्रहितः स्वामिना प्रेषितः पुरुषः।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमो॑ निष॒ङ्गिणे॑ चेषुधि॒मते॑ च ।

▼ *सायण-टीका*

निषङ्गी खड्गयुक्तः।

इषुधि मान्बाणाधारयुक्तः।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नम॑स्ती॒क्ष्णेष॑वे चायु॒धिने॑ च ।

▼ *सायण-टीका*

तीक्ष्णा इषवो यस्यासौ तीक्ष्णेषुः।

बहून्यायुधानि यस्य सन्तीत्यायुधी।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नम॑स्स्वायु॒धाय॑ च सु॒धन्व॑ने च

▼ *सायण-टीका*

शोभनमायुधं त्रिशूलरूपं यस्यासौ स्वायुधः।

शोभनं धन्वपिनाकरूपं यस्यासौ सुधन्वा।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नम॒स्स्रुत्या॑य च॒ पथ्या॑य च ।

▼ *सायण-टीका*

स्रुतिः पादसंचारमात्रयोग्यः क्षुद्रमार्गस्तमर्हतीति स्रुत्यः।

पन्या रथाश्वादिसंचारक्षमः प्रौढो मार्गस्तमर्हतीति पथ्यः।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नम॑× का॒ऽट्या॑य च नी॒प्या॑य *(←नीपः = जलपातस्थलम्)* च ।

▼ *सायण-टीका*

कुत्सितम् अटति जलमत्रेति काटोऽल्पप्रवाहयोग्यः कुल्याप्रदेशस्तत्र जलरूपेण भवः काट्यः।

यस्मिंन्प्रदेशे पर्वताग्राज् जलं न्यग्भावेन पतति स प्रदेशो नीपस्तत्र जलरूपेणावस्थितो नीप्यः

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नम॒स् सूद्या॑य *(←सूदः=कर्दम-प्रदेशः)* च सर॒स्या॑य च *(जलाय)* ।

▼ *सायण-टीका*

सूदः कर्दमप्रदेशस्तत्रत्यजलरूपः सूद्यः।

सरः प्रसिद्धं, तत्रत्य जलरूपः सरस्यः।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमो॑ ना॒द्याय॑ च वैश॒न्ताय॑ *(←अल्पसरो वेशन्तः)* च *(जलाय)*

▼ *सायण-टीका*

नदीगतजलरूपो नाद्यः।

अल्पसरो वेशन्तस् तत्रत्यजलरूपो वैशन्तः।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नम॒× कूप्या॑य चाव॒ट्या॑य च ।

▼ *सायण-टीका*

कूपस्थजलरूपः कूप्यः।

अवटस्थजलरूपोऽवट्यः।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमो॒ वर्ष्या॑य चाव॒र्ष्याय॑ च ।

▼ *सायण-टीका*

वर्षजलरूपो वर्ष्यः।

वर्षनिरपेक्षजलरूपोऽवर्ष्यः।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमो॑ मे॒घ्या॑य च विद्यु॒त्या॑य च ।

▼ *सायण-टीका*

मेघेषु स्थितो मेघ्यः ।

विद्युता सह चरतीति विद्युत्यः।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नम॑ ई॒ध्रिया॑य*(←इध्)* चात॒प्या॑य च ।

▼ *सायण-टीका*

ईध्रं निर्मलत्वेन दीप्यमानं शरदभ्रं तत्र भव ईध्रियः।

आतपेन सह दृष्ट आतप्यः।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमो॒ वात्या॑य च॒ रेष्मि॑याय*(←रिष्)* च

▼ *सायण-टीका*

वातेन सह वृष्टो वात्यः।

रिष्यन्ति विनश्यन्ति भूतान्यत्रेति **रेष्मः** प्रलयकालस्तत्र भवः शर्करापाषाणादिसहितो वृष्टिजलविशेषो रेष्मियः।

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

नमो॑ वास्त॒व्या॑य च वास्तु॒पाय॑ च ।

▼ *सायण-टीका*

वस्तु धनं(न)गवाश्वदिपदार्थरूपं तत्र तत्कार्यरूपेण वा स्थितो वास्तव्यः।

गृहनिर्माणार्था भूमिर्वास्तु तत्पालको वास्तुपः॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः॥ ७ ॥

३. परिवेषणकाले ब्रह्मोद्यम्②

(परिवेषणकाले) 1 3. ब्रह्मोद्यम्

▼ *विस्तारः (द्रष्टुं नोद्यम्)*

१-४ अनुष्टुप् ५-६ त्रिष्टुप् विश्वेदेवा ऋषयः

▼ *विश्वास-टिप्पनी*

अथ होतुः प्रश्नाः ब्रह्मणः प्रतिवचानानि।
मुक्तसमये तत्त्वज्ञानं खलु विमृशेयुर् यागेष्व् इति शिष्टाः।

द्यव्य् अश्वावी⑥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

किँ स्विंद् आसीत् पूर्व-चिंत्ति॒ः *(=ज्ञानम्)*,
किँ स्विंद् आसीद् बृ॒हद् वयः॑ *(=पक्षी)* ।
किँ स्विंद् आसीत् पिशङ्गि॒ला *(=नानावर्णा)* ,
किँ स्विंद् आसीत् पिलिप्पि॒ला *(=प्रीणयित्री)* ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

1अथ होतुः प्रश्नाः ब्रह्मणः प्रतिवचानानि - किं स्विदासीदित्यादीनि आनुष्टुभस्सर्वोनुवाकः । पृच्छामीति द्वे त्रिष्टुभौ । तत्र प्रथमा 'किं स्वित्' इति प्रश्नः । किमिति सामान्यविवक्षया नपुंसकत्वम् । स्विदिति वितर्के । किन्नु पूर्वचित्तिरासीत् पूर्वा प्रथमा चित्तिः ज्ञानमस्याः किन्नु इदमेव श्रेष्ठमिति प्रथमं चिन्त्यत इत्यर्थः । उत्तरापेक्षया स्त्रीलिङ्गता । यद्वा - पूर्वे देवाः त एव चित्तयश्चेतयितारो यस्याः । कर्मणि क्तिन्, कर्तरि बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत्रा न्तोदात्तत्वं छान्दसम् । किन्नु खलु बृहत् महत् वयः अन्नमयमासीत् । यदन्नं लब्ध्वा पुनरन्यदन्नं न मृग्यं भवति तन्महत् ।

किं वा नु खलु पिशङ्गिलाऽऽसीत् । पिश अवयवे रौधादिकः । इगुपधलक्षणः कः । पिशशव्देन रूपादीन्युच्यन्ते । तानि गिरति छादयतीति छान्दसः कः, करणं वा 'घञर्थे कविधानं' इति कः । पचाद्यचि वा 'बहुलं छन्दसि' इति कित्वम, 'अचि विभाषा' इति लत्वं पर्वूपदस्याम्भावः । यद्वा - पिशङ्गो नानावर्णः तेन तद्वती पिशङ्गिला तुन्दादिलक्षणा इलच् । केन रूपादिकं छाद्यते केन वा प्रकाश्यते इत्यहोरात्राभिप्रायेण प्रश्नः । नानावर्णता चाहर्मिश्रत्वात् । किं वा स्वित् पिलिप्पिला आसीत् अत्यर्थं प्रीणयित्री पिलिप्पिला । पृ प्रीतौ, यङ्लुगन्तात्परिपर्तेः पचाद्यचि गुणे उपधाया इत्वं उभयत्र लत्वं पकारोपजनः, अभ्यासस्य चेत्वं छान्दसम् । पिलिप्पिलेति धात्वन्तरमौज्ज्वल्यवाचीति केचित् । ततः पचाद्यच् । का स्वित् उज्ज्वलयित्री प्रजानामिति ॥

परिहाराः⑥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

द्यौर् आसीत् पूर्व-चिंत्ति॒र् ,
अश्व॑ *(=दधिक्रावा प्रोषपदासु)* आसीद् बृ॒हद् वयः॑ *(=सूर्यः)* ।
रात्रिंर् आसीत् पिशङ्गि॒ला,
ऽविंर् *(=मेषराशिः)* आसीत् पिलिप्पि॒ला ।

▼ *विश्वास-टिप्पनी*

- सूर्योऽश्वः, बृहद् वयोऽपि। अवतीत्य् अविः। आदित्यप्रभवा श्रीर्वा सा। 'श्रीर्वै पिलिप्पिला' इति च ब्राह्मणम्।
- If the horse (दधिक्रावा - say pegasus) was the big bird (sun), it might make nearby aviH (meSha) "pilappila" at sandhyA.

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

2अथ उत्तराणि - द्यौरित्यादीनि ॥ द्यौः पूर्वचित्तिः चित्यानां मुख्यत्वात् देवैर्ज्ञातव्यत्वाच्च । तस्य च साधनं अश्वो बृहद्वयः । तेन हि सकृदिष्ट्वा वरामुच्छ्रितिं प्राप्य पुनरन्यत्स्थानं भोगार्थमिच्छतीति तस्य निमित्तकारणम् । रात्रिः पिशङ्गिला सा हि रूपाणां छादयित्री स्वयं च प्रकाशाप्रकाशव्यामिश्ररूपा, तारकाभिरन्धकारेण च समन्वितत्वात्, अहर्मिश्रत्वाद्वा । अथ तस्याप्यभिवृद्धिकारणं अविः पिलिप्पिला अवति विश्वमित्यविः वृष्टिः । आदित्यप्रभवा श्रीर्वा । सा हि जगत् भृशं प्रीणयति ज्वलयति च 'श्रीर्वै पिलिप्पिला' इति च ब्राह्मणम् ॥

सूर्यचन्द्राग्नि-भूमयः⑥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

कस् स्विंद् एका॒की चंरति॒ ,
क उं स्विज् जायते॒ पुनः॑ ।
किँ स्विंद् हि॒मस्यं भेष॒जङ् ,
किँ स्विंद् आ॒वपंनम् म॒हत् ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

3'किं स्विदासीत्' इत्यादयः प्रश्नाः उक्तान्य् आदित्य-व्यापार-जानि प्रश्न-प्रतिवचनानि ।
इदनीम् आदित्यम् आरभ्य प्रश्नाः क्रियन्ते -
को नु खलु एकाकी असहायश् चरति;
सामर्थ्यात् सर्वदेति गम्यते ।
सर्वो हि कदाचिद् एकाकी चरति । प्रकृतत्वाच्च वृष्टेः प्रवर्तयिता एकाकी चरतीति । क एव खलु पुनर्जायते अत्रापि सामर्थ्यात् पुनःपुनरिति गम्यते । सर्वोपि हि मृत्वा पुनर्जायते । प्रकृतत्वाच्चादित्यवशात् पुनःपुनर्जायत इति । किं नु खलु हिमस्य शैत्यस्य भेषनं निवर्तकं प्रकृतत्वाच्च चन्द्रमसोत्पादितस्य । किन्नु खलु महदावपनं आवापस्थानं उप्यन्ते अस्मिन्नित्यावपनम्॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

सूर्य॑ एका॒की च॑रति ,
च॒न्द्रमा॑ जायते॒ पुनः॑ ।
अ॒ग्निर् हि॒मस्य॑ भेष॒जम् ,
भूमि॑र् *(ओषध्यादीनां)* आ॒वप॑नम् म॒हत् ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

4अथोत्तराणि - सूर्य इत्यादीनि ॥ सूर्योऽसहायः सर्वदा दिवि चरति । सेनान्यादीनामनुपलम्भात् असहायत्वं मन्यन्ते । चन्द्रमाः पुनःपुनरादित्याज्जायते । तदुत्पादितस्य हिमस्याग्निर्भेषजम् । तत्सृष्टानामोषध्यादीनां भूमिरावपनमिति ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

पृ॒च्छामि॑ त्वा॒ प॒रम् अन्त॑म् पृथि॒व्याः॒ ,
पृ॒च्छामि॑ त्वा॒ भुव॑नस्य॒ नाभि॑म् ।
पृ॒च्छामि॑ त्वा॒ वृष्णो॒ अश्व॑स्य॒ रेतः॑ ,
पृ॒च्छामि॑ वा॒चः॒ प॑र॒मव्ँ॒ व्यो॑म ।

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

5एवं भूम्यन्तानि प्रश्नप्रतिवचनानि । अधुना भूमेर् आरभ्य प्रश्नाः क्रियन्ते - पृच्छामीत्याद्याः ॥
हे ब्रह्म त्वां **पृच्छामि पृथिव्याः परमन्तं** यत्र सर्वा पृथिवी समाप्ता । अथ तत्र प्रतिष्ठितां भुवनस्य नाभिं पृच्छामि यत्र प्रतिबद्धं सर्वं जीवति स नाभिः 'नहोभश्च' इतीङ्प्रत्ययः । हेतुं च पृच्छामि तस्य वृष्णो वर्षितुरश्वस्य व्यापकस्य किं रेतः यतस्सर्वं जायते । अथ तच्च पृच्छामि वाचो वेदात्मिकायाः ऋगादेः तस्य रेतसो विधात्र्याः किं परमं व्योम प्रकृष्टं रक्षास्थानं सर्गप्रतिसर्गनिबन्धनं व्योमेति । विपूर्वादवतेः मन्प्रत्ययः, 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवाम्' इत्यादिना ऊठि गुणः ॥

▼ *मूल-प्रस्तुतिः*

वेदि॑म् आहुः॒ प॒रम् अन्त॑म् पृथि॒व्या ,
य॒ज्ञम् आ॑हु॒र् भुव॑नस्य॒ नाभि॑म् ।
सोम॑म् आहु॒र् वृष्णो॒ अश्व॑स्य॒ रेतो॒ ,
ब्र॒ह्मैव वा॒चः॒ प॑र॒मव्ँ॒ व्यो॑म ॥ [46]*(5)*

▼ *भट्टभास्कर-टीका*

6अथोत्तराणि वेदिमित्यादीनि ॥
पृथिव्याः परमन्तं वेदिमाहुः ब्रह्मवादिनः
'सा वा इयं सर्वैव वेदिः' इति च स्तूयते ।
तत्र निवर्त्यं **यज्ञमाहुः भुवनस्य** सर्वस्य भूतजातस्य **नाभिः** ।
तस्य **वृष्णः अश्वस्य** यज्ञस्य **रेतः सोममाहुः** सर्वस्य बीजं यागद्वारेण वृष्ट्याद्युत्पत्तिहेतुत्वात् ।
अश्वस्यैव वा वर्षितुः सोमो रेतः सर्वलोकजीवनोदकहेतुभूतसोमसाधनत्वात् ।
तत्फलं वाचः परमं व्योम ब्रह्मैव परमात्मैव प्राप्यत इति ॥

इति सप्तमे चतुर्थे अष्टादशोनुवाकः ॥

---

1. हुतशिष्टान्नातिरिक्तवस्तुपरिवेषणे इत्यर्थः

Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा①

Goals ध्येयानि②

Dyugangā (https://rebrand.ly/dyuganga) is a work group dedicated to the promotion of ever-victorious Hindu ideals and arts. It's current focus is in presenting important texts for easy study. Long term goal (https://rebrand.ly/dg-archive) is to save texts to last for millennia into the coming post-electronic/ industrial age.

The texts may be presented as

- audio files (eg: MahAbhArata audio book project),
- as web pages (eg. Apastamba-gRhya-sUtra, Apastamba-dharma-sUtra, EkAgnikANDa commentary, manu-smRti, raghuvaMsha, more kalpa-texts, tattva-texts, universal subhAShita DB),
- as dictionaries (eg: stardict)
- ebooks distributed on various platforms - (eg: vishvasa.github.io/book-pub, amazon, google play - SVK SVT का). Formats include md, pdf (A4, A5), epub, azw3, html, etc.

We distribute these for free, and under a CC BY 4.0 license. (Platforms may levy their fees.) You may subscribe to mail-streams for past and future announcements (dg, hv, san).

The choice of material heavily depends on the special interests of its current lead (vedas, kalpa, purANa-s).

संस्कृतानुवादः③

द्युगङ्गा नाम कार्यसंस्था - अजेयानां भारतीयपुरुषार्थपरिकल्पनानाञ्च, हिन्दुककलानाञ्च प्रसारणाय वर्तते।
तदीयस् स्थूलोद्देशोऽधुना प्रमुखग्रन्थानाम् अध्ययनसौकर्याय प्रस्तुतिः। ततो ग्रन्थ-सङ्कलन-

केन्द्रम् इति वक्तुम् अलम्। दूरोद्देशस् तु (https://rebrand.ly/dg-archive) आधुनिक-शिला-तैल-युगात् परम् अपि सहस्राधिक-वर्षाणि यावद् ग्रन्थ-रक्षा।

ग्रन्थानाम् प्रस्तुतिर् ध्वनिसञ्चिकाभिस् स्यात् (यथा महाभारतपारायणप्रसारणे), जाल-क्षेत्र-पृष्ठैर् वा (यथा विश्वासस्य मन्त्रटिप्पनीषु, एकाग्निकाण्डटीका), शब्द-कोशैर् वाऽपि (stardict)। इमेऽस्मत्-पक्षतो मुक्त-रीत्या प्रसार्यन्ते।

सद्यश्च ग्रन्थाः संस्थाग्रण्या रुचिविशेषम् अनुसृत्य चिताः - वेदाः, इतिहास-पुराणानि, कल्प-वेदाङ्ग-ग्रन्थाश् चेति।

Contribution दानम्③

Donations and sponsorship are welcome (use contact page on our website) - they help offset operating costs (eg. worker payments mainly ~1L/mo, book distribution) and plan further projects. Project-specific sponsorship opportunities are occasionally advertised on our social media accounts and on certain mailing lists.